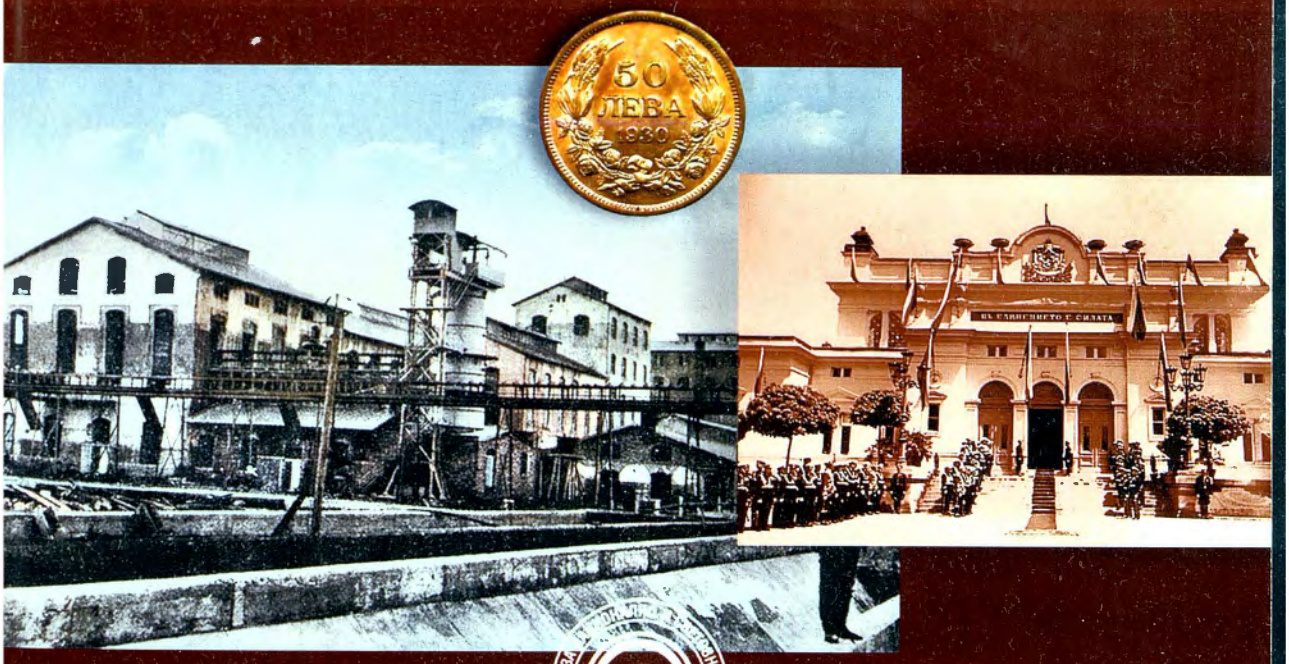
Марко Димитров

Държавата и икономиката в България между двете световни войни 1919–1939 г.

ИЗДАТЕЛСКИ КОМПЛЕКС–УНСС

УНИВЕРСИТЕТ ЗА НАЦИОНАЛНО И СВЕТОВНО СТОПАНСТВО

д-р Марко Петков Димитров

Държавата и икономиката в България между двете световни войни 1919 –1939 г.

Факти, анализи и оценки за икономическата политика

ИЗДАТЕЛСКИ КОМПЛЕКС – УНСС
София, 2014

Всички права са запазени! Не се разрешават копиране, възпроизвеждане и разпространение на книги или на части от тях по какъвто и да е начин без писменото разрешение на Издателския комплекс – УНСС.
Издателският комплекс не носи отговорност за съдържанието и стила на изложение на авторите.
Авторът носи пълна отговорност за авторството си и за оригиналността на произведението, както и за грешки, допуснати по негова вина.

© Марко Петков Димитров

© ИЗДАТЕЛСКИ КОМПЛЕКС – УНСС

Изп. директор: Веселин Ангелов, тел. 81-95-251
Зам. изп. директор: Зоя Симова, тел. 81-95-551
Гл. редактор: Лилия Даскалова, тел. 81-95-564

УНИВЕРСИТЕТ ЗА НАЦИОНАЛНО И СВЕТОВНО СТОПАНСТВО
София, Студентски град "Христо Ботев"

На Надежда, с благодарност!

СЪДЪРЖАНИЕ

СЪКРАЩЕНИЯ 7
ПРЕДГОВОР 9

Първа глава
НОВАТА РОЛЯ НА ДЪРЖАВАТА В КРАЯ НА XIX
И НАЧАЛОТО НА XX ВЕК 13

Втора глава
ПРОМЕНИ В РОЛЯТА НА ДЪРЖАВАТА В ИКОНОМИЧЕСКАТА СФЕРА
ОТ КРАЯ НА ПЪРВАТА ДО НАЧАЛОТО НА ВТОРАТА СВЕТОВНА
ВОЙНА – ОБЩИ ТЕНДЕНЦИИ И ВИДОВЕ ИКОНОМИЧЕСКИ ПОЛИТИКИ 69

Трета глава
ДЪРЖАВНИ ИНСТИТУЦИИ СЪС СТОПАНСКИ И ФИНАНСОВИ
ФУНКЦИИ В БЪЛГАРИЯ (1919-1929 г.) 96

Четвърта глава
БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА И СЕКТОРЪТ НА МАТЕРИАЛНОТО
ПРОИЗВОДСТВО (1919-1939 г.) 136

Пета глава
ВЪНШНОТЪРГОВСКАТА ПОЛИТИКА НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА
(1919-1939 г.) 205

Шеста глава
ФИСКАЛНА ПОЛИТИКА НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА
МЕЖДУ ДВЕТЕ СВЕТОВНИ ВОЙНИ (1919-1939 г.) 227

ЗАКЛЮЧЕНИЕ 259
БИБЛИОГРАФИЯ 262
СТАТИСТИЧЕСКИ ТАБЛИЦИ 284

СЪКРАЩЕНИЯ

БИА	Български исторически архив
БНБ	Българска народна банка
БЗБ	Българска земеделска банка
БЗКБ	Българска земеделска и кооперативна банка
БЦКБ	Българска централна кооперативна банка
МЗДИ	Министерство на земеделието и държавните имоти
МЖПТ	Министерство на железниците, пощите и телеграфите
МНСт.	Министерство на народното стопанство
МОСПБ	Министерство на обществените сгради, пътищата и благоустройството
МОСПС	Министерство на обществените сгради, пътищата и съобщенията
МС	Министерски съвет
МТПТ	Министерство на търговията, промишлеността и труда
МФ	Министерство на финансите
НА БАН	Научен архив на Българска академия на науките
Списание на Б. Ик. Д.	Списание на Българското икономическо дружество
Трудове на СИСП при СДУ	Трудове на Статистическия институт за стопански проучвания при Софийския държавен университет
ФК при ОН	Финансов комитет при Обществото на народите

ПРЕДГОВОР

Периодът между двете световни войни е бурно историческо време, за което по интензивност на развитие на обществените и икономически процеси, трудно може да се намери аналог в световната история. Резултатите от Първата световна война са в основата на пертурбациите в световната икономика, на идеологическата и политическата ексцентричност от 1919 до 1939 г. Войната нанася съкрушителен цивилизационен удар най-вече върху европейското общество. Последствията от нея се отразяват на всички обществени сфери – политика, икономика, култура, социални отношения. Силата на пораженията от войната отеква и отвъд Атлантическия океан, в Северна Америка (най-вече в САЩ) и държавите от Латинска Америка. Не остава незасегнат и Далечният Изток, където вследствие на Първата световна война, настъпват драматични събития в Китай и Япония.

Войната променя мисленето на хората. Тяхната ценностна система е парализирана в опитите да се осмисли това, което се случва между 1914 и 1918 г. След войната навсякъде цари униние и безверие. Култът към свободата на личността и личната инициатива, доминиращ в обществото през XIX век, е подложен на съмнение. На историческата сцена се появяват нови, непознати до този момент, политически доктрини и икономически системи. Свободното пазарно стопанство, което стои в основата на европейската цивилизация до този момент, вече има алтернативи в "крайно лявото" и "крайно дясното" на икономическата теория и практика.

В периода между двете световни войни повсеместно разпространение получава тенденцията на засилване на ролята на държавата в обществения и икономическия живот. През 20-те години на XX век тя е още в зародиш и трудно се забелязва, през 30-те години на века става почти повсеместна и добива определени радикални черти, например в Германия, или СССР например. Избухналата внезапно през втората половина на 1929 г. световна икономическа криза, известна като "Голямата депресия", нанася втори унищожителен удар върху ценностите на човешката цивилизация, характерни за периода преди Първата световна война. Останалата все още тънка нишка, която свързва двете епохи преди и след войната, е скъсана окончателно.

Голямата депресия е криза с непознати до този момент мащаби на разпространение и сила. Пораженията, нанесени от нея на световната икономиката и на човешката психика, са толкова големи, че някои икономисти и политици я сравняват с опустошенията от една нова световна война.

Стабилизирането и ръстът на световната икономика през втората половина на 20-те години на XX век подхранват илюзии в обществото и управляващите за връщане към статуквото от времето преди Първата световна война. Те обаче скоро са попарени след краха на Нюйоркската фондова борса през октомври 1929 г. и последвалите сътресения в световната икономика и финансова система. Почти пълната парализа на световната търговия довежда до разпадането на международния стопански организъм, изграден преди 1914 г. Светът отново е шокиран. Този път

"бомбите", които избухват навсякъде, са безработицата, високите цени, фалитите, липсата на лична перспектива, гладът, безверието.

В условията на пълно разстройство на световната икономика през 30-те години на XX век придобиват нова сила радикализмът, авторитаризмът и тоталитаризмът. В много държави те стават управляващи доктрини. По този начин държавата продължава да засилва позициите си на основен субект в стопанските и социалните отношения. Такива елементи в поведението на държавата се наблюдават и в страните, които запазват демократичните ценности в управлснието и обществените отношсния. Тази тенденция се засилва още повече през втората половина на 30-те години на века, когато опасността от нова война се появява на хоризонта на междудържавните отношения и започва да придобива все по-ясни черти. В навечсристо на Втората световна война икономичсската сфсра става стратсгичсски най-важна за отделните държави. Усилията за бързо и ефективно въоръжаване в много от тях не могат да се увенчаят с успех без държавата да използва за това всички налични финансови и материални ресурси, за което се нуждае от извънредни пълномощия. С това либерализмът в икономическите отношения е окончателно победен.

Основният обект на това изследване е ролята на държавата в икономическото развитие на България в периода между двете световни войни. Това е време на остри политически противопоставяния, съпътствани със значителни икономически трудности и сложни външнополитически отношения. Същевременно България се приближава най-много до общоевропейските ценности с модерно за времето си общество от западноевропейски тип. Това е времето на "бялото и черното", на "лявото и дясното", на традицията и нейното отхвърляне, време на контрастите. Такъв е и общият лик на икономическото развитие и икономическата политика на държавата.

Когато някой прочете тази книга, може да остане с впечатлението, че в нея става дума за икономическата политика на правителствата, управлявали България в периода между двете световни войни и това убеждение ще бъде част от целите на нейния автор. По-важната цел обаче е друга – да се покажат в по-голяма степен промените в отношението на официалната власт към отделните сектори на българската икономика през разглеждания период, да се оцени влиянието на това отношение към качеството и насоките на развитие на българската икономика по онова време. За постигането на тази цел неминуемо е необходимо да се експонират множество елементи от икономическата политика на правителствата, управлявали страната, за да станат по-ясни аргументите на автора. Следователно, изложението има повече аналитичен и оценъчен характер. Затова много компоненти от икономическата политика на отделните правителства, както и цялостна картина на други липсват в изложението.

Книгата е разделена на шест глави, в които са представени авторовите виждания и оценки за развитието на основните сектори на националната икономика и държавната политика в тях. Използва се проблемно-хронологически подход при конструиране на изложението, защото според нас той дава по-ясна картина на развитието на българското стопанство през периода в контекста на отношението "държава-икономика". При чисто хронологическия подход на преден план излизат действията на държавата в стопанската сфера и се дава приоритет на стопанската политика на

отделните правителства. От друга страна, периодът е много кратък и при използването на хронологическия метод трудно могат да се открояят особеностите в развитието на стопанството, така че да се изтъкне връзката между тях и държавната интервенция в икономиката.

Допълнително е включена библиография, в която са посочени всички използвани източници – архивни документи, публикувани документи от епохата, официални държавни източници, периодични издания, издания на стопанските организации и историографска справка. В края са приложени статистически таблици с информация за развитието на основните сектори на икономиката през периода. В някои от тези таблици липсват данни за отделни години, но това се оказа трудно преодолим проблем, защото статистиката е пръсната по различни източници и често непълна, особено за времето от 1918 до 1924 г.

Със сигурност в изложението има пропуски и слабости. Това е лесно обяснимо, защото това е първият опит да се създаде обобщена картина на развитието на българското стопанство в периода между двете световни войни от по-съвременни позиции и ролята на държавата в него. Най-големият проблем, който трябваше да бъде преодолян, беше почти пълната липса на задълбочени секторни изследвания на българската икономика през разглеждания период. Тази констатация важи с още по-голяма сила за икономическата политика на държавата по това време. Наличната литература по тези проблеми до този момент беше в помощ на изследването, но тя не е достатъчна[1].

Въпреки всичко, авторът се надява, че предложеният труд ще постигне поне една от целите, които той си е поставил – да събуди интереса на специалистите – историци и икономисти, към стопанската история на България не само от този период, но и през другите исторически епохи. Има нужда от това.

От автора

[1] Състоянието на българската историография по въпросите на икономическото развитие на България през периода между двете световни войни е отбелязано във втора глава на този труд.

Първа глава

НОВАТА РОЛЯ НА ДЪРЖАВАТА В КРАЯ НА XIX И НАЧАЛОТО НА XX ВЕК

"Институциите са измислени от хората ограничения, които оформят политическите, икономическите и социалните взаимодействия."

Douglass C. North, "Institutions"[1]

1. ДЪРЖАВАТА И ИКОНОМИКАТА В СВЕТА ОТ КРАЯ НА XIX ВЕК ДО ПРИКЛЮЧВАНЕТО НА ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Отношението "държава-икономика" има своя предистория още от времето след Големите географски открития. Трескавата надпревара по откриването и завладяването на нови земи изисква големи финансови средства, което не е по силите на отделни хора или групи от хора. Поради това борбата за присъединяване на т.нар. задморски територии става държавна политика. В нея са "впрегнати" усилията на обществото и икономиката предимно на т.нар. атлантически държави. Всичко това бързо довежда до налагането на нов тип държавна организация – абсолютната монархия – в много от тях и свързаната с нея нова икономическа политика – меркантилизъм.

Ние няма да се връщаме толкова назад във времето и да разглеждаме в подробности политиката на меркантилизма. Само ще отбележим, че тази политика е първата безцеремонна намеса на държавата в икономическите отношения и налагане на нейната воля при формирането на насоката на стопанското развитие на големите европейски страни – Англия, Испания, Франция и Нидерландия през периода XVI-XVIII век.

Според нас по-съществено е да се определи кога, защо и как, в условията на напълно оформено пазарно стопанство държавата отново налага себе си като решаващ фактор в икономическото развитие на отделните държави, този път не само в икономически развитите, а и в почти всички останали държави в цивилизования свят.

Началото на този процес трябва да се търси след средата на XIX в., когато в световното стопанство (което тогава е преди всичко атлантическо – обхваща основните европейски държави, имащи брегове на Атлантическия океан и САЩ) се разгръща т.нар. Втора индустриална революция. Сигурно много читатели ще се отнесат с резерви към следващата констатация, но няма да бъде пресилено, ако изкажем твърдението, че Първата световна война започва с тази индустриална революция.

[1] North, D. Institutions, The Journal of Economic Perspectives, Vol, 5, Nr. 1, Winter 1991, p. 97. http://www.jstor.org/discover/10.2307/1942704?uid=3737608&uid=2&uid=4&sid=21101695650901

Тя "запалва" война за място на световните пазари и като нейно продължение избухва световният конфликт през 1914 г.

Техническият феномен "Втора индустриална революция" има големи социални последици. Увеличаването на капацитета на производството става с такива бързи темпове, че националните и световни пазари бързо се пренасищат и се създават големи трудности по реализацията на стоките, вследствие на което от началото на 70-те до към края на 90-те години на XIX в. развития свят преживява икономическа криза, известна като Дългата депресия.

Таблица 1

Брутен вътрешен продукт на глава от населението (1820-1913 г.) (долари 1985 г.)

Държави	*1820 г.*	*1870 г.*	*1890 г.*	*1913 г.*
Великобритания	1 405	2 610	3 279	4 024
Франция	1 052	1 571	1 941	2 734
Германия	937	1 300	1 727	2 606
Италия	960	1 210	1 355	2 087
САЩ	1 048	2 247	3 106	4 854
Япония	588	620	813	1 114
Канада	-	1 347	1 662	3 560

Източник: *An Economic History of Europe.* From expansion to development, Edited by Antonio Di Vittorio, Published in English in 2006 by Routledge, p. 141.

Като последица от това, от една страна се появяват монополите, а от друга – под натиска на променените икономически и социални условия настъпва промяна в поведението на държавата. Политиката на ненамеса в икономиката се заменя от протекционизъм с различна степен на интензивност в отделните държави и региони. С различни мерки държавата се стреми да запази националния пазар за местното производство и същевременно да направи това производство по-конкурентноспособно на световните пазари. Постепенно нарастващата опасност от световен военен конфликт през първото десетилетие на XX в., причините за която отново трябва да се търсят в проблемите в икономиката, появили се през втората половина на XIX в., предопределя нарастването на ролята на държавата в икономическата сфера поради необходимостта от засилване на въоръжаването и подготовката за евентуални военни действия.

Има още един феномен, който предопределя засилването на държавната намеса в икономическите и социалните отношения в началото на XX в. Индустриализацията на света през XIX в. довежда до значителен ръст на работническата класа, която бързо става съществена част от социалната структура на обществото в развитите държави. Лошите условия на труд и ниското заплащане довеждат до остри социални конфликти още през първата половина на XIX век. Заражда се социализмът като теория и практика, която има за цел да защитава интересите на работническото

съсловие[2]. Освен с всичко друго, социализмът "инфектира" обществените и икономически отношения и с повече държавна активност в тях. Остротата на противопоставянето между работниците и собствениците на индустриални предприятия поражда необходимостта от регулация на социалните отношения. Правителствата в развитите европейски държави и САЩ, където в началото на XX век се формира значителен слой от работници и възникват остри социални конфликти, са принудени да използват все по-често механизмите на държавата и да създават нови чрез законодателството, за да решават все по-изостящите се социални проблеми. В началото на XX в. могат да се забележат първите симптоми на появата на "социалната държава". Тази нова тенденция в обществената роля на държавата обаче бързо е прекъсната от избухването на Първата световна война.

Основните черти на новата роля на държавата в икономическото развитие се оформят по време на Първата световна война. Екстремните условия, в които се развиват икономиките на отделните страни по време на войната, предизвикват промени в отношението "държава – икономика". Военновременните потребности налагат активна намеса на държавните органи в икономическата сфера и социалните отношения, нещо нетипично до този момент в историческото развитие. Тази намеса е с различна сила и мащаб в зависимост от ситуацията, в която се намира дадена страна по време на войната – воюваща или неутрална, държава на чиято територия се водят военни действия или не. Но независимо от особеностите, с изключение на малко страни, държавата навсякъде засилва своите позиции в икономиката по време на войната.

Намесата на държавата в икономическата сфера по време на Първата световната война е най-силна във воюващите държави. Тя се осъществява в няколко направления и е мотивирана основно от усилията за привеждането на икономиката и социалните отношения в адекватно на военновременните условия състояние. В тези държави правителствата, освен воденето на войната, поемат върху себе си отговорността за снабдяването на производството със суровини, обезпечаването на прехраната на населението, контрола върху производството и най-вече върху индустриите, свързани с военната продукция.

Докато в производствената сфера намесата на държавата не е прецедент, защото в историята има примери за такива нейни действия, то безпрецедентна е активизацията на властта в социалните отношения по време на Първата световна война, особено в полето на труда. Държавната регулация тук е особено силна, защото е свързана с трудностите по осигуряването на работна сила, най-вече в отраслите на военното производство. Мобилизацията на огромни маси мъжко население в армията довежда до голямо търсене на работници, което им дава възможност да повишават цената на своя труд. За да осигури работна ръка за стратегически важните отрасли на производството, държавата във воюващите страни подлага на строг контрол движението на работната сила, ограничавайки правата на профсъюзите в много голяма степен. Все пак активността на държавата в икономическата област не

[2] През 30-те и 40-те години на XIX в. във Франция, Германия, Великобритания и други части на Европа има остри социални сблъсъци. Малко по-късно се създават социалистически партии и социалистически интернационал.

започва по време на Първата световна война и затова ще се върнем малко назад в историческото време.

В началото на XX в. държавната намеса в икономиката, там където тя е достатъчно агресивна, за да се забележи, в общи линии става **чрез законодателството** (чрез издаване на насърчителни или регулационни закони, чрез митническия режим и др.). По време на Първата световна война държавната интервенция и контрол върху стопанството става **институционална** (създават се институции за всеобхватно регулиране на икономиката). С това се прави нова голяма крачка напред в превръщането на официалната власт в основен фактор (и участник) в икономическото развитие на отделните страни и в света като цяло. Нека погледнем в развитието на основните европейски държави и САЩ през първите две десетилетия на XX в., за да видим как се развиват отношенията "държава-икономика".

Великобритания

Тази държава прави известно изключение от общата тенденция на засилване на държавната активност в икономиката в началото на XX в. Причината за това трябва да се търси в положението, което Обединеното кралство заема в икономическото и геополитическото световно пространство. Създадената през предходните столетия огромна колониална периферия, която обхваща части от почти целия познат тогава свят, създава сред управляващите във Великобритания измамната представа, че проблемите на останалите държави в голяма степен не засягат Империята. Огромните материални ресурси и сигурните пазари в колониите подхранват илюзиите за оставане на позициите на либерализма в икономическата политика и поддържане на условията на свободна търговия (Free Trade) в международния стоков обмен.

След сериозни обществени и политически дебати "за" или "против" през втората половина на XIX в., в началото на следващия век Великобритания се оказва във времето на "подновения либерализъм" от Едуардовия период[3]. Плахите опити на правителствата на Либералната партия (1905-1914 г.) да проведат някои реформи и да засилят социалната роля на държавата в борбата с бедността, както и промените в данъчната система, свързани, от една страна, с осигуряването на финансирането на тази социална дейност, а от друга – с необходимостта от изразходването на големи средства за военният флот (строителството на военен флот), за да се препречи пътя на германската морска експанзия, съвсем не променят ролята на държавата от викторианската епоха[4].

По време на Първата световна война взаимоотношенията между държавата и икономиката във Великобритания съществено се променят. По думите на един английски автор от края на XX в. (Кенет Морган) в навечерието на Първата световна война Великобритания изглежда като "класическа картина на цивилизована парла-

[3] *История на Великобритания*, С., Кама, 2005, с. 458-459. Става дума за управлението на крал Едуард VII (1901-1910 г.).
[4] *Пак там*, с. 455-456.

ментарна демокрация на ръба на разпадането, измъчвана от напрежения и проблеми, с които нейните средства и институции не могат да се справят"[5].

В началото на военния конфликт британските власти се опитват да се справят с проблемите без да налагат контрол върху икономиката и по-специално върху индустриалното производство в частния сектор, което има ключово значение за воденето на войната. С увеличаването на дефицита на оръжие и боеприпаси, както и загубата на военни и търговски кораби, вследствие на действията на германския военен флот и подводници, Великобритания пристъпва към разширяването на собственото си военно производство. Към края на войната във Великобритания съществуват около 200 държавни военни завода и фабрики[6].

Военновременните нужди принуждават правителството на Лойд Джордж през 1915 г. да създаде специално военно министерство *(Министерство на муниците)*. Това е първата голяма институционална промяна в историята на Великобритания, която има за цел да осигури държавен контрол и намеса в производството[7]. Ръководният състав в така оформения военнопромишлен комплекс се набира от частния сектор и това води до още по-голямо вплитане на държавата в икономиката на страната.

Мотивирайки се с екстремните условия на войната, управляващите във Великобритания се намесват и в трудовите отношения. Под натиска на държавата *Генералният съвет на трейдюнионите* заема пасивна позиция и в трудовите отношения се настанява спокойствие, мотивирано от необходимостта от патриотично отношение към проблемите на страната. В тесни връзки с държавните органи са и индустриалците, обединени в създадената по време на войната *Федерация на британската индустрия*. Заражда се нова система на индустриални отношения, в която планирането е основен елемент. Промяната в отношенията между индустрията и държавното политическо ръководство е символизирана от появата на влиятелни бизнесмени на ключови места в централното управление[8].

Въпреки посочените значителни изменения в ролята и мястото на държавата в икономическите отношения във Великобритания по време на Първата световна война, трябва да отбележим, че те са по-умерени и нямат трайни последици. След войната страната бързо се връща в руслото на традиционната икономическа политика и за това влияние оказват особеностите в историческото развитие на островната държава, силната либерална традиция, географското положение, което съхранява в голяма степен икономиката и обществото от преки поражения от войната, огромната колониална периферия, даваща обилни ресурси. Усещането в управляващите и обществото, че Великобритания е особена и не е като другите, след Първата световна война продължава да доминира.

---

[5] *Пак там*, с. 461.
[6] *Фишер, В.* Европа: экономика, общество и государство 1914-1980., М., Владос, 1999, с. 265.
[7] *История на Великобритания...*, с. 465.
[8] *Пак там*, с. 467.

Съединените щати

През първото десетилетие на XX век в САЩ се разгръща широко реформено движение, известно като "прогресивизъм", което доминира един период на социална активност и политически реформи. Сред историците има различни мнения както за съдържанието, така и за границите на прогресивизма. Някои смятат, че съдържанието на термина се разбира от отделните хора по толкова различен начин, че той престава да носи обществена информация въобще. Други виждат в това явление от американския обществен живот определена система от основни схващания, най-съществените от които за нас е това, че разцветът и напредъкът на обществото не могат да бъдат все така стихийни, както през втората половина на XIX в., когато законите на пазара, доктрините за ненамеса в естествения ход на нещата и социалният дарвинизъм, който подкрепя тези закони, са основни идеологически норми в САЩ. Необходимостта от намеса на човешкия фактор в развитието на икономическите процеси за прогресивистите е безалтернативна. Те невинаги са единодушни по отношение на формата на тази намеса, но в една или друга степен и форма всички приемат, че властта (държавата, общините) трябва да играе важна роля в нея[9]. По отношение на хронологическите рамки на прогресивизма най-разпространено е схващането, че той продължава от началото на 90-те години на XIX в. до края на 20-те години на XIX век.

Основните принципи в доктрината на прогресивизма са фокусирани към повишаване на ефективността на всички сектори в американското общество. В областта на икономиката усилията са насочени към оценка на ролята на появилите се още в края на XIX в. големи корпорации и монополни обединения. Много от дейците на това движение смятат, че чрез умела регулация тези икономически субекти могат да освободят човешката енергия от ограниченията, наложени от индустриалния капитализъм, т.е. да бъдат полезни. Други се обявяват против тяхното съществуване и пледират за разрушаването им от държавата[10].

Особено активни са действията на прогресивистите през първото десетилетие на XX век. На национално ниво реформите в икономическата област, целящи създаването на регулационна рамка за големите корпорации, се провеждат от президента Теодор Рузвелт, който е горещ привърженик на реформирането на американското общество. През 1910 г. Рузвелт формулира система от принципи, която той назовава *"новия национализъм"*. Той твърди, че социалната правда е възможна единствено при енергичните действия на федералните власти (държавата), чиито представители трябва да действат като "пазители на общественото благосъстояние". В икономическата област Рузвелт смята, че концентрацията на производството трябва да се приеме и тя е нещо полезно за развитието, а държавата трябва да се използва само за

[9] *Бринкли, А.* История на американския народ. Незавършената нация, С., Рива, 1999, с. 502-509.
[10] "Progressivism". The Columbia Encyclopedia, Sixth Edition. 2001-05.

регулиране и контрол на дейността на тръстовете и големите корпорации[11]. В своите възгледи Теодор Рузвелт е силно повлиян от трудовете на Хърбърт Кроули[12].

Ето каква оценка за последствията от прогресивизма върху отношението "държава-икономика" дава Мъри Ротбарт в книгата си "История на парите и банковото дело в Съединените щати": "Прогресивизмът е двупартийно движение, което в продължение на първите две десетилетия на XX в. преобразува американската икономика и общество, в които почти липсва държавна намеса в дадености, които се развиват в условията на централизиран етатизъм"[13].

Нагласата за реформи, които да засилят ролята на държавата в социалната и икономическата област в началото на XX в., печели привърженици не само сред републиканците, но и в средите на Демократическата партия. В самото навечерие на Първата световна война на политическата сцена се качва и бързо заема главна роля един неин представител, с чието име са свързани трудните военни години – губенаторът от Ню Джърси Томас Удроу Уилсън. По отношение ролята на държавата в икономическото развитие и по-специално към организационното уедряване в индустрията и монополите – Уилсън заема по-радикална позиция от Теодор Рузвелт. Основа на предизборната кампания на Уилсън през 1912 г. става обещанието му за строги мерки срещу икономическата концентрация. Той представя своя програма, която нарича *"Нова свобода"*[14]. От нея става ясно, че Уилсън споделя възгледите на Луис Брандайс, който смята, че уедряването и монополизацията са едновременно несправедливи и неефективни. Истинската мярка срещу тях не е регулацията, а разрушаването им от държавата[15].

Удроу Уилсън е президент на Съединените щати два мандата – от 1913 до 1921 г. Настъплението на държавата в икономическата сфера по време на управлението му преминава през два етапа. Най-напред, през 1913-1914 г., до избухването на Първата световна война той прокарва няколко акта, които дават на държавата възможности за регулация на икономическите отношения чрез икономически мерки. Малко след встъпването му в длъжност през 1913 г. е направено значително намаляване на митата чрез тарифата Ъндърууд-Симпсън (Underwood-Simpson Tariff)[16]. Идеята на авторите й е да се създаде истинска конкуренция на американския пазар и с това да се разбие властта на монополите в него.

За да се компенсират загубите в бюджета от намаляването най-вече на вносните мита, Конгресът на САЩ одобрява въвеждането на прогресивно-доходен данък за

---

[11] *Бринкли, А.*, Цит. съч., с. 510-521; 531.

[12] Хърбърд, Дейвид Кроули (1869-1930) е един от видните представители на прогресивизма в САЩ, политически философ, съосновател и редактор на издаваното в началото на XX в. сп. The new Republic. Кроули предлага програма за икономическо развитие на САЩ в три направления: строг контрол върху големите корпорации, укрепване на синдикатите и силно централно правителство.

[13] *Rothbard, Murray.* A History of Money and Banking In the United States, Ludwig von Mises Institute, 2002 – електронен вариант на книгата . www.mises.org, p. 183.

[14] http://www.socialstudieshelp.com/Lesson_68_Notes.htm

[15] *Бринкли, А.*, Цит. съч., с. 533

[16] http://www.socialstudieshelp.com/Lesson_68_Notes.htm

доходите на частни лица и сдружения. Преди това е прокарана Шестнадесетата поправка в Конституцията на страната, с което този данък се узаконява и не може да бъде оспорван в Конституционния съд[17].

Борбата с монополите през мирновременния период 1913-1914 г. продължава и със създаването през 1914 г. на федерална комисия по търговията, със законодателен акт, известен като антитръстов закон на Клейтън (Clayton Antitrust Act). Законът увеличава значително регулативната власт на правителството. Комисията получава права да разследва и спира дейността на нечестни и нелегални дейности в икономиката[18].

Най-значителната мярка, която президентът Уилсън предприема през 1913 г. за налагане на държавен контрол върху финансовата система на САЩ, а оттам и на цялата икономика, е приемането на закона за Федералния резерв. Възприета е система, при която правителството упражнява контрол на национално равнище, а новосъздадените със закона дванадесет регионални банки, членове на Федералния резерв, осъществяват контрола на местно равнище. Контролът и регулирането на цялата система е в ръцете на Борда на Федералния резерв, който се назначава от президента[19].

От началото на втория мандат на Удроу Уилсън, което почти съвпада с избухването на Първата световна война, започва нова вълна от реформи, свързани с военновременните условия, които разчистват още повече място на държавата като съществен фактор в регулирането и насочването на икономическото развитие на САЩ. Регулативната интервенция на администрацията на Удроу Уилсън преминава в ново качество. В значителна степен това е свързано и с обстоятелството, че във военните години Съединените щати стават основен доставчик на оръжие, муниции, както и други материали, за воюващите държави в Европа, а малко по-късно вземат пряко участие в световния конфликт[20].

При избухването на Първата световна война САЩ са в рецесия. Следва 44-месечен икономически бум (1914-1918 г.). Първоначално той е предизвикан от засиленото търсене на американски стоки и военни материали от воюващите страни. В последствие нов тласък на икономическото развитие дава самото включване на страната във военните действия през 1917 г. По време на войната са мобилизирани около 3 млн. души и още половин милион на работа към правителството. Безработицата намалява от 7,9% през 1914 г. на 1,4% в края на войната[21].

---

[17] *Бринкли, А.,* Цит. съч., с. 535

[18] *Пак там*, с. 536. По време на управлението на Удроу Уилсън обаче комисията почти не действа, защото избухването на Първата световна война създава нова икономическа обстановка, която не предполага преследването на цели като лоялна конкуренция и справедливост.

[19] http://www.house.gov/jec/fed/fed/fed-impt.htm

[20] След избухването на Първата световна война, към края на 1914 г. У. Уилсън преценява, че програмата "Нова свобода" е почти изпълнена и усилията за реформи във военновременните условия трябва да намалеят. За това отдръпване на Уилсън от прогресивистката реформаторска дейност определено влияние оказва и фактът, че през 1915 г. предстоят президентски избори.

[21] http://www.nber.org/digest/jan05/w10580.html

Военните разходи на САЩ по време на войната са приблизително 32 млрд. долара, или 52% от брутния национален продукт. Според някои изчисления войната е финансирана така: 22% от данъци, 58% чрез вътрешен заем на държавата чрез т. нар. "бонове на свободата" и 20% чрез печатане на банкноти. Със закона за военните приходи (War Revenue Act) от 1917 г. значително се увеличават данъците върху доходите на физическите лица. Това се повтаря и със закона за държавните вземания от 1918 г. С него доходите над 2 млн. долара годишно се облагат със 67% данък.

При организирането на икономиката за нуждите на войната правителството използва различни подходи. Най-напред са прави опит да се извърши икономическа мобилизация по териториален и географски признак, като се дават големи права на новосъздадени местни органи. През 1916 г. е създаден *Съвет за национална отбрана*, в който влизат членовете на кабинета на У. Уилсън. Същевременно е организиран и *Граждански консултативен комитет,* чиято главна задача е да изгражда местни съвети за отбрана във всеки щат и населено място[22].

Териториалният принцип скоро показва своите недостатъци и постепенно в *Съвета за национална отбрана* връх вземат привържениците на "инженерната теория" на Торстен Веблен и "научното направление" на Фредерик Уинслоу Тейлър. Те налагат по-централизиран подход и разделят икономиката на функционален принцип. Административната структура, която се създава, се основава на няколко "военни съвета", отговарящи за различни сектори от стопанството – железниците, доставките на гориво, продоволствието и др. В центъра на тези усилия за рационализирането на икономиката е *Съветът за военна индустрия*, създаден през 1917 г.[23].

Усилията за организиране на американската икономика на военновременни релси имат противоречиви резултати. От една страна има добри постижения в областта на контрола върху железниците, доставките на продоволствие за съюзниците и армията след включването във войната. В други области на производството и снабдяването резултатите се забавят, което ги прави слабоефективни.

Военновременното регулиране на икономиката на САЩ обаче има една голяма последица и тя е свързана с ролята на държавата в стопанския живот. Сътрудничеството между официалните власти и представителите на частния сектор, което най-ярко е реализирано в Съвета за военна индустрия, укрепва вярата в много държавни дейци и индустриалци, че взаимодействието между държавния и частния сектор има големи предимства и надеждите военновременните експерименти да бъдат продължени в мирно време нарастват. Моделът на централизирано управление на икономиката, едно отдавнашно желание на прогресивистите, по време на Първата световна война в САЩ е приложен на практика и показва обещаващи резултати.

---

[22] *Бринкли, А.,* Цит. съч., с. 552.

[23] "War Purchase Board of Three proposed". *The New York Times*. July 11, 1917; "Appoint Committee on Steel Situation". *New York Times*. May 18, 1918; Johnson, Paul. *Modern Times: The World From the Twenties to the Nineties*. Rev. ed. New York: HarperCollins, 2001. ISBN 0060935502 p. 16.

Германия

Още в края на XIX в. държавата в Германия заема водещо място в обществения и икономически живот. За разлика от САЩ, където нарастването на ролята на държавата е свързано с промените в стопанството на страната, следствие на Втората индустриална революция, причините за това са детерминирани от особеностите на историческо развитие на германските земи през XIX век.

През 1871 г. се осъществява обединението на Германия в единна държава. Разпокъсаността на германските земи до този момент е една от основните причини за икономическото им изоставане в сравнение с Великобритания, Франция, САЩ. В стремежа да се догонят тези държави и страната да заеме достойно място в икономическото пространство на Европа строителите на нова Германия залагат в конституцията от 1871 г. модела на икономическо развитие, контролирано и насърчавано от държавата. Решаващото държавно участие в изграждането на съобщителната и пътна инфраструктура, банковата система и също е конституционно регламентирано.

Раздел IV на конституцията определя имперските законодателни пълномощия. В прерогативите и отговорностите на централното правителство влизат: 1) формирането на стопанската политика; 2) наблюдението на дейността на чуждестранни лица и фирми; 3) застрахователната дейност; 4) колониалната активност (създаване на колонии); 5) администриране на имперските приходи; 6) регулиране на общи мерки и теглилки; 7) регулация на паричното обръщение (сечене на монети и печатане на банкноти); 8) контрол върху банковата дейност чрез създаването на централна банка; 9) защитата на интелектуалната собственост; 10) защита на германската търговия и корабоплаване извън страната; 11) организация и управление на междущатското корабоплаване; 12) изграждането, поддържането и управлението на жп линиите, пощенските и телеграфни услуги; 13) контрол върху профсъюзното движение[24].

В края на XIX и началото на XX век Германия търси своето място в баланса на Великите сили в Европа. Усилията на стопанските слоеве, военните и част от интелигенцията (националистите на Фридрих Науман и "Пангерманската лига[25], например) са насочени в тази посока. Целият обществено-икономически живот, особено през първото десетилетие на XX в., е подчинен на идеята за възраждането на Велика Германия (доктрината за изключителността на германската нация – т.нар. Sonderweg). Необходимостта от бързото развитие на индустриалното производство, създаването на модерна армия и флот, които да осигурят полагащото се на германската нация място в света, поставят държавата в центъра на икономическото развитие.

По време на Първата световна война проблемите на военновременното регулиране поставят своя отпечатък върху отношението "държава-икономика" в Герма-

---

[24] *Хаджиниколов, В. и др.* Стопанска история на ново и най-ново време, С., Наука и изкуство, 1968, с. 209-212; *Koschnirk Leonore and Agnete von Specht.* The Social Dimentions - "Founders" and "Enemies of the Empire". – http://www.dhm.de/ENGLISH/ausstellungen/bismarck/169.htm.

[25] Пангерманска лига – националистическа организация, създадена в Германия през 1891 г. Поставя си като основна цел да обоснове териториалното разширение на Германската империя. Доктрината й се основава на империализъм, антисемитизъм и т.нар. Полски въпрос.

ния. До голяма степен те са сходни с останалите големи държави, участнички във войната. Основната промяна е свързана с това, че докато в края на XIX и началото на XX в. държавната машина е призвана да осигури бързо и качествено икономическо развитие, по време на войната необходимостта от осигуряване на достатъчно ресурси за успешното водене на бойни действия излиза на преден план. В този смисъл държавната намеса в икономиката добива черти, подобни на тези в другите воюващи държави.

Още през август 1914 г., по-малко от месец след започването на войната, към пруското военно министерство е създаден *Военно-суровинен отдел*, който се ръководи от собственика на Общото електрическо дружество (АЕГ) Валтер Ратенау[26]. Отделът започва да осъществява контрол върху добивната индустрия на Германия.

Симбиозата между държавата и стопанството добива определени черти в новоосновaните формално частни компании, чрез които се осъществява добивът, покупката, складирането и разпределението на суровините в съответствие с военностопанските приоритети. В сътрудничество с тези компании се съставят планове за покупка на военностратегически материали зад граница и организиране на производство на синтетични заместители на природни суровини[27].

Макар че на пръв поглед не изглежда така, в резултат на промените, извършени във взаимоотношенията между държавата и икономическите субекти в Германия по време на Първата световна война, военното производство, но и не само то, е поставено под контрола на пруското военно министерство, висшето армейско командване и германския военнопромишлен комитет. Тази връзка се засилва и от тесните контакти, които някои индустриалци поддържат с властите през цялото време на войната.

Франция

Бурната политическа история на страната след епохата на Наполеон не съдейства за значителен икономически просперитет. Страната не само не успява да запази хегемонията си в стара континентална Европа, но и не стопява преднината, която Великобритания има в индустриалната област. Почти през целия XIX в. Франция не може да се похвали със съществени успехи в стопанската сфера. Според оценката на един френски историк господстващият климат в икономиката на страната е "малтусиански": "Никой не насърчавал производството: нито деловите кръгове, които се опасявали от липсата на продажби, нито властите, които не искали да увеличават броя на фабричните работници. Целта била да се произвежда по-малко, за

---

[26] Общото електрическо дружество е създадено през 1883 г. В навечерието на Първата световна война то се превръща в най-голямата компания за производство на електротехника и електрическо оборудване не само в Германия, но и в света – http://www.dm-aktie.de/dmaktien/aeg.html

[27] Компаниите се именуват акционерни дружества или общества. В капитала им участват най-големите потребители на суровини, преди всичко крупните фирми от военната промишленост, на които се дава предпочитание при разпределението на суровините – *Фишер, В.* Цит. съч., с. 264.

да се задоволят с помощта на митническата протекция ограничените национални нужди"[28].

Мнението на този автор изглежда преувеличено, но е неоспорим факт, че през първата половина на XIX в. Франция изостава съществено от основния си конкурент Великобритания и през втората половина на века с още по-бързи темпове от новите сили – САЩ и Германия. От втора икономическа сила в света до към средата на XIX в., в края столетието и началото на XX в. по някои основни показатели тя започва да заема незавидно място не само в Европа, но и в света[29]. От такава гледна точка френската икономика като че ли най-много се нуждае от намеса на държавата, с цел ускоряване на развитието.

На практика обаче това не става и основните причини се крият в политическите пертурбации във френското общество. През XIX в. то преминава през над десет политически сътресения и състояния, които понякога взаимно се изключват. Французите преживяват Първа република (1792-1804 г.), Първа империя (1804-1814 г.), Реставрация (1814-1830 г.), Юлска революция (1830 г.), Юлска монархия (1830-1848 г.), Революция (1848 г.), Втора република (1848-1852 г.), Втора империя (1852-1870 г.) и Трета република (1870-1940 г.).

В началото на XX в. настъпва известно спокойствие и французите се възползват от световната конюнктура, за да засилят своята икономика. Държавата се активизира в стопанската област, но по традиционния начин – чрез запазване и дори засилване покровителството – най-вече митническо – на определени сектори (селското стопанство, държавните поръчки, които започват да се увеличават поради наближаващата война).

Япония

От особен вид са взаимоотношенията на държавата с икономиката в "изгряващата" азиатска велика сила в края на XIX началото на XX в. – Япония. Една от основните цели на извършената през 1868 г. революция Мейджи е модернизацията на страната, за да не се допусне тя да бъде колонизирана и управлявана от европейските развити държави. "Япония трябва да бъде модернизирана не защото отделни предприемачи искат това, а защото на "държавата" й е необходимо."[30]. Модернизацията в Япония става с тотален държавен контрол върху икономиката. Приета е нова конституция на основата на германската от 1871 г. Реформирани са правната и образователната системи. Създава се модерна банкова система. Държавата поощрява изграждането на железопътна и телеграфна мрежа, както и жизнено необходи-

---

[28] *Микел, П.* История на Франция, С., Кама, 1999, с. 265.

[29] Общо за периода 1890-1913 г. по ниво на индустриализацията на глава от населението Франция е на 3-о място, по производството на чугун и стомана – на 4-о място, по потребление на електрическа енергия – 4-о място, по общ индустриален потенциал – 4-о място, по относителен дял от световното индустриално производство – 4-о място. – *Кенеди, П.* Възход и падение на Великите сили. Икономически промени и военни конфликти XV-XX в., т. I, С., Св. Георги Победоносец, 1997, с. 230-232.

[30] *Кенеди, П.* Цит. съч., с. 237.

мите за Япония параходни линии. Държавата с всички средства поощрява изграждането на тежка индустрия в страната. Особено внимание се обръща на развитието на оръжейното производство. Реализацията на националния идеал *фукоку кьохей* – богата страна със силна армия става с решаващото участие на държавата[31].

Още в края на XIX в. милитаризацията на Япония е основна черта на нейното развитие. Това става с решаващата роля на държавата. В началото на 90-те години на века военните разходи на страната достигат 36% от държавния бюджет, най-високо ниво в света. През 1895 г. е приета 10-годишна държавна програма за развитие на стопанството, която дава приоритет на военната индустрия, развиваща се изключително с държавни субсидии[32].

Два са основните фактора, които издигат Япония до нивото на велика сила в началото на XX век. По подобие на Великобритания първият от тях е географското й положение (Япония също е островна страна), но за разлика от нея, тук откъснатостта от континенталната територия има негативен ефект и създава значителни трудности за икономическото развитие на страната. Те са свързани главно с ограничената суровинна и енергийна база на стопанството. Япония е силно зависима от вноса на суровини. Освен това в страната липсва натрупан местен капитал и тя изпитва остра нужда от външно финансиране. Тези обстоятелства до голяма степен предопределят решаващата роля на държавата за развитието на икономиката[33].

В подкрепа на такъв тип историческа и географска предопределеност на ролята на държавата идва един друг фактор, съдействащ за просперитета на Япония през XX в. – моралът. Основни елементи на японския морал, съдействащи за превръщането на страната във велика сила, са традиционното преклонение пред императора и почитта към държавата, самурайският възглед за военна чест и доблест, издигането в култ на дисциплината и душевната сила. Те създават атмосфера на патриотизъм и готовност за всякакви жертви[34].

При такива обстоятелства по време на Първата световна война ролята на държавата в икономиката на Япония не се променя съществено. Силната дисциплина и респектът от държавните институции, които са неотменима част от японския характер, по време на войната се засилват. Държавата, която и до този момент е решаващ фактор в общественото и стопанското развитие, продължава да засилва своите позиции, вследствие на екстремните военновременни условия.

В "старите империи" – Русия и Австро-Унгария – в края на XIX и началото на XX в. не настъпва особена промяна в отношението "държава-икономика". Силната императорска власт, макар да е подложена на известен натиск от обществото, запазва в голяма степен позициите си. Освен това държавният сектор в стопанството на тези страни, особено в Русия, е традиционно силен, което само по себе си прави държавата основен икономически субект.

Като фронтови държави по време на Първата световна война, чиито ресурси са подложени на огромно напрежение, Русия и Австро-Унгария засилват институцио-

---

[31] *Пак там.*, с. 238.
[32] *История мировой экономики,* М., Юнити, 2001, с. 449.
[33] *Кенеди, П.* Цит. съч., с. 338.
[34] *Пак там.*, с. 239.

нално участието на държавата в ръководството и контрола върху стопанството, за да се осигурят максимално за воденето на военните действия. През 1915 г. в Русия се създават *военнопромишлени комитети*, ръководени от *Централен военнопромишлен комитет*. Задачата им е да подпомагат преустройството на индустрията на военни релси. Пак през същата година правителството създава т.нар. *специални съвещания*, главно от които е *Специалното съвещание по отбраната*. Освен него са създаден и специални съвещания към отделните министерства, ръководени от министрите. Основните задачи на тези органи е да разпределят военните поръчки, да евакуират и строят заводи за нуждите на армията[35].

В отговор на изострянето на продоволствения проблем по време на войната правителството в Австро-Унгария се опитва да повлияе на ценообразуването на пазара на хранителни продукти чрез определянето на пределни цени. Тази мярка се оказва неефективна и тогава се въвежда нормиране на продажбите на хляб и брашно, по-късно и на други стоки от първа необходимост. За тази цел се създава тежка бюрократична машина, която в областта на снабдяването не само направлява и контролира стоковите потоци, но сама има търговски отдели и служби, които купуват, складират и после продават суровините и продоволствените стоки. Голяма част от тези отдели са организирани като дружества с ограничена отговорност, в чийто капитал наред с търговците и производителите участва и държавата[36].

***

Още в края на XIX век държавата започва да настъпва осезаемо в икономическата сфера на обществения живот. Между нея и икономиката се установяват тесни взаимно преплитащи се връзки. Управлението започва да оказва постепенно растящо въздействие върху стопанството чрез участие във формирането на общата икономическа среда (законодателството, управлението и юрисдикцията) и встъпвайки в ролята на самостоятелен стопански субект. Това ограничава свободата на стопанските отношения, но либерализмът остава доминиращ в икономиката.

През военните години държавната намеса в икономическия живот достига качествено ново ниво. Тежките условия, в които се развиват стопанствата на воюващите страни през периода 1914-1918 г., налагат държавната регулация като единствено възможен начин за ефективното функциониране на икономиката. Това става чрез създаването на специализирани държавни институции за ръководство на военновременното стопанство ("Ведомство на военното снабдяване" в Германия, "Министерство на военното снабдяване" във Великобритания, Специални съвети по транспорта, продоволствието, отбраната в Русия и др.).

Тези органи планират производството и потреблението, снабдяването със суровини и други материали, осъществяват контрол над външната търговия и т.н. Наред с това, по време на войната се създават и организации на бизнеса в отделните стра-

---

[35] *Цимбаев, Н.* История на Русия. XIX – началото на XX в., т. 1, С., Парадигма, 2005, с. 294-295; *Кузнецов, И. В.* История на СССР, част II, С., Наука и изкуство, 1974, с. 400-402.

[36] *Фишер, В.* Цит. съч., с. 267-268.

ни, които имат за цел да съдействат на държавата при осъществяването на политиката по контрол и регулиране на стопанството. Такива органи във Великобритания са наблюдателните комитети, в Русия – военнопромишлените комитети, земските (окръжни) и градските съвети, в Германия – Централният военнопромишлен съвет и отрасловите военнопромишлени комитети. По време на войната държавата установява контрол и върху трудовите отношения, особено в решаващите за воденето на бойните действия отрасли. Профсъюзите губят позициите си на защитник на интересите на работниците. Те са поставени пред дилемата или да съдействат на управлението за стопанските процеси, или да прекратят дейността си.

На фона на значителните промени в развитието на отношенията между държавата и икономиката в света в края на XIX и началото на XX век, в югоизточната част на европейския континент се появява третата българска държава. Още в първите години на самостоятелното й съществуване въпросът за ролята и отговорността на държавната машина за развитието на икономиката на страната става централен и определящ за насоката на нейното бъдеще.

2. ДЪРЖАВАТА И ИКОНОМИЧЕСКОТО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРИЯ 1879-1918 г.

Състоянието на изследванията на стопанската история на България, макар и със значителни пропуски и бели петна, дава достатъчно възможности да се направи опит за осмисляне на ролята на държавата в икономическото развитие през първия период на съществуването на буржоазна България. Началната позиция при анализа и оценката на резултатите от икономическата политика на българската държава през периода след Освобождението до войните 1912-1918 г. трябва да е съобразена с обстоятелството, че държавната намеса в стопанството е необходимост, предизвикана от едно изостанало обществено-икономическо развитие и в сравнение с другите европейски държави (включително и тези на Балканския полуостров) това поставя доста различни задачи пред управляващите в България.

През този период моментното състояние на българското княжество може да се сравнява до известна степен със състоянието на Германия, която през последната една трета на XIX в. също започва да изгражда национална икономика – след обединението на германските земи в единна държава през 1871 г. За разлика от Германия, която все пак тръгва от едно сравнително високо ниво на развитие на икономиката до преди обединението си, българската държава трябва да развива едно изостанало, почти примитивно до Освобождението, стопанство. Това обстоятелство й определя мястото на основен, в много случаи решаващ фактор, чертаещ насоките и осигуряващ ресурсите за икономическото развитие. За изпълнението на тези фундаментални задачи от особено значение са две неща: 1) финансовите възможности

на държавата и: 2) кадровото състояние на управляващия елит. И двата компонента в началото липсват или са недостатъчни[37].

Задачата, която стои пред българските управляващи след 1879 г., е грандиозна и почти непосилна. Европейската ориентация на създаващата се нова държава, вградена в постановленията на Търновската конституция от 1879 г., изисква изграждането на модерна за времето си икономика във всички нейни сфери[38]. След един кратък период на лутане, до към края на 80-те години на XIX в., в дилемата "индустрия или земеделие" от 90-те години на века въпросът е решен "по соломоновски" да се развива преимуществено индустрия, но такава, която да подпомага българското селско стопанство[39]. Малко по-късно, във времето между двете световни войни, един български икономист ще напише по този повод: "Тоя въпрос е бил поставен някога и то, за жалост, под алтернативна форма: земеделие или индустрия, като че ли земеделието и индустрията са два клона от народното стопанство, които се изключват един друг. Така погрешно поставен, той е бил погрешно разрешен: в полза на индустрията, така че всички грижи на държавата са били насочени към насърчаването ѝ. И сега (*в началото на 30-те години на XX в.* – б. м., М. Д.) имаме едно земеделие, което малко се различава от онова, което е било преди тридесет години"[40].

Като аргумент за твърдението, че сред управляващите в България в края на XIX и началото на XX век липсва ясна концепция за посоките на развитие на националната икономика може да послужи казаното през 1909 г. от министъра на търговията и земеделието в правителството на Демократическата партия Андрей Ляпчев. При излагането на мотивите към внесения законопроект за насърчаване на местната

---

[37] Това че финансовите възможности на новосъздадената българска държава, особено в първите десетилетия след Освобождението, са значително ограничени, е факт който едва ли може да бъде оспорван. По по-различен начин стои въпросът с оценяването на възможностите за управление и вземане на адекватни на нуждите на икономиката решения на управляващия елит в България. До края на XIX в., а в известна степен и в началото на XX в. са малко хората в страната, които имат сериозни познания по икономика (такива, които са завършили, или поне са учили висше икономическо образование в Европа). Още по-малко са те в политическите партии, които управляват през разглеждания период. Това поставя един голям въпрос – доколко правителствата, управляващи тогава, имат ясна представа какво вършат в икономическата област и дали това, което правят е градивно от гледна точка на бъдещото икономическо развитие на България, или плод на тесни партийни и партизански интереси.

[38] Става въпрос за основните принципи, заложени в Търновската конституция. По-нататък в изложението ще посочим и редица конкретни слабости на този основно закон, които ако не пречат конкретно, създават значителни трудности за модерното икономическо развитие на България и за икономическата политика на държавата.

[39] Такава концепция развива Ив. Евстр. Гешов в известния си доклад до Министерския съвет от лятото на 1894 г, който той прочита и в Народното събрание. – Вж: *Николова, В.* Народната партия и буржоазната демокрация. Кабинетът на Константин Стоилов 1894-1899, С., Наука и изкуство 1986, с. 95 и сл.

[40] *Яранов, Ат.* Нашата земеделска политика. – Списание на Българското икономическо дружество (Сп. БИД), 1931, кн. 1, с. 1.

индустрия той казва: "Българската икономическа политика, а с това заедно и българското народно стопанство, няма да почиват на здрава основа, ако в страната ни не са застъпени всички отрасли на производството... С други думи, икономическата ни политика не може да бъде изключително земеделческа, занаятчийска или индустриална, а еднакво земеделческа, занаятчийска и индустриална..."[41]. В това становище липсват приоритетите. Идеята да се развиват всички сектори на стопанството е пагубна за всеки един от тях. Еднаквото им покровителстване е една, меко казано, утопична идея, която само още веднъж да потвърждава, че управляващите нямат ясна представа за това накъде водят страната. Издигането в българския парламент и през 1909 г. на лозунги от типа: "Българската индустрия за българския пазар" не може да не ни изпълни със страхове за бъдещето на този сектор от националното стопанство на България[42].

Преди да започнем изложението на проблемите, свързани с ефекта от икономическата политика на държавата върху българското стопанство в края на XIX и началото на XX век, трябва да се спрем на един въпрос, чийто отговор, според нас, до голяма степен предопределя аргументацията при оценката на тази политика. Това е въпросът за **икономическите последици от Руско-турската война 1877-1878 г.** Важно е да се оцени до каква степен политическата промяна, станала с Освобождението през 1878 г., има трайни последствия върху по-нататъшното икономическо развитие на България. Тази оценка е свързана с отговора на редица конкретни въпроси, на които все още не е даден еднозначен отговор в литературата. Такива въпроси например са: Променя ли се коренно икономическият и правен статут на българските ссляни след Освобождението? Какви са последствията от наложените с мирния договор временни ограничения върху свободата на българската държава да провежда самостоятелна външнотърговска политика? Какво става с българското занаятчийско и едва забележимото фабрично производство от преди Освобождението? Какви "бомби" са заложени в Търновската конституция, която е основа на законодателството в новата държава, за бъдещото икономическо развитие и др.

Освен това, в научното пространство все още имат място твърдения като това, че войната изиграва ролята на буржоазна революция за българите[43], или че несправедливите решения на Берлинския конгрес (специално търговския режим, регламентиран в чл. 8 от договора) обричат българската икономика, по-специално градското стопанство, на разруха, като предизвикват масово разоряване на занаятчийски производства. Битува и тезата за несправедливостта на търговските договори, които Османската империя подписва с европейските държави в началото на 60-те години на XIX в. Те продължават да бъдат наричани "капитулации", като в това определение се влага буквалния му смисъл – капитулиране на Турция пред западните сили[44]. Тези, и още много други въпроси, имат нужда от нова интерпретация.

---

[41] *Стенографски дневници* на XIV ОНС, I РС, LX зас., 10 януари 1909.

[42] *Яранов, Ат.* Стопанската политика на България (от 1878 до 1928 г.), С., 1934, с. 194.

[43] Това е една стара теза от 50-те и 60-те години на XX в., която обаче все още не е опровергана съвсем и се среща в историографията, поради което я отбелязваме тук.

[44] Прозвището "капитулации" получават още първите търговски договори, които Османската империя сключва с европейски държави през XVI в. Той идва от това, че първата дума от

В последно време интересът към стопанските измерения на резултатите от Руско-турската война за България се засилва. Излязоха от печат някои произведения на по-млади стопански историци, които се опитват да се обърнат към тези исторически времена с един по-неутрален и в голяма степен по-реален поглед и оценки[45]. Преоценката на фактите и обстоятелствата в икономическата област, свързани с възстановяването на българската държавност, е съществена предпоставка за правилното осветляване и оценка на по-сетнешната икономическа история на България. Ще се спрем на някои от посочените по-горе проблеми, свързани с последствията от войната, за да изложим свое становище по тях.

Преди всичко доста спорна е тезата, че Руско-турската война от 1877-1878 г. е преломна и в икономически план, изиграла ролята и на буржоазна революция. Известно е, че основният икономически въпрос на всяка буржоазна революция е въпросът за собствеността върху земята – ликвидирането по един или друг начин на феодалната поземлена собственост и създаването на пълна частна собственост върху нея. В случая с Освободителната война големият въпрос е, има ли феодална собственост в Османската империя преди 1878 г.? Друг въпрос, който трябва да се изясни е, до каква степен българските (а и турските) селяни, които остават да живеят в пределите на Княжество България след войната, са оземлени, т.е. притежават собствена земя? Тези два въпроса са органично свързани.

На първо място, има достатъчно основания да се твърди, че в българските земи до Освобождението юридически феодалните отношения са ликвидирани. Реформите, извършени в Османската империя през XIX в., отстраняват от социалната структура управляващия слой, носител на феодални права – спахиите. Прието е законодателство, регламентиращо по същество частната собственост върху земята, включително и собствеността на българските селяни. Няма точна статистика за броя и размерите на самостоятелните притежания на земеделска земя от българите след Кримската война (1853-1856 г.), но според някои автори, през 60-те и 70-те години на XIX в. само около 1/15 от тях са в арендни отношения или работят като наемници в стопанствата на турски чифликчии. Останалите са самостоятелни земеделски

текстът на всеки член на договора започва с калиграфски изрисувана главна буква, каквато е била практиката по онова време. На латински език тези букви се наричат "капитули". Търговските договори, сключени между Турция и европейските държави в началото на 60-те години на XIX в. са с много ниски вносни и износни мита, не защото империята капитулира пред развитите европейски държави, а, защото по това време европейската търговия се намира в епохата на свободната търговия (т.нар. free trade) и не е възможно да се сключват търговски договори при други условия, освен такива с ниски вносни и износни мита.

[45] *Пенчев, П.* Полемично за икономическите последиците от Руско-турската освободителна война (1877-1878 г.), Исторически преглед, 2008, кн. 3-4. Пенчев обстойно и на основата на силни аргументи доказва, че икономическите последици от Руско-турската освободителна война не трябва да се преувеличават. Той разглежда в подробности развитието на основните отрасли от българската икономика до края на XIX в. и обосновава тезата, че ако от политическа, социална и културна гледна точка войната може да се приеме за добре очертана и аргументирана граница, в икономическо отношение това не е съвсем така. Много от основните процеси в българското стопанство, развиващи се преди Освобождението, се запазват и след него почти до края на XIX век.

стопани. През този период се появяват и немюсюлмани, притежаващи средни, а някои и едри по размери модерни земеделски стопанства[46].

За правилното осветляване на въпроса за съществуването на остатъци от феодални отношения след реформите в Османската империя през XIX в. от значение е още един факт. Основният носител на феодални права в османската икономическа система през периода XV-XVIII в. е държавата[47]. Може да се каже, че през XIX в., особено след Кримската война 1853-1856 г., тя напълно се отказва от тези права, гарантирайки, поне на книга, правата, свободите и собствеността на поданиците си.

От изложеното става ясно, че по време на Руско-турската война не настъпват почти никакви промени в статута на земята, притежавана от български селяни. Извършеното заграбване на турска поземлена собственост по време на войната, т.нар. аграрен преврат, няма нищо общо с ликвидиране на феодалните отношения от преди войната, защото юридически те вече не съществуват[48].

Вярно е, че по време на войната се извършва масово оземляване на българските селяни. Това обаче не засяга проблема с правния статут на поземлената собственост, т.е. не се заграбва феодална поземлена собственост. Селяните заемат освободени по един или друг начин от собствениците им земи, но това не са земи с феодален статут на собствеността. Друг е въпросът, че много бързо след Освобождението те загубват значителна част от придобитата по време на войната земя, а и не само нея. Могат да се приведат още аргументи, но тезата за Освободителната война като буржоазна революция според нас е несъстоятелна.

---

[46] Този факт се признава дори от историци, пишещи през 50-те години на XX в., когато господстващата идеология на марксизма-ленинизма оказва силно влияние върху формирането на авторовите тези. Вж: *Димитров, Стр.,* Към въпроса за отменянето на спахийската система в нашите земи – Исторически преглед, 1956, кн. 6, с. 37-40. На друго място, обаче, този автор твърди, че през 60-те и 70-те години на XIX в. в Османската империя се запазва "феодалната рента", която достига повече от 60% от общия доход на селяните. В това отношение трябва да се направи едно уточнение. Става дума за рента, известна с прозвищата си "изполица" и "кесим", която селяните плащат най-вече в определени райони от българските земи – Западна България, Македония. Това обаче са варианти на арендни плащания, които са част от обичайни договори между владетел на земята и наемател (арендатор). Поради специфичните условия в посочените райони (отдалеченост от активен стопански живот, слабо развито селско стопанство, почти липса на пазарни отношения и др.) като форма на заплащане на рентата се запазва работата за определено време на имението на господаря. Формално, това обаче няма нищо общо с феодалните отношения, където ангарията е наложена от самата феодална система, в случая от османската държава. То не е извъникономическа принуда, а начин за разплащане в стопанството на райони, в които парите са рядкост или въобще липсват.

[47] В случая трябва да се игнорират процесите на разложение на системата, които през XVIII в. вече са в ход, защото те не доминират и държавата си остава "господар на положението". Доказателство за това е фактът, че империята не се разпада на отделни самостоятелни феодални владения, както е в късното европейско Средновековие, а държавата през XIX в. успява да реформира социалните и икономическите отношения и да се запази единна.

[48] Освен проведената аграрна реформа през първата половина на XIX в., феодалните отношения окончателно са ликвидирани със Закона за земите от 1858 г. – В: *Турски извори за българската история*, т. I, с. 14-39.

В българската историография все още битува и една друга теза – за несправедливостта на търговските договори, които Османската империя подписва с европейските държави в началото на 60-те години на XIX в. Като следствие от тази теза се поставя и другият голям въпрос за влиянието на чл. 8 от Берлинския договор върху българското градско стопанство и търговията, както и върху търговската политика на държавата. Общовалидното становище в историографията е, че търговският режим, създаден с тази клауза на договора, не дава възможност на българските управляващи да провеждат самостоятелна, съобразно с националните цели, външнотърговска политика, както и цялостна икономическа политика на държавата до началото на 90-те години на XIX в.[49]

Влиянието на търговския режим, наложен на младата българска държава от Берлинския договор от 1878 г. не само не бива да се преувеличава, но трябва въобще да се игнорира. Аргументите за това са няколко. На първо място, договорът не прави невъзможна самостоятелната външнотърговска политика на България, а само създава предпоставки за една двойнственост в нейното провеждане. Формално княжеството не се ограничава в правото си да сключва външнотърговски договори с държавите, които не са участвали в Берлинския конгрес. Ограниченията на чл. 8 се отнасят само за страните, подписали Берлинския договор, но с много от тях и до Освобождението българската икономика няма значителни връзки[50]. Преди да се активизират търговските контакти с тези страни е необходимо България да преструктурира икономиката си и да развие производства, резултатите от които да може да реализира на техните пазари. Това е първостепенна задача за една ефективна външнотърговска политика. Още повече, че времето на началото на самостоятелното съществуване на Третата българска държава съвпада с началото на нов модел на външнотърговски отношения в света – неомеркантилизма[51]. Постепенно засилващият се в Европа митнически протекционизъм политика, която България трудно може да провежда дори да има свобода във външнотърговската си дейност, изисква производството на конкурентноспособни стоки за износ. В този смисъл, запазването на действието на турските търговски договори в княжеството има известно положително въздействие, защото дава възможност за износ на българска продукция при по-ниски мита. Вносът на евтини стоки от Европа също има положителен ефект, като имаме предвид линията на европеизация, възприета при изграждането на новата държава.

Друго становище, което все още се среща в историографското пространство, повтаря едно твърдение на Димитър Благоев, ръководителя на българските социалисти от края на XIX в., и на някои икономисти от онова време, че търговският режим, наложен от Берлинския договор, е много вреден, защото довежда до масово разоряване на български занаятчии, вследствие на установените с него ниски вносни и износни мита.

---

[49] *Икономика на България до...*, с. 313; *История на националното и световното стопанство*, С., УИ "Стопанство", 2002, с. 249 и др.

[50] Тези държави са Австро-Унгария, Белгия, Великобритания, Германия, Гърция, Дания, Италия, Норвегия, Португалия, Русия, САЩ, Холандия, Швеция.

[51] *Свраков, Г.* Теория на търговската политика (външна търговия), С., 1946, с. 174-178.

В посочената по-горе статия П. Пенчев подробно разкрива причините за упадъка на българското занаятчийско производство след Освобождението, като отбелязва, че проблемите в този отрасъл са налице още преди Руско-турската освободителна война[52]. По наше мнение външнотърговският режим, наложен от Берлинския договор, не е основният причинител на проблемите в занаятчийския сектор на българската икономика, защото не той е причината за орязването на външните пазари за българските занаятчийски произведения. Самото откъсване на българските земи от Османската империя рязко свива търсенето на такива стоки, защото те по принцип са предназначени за турския пазар, а не за износ в Европа. Ниските мита тук са без особено значение.

Освен това, цялата обстановка, създадена след 1878 г., има известно положително отражение върху българското занаятчийско производство. Откъсването на това производство от турския пазар, което става не само с териториалното обособяване на Княжество България, но и с митническата преграда, която Турция налага на българските стоки, довежда до трансформация на занаятчийския сектор – отмиране на старите занаяти и появата през 90-те години на XIX в. на нови, свързани с появяващото се индустриално производство и с новия начин на живот на българите.

ДЪРЖАВАТА И ПРОИЗВОДСТВОТО

Твърдението, че **селското стопанство** е основен отрасъл на българската икономика в края на XIX и началото на XX век не е достатъчно прецизно и не определя съвсем точно значението на този отрасъл от икономиката за българската нация по това време. Когато над 80% от населението на страната намира прехраната си в земеделието, когато подавляващата част от данъчните постъпления са от този сектор, когато външната търговия (износът) е "обсебена" от земеделското производство, това значи, че той е фатално значим за съществуването на българския народ.

Българското селско стопанство след Освобождението е отрасъл с примитивна техническа въоръженост, с преобладаващо дребна поземлена собственост и с много ниска степен на мелиорация. След 1878 г. в някои райони на страната (най-вече Западна и Южна България) аграрният сектор преживява криза, свързана с постановленията на Берлинския договор за запазване на турската поземлена собственост в пределите на освободените български земи (Княжество България и Източна Румелия) и ликвидирането на възникналите от това проблеми[53]. До края на 80-те години на XIX в. в основни линии тези трудности са преодолени и от началото на 90-те години българското селско стопанство бележи постоянен напредък, въпреки някои моментни спадове. В периода от края на XIX в. до войните 1912-1918 г. бро-

---

[52] *Пенчев, П.* Полемично за икономическите последиците от Руско-турската освободителна война (1877-1878 г.), Исторически преглед, 2008, кн. 3-4.

[53] *Беров, Л.* Към въпроса за аграрните отношения у нас по време на Освобождението – Трудове на ВИИ "К. Маркс", 1956, кн. II; *Христов, Хр.* Аграрният въпрос и българската национална революция, С., 1976; *Левинтов, Н. Г.* Аграрный переворот в Болгарии 1877-1878 годов – Вопросы истории, 1951, № 12 и др.

ят на земеделските стопанства показва съществен ръст. От 1897 до 1908 г. самостоятелните земеделски стопани се увеличават от 799 хиляди на 933 хиляди души, а частнособственическите поземлени притежания нарастват приблизително с 13% – от 40 на приблизително 46 млн. дка.[54]

През същият период физическият обем на селскостопанското производство показва значителни колебания, които се дължат до голяма степен на зависимостта на отрасъла от природните условия и в много по-малка степен на слабата мелиорация. Въпреки това се наблюдава една обща тенденция на нарастване на производството, която донякъде се дължи на увеличението на обработваемата земя, а също така и на нарастването на средните добиви от декар[55]. Нараства и доходът на селските стопани. За това увеличение спомага и ръстът на цените на селскостопанските произведения след преодоляването в началото на XX век на световната аграрна криза[56].

В началото на XX в. рязко нараства вносът и наличието на земеделски машини в България, нещо което е доста показателно, като се има предвид, че в повечето страни в света земеделските машини са все още рядкост. В тази насока обаче има нещо, което трябва да се уточни. Увеличаването на машините не означава, че в страната протича процес на модернизация на селскостопанското производство. Според статистическите данни дребните селски стопанства със земя до 30 дка през 1908 г. са около 55% от всички стопанства в България, а собствениците със земя между 30 и 50 дка, са 13,5%. Така общо стопанствата с поземлена собственост до 50 дка са приблизително 68,5%[57]. Като имаме предвид, че селскостопанската земя в България е значително разпокъсана на малки ниви, независимо от общото количество притежавана от дадено домакинство земя, използването на модерна земеделска техника в преобладаващата част от стопанствата е невъзможно или нерентабилно. Освен това ниските парични доходи на дребните и средни земеделски стопанства също са пречка за снабдяването им с по-модерна техника. В много случаи тези констатации се отнасят и за стопанствата със земя от 50 до 100 дка, особено в планинските и полупланински райони, където земята е значително разпокъсана на отделни ниви и теренът е доста пресечен[58].

Такова обстойно обяснение е необходимо за да се оцени по-точно значението на увеличаването на вноса и използването на земеделски машини в българското селско стопанство. Нарастването се вижда добре от следващата таблица:

---

[54] *Статистически годишник на Царство България* за 1912 г., С., 1915, с. 128-129.

[55] *Тотев А. Ю.* Индексни числа за обема на растителното земеделско производство в България – Тр. на СИСП при СДУ, 1935, кн. 2-3, с. 95.

[56] *Икономика на България...*, с. 327.

[57] Изчислено по *Статистически годишник на Царство България* за 1912 г.., с. 324

[58] Много от земеделските стопанства от този тип са колективна собственост на големи семейства или задруги, които са доста разпространени в Западна България още преди Освобождението от османска власт. Финансови и психологически (стремежът към спестовност) причини въздържат такива домакинства да се снабдяват със земеделска техника.

Таблица 2

Използване и внос на земеделски машини в България

Число на земеделските машини	**1893 г.**	**1900 г.**	**1910 г.**	**Нарастване (пъти)**
Плугове	18 700	48 958	114 245	6,1
Веячки и триори	7 393	11 928	66 580	9,0
Сеячки	35	257	916	26,1
Жетварки	128	1 202	1 091	8,5
Вършачки	17	155	1 091	64,2
Внос на земеделски машини (тона)	**1886-1890 г.**	**1891-1899 г.**	**1900-1905 г.**	**1906-1911 г.**
	199 т.	356 т.	551 т.	2 612 т.

Източник: Икономиката на България до социалистическата..., с. 329, 330.

Изложените статистически данни ясно очертават доста стръмна скàла на увеличаването на техническата въоръженост на селското стопанство. Всъщност, данните са косвено доказателство за една тенденция на модернизиране на производството, но в едрите земеделски стопанства. По-горе се отбеляза, че поне около 70% от българските земеделски домакинства не са пригодени за използване на модерна техника, с изключение може би на плуговете и отчасти на веячките. В тези стопанства все още масово се използват старите методи за обработка на земята и прибиране на реколтата. Следователно по-голямата част от внесената и използвана модерна земеделска техника е предназначена за едрите земеделски стопанства, което ги прави сравнително модерни и по-рентабилни. Модернизацията не засяга преобладаващата част от селските домакинства, при които обработването на земята остава на крайно примитивно ниво.

Успехите на българското селско стопанство в периода от Освобождението до 1912 г. не са особено впечатляващи, но определено то се развива по възходяща линия и показва добри резултати. Важен е въпросът каква е ролята на държавата за това?

Активната държавна политика по отношение на селското стопанство започва след 1894 г. (при управлението на Народната партия). До края на 80-те и началото на 90-те години на XIX в. такава политика е препятствана от нерешения аграрен въпрос, както и от политическите събития, свързани с последствията от Съединението на Източна Румелия с Княжество България, които за известно време отклоняват обществените и политически усилия в друга посока. Освен това, до 1885 г. извън полето на действие на икономическата политика на българската държава остава една част от българските земи (Горнотракийската равнина), в която има изключително благоприятни условия за развитие на селско стопанство. Не по-малко значение за пасивността на държавната политика към селското стопанство има и неизяснената концепция за общите насоки на икономическото развитие на страната, които трябва да се поддържат от държавата.

От началото на XX век усилията на държавата в областта на селското стопанство дават определени, макар и скромни резултати. До края на първото десетилетие на века в голяма степен е разрешен въпросът с осигуряване на кредитирането на този отрасъл[59]. Правят се опити за увеличаване на обработваемата земя[60]. Създава се кадастър на земята в България[61]. На специалното внимание на законодателната и изпълнителната власт в страната се радва идеята за трансформация на земеделското производство от зърнени към технически култури. Създават се в известна степсн по-добри условия за отглеждането на тютюн, рози, коприна и др. Предприемат се някои мерки за борба с вредителите и болестите по селскостопанските култури. Могат да се изброят още конкретни дейстия, които имат за цел подобряване на условията за развитие на земеделието и животновъдството[62].

Същевременно обаче в държавната политика към селското стопанство има доста слабости и нерешени въпроси. Едно от слабите места е това, че почти липсват съществени действия на българската държава за защитата и насърчаването на зърнопроизводството основният отрасъл на земеделието, в който намира прехраната си повече от 70% от селското население в страната. През целия разглеждан период зърнените храни са най-важният артикул в българския износ и от тях до голяма степен зависи състоянието на търговския и платежния баланс на страната. От друга страна, данъчното облагането на зърнопроизводството е най-голямото перо в бюджетните приходи от преки данъци, което не може да бъде прието като елемент на стимулирането на това производство.

Друга съществена слабост в отношението на държавата към селското стопанство е начинът на законодателно регламентиране на наследяването на поземлената собственост. Поради редица обективни, но най-вече субективни причини, в България се налага постоянно възпроизвеждащ се режим на дребнособственически отношения. Естественият стремеж към уедряване на поземлената собственост чрез придобиване на нови площи в България е спъван от законовия режим на наследяването на тази собственост, който в различните варианти на изменението на Закона за наследството определя почти равни права на всички наследници[63]. Равнопоставеността между тях при наследяването има като следствие периодично (през 20-25 години, когато се сменят поколенията) раздробяване на поземлената собственост. Това обрича българския земеделец на мъките на дребния собственик. Тази ситуация довежда до запазване във формите на собственост след Освобождението на спонтанно възник-

---

[59] *Димитров, М.* Държавата и кредитирането на българското стопанство (1879-1912 г.) – В: Независимостта на България 1908 г. – поглед от XXI век, С., Институт за исторически изследвания при БАН, 1910, с. 388 и сл.

[60] *Яранов, Ат.* Цит. съч., с. 151 и др.

[61] *Пак там,* с. 183.

[62] Такива са опитите да се създаде земеделско специално образование, усилията да се намали зависимостта на доходите на земеделците от природните капризи чрез застраховане на производството и др.

[63] *Димитров, М.* Търновската конституция, Законът за наследството от 1890 г. и състоянието на поземлената собственост в България. – В: 130 години от Руско-турската освободителна война и възстановяването на българската държавност, С., УИ "Стопанство" 2008, с. 223-229.

налите през предходните столетия начини на колективно обработване на земята, с цел тя да не се раздробява. Съществуването на задругите и големите семейства не променя съществено положението в положителна посока[64]. Напротив, със своята консервативност и значителната откъснатост от пазара и паричните отношения, те до голяма степен спъват модернизацията на българското селско стопанство. Доколкото се наблюдава процес на разлагането на тези форми, резултатът от него е увеличаване на дребната поземлена собственост в България.

Двете палиативни мерки, които българската държава предприема с промените в Закона за наследството през 1895 и 1906 г., нямат почти никакъв ефект[65]. До края на разглеждания период остава нищожен и очакваният ефект от приетия закон за кадастъра. Изкуственото уедряване на поземлената собственост чрез комасация, която става възможна след създаването на кадастъра през 1907 г., не може да се реализира до началото на Балканските войни поради трудностите по организирането му[66].

Друга слабост в селскостопанската политика на българската държава в периода до войните 1912-1918 г. е, че тя не предприема особени мерки за развитието на животновъдството и осигуряването на външни пазари за селскостопанското производство. Освен това, дълго време след Освобождението данъците, с които е облагано земеделското население, остават старите – от турско време, а промяната е извършена в един изключително неблагоприятен момент. Тогава, когато в Европа има продължителна аграрна криза, когато цените на земеделските произведения показват една трайна тенденция на понижение и паричните доходи на земеделците намаляват още повече, земеделският десятък е заменен с поземлен данък, а този данък се събира само в пари. Увеличен е и размерът на другия масов данък – беглика, който облага овцете и козите и също се плаща в пари. Всичко това, заедно с неуредиците по определянето на размера на поземления данък, затруднява данъкоплатците и намалява приходите в бюджета от преки данъци.

Като обобщение трябва да се подчертае, че основна слабост в политиката на българската държава по отношение на селското стопанство в периода от Освобождението до войните 1912-1918 г. е липсата на цел, която да стане основа за после-

---

[64] *Гешов, Ив. Евст.* Задругата в Западна България – Периодическо списание на Българското книжовно дружество, 1887, 21-22, с. 426-449; *Същият.* Задружното владеене и работене в България – Периодическо списание на Българското книжовно дружество, 1889, 28-30, с. 539-549.

[65] Промените в закона имат за цел да увеличат полагаемия се дял от наследството на наследниците от мъжки пол, но по социални, политически и психологически причини управляващите в България не се решават да въведат "принципа на майората" при наследяването на поземлената собственост, при който земята се наследява от най-големия наследник от мъжки пол. Този принцип е най-съществения и траен инструмент за предотвратяване на раздробяването на земеделската земя. – Вж: *Димитров, М.* Търновската конституция, Законът за наследството от 1890 г. и..., 225-227.

[66] След приемането на Закона за кадастъра през 1907 г. по принуда държавата въвежда комасацията като средство за борба с раздробяването на поземлената собственост. Опит да се намали вредния ефект от раздробяването на поземлената собственост е и Законът за кооперациите, приет също през 1907 г. – Вж: *Яранов, Ат.* Цит. съч., с. 179.

дователно провеждана на практика програма за развитие на отрасъла. За разлика от политиката в другите сектори на националното стопанство тук няма ясно очертана приемственост в дейността на отделните правителства. Законодателните мерки, които се предприемат, са ограничени, много често остават на хартия и не се прилагат на практика. Една от причините за това е липсата на достатъчно финансови ресурси, но тяхното набиране и разпределение също е в ръцете на държавата. Жертвите, които се правят за другите стопански сфери, за индустрията например, невинаги могат да бъдат разбрани и оправдани, когато аграрният сектор има огромна нужда от такива жертви.

Индустрията е нов сектор в българската икономика, който трябва да се развива почти от основи. Много малко са българските предприемачи и търговци, които успяват да продължат дейността си след 1878 г. В първите години след Освобождението в България липсват достатъчно натрупани капитали, които да бъдат влагани в индустриални производства. Съвсем недостатъчна е суровинната база. Развитието на леката индустрия, която набавя суровини изключително от селското стопанство, е ограничено от това, че в България се отглеждат предимно зърнени храни и значително по-слабо са застъпени т. нар. технически култури. До известна степен животновъдството е в състояние да захранва със суровина вълненотекстилната индустрия, но тук стои въпросът за отглежданите породи овце и качеството на вълната, което е важно за конкурентоспособността на това производство. По време на османското владичество не се извършват сериозни проучвания на подземни богатства в българските земи, положителните резултати от които могат да бъдат предпоставка, заедно с натрупан или привлечен отвън капитал, за развитието на тежка индустрия в страната.

Поради тези обстоятелства българската индустрия аксиоматично се нуждае от специалните грижи на държавата. Тя трябва да бъде "отглеждана" и това се разбира добре още в началото от много политици и управляващи в България. Големият въпрос е: какво да се прави, по какъв начин да се подпомага развитието на този сектор от националното стопанство и дали въобще е необходима държавна намеса в развитието му.

Още в първите години след Освобождението в българското обществено пространство се появяват две противоположни тези за политиката на държавата към индустриалното производство. Една част от управленския "елит" смята, че индустрията трябва да бъде насърчавана чрез всевъзможни облекчения и защитавана на всяка цена с покровителствени мита и други средства от чуждата конкуренция. Според привържениците на другата позиция, за да се развие правилно индустрията трябва да бъде оставена на "остена на външната конкуренция" и държавата да не се намесва[67]. За съжаление в бъдещата държавна индустриална политика се налага първото становище. Няколко са причините, поради което смятаме, че тази политика е неправилна и до голяма степен вредна за развитието на българското индустриално производство[68].

---

[67] *Яранов, Ат.* Цит. съч., с. 4.

[68] В съвременната историография по стопанска история индустриалната политика на българската държава във времето до Първата световна война е представена като един от поло-

Последните двадесет години на XIX в. са време, когато в политиката на отделните държави започва да се налага протекционизмът (неомеркантилизмът). Такава политика в икономически развитите страни, със силно развито индустриално производство и селско стопанство, е следствие от изключително засилената конкуренция на световния пазар. Това означава: първо, че в държавите, в които се провежда протекционистична индустриална политика има развити индустрия или селско стопанство, или и двете (САЩ), и второ, че целта на такава политика, от една страна, е да се запази националния пазар за местното индустриално производство, а от друга – да се направи то по възможност по-конкурентно на международния пазар.

Със своята покровителствена политика, чиито първи стъпки са в началото на 90-те години на XIX в., българските управляващи поставят, така да се каже, "каруцата пред коня". Със законодателството, което изработват в индустриалната област и в областта на митническата политика, те се опитват да създадат благоприятни (според нас – "парникови") условия за развитие на нещо, което не съществува по това време в България[69]. През 1894 г., когато е приет първия от истински Закон за насърчаване на местната индустрия[70], в страната има само 72 индустриални заведения, в които са заети 3 027 работника[71]. Презумпцията с приемането на този закон и други като него е, че с покровителствено законодателство ще се създадат условия за създаването на повече индустриални производства и заведения.

След 17-годишни усилия и значителни жертви от страна на държавата резултатите от тези очаквания са следните: през 1911 г. в България има 345 индустриални предприятия, които са под режима на Закона за насърчаване на местната индустрия, в които работят 15 886 работника[72]. Темповете на нарастването изглеждат впечатляващи – приблизително 5 пъти за индустриалните заведения и работниците в тях, но ако се вземе предвид ниската стартова позиция от 1894 г., това не е така. Според преброяването през 1910 г. общо за страната градското население е 563 877 души. От тях работническата класа (заетите в индустриалното производство) е 12 667 – само 2,2%, но от цялото население на България тя е приблизително 0,3 (0,29)%[73]. Такива са резултатите от десетгодишните усилия на държавата да стимулира развитието на индустриалното производство.

Условията, които се създават със законодателството, предопределят до голяма степен характера и големината на индустриалните заведения в България. През 1894 г. на едно промишлено предприятие средно се падат около 42 работника, а през 1911 г. –

жителните елементи в стопанската ѝ политика. Позволяваме си да не сме съвсем съгласни с такава позиция.

[69] До началото на Балканските войни в България са приети три закона за насърчаване на местната индустрия – през 1895, 1905 и 1909 г. – *Държавен вестник,* бр. 22 от 28 януари 1895; бр. 66 от 26 март 1905; бр. 53 от 10 март 1909.

[70] През 1883 г. Народното събрание приема един закон, който има като обект насърчаването на индустрията, но той е доста елементарен и няма почти никакъв ефект върху развитието на този сектор от стопанството на България.

[71] *Икономика на България до...*, с. 335.

[72] *Пак там.*

[73] Изчислено по *Попов, К.* Цит. съч., с. 4, 294.

46. Явно е, че политиката на държавата в индустриалната област не води до създаване на едра индустрия[74].

Този тип покровителствена политика, която провеждат управляващите в България до 1912 г., не насърчава конкуренцията, а тя е основната двигателна сила за развитието на капиталистическото производство. Условията, които се създават за българската индустрия, притъпяват агресивността на предприемачите и стремежът им да развиват дейността си. Приетите насърчителни закони са от общ вид, т.е. дадено индустриално производство трябва да отговаря само на някои общи условия – минимален първоначален капитал и минимално число заети работници, за да се ползва от облагите им (защото това са само облаги и нищо друго).

Вреден монополизиращ ефект имат и индустриалните концесии. Те са въведени със Закона за насърчаване на местната индустрия от 1909 г. и дават изключителни права на даден производител да произвежда в определен район на страната[75]. Въпреки че някои автори се опитват да търсят елементи на регулация в българските индустриални закони от края на XIX и началото на XX век, като изключим с известни уговорки въвеждането на индустриалните концесии, такива трудно могат да се открият. Това още веднъж идва да покаже, че няма ясна програма как да се развива българската индустрия, а се действа според създалата се обстановка. Всеки приет следващ закон в голямата си част представлява опит да се отстранят сметнати за негативни последици от предишния, без да се сменя философията на закона[76].

---

[74] За създаването на индустриални предприятия от дребен тип най-голямата вина е в самото законодателство, което дори през 1909 г., когато е приет последният закон за насърчаване на местната индустрия до войните 1912-1918 г., изискванията, за да попадне под неговата закрила едно заведение, са то да си служи с двигателна сила не по-малко от 10 к. с., да държи на работа постоянно 10 работника в продължение на шест месеца и да "си служи с усъвършенствани (?) уреди и машини на стойност не по-малка от 20 000 лв." – *Стенографски дневници* на XIV ОНС, I РС, LXVI зас. 30 януари 1909.

[75] *Държавен вестник,* бр. 53 от 10 март 1909. Прототип на индустриални концесии има още в първия закон за насърчаване на местната индустрия от 1895 г. (чл. 10) – *Държавен вестник,* бр. 22 от 28 януари 1895, но те се въвеждат през 1909 г. с цел да се подготви българската индустрия за очакваната в близко време война на Балканите срещу Турция. Практиката на даването на индустриални концесии, обаче, продължава и след Първата световна война и тогава става вредна за развитието на индустриалното производство.

[76] В мотивите на министъра на търговията и земеделието Андрей Ляпчев при внасянето за разглеждане в Народното събрание на проектозакона за насърчаване на местната индустрия през 1909 г. се казва: "Ако проследим историята на законодателството по насърчението на местната индустрия, ще видим, че **редицата закони... не са нищо друго, освен едно постепенно развитие и разширение на едни общи начала...** (подчертаното мое – М. Д.). Законът от 1894 г. установява главните принципи. Законът от 1905 г. е една голяма крачка напред по пътя на насърчаване на националната индустрия... Но трябваше да изминат само три години, за да се забележат някои несъобразности. Контролата при прилагането на закона не е достатъчна; начините за раздаване на облагите също не са правилно регулирани и не дават нужната гаранция, че интересите на държавата не са изложени на ощетяване. Тия и други съображения ме принуждават да ви представя настоящия законопроект..." – *Стенографски дневници* на XIV ОНС, I РС, LX зас., 10 януари 1909.

От друга страна, българската държава не предприема реални мерки за подобряване на условията за финансиране на индустриалното производство. Липсата на евтин кредит е съществена пречка за развитието на този отрасъл. До края на разглеждания период не са създадени почти никакви условия за развитие на кредитната система в тази посока. В допълнение на това, с данъчните и митническите облекчения, преференциите за превози по БДЖ, изкуственото повишаване на цените на българските произведения при държавни търгове, присъстващи във всички закони за насърчаване на местната индустрия до войните, държавата се лишава от финансови средства, които са й необходими за другите функции и задачи, с които се е нагърбила.

За лутанията и неясностите в позициите на българския управляващ елит след Освобождението по отношение на характера и насоките на индустриалната политика на държавата показателен е и един друг факт. Почти до края на XIX в. съдбата на българската индустрия се определя от полемиката по един по-общ въпрос, посочен по-горе – каква да бъде общата икономическа политика на България? Във времето, когато светът и най-вече Европа, преживява последствията от т.нар. втора индустриална революция, в българското обществено пространство битуват и дори се налагат схоластични идеи за някакъв особен път на икономическо развитие на българите, различен от пътя на европейската цивилизация. Безсъдържателният въпрос "индустрия или земеделие" дълго време се носи в обществото и мъти главите на политици, обществеици и други дейци от които зависи държавното управление.

В края на краищата се стига до една "хермафродитна" формула на държавна политика по отношение на двата основни стопански сектора – развитие на индустрия, чиято суровинна база да бъде пазар за продукти, произвеждащи се от българското селско стопанство[77]. Такава концепция е еднакво вредна и за двата отрасъла. От една страна тя налага да се извърши основно преструктуриране на селското стопанство чрез увеличаването на производството на технически култури и развитието на животновъдство. Всичко това изисква много финансови ресурси за обезпечаване на мелиоративните мероприятия в новите производства, подобряване на породите добитък, обучени кадри и др.

От друга страна, концепцията обрича индустриалния сектор да развива изключително *лека индустрия*, преработваща селскостопански суровини, а поради липсата на капитали – да се създават дребни и отчасти средни по размер предприятия. Управляващите в България са далеч от всякаква идея за разнообразяване на структурата на индустриалното производство, с което то да се направи по-конкурентоспособно като цяло. "Връзването" на развитието на индустрията със селското стопанство води до това, че за индустриални се обявяват производствата на храни и питиета (мелничарство, спиртоварство, пивоварство, някакви наченки на консервна индустрия и др.). Като краен резултат от дългогодишните усилия на държавата за

[77] Такава теза се налага през 1894 г. с приемането на първия закон за насърчаване на местната индустрия. Доказателство за това е и цялата икономическа политика на правителството на Народната партия, което налага тази концепция – Вж: *Николова, В.* Народната партия и буржоазната демокрация. Кабинетът на Константин Стоилов (1894-1899), С., Наука и изкуство, 1986, с. 115-121; *Яранов, Ат.*, Цит. съч., с. 33-76.

насърчаване на местната индустрия през 1911 г. от общо 345 индустриални заведения, които са под режима на закона за насърчаване на местната индустрия, 146 (42%) са предприятията за производството на храни и питиета и те дават 80,2% от износа на страната (заедно със зърнените храни)[78].

Ще бъде неточно, ако се твърди, че българската държава съвсем не обръща внимание на *тежката индустрия*. Освен липсата на достатъчно капитали, основна пречка за развитието на този сектор е слабо разработената суровинна база. Още от началото на 90-те години на XIX в. са направени някои стъпки в това отношение, които имат за цел да стимулират частната инициатива в областта на търсенето и добива на суровини. Приети са закони за разработването на подземните богатства и начина по-който ще става това, с което се поставя началото на добивната индустрия в България[79], но резултатите до войните 1912-1918 г. съвсем не са окуражителни[80].

***

Политиката на българската държава по отношение на производствения сектор е най-слабото звено в общата й дейност в областта на икономиката до войните 1912-1918 г. Българските държавници не успяват да вземат правилното решение по отношение на индустрията и селското стопанство. Преди да бъде стабилизирано, българското земеделие е подложено на опити за трансформация към производства, осигуряващи пазар за зараждащата се индустрия без да има ясна представа какви са природните и финансови възможности за това. Не се взема предвид разпокъсаността на поземлената собственост, която продължава да поддържа жизнени примитивни колективни форми на обработка на земята (големите семейства, задругите), в които господства консерватизма и неверието към каквато и да е промяна. Превръщането на България в страна на производството на технически култури, на зеленчуковите и овощни градини и на пасторалните картини на пасящи огромни стада овце и крави е нещо много добро, но по онова време е една голяма утопия.

Индустриалната политика на българската държава в периода до края на Първата световна война също е в грешна според нас насока. Подпомагането на индустрията, особено по начина по който се прави с българските индустриални закони, противоречи на същността на капиталистическото производство, възникнало и развиващо се в условията на пазарна конкуренция. Формирането на охраняван с мита вътре-

---

[78] Изчислено по: *Попов, К.* Стопанска България..., с. 312-1313; 367. Митническата статистика тогава слага в едно перо износа на земеделски произведения (основно зърнените храни) и производството на "индустриите" за храни и питиета.

[79] Приетите закони уреждат разработването на подземните богатства на България на принципа на концесиите. – Вж: *Яранов, Ат.* Цит. съч., с. 25.

[80] За времето от 1892 до 1911 г. държавните органи издават 2920 разрешителни за търсене на подземни богатства, но са реализирани само 49 концесии за добив на полезни изкопаеми, от които до 1911 г. реално са експлоатирани 24. От тях 16 са за добив на каменни въглища, 3 – за медна руда, 3 – за оловно-цинкови руди, 1 – за оловни руди и 1 – за талк. – *Икономика на България до...*, с. 335.

шен пазар и стремежът да се обвърже суровинно индустриалното производство с трансформирано селско стопанство са удари в празно пространство. Създаващата се в България индустрия е в отсъствието на конкуренция на вътрешния пазар, защото в него все още има силни остатъци от характеристиките на османския пазар, в който се изявява българският купувач до Освобождението. Той си остава примитивен и непретенциозен и след 1878 г. Освен това българският пазар е с много малък капацитет, а това също не може да бъде предпоставка за силно развитие на национална индустрия.

По-добрата политика на държавата по отношение на индустриалното производство е да се "възпитава" способност за конкуренция и то на международния пазар. Вярно е, че това е една трудна задача, изискваща много време и ресурси. Но само така до голяма степен се осигурява просперитета на българската индустрия.

Съществува един въпрос на индустриалната политика, по който може да се намери връзка с нашата съвременност. Става дума за т.нар. сега малък и среден бизнес, който, според много теоретици и обществеици, е крепителят на съвременното общество. В тази посока могат да възникнат критики на тезата за подпомагането на развитието на едра индустрия в България до войните 1912-1918 г., която не се приема и не се следва от тогавашните управляващи. Не трябва да се забравя обаче, че икономическите условия в онова време съвсем не са такива, каквито са в нашата съвременност. Краят на XIX и началото на XX век е времето, когато индустриалното производство в света, включително и в по-слабо развитите икономически държави, показва силно изразена тенденция към уедряване и концентрация. Създаването на дребна индустрия, която да консумира главно селскостопански суровини, е движение в противоположна насока на общата тенденция в световното стопанство тогава и праща България в орбитата на страните, "обслужващи" цивилизования свят[81].

При опитите да се търсят причините за воденето на такава политика от българската държава, на преден план се извеждат обективните обстоятелства – закъсняло историческо развитие, липсата на достатъчно свободен капитал, бедната суровинна база за развитието на едро производство. Това е така, но е само част от истината и според нас – по-несъществената част.

Политиката се прави от хора. Именно това е големият проблем в България – липсата на политически опит и достатъчно специални икономически познания сред управляващите, от една страна, и на достатъчно подготвен и обучен в европейския опит интелектуален елит, който да моделира и насочва икономическото развитие на страната, от друга. Дребнобуржоазните условия в България след Освобождението подхранват екзотични идеи за бъдещето на българското стопанство, които са много далеч от реалността в света.

Ако в политиката на българската държава през разглеждания период в областта на производствената сфера (индустрията и селското стопанство) могат да се открият достатъчно слабости, за да бъде тя оценена неоднозначно, то в останалите стопански сфери – търговията, транспорта, кредита – управляващите имат по-значителни постижения.

---

[81] В по-стари съчинения се използва определението "суровинен придатък".

ДЪРЖАВНАТА ПОЛИТИКА КЪМ ТЪРГОВИЯТА И ТРАНСПОРТА

Търговската политика е жизнено важна както за производствения сектор, така и за финансовата стабилност на държавата. В условията на напълно изградено пазарно световно стопанство в края на XIX и началото на XX в. от състоянието на търговията (особено външната търговия) зависи цялата икономика на дадена страна.

Външнотърговската политика в периода от 1879 до 1912 г. е сравнително успешна част от дейността на българската държава в стопанската област[82]. Този факт е следствие изключително от настойчивата и последователна политика на българската държава от 90-те години на XIX в. нататък. Българските правителства проявяват забележително постоянство и приемственост в мероприятията си във външнотърговската област. Освен чисто икономическите си измерения, сключените търговски договори след 1889 г., когато е подписана първата самостоятелна външнотърговска спогодба между България и Великобритания, представляват последователни стъпки към извоюване суверенитета на страната и превръщането ѝ в независима държава[83].

И в тази икономическа сфера обаче, с действията си българската държава не успява да ни убеди достатъчно, че основната ѝ цел е икономическият просперитет на страната. В търговските договори има определени слабости, които се дължат до голяма степен на липсата на достатъчно опит от българска страна, макар че известно влияние оказва неравноправното международно положение, в което се намира България до 1908 г. и което се използва често от нейните търговски контрагенти за оказване на натиск.

Преди всичко трябва да се подчертае, че много често провеждането на външнотърговската политика през разглеждания период не е съобразено с общата икономическа политика на държавата. През цялото време търсенето на максимален фискален ефект е най-видимия елемент във външнотърговската дейност на управляващите. Тя не се използва като инструмент за регулиране на развитието на отделните сектори на стопанството. Това проличава добре при продължаването през 1894 г. на срока на действие на търговските спогодби от 1889-1892 г., при сключването на

---

[82] Тук искаме да напомним, че в първите години след Освобождението външнотърговската политика на българската държава до голяма степен е детерминирана от постановленията на Берлинския договор от 1878 г., които запазват за известно време в България търговския режим, установен с договорите между Османската империя и европейските държави преди това.

[83] Основни моменти във външнотърговската политика на българската държава в периода след Освобождението са: сключването на първата самостоятелна търговска спогодба с Великобритания през 1889 г., към условията на която се присъединяват бързо още около десет европейски държави, сключването на първите дългосрочни търговски договори в края на XIX в. и придобиването с тях на независимост при провеждането на външнотърговската политика. В началото на XX в. България вече има напълно самостоятелна външнотърговска политика, която се изразява в създаването на първата модерна митническа тарифа на вносните стоки и сключените на нейна база нови търговски договори.

търговските договори през 1897 г. и при изготвянето на единната митническа тарифа на вносните стоки през 1904 г.

Фискалните приоритети на държавата, например, добре се открояват в поведението й при сключването на търговските договори в края на XIX век. Тогава управляващото правителство на Народната партия не желае да сключва дългосрочни договори, а през 1894-1895 г. продължава действието на провизорните търговски съглашения от 1889-1892 г., с които са повишени до известна степен, но недостатъчно от фискална гледна точка, митата[84]. За да се компенсират загубите от митниците, правителството на Константин Стоилов приема специален закон за акцизите, с който се облагат изключително вносни стоки (т.нар. "колониални" стоки)[85]. Австро-Унгария, която има най-голям дял в българския внос, остро реагира на това и фактически в първите години след приемането му акцизният закон остава неприложен на практика[86].

По подобен начин, при изработването на единната митническа тарифа на вносните стоки през 1904 г., фискалните цели надделяват над възможността да се изработи митнически режим, регулиращ развитието на българското стопанство. Въпреки декларираните намерения тарифата да има протекционистичен характер, фискалните мотиви са тези, които определят високите мита в нея. Протекционистичният елемент, който все пак е заложен, е поставен на грешната основа – да се покровителстват всички отрасли на производството, без да се държи сметка за стопанските сфери, в които България няма нужда от протекционистичен режим и има възможност да бъдат определени по-ниски мита, дори да се въведат принципите на свободната търговия (например, земеделското производство, скотовъдството и др.)[87]. Това би създало по-добри предпоставки чрез гъвкаво договаряне на митата да се сключат по-благоприятни търговски договори, в които да се прокара елемент на защита на други български производства като индустриалното например[88].

Митническата тарифа от 1904 г. има и положителни страни. С нея окончателно се налага облагането с т.нар. специфични мита, което е един модерен за времето си начин на обмитяване на стоките. Адвалорните мита остават в историята. Те се прилагат само в случаите, когато не е възможно стоките, влизащи в България, да се обмитяват по други признаци, освен по тяхната цена.

Могат да се направят някои общи изводи и оценки за външнотърговската политика на българската държава от края на XIX в. до началото на войните 1912-1918 г.

---

[84] *Свраков, Г.* Цит. съч., с. 190.

[85] *Стенографски дневници* на VIII ОНС, I РС, XLIV зас., 19-20 декември 1894.

[86] Протестът на Австро-Унгария е свързан с това, че се облагат изключително вносни стоки, като същевременно българският министър на финансите нарежда акцизът върху тези стоки да се събира едновременно с вносните мита, което представлява косвено повишение на митническите ставки. – Вж.: *Свраков, Г.* Цит. съч., с.191.

[87] *Обща митническа тарифа вносните стоки*, С., 1905.

[88] Това, че фискалните съображения са били водещи при създаването на митническата тарифа, се признава и от самия министър на финансите в правителството на Народнолибералната партия Л. Паяков в изложението си в Народното събрание при внасянето на законопроекта. – *Стенографски дневници* на XIII ОНС, II РС, V зас., 27 октомври 1904.

Положителен резултат от нейното провеждане е увеличението на вноса и износа. За периода от 1896 до 1911 г. в стойностно отношение вносът нараства 3 пъти – от 67 955 000 лв. на 199 345 000 лв., а износът – 2,7 пъти, от 68 504 000 лв. на 184 634 000 лв.[89] Това безспорно е един показател за прогресивното развитие на българското стопанство.

Веднага обаче трябва да се отбележи, че данните за търговският баланс на България през разглеждания период не са толкова добри. През периода от 1879 до 1910 г. за 19 години страната има отрицателен търговски баланс и за 13 години – положителен[90]. Като се има предвид, че по онова време търговският и платежният баланс на една държава са много близки по стойности поради малкия процент други външни плащания (освен търговските) и поради ограничения инструментариум от други средства за международни плащания (освен паричните), трябва да направим извода, че външнотърговската политика на българските правителства през годините не съдейства особено за стабилизирането на държавното финансово стопанство.

Съмнително е и положителното влияние на външнотърговската политика на българската държава за насърчаването на развитието на местното производство. Вече се отбеляза, че селскостопанският сектор не се радва на особени грижи от страна на управляващите в България по онова време. Декларираното в края на XIX в. намерение за подпомагане на развитието на национална индустрия също не намира значително място като приоритет при формирането на външнотърговската политика на държавата. Ако се съди по статистическите данни, местният пазар не е запазен за българското индустриално производство, а външните пазари намаляват. Вносът на фабрични произведения от 1900 до 1911 г. се увеличава, а износът, без да се смята износът на храни и питиета, намалява. В стойностно отношение през 1900 г. вносът на индустриални стоки е 29 568 000 лв. (63,8% от целия внос), а през 1911 г. 135 675 000 лв. (68,1% от целия внос). В същото време износът на фабрични произведения през 1900 г. е 7 011 000 лв. (13% от целия износ), а през 1911 г. в стойностно отношение той се увеличава на 11 820 000 лв., но намалява като относителен дял от целия износ и е 6,4%[91].

Външнотърговската политика на българската държава до войните 1912-1918 г. довежда и до загубата на важни външни пазари. Вярно е, че за това могат да бъдат причина измененията в структурата на българския износ, вследствие на промяната в структурата на икономиката, но дори и да е така, държавата в края на XIX и началото на XX в. е важен фактор за разширяването на външния пазар за местни стоки и нейните усилия трябва да бъдат в такава насока. Българската държава не прави нищо за подпомагане на производството, така че да стимулира способността му за конкуренция на външни пазари. Не се полагат и усилия за търсене на нови пазари.

За външната търговия на България с отделните държави до 1896 г. няма запазени сигурни данни. Статистиката е по-плътна за периода 1896-1911 г., когато страната вече има външнотърговски отношения на базата на редовни дългосрочни търговски

---

[89] *Попов, К.* Цит. съч., с. 368.
[90] *Пак там,* с. 364.
[91] *Пак там* с. 366-367.

договори[92]. Първото, което трябва да се отбележи е това, че след сключването на търговските договори през 1896/1897 г., делът на основните търговски партньори на България до този момент, Австро-Унгария и Великобритания, във вноса показва една трайна тенденция на намаляване. За сметка на това значително се увеличава относителният дял на Германия и Франция, но това се дължи повече на българските военни поръчки към двете страни, а не толкова на по-интензивна друга търговия с тях[93].

В промените, които се наблюдават в българския износ, много добре се вижда загубата на външните пазари за българските стоки. За почти всички държави, с които България търгува в режим на търговски договори и съглашения, от 1896 до 1911 г. има намаление на износа. Най-голямо е свиването на българския износ за Великобритания – от 22,3% средно за периода 1896-1900 г. на 13,13% през 1911 г. За същото време българският износ за държави като Гърция, Холандия се увеличава съвсем слабо. Най-значителното е увеличението за Белгия[94].

В заключение може да се отбележи, че външнотърговската политика на българската държава в периода след Освобождението до войните 1912-1912 г. има противоречиви резултати. От една страна държавата полага големи усилия и осигурява сравнително добър правен режим за външната търговия с търговските договори и законодателното уреждане на митническата служба[95]. Чрез този режим страната става равноправен партньор в европейската търговия и с това прави голяма крачка към извоюването на националния си суверенитет. Външнотърговската политика на държавата има и значителен фискален ефект.

Същевременно обаче външнотърговската политика на България има определени слабости и пропуски. До голяма степен те могат да се обяснят с огромното количество задачи, които държавата има да решава в икономическата област, свързани с преодоляването на изоставането в икономическо развитие на страната, както и с липсата на достатъчно управленски опит. В началото на XX в. обаче натрупаният опит е достатъчен, за да не се правят сериозни грешки и пропуски, такива като приоритетно поставяне на фискалните цели на външната търговия и, вследствие на това, загубата на важни сегменти от чуждите пазари, особено в икономически напредналите държави в Европа.

---

[92] Макар че не е съвсем правилно, може да се допусне, че статистическите данни за 1896-1900 г. до известна степен отразяват състоянието на българската външна търговия от преди това време, приблизително за периода след Съединението 1885 г до средата на 90-те години на XIX в.

[93] Според тях през периода 1896-1900 г. Австро-Унгария заема първо място в българския внос с 28,12% участие, следвана от Великобритания (23,12%), Германия (12,58%), Франция (5,33%), Италия (4,32%) и др. Към 1911 г. Австро-Унгария продължава да е на първо място във вноса, но е намалено процентното й участие (24,19%). На второ място вече е Германия (19,98%), следвана от Великобритания (15,07%), Франция (12,50%) и др. – *Попов, К.* Цит. съч., с. 368.

[94] *Попов, К.* Цит. съч., с. 368. Българският износ за Белгия нараства повече от 3 пъти – от 9,38% от целия износ средно за периода 1896-1900 г. на 29,13% през 1911 г.

[95] През 1906 г. е приет първият закон за митниците.

Създаването на по-добри условия за развитието на *вътрешната търговия* не стои в центъра на икономическата политика на българската държава в периода след Освобождението. Основна причина за това е изостаналостта на българския вътрешен пазар и бавните темпове на неговото разширяване и модернизация на структурата на търсенето след 1879 г. Липсата на достатъчен паричен ресурс в населението, 4/5 от което е селско, е главната причина за слабото търсене, особено на индустриални стоки, освен бавните темпове на неговото нарастване.

Поради посочените по-горе обстоятелства вътрешнотърговският оборот в България през целия разглеждан период от Освобождението до войните 1912-1918 г. е с доста скромни размери. Точни статистически данни трудно могат да се намерят, а и не са полагани усилия за събирането им поради това, че голяма част от размяната е нерегламентирана и се извършва вътре в самозадоволяващото се натурално стопанство или чрез натурална размяна.

Доста условна картина на състоянието на вътрешната търговия на България в края на XIX и началото на XX век дава Кирил Попов. С големи уговорки той допуска, че около половината от населението задоволява нуждите си от храна, облекло и другите жизнени дейности (покъщнина, набавянето на сурови материали и др.) от натуралното стопанство, които според него са на стойност около 300 млн. лв. При това положение, ако тези артикули са търговска стока, ще представляват една оборотна сума от около 900 млн. лв. (по веригата "продавач-посредник-купувач"). Пак с големи условности Попов предполага, че към 1887 г. вътрешнотърговският оборот (чрез парична и натурална размяна) на България е приблизително 900 млн. лв., а през 1911 г. нараства на 3 млрд. лв. През първата посочена година средно на жител се падат 281 лв., а през втората – 682[96]. Пак с условности, чрез данните за плащания данък печалба, Попов изчислява, че вътрешнотърговският оборот, извършван от професионални търговци (тези, които са облагани с данък занятие) през 1911 г., е 600-700 млн. лв. и заключава, че само 1/3 от вътрешната търговия се извършва от тях, а останалите 2/3 – непосредствено от производителите, населението и нелегални (нерегистрирани) търговци[97].

Смятаме, че предложените от К. Попов данни за състоянието на вътрешната търговия на България след Освобождението до войните 1912-1918 г. са доста оптимистични. Според нас те са поне с около 30% по-високи от реалните. Преди всичко броят на населението, което не участва в паричната търговска размяна, е поне с 20% по-голям, тъй като и една част от градското население също рядко достига до пазара и паричната размяна.

Освен това, данните за паричния израз на натуралната размяна по веригата "продавач-посредник-купувач" също са доста завишени, защото в българската вътрешна търговия по онова време категорията на търговските посредници не е толко-

---

[96] *Попов, К.* Цит. съч., с. 361-362.

[97] *Пак там*, с. 362. Според данъчната статистика през 1911 г. от професионални търговци е внесен в бюджета данък занятие на сума 3 066 416 лв. К. Попов допуска, че този данък реално е 3% от чистата печалба на търговците. При това положение през 1911 г. тя се изчислява на около 100 000 000 лв. Годишният оборот, според Попов, не може да бъде по-голям от 6-7 пъти печалбата, следователно той възлиза на 600-700 млн. лв.

ва масово застъпена, поне до края на XIX в. Според преброяването, населението в България, което се определя като принадлежащо към професионалната категория "търговия и работещи самостоятелно като търговци", през 1892 г. е 30 904 души, през 1900 г. – 33 734 души и през 1905 г. – 36 511 души[98]. Вижда се, че нарастването не е голямо. Освен това, в категорията на търговските професии преброяването причислява и много лица, имащи други основни занятия (земеделие, занаятчийство), които същевременно се занимават и с търговия, като плащат за това патентен данък.

Слабост на статистическите данни за броя на населението, занимаващо се с търговска дейност е в това, че не се посочва каква част от него има за предмет външна търговия и каква – вътрешна. Може да се допусне, че в началото на XX в. значително се увеличават едрите търговци, занимаващи се с внос-износ. Косвен индикатор за това е нарастването на категорията "помощници и слуги" в данните за търговците, което е знак за нарастването на по-едрите търговски предприятия, занимаващи се в голямата си част с външнотърговска дейност[99]. С това картината на състоянието на вътрешната търговия става още по-нерадостна, тъй като от броя на организираните участници в нея трябва да се изключи и тази категория.

В състоянието на българската вътрешна търговия намираме една от най-стратегическите слабости на икономическата политика на българската държава. Почти неистовият стремеж да се развива национална индустрия, и то предимно за вътрешния пазар, не е съобразен с възможностите за реализацията на нейната продукция на този пазар. Структурата на българското индустриално производство до края на разглеждания периода е такава, че не може да става и дума за налагането на неговите продукти на външните пазари, на които България има позиции. От една страна, държавата не прави нищо съществено за търсенето на нови пазари, различни от турския, а от друга – не предприема мерки (а и няма как да го направи бързо) за увеличаване на капацитета на вътрешния пазар на страната. Насърчаването на българското индустриално производство чрез значителни "жертви" от страна на фиска е единствената, но изключително неефективна и безперспективна, както се подчерта по-горе, позиция на българската държава към този отрасъл. Тя не се свързва със създаване на по-големи възможности за реализация на неговата продукция, което е основен стимул за капиталистическия предприемач.

Все пак трябва да се отбележат някои действия от страна на управляващите, които имат известен положителен ефект, най-вече от гледна точка на модернизацията и повишаването на ефективността на действие на вътрешния пазар в България. Те са свързвани с унифициране на паричната единица (създаването на българска национална валута – лев), създаването на търговско-индустриалните камари и стоковите борси, които започват да действат ефективно едва в началото на XX в.[100].

---

[98] *Пак там,* с. 363.

[99] Броят на търговските помощници и слуги за периода от 1892 до 1900 г. се увеличава само с 1 022 души – от 16 496 на 17 518 души. През периода 1900-1905 г. той нараства с 7 352, от 17 518 на 24 870 души. – *Попов, К.* Цит. съч., с. 363

[100] *Велева, Л.* Търговско-индустриалните камари в България 1894-1919 (организация и дейност), С., Авангард прима, 2005, с. 18-28; 95-13.

Създаването на ефективна *транспортна инфраструктура* е една от най-съществените предпоставки за ефективното функциониране на пазарната икономика. Транспортът е "кръвоносната система" на този тип стопанство, защото той осигурява бърз стокооборот и обращение на капитала, което е жизнено важно за правилното и прогресивно развитие на всеки стопански субект. Типични примери в историята за положителния ефект от бърз, масов и с по-голям териториален обхват транспорт върху развитието на световната икономика, са времената след големите географски открития и индустриалната революция от втората половина на XVIII и началото на XIX в.[101]

Може да се твърди, че по отношение на изграждането на транспортната инфраструктура, политиката на българската държава в периода след Освобождението до началото на войните 1912-1918 г., е съвсем в унисон със доминиращите тогава тенденции в този сектор на световното стопанство. Това е най-ефикасната нейна дейност в подкрепа на развитието на българската икономика.

От гледна точка на тогавашното състояние на стопанската сфера съвсем правилен, например, е изборът от страна на българските управляващи тогава на германския модел на финансиране, изграждане и експлоатация на *жп мрежата* в страната[102]. Въпреки споровете и различията в позициите на отделните политически сили по концепцията за изграждането на жп мрежата, конкретни трасета на жп линиите, начина на финансиране успехите в края на периода са впечатляващи. До 1912 г. са построени 17 основни и помощни трасета, за което държавата е изхарчила 256 199 110 лв. От 1887 до 1911 г. общата дължина на жп линиите нараства 5,7 пъти – от 338 км. на 1931 км. За същия период броят на локомотивите, държавна собственост, нараства от 16 на 196, а на товарните вагони – от 476 на 4 489[103]. Към 1911 г. по гъстота на жп мрежата[104] България се нарежда на 14-о място в света, изпреварвайки такива държави като европейска Русия (заедно с Финландия), Норвегия, европейска Турция, САЩ, Китай, Япония. Това е изключителен резултат от железопътната политика на българската държава[105].

---

[101] По време на и след големите географски открития, вследствие от бурното развитие на корабоплаването, икономически развитият център на света се премества от Средиземно море по бреговете на Атлантическия океан и се поставя началото на световната търговия в съвременния смисъл на това понятие. Едно от последствията от индустриалната революция от втората половина на XVIII и началото на XIX в. е бързото налагане на новия тип сухоземен транспорт – железопътния, който предизвиква "бум" в икономическото развитие на много европейски държави и САЩ – *Велева Л., Е. Костов, М. Димитров, П. Пенчев.* Увод в стопанската история, С., УИ "Стопанство", 2011, с. 32-35; 53-55; 72-73.

[102] Със Закона за железните пътища в България се възприема германската система на държавно финансиране, изграждане и експлоатация на жп мрежата, която е държавна собственост. – *Държавен вестник,* бр. 14 от 12 февруари 1885; *Стоянов, Ив.* Либералната партия в Княжество България 1879-1886., София, Наука и изкуство, 1989, с. 162.

[103] *Попов, К.* Цит. съч., с. 377.

[104] Под "гъстота на жп мрежата" в случая трябва да се разбират километрите жп линии на 100 кв. км. от територията и километрите жп линии на 10 000 жители.

[105] *Попов, К.* Цит. съч. с., 381.

Убедително доказателство за ефективността на действията на държавата по изграждането на жп инфраструктурата е и фактът, че още тогава е очертана и изградена в основни линии схемата на този вид транспорт в България. В десетилетията след Първата световна война и след 1944 г. тази схема само е допълвана и рационализирана[106].

Заемайки се с голямата задача да осигури по-добри условия за развитието на икономиката чрез изграждането на ефективна жп мрежа, българската държава полага усилия, които са доста извън финансовите й възможности. През 1888 г. вложеният капитал в българските железници е приблизително 69 млн. лв., а през 1911 г. той нараства на 293 млн. лв. приблизително, малко повече от 4 пъти[107].

Поради липсата на достатъчно бюджетни средства за финансирането на тази дейност държавата прибягва до сключването на външни заеми и това става характерна черта на икономическата й активност. Към края на 1911 г. консолидираният външен дълг на България възлиза на 603 799 618 лв.[108] До тази година по заемите от 1888, 1889, 1892 и 1907 г., които са на обща сума от 346 740 000 лв. и средствата от които са предназначени изключително за постройката на жп линии, са изплатени 120 868 000 лв. По този начин, в навечерието на трите войни, в които България се включва през второто десетилетие на XX в., непогасените държавни задължения по т.нар. "железопътни заеми" възлизат на 225 872 000 лв. Това е с 22 032 000 лв. повече от общите бюджетни и извънбюджетни приходи на страната за 1911 г.[109] Войните прекъсват изплащането на външните дългове и това има значителни отрицателни последствия по-късно, след Първата световна война, като увеличава зависимостта на България от международните финансови институции и частни държатели на облигации от тези външни заеми.

Степента на развитие на стопанството в края на XIX и началото на XX в. не предполага съществено значение на шосейната мрежа в България, а географското положение и насоките на външната търговия на страната не изискват голямо развитие на речния и морски транспорт. Автомобилен парк до началото на Балканската война 1912 г. почти не съществува, а речният и морски флот са символични.

Въпреки всичко българската държава полага известни усилия за подобряване на *шосейната мрежа* и развитието на *речния* (по р. Дунав) *и морски транспорт*. Вложени са средства в модернизацията на морските портове във Варна и Бургас и дунавските пристанища. Участието на водния транспорт във вътрешната търговия на страната е незначително. През 1911 г. движението на стоките по българските брегове, които са предназначени за вътрешна размяна, е следното: в черноморските ни пристанища са пристигнали 41 067 тона стоки (товари) и са изпратени 40 365 тона. Малко по-добро е положението при дунавските пристанища. През същата 1911 г. от тях са заминали 49 726 тона стоки и са пристигнали 48 726 тона. Общо

---

[106] Основните "контури" на жп мрежата в България, които се открояват много добре и днес в нейния съвременен вид, са очертани със Закона за проектиране и построяване на железопътната мрежа в България от декември 1894 г. – *История на железниците...*, с. 36.

[107] *Попов, К.* Цит. съч., с. 380.

[108] *Сакаров, Н.* Българските държавни финанси, С., 1918, с. 126.

[109] Изчисленията са направени по: *Попов, К.* Цит. съч. с. 441, 435.

стойността на пренесените през пристанищата на България стоки през тази година е около 30 млн. лв., което е една незначителна сума като търговски оборот[110].

Успехът на българската държава в осигуряването на водни търговски врати за външния обмен на страната е относително по-значителен. Още след Съединението, през 1885 г. правителствата започват една последователна политика за еманципиране на българската външна търговия от чужда зависимост. Това е основен първоначален мотив и на транспортната политика на новосъздаденото княжество[111]. Изграждането и модернизацията на черноморските и дунавски пристанища има съществен положителен ефект върху развитието на българската външна търговия. През 1911 г. през Черно море в България са внесени 280 803 тона стоки и са изнесени 612 189 тона. В дунавските пристанища са акостирали кораби, носещи 189 152 тона стоки и са заминали от тях кораби с 182 170 тона товари[112].

Резултатите от държавните усилия за развитие на шосейна мрежа са по-скромни. Причините за това се крият в по-слабото развитие на вътрешна търговия, която много често има локална характеристика и няма нужда от разгърната шосейна мрежа. Големи движения на стоки в общонационален мащаб не се наблюдават. Именно поради това през разглеждания период нараства значението на общинските шосейни пътища, които имат по-голям ръст, за сметка на държавните. От 1887 до 1911 г. дължината на общинските пътища нараства от 359 на 2 525 км. (7 пъти), на държавните – от 3 368 на 6 420 км (1,9 пъти)[113].

ДЪРЖАВНИТЕ ФИНАНСИ И КРЕДИТНАТА СИСТЕМА

Още от времето на меркантилизма между *държавните финанси* и икономическото развитие на дадена държава има тясна взаимопреплитаща се връзка. След епохата на либерализма, когато държавата се оттегля от пряка намеса в икономическия живот, през втората половина на XIX век тази връзка става още по-здрава, особено в страни, като България, другите балкански страни, Германия и др., които закъсняват в икономическото си развитие. В тях поради недостатъчно натрупан частен капитал, държавният бюджет става основен източник за подкрепа и финансиране на частния стопански сектор както чрез начинания с общонационално значение (изграждане на съобщителна и транспортна инфраструктура, субсидиране на външната търговия и др.), така и чрез пряка и косвена подкрепа на отделни предприятия, производства и дори цели отрасли (държавни субсидии, данъчни облекчения, пре-

---

[110] *Попов, К.* Цит. съч., с. 384.

[111] Поради исторически сложили се обстоятелства и геополитическите решения на великите сили на Берлинския конгрес голяма част от българската външна търговия след 1879 г. по принуда е насочена към турски пристанища по жп линията Белово – турската граница. Тази линия до 1908 г. е чужда (австрийска) собственост.

[112] *Попов, К.* Цит. съч., с. 386.

[113] *Пак там,* с. 371.

ференциални транспортни и митнически тарифи и др.)[114]. В края на XIX и началото на XX в. България е типична страна с изостанало икономическо развитие, в която държавните финанси са основният източник и разпределител на средства за националното стопанство. Поради тази причина начинът на управление на обществените финансови ресурси е от особена важност за правилното развитие на икономиката на страната[115].

За около 15 години след Освобождението българските публични финанси се рекрутират и управляват по една остаряла схема, наследена от данъчната система на Османската империя, в която преобладават преките данъци, облагащи преимуществено селското население. Това обстоятелство не може да не се отрази отрицателно на стремежите и възможностите на управляващия елит в страната да изгради държава с модерна икономика, култура и общество, за което са необходими значителни финансови средства, защото чрез тази данъчна система по-трудно се рекрутира паричен ресурс.

От началото на 90-те години на XIX в. в България се правят първите опити за реформиране и оптимизиране на данъчната система, но те са откъслечни и без голям ефект[116]. Началото на коренната промяна на тази система и създаването на правната основа за нейното модернизиране става през 1894 г., когато са приети серия от данъчни закони. С тях се въвеждат модерни за времето си принципи и начини на данъчно облагане и събиране на данъците.

В областта на *преките данъци* голямата промяна е свързана с премахването на основния данък, земеделския десятък, и заменянето му с поземлен данък[117]. С изменението се преследва една голяма триединна цел. На първо място, това е стремежът да се мобилизира максимално полезната земя в страната за обработване. Освен това след изменението приходите от поземленият данък могат по-точно да се предвидят, защото обработваемата земя в страната е сравнително константна величина. На трето място, този данък е по-лесно събираем. Поради паричния му характер, той може да се внася в максимално удобното за държавата и данъкоплатеца време от годината, което е едно голямо облекчение за данъкоплатците. Въведена е и практиката плащането на данъка да става на части, на два пъти в годината, защото разме-

---

[114] Поради закъснялото си икономическо развитие такива държави не могат да се ползват от чужд капитал (главно английски и френски по онова време) за развитието на икономиките си, тъй като голяма част от него вече е инвестирана в различни краища на света, както и в развитието на собствена материална база на производството.

[115] Още тук трябва да се отбележи, че разработването на проблемите на българските държавни финанси в периода от Освобождението до 1912 г., особено за времето до данъчната реформа от 1894 г., е доста трудно и се допускат големи условности при анализа на фактите, поради оскъдните статистически данни, което не позволява да се разглеждат въпросите в дълбочина.

[116] Имат се предвид опитите на правителството на Ст. Стамболов да подобри събираемостта на земеделския десятък чрез промяна на начина на плащането му през периода 1889-1892 г., от пари в натура и обратно; промените, които това правителство прави в някои косвени данъци, въвеждането на някои нови преки данъци и др. – Вж: *Сакаров, Н.*, Цит. съч., с. 2, 5, 9, 13, 15.

[117] *Стенографски* дневници на VIII ОНС, I РС, XLIV зас. 19-20 декември 1894.

рът му за всеки данъкоплатец е точно определен според притежаваната земя, и не зависи от годишното време и природните условия, както е при десятъка.

В периода до войните 1912-1918 г. системата на определянето и събирането на поземления данък остава непроменена и това се оказва една слабост на данъчната политика на българската държава. На първо място, премахването на десятъка и въвеждането на поземлен данък, макар да е правилен ход на държавата, е извършено в не добре подбран момент – във времето на световната аграрна криза от последната трета на XIX век. От гледна точка на държавата, това води до загуби за фиска от данъчни постъпления поради намаляването на паричните доходи на земеделците, а за данъкоплатците представлява голямо затруднение да плащат този данък.

Освен това, промяната не е и технически подготвена. В края на XIX в. в България няма създадена кадастрална система. С приетия през 1894 г. закон определянето на размера на данъка е оставено в ръцете на специално създадени общински и околийски комисии. Трудно може да се допусне, че и при най-добри намерения тези комисии могат да определят точно и справедливо размера на облагането за всеки земеделски стопанин, след като нямат необходимите данни за големината на имота, плодородието на почвата, отдалечеността на имота от пазарни центрове и други съществени елементи, които имат значение при определяне на цената на земята. Закон за кадастъра е приет чак през 1907 г., а създаването на кадастрална система, което при онези условия и техническа въоръженост е доста трудна и отнемаща време дейност, не приключва до 1912 г. При това положение поземленият данък в България до края на разглеждания период се определя без да се оцени доходността на земята, която се облага, без тя да се категоризира по райони и плодородност, без да се въвежда система за определяне на налога според отглежданите култури, отдалечеността от пазарни центрове и др.

Доказателство за бързото загубване на значението на поземления данък за държавните финанси е и намаляването на неговата тежест на глава от населението през разглеждания период[118]. Това личи от следващата таблица:

---

[118] Тук може да възникне въпросът за това, че с промяната на данъка постепенно се намалява данъчната тежест върху селското население. Според следващата таблица, на пръв поглед това изглежда така. На практика обаче новият паричен данък затруднява допълнително селяните. От данните за приходите от поземления данък се вижда, че след 1901 г., когато е отменен временно възстановеният земеделски десятък, до края на разглеждания период събирането на данъка става съвсем формално. Ежегодно предвидените приходи от него в бюджета се определят на 20 млн. лв., което показва, че се облагат едни и същи имоти. Допълнително доказателство за това твърдение са резултатите от реално постъпилите суми от данъка, които също са почти константна величина между 19,5 и 19,9 млн. лв. годишно – *Сакаров, Н.* Цит. съч., с. Цит. съч., с. 4. От изложеното могат да се направят два извода: 1) данъкът се събира предимно от земеделските стопанства, чиято земя лесно може да се определен от комисиите, а това са стопанства изключително в равнинните райони на страната, които по принцип са най-рентабилните и най-големите участници във формирането на дохода от селското стопанство; 2) от облагането са изключени тези имоти, чиито размери трудно могат да се определят, а това са имоти в планинските и полупланински райони, които по даденост са трудни за обработване и са с ниски доходи. Следователно, въпреки известното намаляване на приходите от поземления данък от началото на XX в., не може да се

Таблица 3

Средна тежест на поземления данък на глава от населението в България (1879-1883 г. = 100):[119]

(1879-1883 г. = 100)	
През периода 1879-1883 г.	100
През периода 1889-1892 г.[120]	154
Към 1900 г.	86
Към 1905 г.	50
Към 1911 г.	28

Източник: Попов, К. Стопанска България през 1911 г., С., 1919, с. 428

Реформата от 1894 г. не прави съществени промени в другите преки данъци, облагащи селското стопанство. Някои от тях, които вече губят стопанското си значение, са премахнати, а на други е променен размерът на облагането[121].

Реформирани и новосъздадени през 1894 г. преки данъци са данъкът върху сградите и данък занятие. Предназначението на първия данък е да замени останалия от турската данъчна система данък върху стойността на покритите и непокрити недвижими имоти (емляк). Целта на въвеждането на данъка върху сградите е да се обложат покритите недвижими имоти, но и непокритите, които не подлежат на облагане по Закона за поземления данък от 1894 г. [122].

Това разделяне на облагането на недвижимите имоти се оказва нерационално и води до загуби на хазната. От една страна фискалното значение на данък сгради става символично, тъй като покритите имоти, особено в селата, не са често срещани, а и те, както и тези в градовете, не са описани и оценени поради липсата на кадастрална система в България. През 1896 г., една година след въвеждането на данъка върху сградите, приходите от покрити имоти намаляват наполовина и това положение се запазва до 1911 г. Освен това, те остават почти константна величина,

---

твърди, че данъчната тежест върху селското население намалява, защото се натоварват най-производителните земеделски стопанства.

[119] Данните в тази таблица също не могат да служат като аргумент за твърдение, че с въвеждането на поземления данък се намалява данъчната тежест на селското население, защото изчислената тежест на данъка в случая е на глава от цялото население на България, а не само на глава от селското население.

[120] През тези години е върната натуралната форма на облагане със земеделския десятък (юшур).

[121] Данъкът върху стойността на недвижимите имоти (емляк) се слива с приетия през 1894 г. данък върху сградите, отменят се данъкът върху непокритите имоти, върху наемите от недвижими имоти, които не подлежат на поземлен данък (ищар), върху свинете (серчим). Данъкът върху овцете и козите (беглик) се запазва, като се изменя само размерът на облагането с него. – *История на* финансовата и кредитната система на България, т. 2, Варна, "Георги Бакалов, 1983, с. 48-49.

[122] *Попов, К.* Цит. съч., с. 428; *Сакаров, Н.* Цит. съч., с. 5-7.

т.е. няма нарастване[123]. Като се има предвид и свиването на приходите от поземления данък, в който са включени непокритите имоти, въвеждането на *данък сгради* трябва да се оцени като слабо място в данъчната реформа от 1894 г. от гледна точка на фискалните интереси на държавата. Необходимостта от модернизация на данъчната система в този случай изглежда като самоцел, а не като добре премислен ход на управляващите.

С реформата от 1894 г. се променя още един пряк данък, който облага доходите в Княжество България. Данъкът съществува още от преди 1879 г., най-напред под прозвището "темету̀ат". От 1885 г. е преобразуван в *данък патент*[124]. През 1894 г. на мястото на *данъка патент* е въведен данък върху доходите, известен като *данък занятие*[125]. Като имаме предвид нивото на развитие на българската икономика и размера на доходите извън селското стопанство, стопанското и фискално значение и на този данък е незначително. След реформирането му, обаче, приходите от него, макар и малки по размер, показват една трайна и доста бърза тенденция на нарастване, което е ясен белег за прогресивното развитие на секторите в икономиката извън селското стопанство, доходите от които се облагат с *данък занятие*[126]. Успехът на управляващата тогава Народна партия с въвеждането на данък-занятие е несъмнен от икономическа и от външнополитическа гледна точка. Може да се твърди, че това е още една стъпка към ликвидирането на васалитета на България от Османската империя, установен с решенията в Берлин през 1878 г.[127]

С въвеждането на *данък занятие* за първи път в данъчната система на България се прилага принципът на прогресивно данъчно облагане на доходите. В това може да се открие идея или стремеж в управляващите за по-справедливо разпределение на данъчната тежест[128].

---

[123] През 1895 г., както и за предходните 1893 и 1894 г., няма констатирани постъпления, съответно от емляк и данък сгради. През 1896 г. в бюджета са постъпили 2 128 515 лв. от данъка, а през 1911 г. 2 257 892 лв.

[124] До 1895 г. данъкът има особен статут, защото с него не могат да се облагат доходите на чуждите граждани и поданици от страните, подписали Берлинския договор през 1878 г., т.е. данъкът е твърде политизиран.

[125] Законът е приет от VIII ОНС през декември 1894 г. и влиза в сила през януари 1895 г. С него се облагат доходите от предприятия, занятия и ренти и се ликвидира облагането на наемите от недвижими имоти, които не са обложени с поземлен данък (ищар), а също така данъкът върху свинете (серчим) – *Държавен вестник*, бр. 16 от 21 януари 1895.

[126] През финансовата година преди реформирането на данъка 1894 г., приходите от него са 1 701 219 лв. През 1895 г. те нарастват на 2 993 910 лв., през 1900 г. са 3 515 957 лв., през 1905 г. – 4 711 979 лв., през 1911 г. – 7 103971 лв. – *Сакаров, Н.* Цит. съч., с. 8-9.

[127] Външнополитическото значение на въвеждането на *данък занятие* е в това, че с него за първи път след Освобождението започват да се облагат доходите на чужденците в България, нещо, което е забранено от Берлинския договор с прехвърлянето на всички задължения на Османска Турция към европейските държави върху новосъздаденото българско княжество.

[128] С едно изменение на закона за *данък занятие* през 1907 г. прогресивното облагане се разширява върху доходите от търговски, индустриални и занаятчийски предприятия и върху доходите от свободни професии. – *Сакаров, Н.* Цит. съч., с. 7.

Данъчната реформа през 1894 г. в областта на преките данъци не може да бъде оценена еднозначно. За политиката по облагането на селското население, в основата на която стоят данъците върху земеделското производство, може да се каже, че като цяло тя съдържа в себе си елемент на абдикация на държавата от този отрасъл. Резултатите от постъпленията от поземления данък показват, че той няма съществено фискално значение за държавата[129]. Пропусната обаче е възможността той да стане ефективен инструмент за намеса на държавата в отрасъла и определяне на насоките на неговото развитие чрез данъчни преференции за дадени производства или ограничаването на други с високи данъчни ставки[130].

Промените в другите преки данъци носят определен рационален елемент, който е свързан преди всичко със стремежа да се ликвидира наследената от Османската империя данъчна система, както и желанието да се рационализира и модернизира начинът на облагане и събирането на тези данъци чрез премахване на някои от тях и въвеждането на нови или промени в съществуващите налози. Най-значителни са успехите при данък занятие. Той се превръща в един модерен за времето си данък, с постоянен ръст на приходите от него, който е съчетан с една сравнително справедлива форма на прогресивно облагане на доходите.

По отношение на държавната политика в областта на *косвените данъци* от дълго време насам в историческата литература битува тезата, че тяхното увеличение, освен засилване на държавните приходи, има за цел да се прехвърли данъчната тежест върху "широките народни маси"[131]. Това е доста схематично и тенденционно обяснение, което се опира на теоретичното положение, че този вид данъци се плащат от потребителите на стоки (консуматорите). В случая не се отчита степента на свързаност с пазара на голяма част от българското ьаселение – селяните. Не може да се твърди, че приетият за първи път в България през 1894 г. Общ закон за акцизите има за цел увеличаване на данъчната тежест за масата от българското населе-

---

[129] След премахването на десятъка и въвеждането на поземлен данък приходите от него показват трайна тенденция на намаляване като относителен дял в преките данъци и общите данъчни приходи на държавата. През 1895 г., първата година след реформирането на данъка, приходите от него са 17 189 000 лв., което е намаление с повече от 24% в сравнение с предходната година и е 52% от всички приходи от преки данъци. Това спадане остава трайно през целия период до 1911 г. През тази година приходите от поземлен данък са 17 333 000 лв., което представлява 42% от приходите от преки данъци и само 14% от всички данъчни приходи – Изчислено по *Попов, К.* Стопанска България..., с. 426-431.

[130] Формата и начинът на събиране на основния земеделски данък е променяна само веднъж след 1894 г., през 1900 г., когато е върнат старият данък десятък върху земеделските произведения за срок от пет години. Тази промяна, която според нас е направена от фискални съображения, също е в подкрепа на тезата, че стопанското значение на данъка за държавата намалява. Избухналите селски бунтове срещу въвеждането на десятъка, чието значение не трябва да се преувеличава, все пак показват, че икономическите интереси на това съсловие са засегнати. За тези събития подробно вж.: *Топалов, Вл.* Към историята на радослависткия режим (19 януари 1899 – 27 ноември 1900) – *Исторически преглед*, 1961, кн. 6; *Георгиев, Б.* Либералната (радославистка) партия. На власт и в опозиция (1899-1908), С., 2007.

[131] *История на* финансовата и кредитната система..., с. 52 и др.

ние или представлява опасност за това[132]. По-скоро този закон е началото на една тенденция за налагане на модерно за времето си данъчно облагане от гледна точка на по-добрата събираемост и с перспектива да се развиват пазарните отношения в страната. Приетият през 1905 г. Закон за акцизите и патентовия сбор върху питиетата вече е израз на стремеж на управляващите да увеличат приходите от този вид косвени данъци. Той обединява акцизното законодателство до този момент и в допълнение създава редица държавни привилегии – върху солта, кибрита, цигарените книжки и гилзите за папироси, картите за игра (облагане на официалния хазарт) [133].

Статистическите данни показват, че след приемането на закона за акцизите от 1894 г. има рязък ръст на нарастване на приходите от този тип облагане[134]. Абсолютният размер на нарастването обаче до края на разглеждания в тази глава период не е голям. През 1911 г. приходите от акцизи нарастват на 13 875 000 лв. и са само 19% от всички приходи от косвени данъци през годината[135]. Това е сериозно доказателство от една страна, че акцизите нямат голям дял в данъчната тежест на населението и от друга, че България е още доста далеч от истинско пазарно стопанство. Пазарният дял на размяната на стоки определено не е много голям.

Провежданата от българската държава митническа политика до войните 1912-1918 г. също е част от промените в косвеното данъчно облагане. Тази политика е разгледана на друго място в тази глава, във връзка с външнотърговската дейност на държавата. Митата са класически вид косвени данъци, които заслужават специално внимание и от гледна точка на тяхното фискално значение. Тук ще отбележим само тенденциите на тяхното развитие като приходи в бюджета и като данъчна тежест върху населението[136].

Фискалният ефект от митническата политика на българската държава е значителен. За целия период до 1911 г. от вносни мита са постъпили в хазната 329 730 000 млн. лв. Този ръст се дължи, освен на нарастването на вноса, и на ефикасните мерки от страна на държавата по модернизиране на митническото облагане. Прави впечатление, че след един сравнително продължителен период от 1889 до 1904 г.[137], през който приходите от вносни мита се колебаят между 5 и 10 млн. лв. годишно, от 1905 г., когато започва да действа новата митническа тарифа на вносните стоки и са сключени новите търговски договори на България на основата на тази тарифа, до

---

[132] *Стенографски* дневници на VIII ОНС, I РС, XLIV зас. 19-20 декември 1894.

[133] *Сакаров, Н.* Цит. съч., с. 22.

[134] През бюджетната 1894 г., преди приемането на закона за акцизите, от събран акциз в бюджета на държавата постъпват 1 196 000 лв. На следващата 1895 г., когато законът вече действа, приходите от този данък са 5 384 000 лв. – *Попов, К.* Стопанска България..., с. 429.

[135] *Попов, К.* Стопанска България..., с. 429.

[136] Износните мита по принцип нямат голямо фискално значение. В България например, за целия период от 1883 (от тогава има статистически данни) до 1911 г. общо са събрани износни мита на сума 26 585 000 лв. Тези мита по-скоро са средство за насърчаване или ограничаване на дадена стопанска или друга важна за държавата дейност. През разглеждания тук период до войните 1912-1918 г. обаче българската държава не се възползва от този инструмент за регулиране на икономиката.

[137] През 1889 г. е сключена първата българска самостоятелна външнотърговска спогодба, а през 1905 г. започва да действа новата модерна митническа тарифа на вносните стоки.

1911 г. приходите от вносни мита рязко се увеличават. За тези последни седем години приходите от тях са общо 146 396 000 лв., което е малко повече от 44% от всички събрани приходи от вносни мита за целия период от 1883 (оттогава има статистически данни за приходите от вносни мита) до 1911 г.[138].

Другите промени в косвените данъци през разглеждания период са свързани с облагането на тютюна и създаването на някои държавни привилегии. Това са данъци, които имат чисто фискална цел, защото облагат производства и дейности, свързани с лични предпочитания и не засягат жизненото равнище на голямата част от населението. Суровият тютюн в Княжество България се облага с косвен данък, останал от турско време (мурурие), а обработеният и пуснат за местна консумация – с бандеролно право. Държавните привилегии са въведени със споменатия по-горе Закон за акцизите и патентовия сбор върху питиетата от 1905 г.

За приходите от необработения тютюн няма конкретни данни, но бандеролът върху тютюневите произведения за вътрешна консумация е съществено перо в приходната част на държавния бюджет. Той заема второ място след приходите от вносни мита. За времето от 1890 г., когато е приет Законът за тютюна, с който е въведено за първи път бандеролното облагане, до 1911 г. приходите от този данък нарастват 10 пъти – от 2 722 000 лв. на 20 805 000 лева[139]. И при този данък приходите рязко скачат след въвеждането на акцизния закон през 1905 г.[140]

Държавните привилегии са създадени като отделни приходи чак със Закона за акцизите от 1905 г. и затова за тях няма достатъчно сигурни данни. В статистиката, с които разполагаме, те до края на периода са включени в графата "Други косвени данъци", общите приходи от които са доста скромни[141].

От изложеното за развитието на косвените данъци може да се направи заключение, че в началото на XX в. държавата успешно привършва модернизацията на тази част от данъчната система и постига добри резултати в стабилизирането и засилването на приходите от косвеното облагане. Тези данъци стават все по-съществена част от общите бюджетни приходи[142]. През 1911 г. косвените данъци вече са доминиращият източник на данъчни постъпления. През тази година те са приблизително

---

[138] *Попов, К.* Стопанска България..., с. 429.

[139] За голямото фискално значение на тютюневия бандерол за държавата говори и фактът, че след приемането му през 1890 г. Законът за тютюна е променян осем пъти – през 1891, 1893, 1894, 1897, 1898, 1899, 1903, и 1904 г. Всички тези изменения имат за цел увеличаването на държавните приходи от бандерол, чрез подобряване на механизма на събирането му, засилване на борбата с контрабандата и др. – *Сакаров, Н.* Цит. съч., с. 23.

[140] За девет години, от 1903 до 1911 г., приходите от тютюневия бандерол са общо 133 711 000 лв., което е 52% от всички приходи от косвени данъци за целия период (259 622 000 лв.) – Изчислено по *Попов, К.* Цит. съч., с. 429.

[141] За целия период от 1879 до 1911 г. приходите в графата "Други косвени данъци" са 19 805 000 лв. – *Попов, К.* Цит. съч., с. 429.

[142] През 1879 г. са събрани общо 4 445 000 лв. косвени данъци, през 1890 г. – 12 534 000 лв., през 1900 г. – 19 378 000 лв., през 1905 г. 37 619 000 лв. и през 1911 г. 73 530 000 лв. – *Попов, К.* Стопанска България..., с. 429.

64% от всички данъчни приходи на държавата, а на глава от населението се падат 16 лв. и 83 ст. косвени данъци[143].

Важна задача, която стои пред българската държава след Освобождението от османско владичество, е осигуряването на възможности за евтин и достъпен кредит за стопанството. В българския случай ролята на държавата за изграждане на *българската кредитна система* е определяща. Тук ще разгледаме общите контури на дейността по организиране на държавните банки и крайните резултати от нея до 1912 г.[144].

Българската държава започва своя самостоятелен път след Освобождението при пълна липса на организиран кредит. Неорганизираният частен кредит (лихвари, зеленичари, кръчмари) нанася значителни поражения върху икономическото развитие на страната, особено в областта на селското стопанство, където голямата задлъжнялост на селското население през 80-те и отчасти 90-те години на XIX в. довежда до известно преразпределение на поземлената собственост и относително обезземляване на част от селячеството, чрез принудително изземване на земите му от частните кредитори за дългове[145].

В областта на индустриалното производство почти до края на XIX в. необходимостта от парични ресурси е минимална поради слабото развитие на този сектор. Тласък на търсенето им дава Законът за насърчаване на местната индустрия от 1894 г. След тази година рязко се засилва създаването на акционерни спестовно-заемни дружества и банки[146]. От началото на XX в. в България започва да навлиза и чужд капитал както в индустриалното производство и търговията (предимно във външната търговия), така и в кредитната система[147].

Какво прави държавата в тази обстановка? Основните й усилия през целия разглеждан период са съсредоточени в създаването на държавен сектор на банковата система. В тази дейност могат да се открояят добре три етапа. Първият започва със създаването на Българска народна банка (БНБ) през 1879 г. и продължава до приемането на закона за същата банка от 1885 г. Вторият етап е от 1885 до 1903 г. През това време основните действия на държавата са свързани със създаването Българска земеделска банка (БЗБ). Третият етап, който започва от 1903 и продължава до

---

[143] Изчислено по *Попов, К.* Стопанска България..., с. 4; 428-429.

[144] Подробно за ролята и дейността на българската държава по изграждането на кредитната система на България след Освобождението до 1912 г. Вж.: *Димитров, М.* Държавата и кредитирането на българското стопанство (1879-1912 г.). – В: Независимостта на България 1908 г. – поглед от XXI век, С., Институт за исторически изследвания при БАН, 2010, с. 377-399.

[145] Липсата на достатъчно количество акумулиран капитал в частните кредитори и голямото търсене на пари, необходими за изплащане на земите на турските собственици, закупуване на добитък и нов селскостопански инвентар (тъй като съществуващият преди Руско-турската война 1877-1878 г. е унищожен по време на войната или изнесен от бягащите от българските земи турски селяни) повишават лихвения процент до трицифрени числа.

[146] Създават се Българска търговска банка, Търговско-индустриална банка, застрахователното дружество "Балкан" и др. – *История на* финансовата и кредитната система..., с. 718-721.

[147] *История на* финансовата и кредитната система..., с. 732-734.

1912 г., се изпълва от законодателни промени, които регламентират по-точно дейността на двете големи български държавни банки[148].

Създаването на национална банка е належаща необходимост и задължение на държавата в епохата на пазарното стопанство, особено за такива страни като България, които изостават в своето икономическо развитие. Изграждането на БНБ като истинска централна банка преминава през много перипетии, свързани с преплитането на политическите и икономическите интереси на български и чужди сили. То се затруднява и от външната зависимост на България, която е следствие от начина, по който тя получава правото на самостоятелно развитие, както и от състоянието на паричните отношения, наследени от Османската империя[149].

Въпреки трудностите, до края на XIX в. БНБ е основната опора на зараждащото се българско стопанство, особено за индустриалното производство[150]. Финансовата помощ на банката е жизнено важна и за изграждането на транспортната инфраструктура на България[151]. С окончателното превръщане на БНБ в емисионна банка и регулатор на стопанския живот в България в началото на XX в., както и с появата на няколко частни банки с чужд и смесен капитал, може да се каже, че в основни линии е изградена кредитната система на страната[152].

В дейността си по изграждането на държавния сектор от кредитната система на страната българските управляващи насочват основните си усилия и към създаването на мощна институция за кредитиране на селското стопанство. Създаването на БЗБ през 1903 г. е един безспорен успех и с това се ликвидира в много голяма степен напрежението в отрасъла, свързано с капиталовото му осигуряване. Освен кредитиране банката много скоро започва да провежда дейност по изграждане на земеделските кооперации, осигуряването на машини, семена, торове и други чрез внос от чужбина, а по-късно поставя под свой контрол и износа на някои селскостопански произведения[153].

Интерес представлява каква е и как се изменя ролята на държавните и частни банки в кредитирането на българското стопанство през разглеждания период? Следващата таблица показва много добре това.

---

[148] По време на третия етап, през 1910 г. в България се създава трета държавна банка, Българска централна кооперативна банка, но тя се оказва неуспешен опит на държавата да създаде условия за евтино кредитиране на зараждащото се кооперативно движение. – *История на* кооперативното движение в България, т. 1, С., Издателство на Отечествения фронт, 1986, с. 154-166.

[149] Тук се имат предвид последствията за България от Берлинския договор, васалната зависимост на княжеството от Турция, хаосът в паричното обръщение след Освобождението, липсата на достатъчно капитали и управленски опит и др.

[150] Някои тогавашни стопански деятели смятат, че едва ли не цялата българска индустрия до 1904 г., когато в страната се създават няколко чужди частни банки, е "чадо на БНБ". – *Попов, К.* Стопанска България..., с. 401.

[151] Тази помощ се изразява главно в поддържаният благоприятен за предприемачите цесионен курс на облигациите по държавните заеми.

[152] *Димитров, М.* Държавата и кредитирането на..., с. 379-388; 394-395.

[153] *Пак там.*, с. 388-393; 395-397.

Таблица 4

Брой на банките и капиталите в тях (1887-1911 г.)

		1887 г.	1895 г.	1900 г.	1905 г.	1911 г.
Брой на банките	Частни	3	25	27	34	58
	държавни	2*	2	2	2	3
Капитал (млн. лв.)	Частни	3.0	11.0	10.0	20.0	40.0
	Държавни	23.4	36.4	45.3	50.0	70.0
Портфейл (млн. лв.)	Частни	?	?	14.0	15.0	116.0
	Държавни	37.0**	108.0	95.7	153.0	188.4
Текущи сметки (млн. лв.)	Частни	?	?	4.9	7.8	92.0
	Държавни	42.0**	200.0	245.0	298.0	871.5
Операции (млн. лв.)	Частни	?	?	140.0	300.0	3 510.0
	Държавни	225.7**	1 252.7	2 013.4	3 286.6	7 346.6

*Втората банка са Земеделските каси.
**Без Българска земеделска банка, за която няма сведения

Източник: Попов, К. Стопанска България през 1911 г., С., 1919, с. 411.

Изложените статистически данни ясно показват решаващата роля на държавата в кредитирането на българското стопанство. Това е една от най-съществените черти на нейната икономическа активност и един от най-съществените й приноси в изграждането на капиталистическо пазарно стопанство в България. Чрез държавните банки, които заемат преобладаващо място в кредитната система, в началото на XX в. българската държава застава в центъра на икономическия живот на страната и се превръща в определящ фактор за насоките на неговото развитие.

3. ИКОНОМИЧЕСКАТА ПОЛИТИКА НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА В ПЕРИОДА НА ВОЙНИТЕ 1912-1918 г.

В периода 1912-1918 г. България участва в три войни – Балканската, Междусъюзническата и Първата световна. Почти неистовото желание за бързо и радикално разрешаване на т.нар. национален въпрос (присъединяването на Македония и Одринска и Беломорска Тракия към българската държава) довеждат до екстремна мобилизация на националните сили, особено в навечерието и по време на Балканската война. Обстановката в България през този период е била предмет на обстойни и задълбочени изследвания от страна на българските и чужди историци. В момента ние разполагаме с подробна картина на политическата, военната, дипломатическа история на периода на войните.

Не стоят така нещата обаче, когато се опитаме да научим повече за социалния и икономическия живот в България по това време. Ние знаем доста за това как са

протекли военните действия, за подвига на българския войник, за таланта на българските офицери и генерали, но не знаем достатъчно, как са преживели войните, особено Първата световна война, хората в тила[154]. В последните години се публикуваха доста изследвания по конкретни икономически и финансови проблеми от икономическата история на България във военните години[155]. Все още обаче не са изяснени в достатъчна степен доста въпроси. Такива са въпросите за общото състояние на българската икономика през този период, за състоянието на отделните отрасли, за външнотърговските контакти на страната и т.н. Не е разработена детайлно и не е оценена безпристрастно общата икономическа политика на българската държава през военните години.

Най-общо икономическата политика на българската държава по време на войните 1912-1918 г. може да се раздели на две и разделителната точка е влизането на страната в Първата световна война. Участието в двете балкански войни 1912-1913 г. не се отразява сериозно на състоянието на българското стопанство. Военните действия са кратки и се водят извън пределите на България. Освен това през първото десетилетие на XX в. икономиката натрупва достатъчен потенциал, вследствие на целенасочената политика на българската държава за подготовка за военно разрешаване на националния въпрос. До 1914 г. са въведени някои ограничения в паричната система, поради известни смущения в нея, но този проблем е преодолян бързо[156]. С това и още някои други мероприятия в основни линии се изчерпва съдържанието на държавните усилия за преодоляването на последствията от участието на страната във войните 1912-1913 г.

---

[154] Изследовател, който в по-ново време се обръща сериозно към проблемите на военновременната икономика на България през периода 1912-1918 г. е Вера Кацаркова. Значителни са нейните работи за българското стопанство и държавната икономическа политика по време на Първата световна война. – Вж: *Кацаркова, В.* Икономиката на България през Първата световна война (1915-1918 г.), дисертация, С., 1969; *Същата.* Ограбването на България от германския империализъм през периода на Първата световна война (1915-1918 г.) – В: Трудове на ВИИ "К. Маркс", кн. II, 1969; *Същата.* Държавното регулиране на стопанството в България в годините на Първата световна война. – В: Изследвания по българска история, т. VII, С., 1973. Някои аспекти на институционалното развитие в условията на военновременното стопанство, по-специално дейността на търговско-индустриалните камари, са предмет на изследователски интерес от страна на Лиляна Велева. Вж: *Велева, Л.* Търговско-индустриалните камари в България 1894-1919 (организация и дейност), С., Авангард Прима, 2005; *Същата.* Комитетите и дирекцията за стопански грижи и обществена предвидливост (1915-1918 г.), С., Авангард Прима, 2006 . Военновременната икономика на България през периода на войните се разглежда и в някои общи трудове по стопанска история на България.

[155] *Тодорова, Цв.* Външният държавен дълг на България през военно време 1913-1918. – Исторически преглед, 2002, кн. 5-6, с. 3-66; *Вачков, Д.,* Българските финанси и изпитанията на войните 1912-1913 г. – Военноисторически сборник, 2012, кн. 4, с. 53-65; *Костов, Е.* Третият държавен съд и военните задължения, формирани от българското правителство в периода 1915-1918 г. – Военноисторически сборник, 2012, кн. 4, с. 115-124 и други.

[156] През септември 1912 г. е отменена размяната на банкноти срещу благороден метал в касите на БНБ и е въведено фактически задължително банкнотно обръщение, което продължава през целия военен период – *Икономика на България...,* с. 387.

По-активна е военновременната икономическа политика на държавата след 1914 г. и особено след лятото на 1915 г., когато България нещастно се включва в Първата световна война на страната на Тройния съюз. Основните моменти на тази политика са известни като факти и механизми на въздействие върху стопанските отношения[157]. Тук ще се опитаме само да дадем оценка на ефекта от стопанската дейност на държавата по време на войната и да намерим мястото на военновременната икономическа политика на България сред формиращите се в света през периода 1914-1918 г. варианти на държавна интервенция в стопанството.

От началото на 1914 г. най-активна и мащабна е дейността на българската държава по създаването на институции за военновременно регулиране на стопанството за да се пресекат, или поне да се намалят възможностите за спекулации, свързани с цените и снабдяването на населението с продукти от първа необходимост[158]. Като се изключи сключването на външния заем от 500 млн. лв. с германската банка Diskonto Gezelschaft през 1914 г., който сам по себе си не представлява пряка намеса в икономическите отношения, може да се каже, че с тази дейност се изчерпва в основни линии държавната интервенция в икономиката на България по време на Първата световна война[159].

В голямата си част държавните инициативи в стопанската област имат превантивен характер и се реализират преди включването на България във войната (август 1915 г.)[160]. Преди началото на прякото участие на страната във военните действия не се прави нищо значително за подобряване на състоянието на армията, нейното въоръжение, както и снабдяването й с необходимото оръжие, боеприпаси и тилово осигуряване.

Действията на държавата изглеждат доста предпазливи и издават нерешителност. Тази предпазливост лесно се обяснява с факта, че до лятото на 1915 г. идеята за заемане на позиция на неутралитет в избухналата война доминира, без да е окончателна, сред управляващия елит в България. Грижата на правителството на трите либерални партии, което управлява страната от юли на 1913 до юни 1918 г., е пове-

---

[157] *Дерменджиев, И.* Намесата на държавата в стопанството през периода на Първата световна война (1914-1917 г.), С., 1945; *Кацаркова, В.* Държавното регулиране на стопанството в България ...; *Велева, Л.* Комитетите и дирекцията ...

[158] По време на Първата световна война са създадени два комитета за обществена предвидливост и една Дирекция за обществена предвидливост – Вж: *Велева, Л.* Комитетите и дирекцията...

[159] Тук не изброяваме всички инициативи на държавата в стопанската област по време на Първата световна война, а само тези, които представляват вид държавна намеса в тази сфера от типа на регулациите и ограниченията.

[160] До лятото на 1915 г. са приети Закон за мораториум върху гражданските плащания (28.VII.1914 г.), с който се обявява мораториум върху всички граждански плащания (задължения на държавата към частни лица и фирми) със задна дата. Въведена е забрана за износ на редица важни селскостопански продукти и суровини – пшеница, царевица, ечемик, вълна и др. (юли-август 1914 г.). Приет е Закон за определяне продажните цени на съестните и други предмети от първа необходимост (август 1914 г.). През февруари 1915 г. е приет и Закон за обществената предвидливост, с който се създава специален Комитет за обществена предвидливост – държавна институция, която има за задача да осигурява продоволствието на населението в условия на обществени кризи и бедствия, както и при война.

че да запази икономиката и обществото от трудностите, които са неизбежни при такъв мащабен въоръжен конфликт, отколкото да се подготвя за пряко участие във войната. Предпазливата външнополитическа линия до включването във войната определено оказва влияние върху военновременната икономическа политика. Израз на такава предпазливост е и създаденият през февруари 1915 г. Комитет за обществена предвидливост (КОП)[161].

Една година след включването на България във войната държавната намеса в регулацията на стопанските отношения става по-радикална. Сега тя засяга не само снабдяването и нормирането на цените. Промяната е предизвикана от влошаването на икономическите условия в страната, нуждата от подобряването на снабдяването на населението с продукти от първа необходимост и засилване на поддръжката на действащата на фронта армия. Израз на тази новост в поведението на българските управляващи е институционалната промяна през август 1916 г. създаването на нов регулационен орган на мястото на КОП – Централен комитет за стопански грижи и обществена предвидливост (ЦКОП)[162]. Според сполучливото сравнение на един автор, ЦКОП представлява "своеобразен малък стопански парламент", защото той се състои от 18 народни представители от всички парламентарни групи в XVII Обикновено народно събрание[163]. Споменаването на този факт има значение за определянето на вида интервенционизъм, който се упражнява от българската държава по време на Първата световна война.

С новата институция държавата поема в свои ръце контрола върху производството на основни земеделски култури, използването за обществени нужди на безработните и мобилизация при необходимост на наличната работна сила в тила, милитаризирането при необходимост на отделни индустриални производства и други[164].

Няколко месеца след създаването на ЦКОП става ясно, че неговата съдба ще бъде като съдбата на КОП. И тогава, както през 1916 г., основната причина за провала на опита на държавата да вземе в свои ръце контрола и регулацията на икономическите отношения и стопанското развитие на страната се крие в самото поведение на българските управляващи. Усилията на комитета да се справи с увеличаващите се стопански и социални проблеми в България се натъкват на неразбирането и дори противодействие от страна на местните власти и особено на Министерския съвет,

---

[161] Аргумент за това, че България не се готви за пряко участие в Първата световна война, е и съдбата на Комитета за обществена предвидливост, създаден през март 1915 г. Още след учредяването му той влиза в сложни отношения със създателя си – държавата. Министерският съвет има непоследователно и понякога безпринципно отношение към него. Намесата на заинтересовани кръгове, липсата на обществено доверие, както и сложните отношения с Министерски съвет до голяма степен обезсмислят създаването на Комитета за обществена предвидливост. Вж.: *Велева, Л.* Комитетите и дирекцията..., с. 4-20.

[162] *Държавен вестник*, бр. 180 от 26 август 1916 г.

[163] *Велева, Л.* Комитетите и дирекцията..., с. 22.

[164] Според чл. 8 от закона в прерогативите на новосъздадения ЦКОП влизат още редица регулационни и организационни функции: образуване на кооперативни и други сдружения за набавяне на суровини, горива и други необходими продукти за производството, организиране на търговците за доставяне на необходими материали от чужбина, контрол върху създадените от него временни сдружения чрез специални комисари и др.

Военното министерство и Главното командване на армията[165]. На практика излиза, че българската държава създава институции, само за да им се противопоставя и да спъва дейността им.

През 1917 г. положението на фронта и в тила трайно се влошава. Същевременно институциите, предназначени да осигурят прехраната и снабдяването на населението и армията, които държавата създава след 1914 г., отново са парализирани. Управляващите търсят изход от положението в засилване на централизацията и внасяне на елемент на военизиране в държавното регулиране. Отново се посяга към изменение на Закона за стопански грижи и обществена предвидливост. През април 1917 г. е учредена Дирекция за стопански грижи и обществена предвидливост (ДСГОП), която е в състава на Министерството на войната и е под прекия надзор на Министерския съвет[166].

Със създаването на ДСГОП се измества центърът на регулативната дейност на държавата по посока на мобилизиране на всички ресурси за осигуряване на снабдяването на армията. Военизирането на регулативния орган няма за цел подобряването на положението с прехраната в тила. В подкрепа на такова твърдение са организационната структура и функциите на новата институция[167].

Във връзка с проблемите по осигуряването на прехраната н населението (не на армията) може да възникне един такъв въпрос: тежка задача ли е осигуряването на продуктите от първа необходимост за население, което повече от 80% е селско, и поради характера на българското селско стопанство, осигуряващо и в мирни условия самò прехраната си, поглеждайки рядко към пазара? Дори и в повечето български градове, с изключения на по-големите от тях – София, Пловдив и др., една немалка част от жителите се занимават и със земеделие. Явно е, че голямата грижа на българската държава е осигуряването на снабдяването на армията. В тила съществена е само борбата със спекулата[168].

Общата оценка на дейността на българската държава по военновременното регулиране на икономиката в периода на войните и, по-специално, по време на Първата световна война, не може да бъде положителна. Трудно може да се говори за военновременно държавно регулиране на икономиката в истинския смисъл на това понятие, като в Германия, например. Общоизвестен факт е, че почти всички воюващи държави не успяват напълно да се справят с икономическите трудности във военните години, но разликата между тях и България, е че българската държава не успява, или не иска (в смисъл, че не е необходимо) да наложи волята си и да се превърне в едноличен фактор при решаването на проблемите на военновременната икономика.

За това има обективни и субективни причини. Първите трябва да се търсят в характера на българското стопанство и високата степен на самозадоволяване на местното

---

[165] *Велева, Л.* Комитетите и дирекцията..., с. 26.

[166] *Държавен вестник,* бр. 75 от 6 април 1917 г.

[167] В ДСГОП има отдели, които пряко отговарят за контрола върху земеделското и индустриалното производство, търговията, реквизициите.

[168] Още до края на 1915 г., въпреки настъпващата зима и факта, че България вече се е включила ефективно във военните действия, от страната са изнесени с разрешение на официалните власти 1000 вагона жито, 200 тона царевица, 1400 кг. фасул, 1800 кг картофи 835 чувала брашно и др.

население с основни продукти. Малко са хората, които се осигуряват с продукти изцяло от пазара. Това прави проблемите в тила не толкова сериозни и задачите на държавата по осигуряването на нормалното функциониране на обществото по-леки[169].

Освен това през цялото време на българска територия не се водят военни действия. Това осигурява в значителна степен нормално функциониране на националното стопанство, още повече че то в много малка степен е зависимо от внос на суровини и енергоносители поради примитивния си характер. С други думи, обективно сложилите се обстоятелства не изискват сериозна държавна интервенция за регулиране на стопанските отношения във военновременни условия.

Субективните причини за умерената и непоследователна военновременна икономическа политика могат да се търсят в характера на българския политически живот и по-конкретно – в коалиционния състав на правителството, което управлява страната през целия период на Първата световна война. Военновременните условия създават възможности за големи, лесни и бързи печалби и това "заздравява" връзките между бизнеса и политиците в България, като същевременно изостря политическите противоречия в борбата за по-голямо участие в държавните поръчки, износа на стоки и др.

Умереността на държавната намеса в икономиката в България се дължи и на една друга особеност на структурата на българското стопанство. Много малка, да не кажем почти никаква, част от необходимите за воденето на войната основни средства (оръжие, боеприпаси, инженерни съоръжения и др.) се произвежда вътре в страната. С малки изключения, България няма военна индустрия. Това освобождава държавата от необходимостта да интервенира в такъв тип производства, да осигурява суровини за тях, да ги мобилизира за по-големи обеми продукция.

Трудно може да се определи към кой вид военновременно регулиране на стопанството трябва да се причисли водената от българската държава икономическа политика по време на Първата световна война. В България не се предприемат такива радикални мерки като в Германия например, където се достига до симбиоза между държавата и икономиката[170]. По-близък до българския, според нас, е английският вариант, при който в началото правителството се опитва да избегне контрола над частната индустрия, но със задълбочаването на военните действия то пристъпва към интервенция в тази област на икономиката, за да осъществи пряк контрол върху производството на въоръжение, кораби и боеприпаси[171].

***

[169] Тук може да бъде поставен въпросът за социалните брожения в България към края на войната като израз на влошаване на положението. Те наистина са част от общото недоволство в Европа от рязкото влошаване на жизненото равнище на хората, но те нямат мащаба на движенията в другите воюващи страни, особено в загубилите войната държави. Освен това такива вълнения са присъщи повече за победените държави и имат много малко общо с успеха или неуспеха на военновременната икономическа политика, която се води от техните правителства.

[170] *Фишер, В.* Европа: экономика, общество и государство 1914-1980, Москва, Владос, 1999, с. 264-265.

[171] *Пак там,* с. 265.

Могат да се обособят няколко основни момента, характеризиращи ролята и мястото на държавата в икономическия живот на България от Освобождението до 1912-1918 г. На първо място, това е обстоятелството, че поради закъснялото икономическо развитие по българските земи след 1878 г. държавата заема *централно място в икономическия живот* на България, което до голяма степен се отразява на съдържанието и посоката на неговото развитие. В съществена степен намесата на държавата *изкривява регулиращите механизми* на пазарното стопанство, които действат с пълна сила през разглеждания период, и българската икономика *не успява да придобие характерните черти на истинска пазарна икономика.*

От съществено значение за правилното разбиране и оценяване на ролята на държавата в икономическото развитие на България през периода от Освобождението до 1918 г. е въпросът за *приемствеността в дейността на правителствата.* Това е една трайна черта в тяхната работа, въпреки различията между отделните политически сили, обстоятелство, което до голяма степен осигурява стабилност и последователност в начертаната в края на XX в. линия на развитие. Тази приемственост обуславя и относителните успехи (в сравнение с другите балкански държави) на българското стопанство в началото на XX век.

Икономическите показатели на българското стопанство в началото на XX в. на пръв поглед са впечатляващи. Говори се за "българско икономическо чудо". За 30 години самостоятелно съществуване България става най-развитата държава на Балканския полуостров в много сфери на икономиката. Това обаче не бива да заблуждава. Това са показатели на растеж от почти нулево ниво и се отнасят повече за темповете на развитие, отколкото за обема, количеството и качеството на производството. За съжаление, липсват достатъчно сигурни данни за мястото на България в класацията на европейските икономики, но със сигурност то не е призово, дори и в квотата на по-слабо развитите държави. Макар и не единствен инструмент, държавната икономическа политика е една от причините за по-умереното нарастване на икономическата мощ на Третата българска държава за периода от Освобождението до 1912 г. Екстремните условия на военното време са нещо друго.

Втора глава

ПРОМЕНИ В РОЛЯТА НА ДЪРЖАВАТА В ИКОНОМИЧЕСКАТА СФЕРА ОТ КРАЯ НА ПЪРВАТА ДО НАЧАЛОТО НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА – ОБЩИ ТЕНДЕНЦИИ И ВИДОВЕ ИКОНОМИЧЕСКИ ПОЛИТИКИ

1. НОВАТА РОЛЯ НА ДЪРЖАВАТА В ПЕРИОДА МЕЖДУ ДВЕТЕ СВЕТОВНИ ВОЙНИ (1919-1939 г.)

Държавата и икономиката през 20-те години на XX в. – напразни надежди

Хронологическата рамка на този период се определя от две събития – подписването на мирните договори в Париж през 1919 г. и избухването на Втората световна война на 1 септември 1939 г[1]. Що се отнася вътрешната периодизация, най-разпространено в българската историография по стопанска история, а и не само в нея, е становището, че развитието на световната икономика между двете световни войни преминава през четири етапа: етап на "следвоенна икономическа криза" (1919-1923 г.), етап на "временна и частична" стабилизация на стопанството (1924-1929 г.), етап на "световната стопанска криза" 1929-1933 г. и етап на "развитие на световното стопанство в навечерието на Втората световна война" (1934-1939 г.), чието начало обаче не се определя точно[2].

Такова разделяне на периода има за цел да "подчини" развитието на икономиката в света и в България на ленинската теза за развитието на "всеобща криза на капитализма" след Първата световна война, израз на която е колебанието (не цикличността) в развитието на капиталистическата икономика между остри стопански кризи и "временни и частични" стабилизации[3]. Историята на българското стопанст-

---

[1] Следващият текст, отнасящ се до уточняване на хронологическите рамки и вътрешната периодизация на развитието, може да предизвика възражения като отклоняващ се от темата на изложението, но това е съществено за определяне на логиката и структурата не само на тази глава, но и на цялото изложение от тук нататък.

[2] Обособяването на етап от 1934 до 1939 г. е характерно за съветската историография до 1989 г. и това се пренася безкритично в българската историография от това време.

[3] Кавичките навсякъде в този абзац са поставени от мене, защото изразите са точни цитати на формулирани и наложени в нашата историография, по примера на съветската, наименования на отделните етапи в развитието на световното стопанство в периода между двете световни войни.

во в периода между двете световни войни също е "пригодена" към тази периодизация, без да се вземат предвид някои особености в него.

Няма да се спираме подробно и да анализираме аргументите на този вариант на периодизация на световната и българската стопанска история между двете световни войни. Сигурно и в него има известна доза истина и привържениците му ще намерят достатъчно аргументи, за да го защитят, още повече, че има значителни различия в развитието на стопанството на отделните страни и региони, дори и между развитите икономически държави, и това може да бъде основание за различни интерпретации на фактите и процесите на национално или регионално ниво[4]. Ще отбележим само някои несъгласия с отделни моменти от тази периодизация, свързани с предлаганото по-долу друго вътрешно деление на периода между двете световни войни.

Ако трябва все пак да се върнем и да разсъждаваме върху посочената по-горе четиритапна периодизация, ще трябва да отбележим, че времето от 1919 до 1924 г. трудно може да се отдели от общите тенденции в развитието на световното стопанство до 1929 г. Най-напред, преодоляването на последствията от Първата световна война не приключва по едно и също време за воюващите държави. Освен това икономическите процеси след войната в държавите, които не участват пряко в нея, имат също свои особености и те не са свързани непременно с решаването на такива проблеми, пред каквито са изправени воюващите държави.

С малки изключения, за някои държави в този отрязък от време се забелязва, макар и слабо, възходящо развитие на икономиката, което започва откъм 1922 г., става по-интензивно след 1925 г. и продължава до 1929 г.[5] През този етап първоначално (от 1919 до към средата на 1921 г.) икономиките на отделните държави (основно участничките в Първата световна война), се развиват в условията на преодоляване на организационните и структурни промени в стопанството, настъпили по време на войната и поставянето му на мирновременни релси, което предизвиква известни кризисни сътресения. След това развитието на световната икономика се стабилизира и се наблюдава подем, дори в държави като Германия, които след войната имат огромни икономически проблеми. Именно в такава обстановка държавата се оказва съществен, но не все още решаващ фактор за изправяне на икономиката на крака от състоянието на "стрес", в което се намира тя по време на Първата световна война.

За да се направи оценка за участието на държавата в икономическия живот след Първата световна война до 1929 г., първо трябва да се върнем в годините на войната, за да видим как се е изменило то през военните години и при воюващите и невоюващи държави. За това е писано подробно в предходната глава. Тук най-общо ще отбележим, че "нахлуването" на държавата в икономическото пространство по

---

[4] На въпроса за различията в икономическото развитие и водените стопански политики ще се спрем по-нататък в изложението.

[5] По наше мнение, освен преодоляването на военновременните трудности, причина за ръста на икономиката от 1925 г. нататък е и фактът, че през тази година е прекратено действието на някои клаузи от мирните договори, които оказват до този момент възпиращо влияние върху икономическите отношения в света. Например отпада ограничението победените държави да признават едностранно на държавите-победителки статут на "най-облагодетелствана нация в търговията" без последните да поемат реципрочни задължения.

време на войната има различни степени на интензивност и различни мащаби и това се определя от статута на дадена държава – воюваща или неутрална е тя[6]. Това се отразява в голяма степен на поведението на държавното управление в икономическата сфера.

Има още един аргумент против отделянето на времето след Първата световна война до към средата на 20-те години на XX в. в самостоятелен етап от гледна точка на теориите за икономическия цикъл. Ако това време е "етап (период) на следвоенна икономическа криза", се получава едно разминаване с теорията, защото и годините на Първата световна война се определят като кризисни за стопанството. Същевременно двата периода се обособяват като отделни, с различни причини за възникването на кризата в икономиката и различна характеристика на кризисните явления. От гледна точка на теориите за икономическите цикли това не би трябвало да се случва. В историята на световното стопанство преди и след Първата световна война не са познати времена на две последователни кризи, дори те да са предизвикани от различни причини. Затова приемаме за по-адекватно на историческите събития времето от 1919 до 1929 г. да се смята за цялостен етап на възходящо развитие на световното, включително и на българското, стопанство.

Във времето между двете световни войни икономиката на света, особено развитите държави, преживява един непознат до този момент катаклизъм, известен като "Голямата депресия". Някои от пораженията, които депресията нанася на икономиката, имат измеренията на военни загуби. В световната литература по стопанска история 1929 г., годината на началото на голямата депресия, има значението на гранична като 1919 и 1939 г. Нашето мнение е, че разделянето на историята на световното стопанство от 1919 до 1939 г. на два етапа – от 1919 до 1929 и от 1929 до 1939 г. – е най-точно. Разбира се, че могат да се намерят аргументи и за друга периодизация, включително и посочената по-горе, но втората според нас, най-добре обхваща съдържанието и особеностите в насоките на икономическите процеси в света, особено във водещите държави, които определят физиономията на световната икономика[7].

Могат да се открояят няколко модела на държавно поведение на икономиката през 20-те години на XX в. Съдържанието на първия модел се изпълва с усилия на държавното управление да върне икономическото развитие и икономическата по-

---

[6] В това отношение трябва да се открояят като пример две големи държави – САЩ и Япония – и някои други по-малки като България, които са в "списъка" на воюващите страни, но на тяхна територия не се водят военни действия и те не са участници в главния сблъсък, т. е. не са на терена на големите военни битки.

[7] Почти няма западен автор, пишещ за икономиката на света между двете световни войни, който да не признава това и да не гради тезите си на базата на два подпериода, границата между които е 1929 г. Ще посочим само няколко примера: *Robert P. Rogers*, An Economic History of the American Steel Industry, First published 2009 by Routledge 2 Park Square, Milton Park, Abingdon, Oxon, OX14 4RN; *Barry Eichengreen.* The British Economy Between the Wars, University of California, Berkeley Revised, April 2002. http://emlab.berkeley.edu/~eichengr/research/floudjohnsonchaptersep16-03.pdf; *Kemp, T.* The French Economy, 1913-1939: The History of a Decline, Longman, 1972 и др.

литика в довоенното русло след възстановяването на стопанството от войната, при което се наблюдават известни нетрадиционни мерки от страна на държавата. Такава политика се наблюдава преди всичко в главните воюващи държави от двата блока, в които пораженията са най-значителни и държавната намеса в икономиката най-интензивна и дълбока (Франция, Белгия, Великобритания, Германия).

Вторият модел може да се характеризира като инерционен. Той е характерен за такива държави, които са страна във военно-политическото противопоставяне след избухването на войната. Те участват пряко в различна степен във военния конфликт, но на тяхна територия не се водят военни действия, техните икономики не са засегнати толкова и държавната намеса в тях не е излиза много извън рамките на довоенния период от началото на XX век. След войната в тези страни (САЩ, Япония), както и в неутралните страни, държавата бързо заема старото си място и в нейната икономическа политика не могат да се открият големи разлики от предходния мирновременен период.

След войната се оформя нов модел на държавно участие в икономическото развитие, който до този момент не е познат в историческата практика. Той се наблюдава в източната част на Централна Европа, Югоизточна и Южна Европа. В стремежа си да изградят стабилни държави, новосъздадените след войната от руините на Австро-Унгарската империя страни разчитат на силна централна власт, която прави опити за държавна намеса в икономиката чрез нови инструменти, вземайки примери понякога в това отношение от Съветска Русия. В Италия, Испания и Португалия също загърбват "добрите стари времена" и се надяват на модернизация на стопанството и обществото, разчитайки на силна авторитарна държава[8].

Върху облика и характерните черти на следвоенната икономическа политика оказват влияние и някои новопоявили се фактори и обстоятелства в международен план, които имат корени в последствията от Първата световна война. На първо място трябва да се отбележи фактът, че войната разрушава почти напълно установения преди нея механизъм на международните стопански отношения. Международното разделение на труда и взаимния обмен между индустриалните държави в Европа и останалия свят след войната вече не съществуват[9]. Това обстоятелство извиква за живот една забравена форма на икономическа политика – автаркията, която още повече разрушава (разлага) единството на световното стопанство.

Проблемите в международната търговия, породени от войната, не са малки. Опитите една част от тях да бъдат решени чрез възстановяването на паричните от-

---

[8] *Фишер, В.* Европа: экономика, общество и государство 1914-1980, Москва, Владост, 1999, с. 270.

[9] *Свраков, Г.* Теория на търговската политика (външна търговия), С., 1946, с. 211. До войната, като се изключи до голяма степен САЩ, неевропейските страни играят ролята на доставчик на суровини и селскостопанска продукция за Стария континент, срещу което се снабдяват с необходимите им индустриални стоки. Това създава относителна хармония в международната търговия. В началото на XX в. напрежение възниква основно между развитите европейски държави и големите стопански субекти в тях във връзка със стесняването на пазара на индустриални стоки и неравномерното разпределение на наличните в света суровинни ресурси.

ношения от преди 1914 г. като се върне златното покритие на валутите, не се увенчават с успех[10].

Преразпределянето на световните златни запаси от времето на Първата световна война и в първите следвоенни години довежда до голяма неравномерност. След войната от централизираните златни запаси на 52 страни, които са участнички в световната търговия, т. е. имат в една или друга степен развито пазарно стопанство, 61,4% се намират в централните банки на САЩ, Великобритания и Франция. Това води до широко разпространение на златнодевизния стандарт при обезпечаването на националните валути, което прави тези страни зависими от долара и лирата-стерлинг, нарушавайки по този начин икономическия и търговския им суверенитет. В тези случаи външната търговия става още по-зависима от държавата, защото постепенно в нея започва да играе роля и валутният фактор. Тази тенденция се задълбочава през 30-те години на XX в. и получава широко разпространение като елемент от борбата на държавите с Голямата депресия, но нейното начало е поставено през втората половина н 20-те години на века.

От гледна точка на отношението "държава-икономика" периодът от 1919 до 1929 г. е време на "безнадеждна носталгия". Пораженията, които Първата световна война нанася на стопанствата на държавите с установено пазарно стопанство, най-вече тези от Европа, поставят пред държавното управление нови задачи за разрешаване, които излизат извън рамките на традиционните представи за участие на държавата в икономическия живот от епохата на либерализма. Тези задачи имат временен (конюнктурен) характер и в национален, и в международен план. Най-голямото предизвикателство пред държавите е възстановяването на единството на световното стопанство, поне в известна степен. В такава насока може да се работи при наличието на единна воля на ръководителите на икономически водещите страни в света, но недоверието и омразата, насадени от войната между победители и победени, стремежът на САЩ да извлече максимални ползи от скорошния световен конфликт и изолационистките настроения в управляващия страната елит, правят това невъзможно, въпреки няколкото опита да се изгладят противоречията и да се премахнат съществуващите пречки в международен план. Следвоенните икономически проблеми са създадени от хора и хората могат да ги решат, но това не се случва.

[10] Великобритания възстановява златното покритие на валутата си през 1925 г., Франция – през 1926 г. Германия възстановява отчасти стабилността на марката от преди Първата световна война като въвежда през 1924 г. златнодевизен стандарт. През 1924-1929 г. парични реформи се провеждат в Австрия (1924 г.), Чехословакия (1925 г.), Полша, Италия, Белгия (1927 г.). В повечето от тях се въвежда златнодевизен стандарт поради липсата на достатъчно златни запаси в централните банки на тези държави. Едно изключение са Съединените щати, които по време на Първата световна война и след това удържат стабилността на долара от предвоенното му ниво.

Голямата депресия – скъсване с либералните методи на държавна намеса в икономиката

Развитието на световното стопанство през 30-те години на XX в. също доста изкуствено е разделено на два етапа. Според нас, етап "в навечерието на Втората световна война" за цялото световно стопанство трудно може да се определи и основният аргумент за това е фактът, че различните държави се справят с последиците от "голямата депресия" по различно време и по различен начин, а някои от тях не успяват да направят това до края на предвоенното десетилетие (САЩ Франция, например). След 1929 г. в световното стопанство настъпва хаос, който в известна степен наподобява "брауново движение". С известно изключение на групата държави от т.нар. Стерлингов блок, начело с Великобритания, няма еднопосочна трайна тенденция в развитието на икономиките на отделните държави.

Новата роля на държавата в икономическия живот започва да добива ясни характерни черти в борбата с последиците от "Голямата депресия" през 30-те години на XX в. Универсалният характер, дълбочината и продължителността на депресията поставят пред държавата нови отговорности, свързани с нарастването на безработицата, намаляването на доходите на населението, финансовите трудности и други проблеми, което я поставя на преден план в решаването на стопанските проблеми и в борбата за възстановяване на икономиката.

Много е изписано за причините за Голямата депресия. Има различни и понякога противоположни мнения и становища по този въпрос. Фокусират се и идеологически доктрини, методологични школи и различни концепции за развитието на икономиката. Във връзка със срива през 1929 г. много стопански историци подчертават като причини структурни фактори – големите банкови фалити, срива на фондовия пазар и др. В противоположност монетаристите изтъкват на преден план парични фактори, например неправилните, според тях, действия на Федералния резерв на САЩ (US Federal Reserve), който увеличава обема на отпусканите кредити, за да подкрепи Английската национална банка (Bank of England) в нейните усилия да възстанови златния паритет на лирата стерлинг от преди войната[11].

През 30-те години на XX век много икономисти са на мнение, че през 1929 г. депресията започва като част от един нормален бизнес цикъл, но се появяват фактори, които я превръщат бързо в икономически смерч, който бързо обхваща повечето страни в света. Причините за стремглавото сриване на световната икономика, започнало от 1930 г., те виждат в разрушаването на международната търговия с приетия на 17 юни същата година в САЩ закон за нова митническа тарифа (Smoot-Hawley Tariff Act), с която се налагат изключително високи, в много случаи забранителни, мита на много стоки, внасяни в Съединените щати. С това Щатите започват митническа война, тъй като другите държави правят същото с техните митнически тарифи[12].

---

[11] www.easibulgaria.org/docs/history/depression.doc
[12] Ibid.

В една своя статия, публикувана през 1933 г., американският икономист Ървинг Фишър вижда като основни причини за Голямата депресия свръхзадлъжнялостта и дефлацията през 20-те години на XX век[13]. Монетаристите аргументират като причини за депресията свиването на паричната маса в обращение, вследствие на грешната парична политика на Федералния резерв и кризата в банковата система на САЩ. С бездействието си резервът допуска намаляването на паричното предлагане за времето от 1929 до 1933 г. с 1/3, като по този начин превръща една нормална рецесия в икономически катаклизъм.

Представители на Австрийската икономическа школа дават свое обяснение за причините за Голямата депресия. Подобно на монетаристите, те също смятат, че с политиката си Федералният резерв подпомага много задълбочаването на кризата. За разлика от последните изследвания на този феномен, представители на Австрийската школа, особено такива като Фридрих Хайек и Мъри Ротбард, виждат основната причина за Голямата депресия в голямото разширяване на паричното предлагане през 20-те години на XX век, следствие от което е кредитният "бум" в банковата система на САЩ. Според тях изкуствената намеса в икономиката на страната преди Голямата депресия сама по себе си причинява големи вреди и усилията на правителствата след 1929 г. да подпомагат икономиката влошават още повече нещата. Държавната намеса забавя естествената корекция на пазара и прави пътя към възстановяването още по-труден[14].

Има и други становища за причините за икономическата катастрофа в света през 30-те години на XX век. В голямата си част това са позиции, изразени доста след Голямата депресия и това дава възможност за осмисляне на различни аспекти от този феномен. Прави впечатление голямото разнообразие в полето на търсенето на причините за депресията, но в повечето случаи държавата е замесена в създаването на предпоставките за нея. Върху нея падат и голяма част от обвиненията.

Държавата има и свои защитници, които се появяват на плоскостта на теоретическата полемика още през 30-те години на XX в. Това е времето, когато започва осмислянето на една нова роля на държавата в икономическата сфера, различна от тази в епохата на либерализма. Голямата депресия и борбата с нея е първата значителна причина за това. Стремежът сред икономисти, историци и политици да се види държавата като нов фактор в икономическото развитие се подхранва и от появилите се нови модели на държавно устройство и управление след Първата световна война в лицето на различните авторитарни и тоталитарни режими по света, които, освен всичко друго, започват да водят и по-различна икономическа политика, преследвайки различни политически и идеологически цели. Следователно държавата започва да излиза на преден план през 20-те и особено през 30-те години на XX век като следствие на различни обстоятелства от икономически и идеологически характер, голяма част от които трябва да се търсят като последствия от Първата световна война.

---

[13] http://fraser.stlouisfed.org/docs/meltzer/fisdeb33.pdf.

[14] *Rothbard, M.* America's Great Depression (Ludwig von Mises Institute, 2000), pp. 159-163.

В публикуваната през 1936 г. книга "Обща теория на заетостта, лихвата и парите" британският икономист Дж. Кейнс изгражда тезата, че причина за Голямата депресия е голямото намаляване на съвкупните разходи на обществото, което води до масивно свиване на доходите и заетостта. Те спадат под средното равнище. При такава ситуация икономиката достига равновесие при ниски нива на икономическа активност и висока безработица. Основната идея на Кейнс е да се запази високо ниво на заетостта чрез намесата на държавата. Държавата трябва да увеличава бюджетния дефицит, т.е. да увеличава разходите си, когато икономиката забавя своето развитие, тъй като частният сектор не може да инвестира достатъчно, за да запази производството на нормално ниво и да извади стопанството от депресията[15].

Показваме сравнително кратко рецептата на Кейнс за изхода от кризата, за да отбележим, че това е първата сериозна икономическа теория, която се опитва да аргументира пряката държавна намеса в развитието на икономиката, макар и така да се каже, с "лечебна цел", но има и други като него. Тази теория бързо набира популярност в предвоенните и военни условия на Втората световна война и става основа на новите взаимоотношения между държавата и икономиката след нея[16].

По време на Голямата депресия в световен мащаб държавата е въвлечена в икономическата сфера по един безпрецедентен начин, непознат до този момент в историята във времена на мирновременно развитие на стопанството. Тази намеса има различни измерения и различен облик в отделните страни и региони на света в зависимост от конкретните икономически, политически и дори природо-географски условия. Това създава известни неудобства за тези, които искат да унифицират поведението на държавата по време на кризата в световен или поне в континентален мащаб. Все пак могат да се обособят известни групи държави, основно от водещите икономики в света, които имат сходни черти в провежданата икономическа антикризисна политика. Преди да пристъпим към прегледа на тези основни типове антикризисна политика обаче би било уместно да се спрем накратко върху нейните теоретични източници – върху мненията на икономистите от онова време.

В историческата и икономическа литература още от 30-те години на XX век възникват различни мнения за естеството на държавната намеса в икономиката по време и след Голямата депресия. Идеята, че такава намеса е нужна, печели все повече привърженици, доколкото колебливите икономически показатели след преодоляването на основната разрушителна вълна на депресията поставят в критично положение господстващата в света стопанска система от либерален тип. Много хора започват да се съмняват в нейната способност да преодолява сама стопанските кризи. Тези съмнения се засилват още повече, когато в края на 30-те години на XX век в някои страни с либерална икономика (Великобритания, някои страни от Британската общност, Австрия и др.) се появяват признаци на нова стопанска криза. В

---

[15] *Кейнс, Дж.* Обща теория на заетостта, лихвата и парите, С., Princeps, 2001.

[16] Теорията на Кейнс дава на политиците точно това, което те искат – теоретично оправдание за намесата на държавата в икономиката. Книгата на Кейнс "Обща теория на заетостта, лихвата и парите" е преведена в Германия по времето на Адолф Хитлер и е приета много добре от управляващите и обществото. Освен това трябва да припомним, че мерки от "кейнсиански" тип се предприемат още преди да се появи неговата теория.

други държави със същия тип икономическа организация, като САЩ и Франция, до началото на Втората световна война така и не успяват да възстановят напълно стопанството си от пораженията на Голямата депресия[17].

В стопанството на света отново се чувства напрежение, което при нормален бизнес цикъл не би трябвало да се случи в такъв кратък период. Изключение правят държавите с авторитарна политическа система, които прилагат пряка държавна намеса със силни елементи на планиране на производството, насочвайки всички ресурси към подготовка за война. Този факт и продължителното налагане след 1929 г. на планова икономика в Съветския съюз, след провала на НЕП (новата икономическа политика на Ленин), правят модерни схващанията за външна намеса в стопанската система на държавите, за да бъдат отстранени нейните дефекти след Първата световна война, които вече придобиват траен характер.

В своето изследване "Ръководено стопанство. Теория и практика" Т. Владигеров прави подробен преглед на основните теоретически модели и идеи за държавна намеса в икономиката през 30-те години на XX век. Картината, очертана от Владигеров е доста пъстра, доколкото основните гледни точки по въпроса са нюансирани различно у отделните автори. Понеже задълбочаването по този въпрос може да ни отклони от предмета на настоящето изследване, тук ще се ограничa с основните пунктове в класификацията на Т. Владигеров, която сама по себе си представлява несъмнен интерес.

През 30-те години на XX век в Европа и САЩ сред икономистите, привърженици на държавната намеса в стопанските отношения, се оформят течения, които предлагат свои идеи и модели за държавна интервенция в икономиката изхождайки от различни, в известна степен и противоположни, социално-политически позиции. При обосноваването на своите модели за държавна намеса те изхождат от състоянието и характеристиките на тогавашната стопанска система в света, най-вече в Европа и САЩ.

Първото течение поставя като основа за разрешаването на икономическите проблеми и условие за просперитета на икономиката насърчаването на едрите индустриални субекти и тяхното обединение с помощ или натиск от страна на държавата в монополни структури. Съвсем естествено е това течение да има привърженици в икономически най-развитите държави в света. Към него принадлежат някои от представителите на т.нар. "мозъчен тръст" в Америка, технократите и хора от авторитарните партии в Европа.

Това течение не е единно по отношение разбирането на целите и полето на държавната намеса в икономиката. Някои негови представители са противници на монополите и смятат, че държавната намеса е радикалното средство за преодоляването на вътрешните противоречия в стопанската система и нейната цел трябва да бъде обединението по един демократичен начин на интересите на производителите и консуматорите и "примирието" между капитала и труда. Подобни тèзи развиват и някои технократи, които се обявяват радикално против съществуващите икономи-

[17] *Христофоров, А.* Развитие на конюнктурния цикъл в България 1934-1939 г. – Трудове на Статистическия институт за стопански проучвания при Софийския държавен университет (по-нататък – Трудове на СИСП при СДУ), 1939, кн. 1-2, С., 1939, с. 6.

чески условия и на либерализма противопоставят организирания човек на планово-то общество[18].

Привържениците на картелирането в това течение също не са малко. Те виждат в картелите органи на ръководеното стопанство, което може да се осъществи само чрез отбран чиновнически апарат и специалисти[19]. В подобна посока развиват свои-те възгледи за държавната намеса в икономиката и представителите на т.нар. "корпора-тивна икономика", които се опират на доктрината на италианския фашизъм[20].

През 30-те години на XX в. необходимостта от държавна намеса в икономиката има и свои по-умерени привърженици и противници. Те виждат в една радикална външна интервенция в стопанския живот сериозна опасност за правилното разви-тие на стопанската система. Те обаче са почти незабележими сред лавината от идеи за държавна интервенция в стопанския живот.

Особено място сред обществената и икономическа мисъл през 30-те години на XX в. заемат авторите, развиващи възгледи за един "организиран капитализъм" или "неосоциализъм". Такива идеи се защитават предимно от настоящи и бивши пред-ставители на социалистически и социалдемократически партии, които през 20-те години напускат социалистическото движение, несъгласни със ставащото в Съвет-ския съюз, но в една или друга степен остават верни на идеята за създаване на со-циално справедливо общество, което не може да се случи без регулиращата и дори ръководна роля на държавата. Някои от тях през 30-те години на XX в. стават рев-ностни привърженици и идеолози на италианския фашизъм и германския нацио-налсоциализъм. Сред тези автори за първи път започват да се употребяват понятия като "дирижирано стопанство", "ръководено стопанство", "организирано стопанст-во", "направлявано стопанство", "програмирано стопанство" и други[21].

Рецептите за модела на държавната намеса в икономиката, които се предлагат през 30-те години на XX век от икономисти и политици, имат като основа борбата с последиците от Голямата депресия или борбата с изкривяването (удължаване повече от нормалното във времето на компонентите) на бизнес цикъла, предизвикан от нея. Представената по-горе картина на идеи за нова роля на държавата в стопански-те отношения на пръв поглед изглежда хаотична, на места с празни полета, но това е обяснимо като имаме предвид шока, в който е поставена цивилизацията от пре-живяното по време на Голямата депресия. При по-внимателно вглеждане обаче,

---

[18] *Владигеров, Т.* Ръководено стопанство. Теория и практика, С., Одеон, 1939, с. 43.

[19] *Пак там.*

[20] *Пак там*, с. 44.

[21] Още през 1928 г. B. de Jouvenel пледира за един организиран капитализъм или неосоциа-лизъм. Икономиката, която трябва да бъде в основата на такава организация на обществото, той нарича "дирижирана икономика" Особено място в тази група заема W. Sombart, който в един от последните си трудове се обявява против модерната техника, против едрото индус-триално производство и всички културни постижения на цивилизацията през "модерната епоха". Тук имат място и икономисти, представители на националсоциализма, като Gottfried Feder, един от идеолозите на партията на А. Хитлер. Feder развива идеята за някакъв особен германски социализъм, който се крепи на т.нар. "средно съсловие" – занаятчии, дребни предприятия, дребни и средни земеделци и други. *Владигеров, Т.,* Цит. съч., с. 45-46.

става ясно, че това не е така. Всички поставят държавата в центъра на своето внимание и й дават съвети в една или друга посока, но при всички случаи към промяна на съществуващата стопанска система в света. Епохата на либерализма в икономическите отношения изглежда безвъзвратно оставена в историята. Нейни привърженици рядко се срещат в публичното пространство.

Тази атмосфера в полето на икономическата и политическата мисъл се подсилва през втората половина на 30-те години на XX век от реалната опасност от избухването на нова световна война. Интервенционистичната политика, там където тя е приета като средство за борба с Голямата депресия, придобива нови черти и същевременно разширява териториалния си обхват, ставайки политика на нови държави.

Все пак депресията и предстоящата война не успяват да превърнат интервенционизма в унифицирана държавна икономическа политика. Много страни не прилагат такава политика по отношение на националното си стопанство. Други използват само някои нейни елементи, съобразявайки ги с националните особености, традиции и собственото си стопанство. Има държави, които не са засегнати от Голямата депресия и не се чувстват застрашени от война. С други думи, всеки опит да се обоснове общ преобладаващ модел на държавна стопанска политика през 30-те години на XX в., е обречен на неуспех.

За нуждите на това изложение ще предложим едно, до голяма степен условно, групиране на варианти (или модели) на икономическа политика в зависимост от степента и формите на държавна намеса в икономиката. Това се прави, за да бъде дадена доколкото е възможно по-прецизна оценка и да бъде намерено мястото на икономическата политика на българската държава през разглеждания период. Освен това, такова групиране може да бъде основа за по-точно разграничаване на икономическата политика на кабинетите, управляващи страната през 30-те години на XX в.

Моделите стопански политики, които се водят през 30-те години на XX в. като средство в борбата на държавата срещу последствията от Голямата депресия, могат да се обособят в четири групи: 1) политики, които представляват държавна интервенция със запазване на принципите на либерализма в икономиката; 2) политики, които налагат авторитарно ръководство на икономиката, игнорирайки принципите на либерализма; 3) политики, използващи по-класически методи на държавна намеса; 4) новата стопанска система, установена в Съветския съюз – централно планирано стопанство[22].

Държави, в които през 30-те години на XX в. се провежда стопанска политика от първия вид, са САЩ, отчасти Белгия и Франция. Макар че е различна от либералното стопанство поради намесата на държавата, такава политика има в себе си елементи на стопанска свобода, като свободния договор, разпределението на труда, частната собственост. Тези елементи са подложени на частични ограничения, но интервенцията на държавата върху стопанското развитие се ограничава само върху

[22] Тук трябва да отбележим, че става въпрос за преобладаващи характерни черти на икономическата политика, водена от правителствата на дадена държава, които съвсем не изключват възможността от използването на инструменти от арсенала на другите посочени варианти на икономическа политика.

онези сфери, при които действието на обективните стопански закони е нарушено (ценообразуване, конкуренция и други[23]).

Държави, чиито правителства водят авторитарна стопанска политика, са Италия, Германия, някои страни от Централна и Югоизточна Европа, отчасти Япония и др. Тази политика си поставя по-друг тип задачи, повечето от които имат военно-стопански характер. Тук тежестта се поставя върху развитието на онези отрасли и предприятия, които имат важно значение за развитието на военната сфера. Авторитарното стопанство има характер на едно военизирано стопанство със значително развити държавно-монополистически елементи[24].

През 30-те години на XX век в някои държави се провежда политика на държавната намеса в икономическото развитие от по-класически тип. Това са страни, в които пораженията върху стопанството от депресията са по-слаби: Великобритания, държавите от Британската общност, скандинавските страни, Аржентина и др. В тях за борба с кризата се използват инструменти на държавна намеса, които не изкривяват съществено основите на съществуващата стопанска система – лихвеният процент, покритието на валутата, митническия протекционизъм, общата валутна политика чрез т.нар. Стерлингов блок[25], и други[26].

Още след Първата световна война на историческата сцена се появява един нов, коренно различен тип стопанска политика, основана на обществената собственост върху средствата за производство и централно планирано стопанство. Тя се провежда в Съветския съюз (СССР). Такъв начин на управление на стопанството изключва съветската стопанска система от останалия свят и по същество тя не преживява проблемите на световната икономика във времето между двете световни войни[27].

Като се изключи Съветския съюз, само за две от групите страни (първата и втората) може да се говори за нова роля на държавата в икономическата сфера. Държавната намеса в третата група най-силно не приближава до класическите форми. За преодоляването на кризата и в подготовката за война се използват традиционни инструменти, насочване и контрол на външната търговия чрез митническия режим, законови регламентации на определени стопански дейности, които не изкривяват

---

[23] *Фишер, В.* Европа: икономика, общество и государство 1914-1980, Москва, Владос, 1999, с. 276-284; http://www.yale.edu/ynhti/curriculum/units/1998/4/98.04.04.x.html

[24] *Туз, А.* Икономика на Третия райх, С., Ciela, 2010, с. 9-172; *Фишер, В.* Цит. съч., 274-286; http://books.google.bg/books?id=bbGlwsjW-ekC&dq=MITI+and+the+Japanese+Miracle&printsec=frontcover&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false

[25] "Стерлинговият блок" включва в себе си предимно държавите от Британската общност (с изключение на Канада), към които се присъединяват и някои други страни – скандинавските държави, Холандия, Аржентина, Бразилия. След обезценяването на лирата-стерлинг през 1931 г. тези страни също пристъпват към обезценяване на валутите си и ги фиксират към курса на английската валута. Това има положително влияние, защото улеснява търговския обмен и плащанията между тези държави

[26] *Barry Eichengreen*, The British Economy Between the Wars, University of California, Berkeley Revised, April 2002. – http://emlab.berkeley.edu/~eichengr/research/ floudjohnsonchaptersep16-03.pdf; *Фишер, В.* Цит. съч., 274-286

[27] СССР. Общая характеристика экономики, Большая советская энциклопедия. – http://dic.academic.ru/dic.nsf/bse/129067/%D0%A1%D0%A1%D0%A1%D0%A0.

пазарния механизъм. Използват се и някои нови средства в паричната политика като девалвацията на валутата и други методи. Една от причините за всичко това е фактът, че в тези държави Голямата депресия има по-меки прояви и това дава възможност тя да бъде преодоляна с по-конвенционални средства.

По съвсем различен начин стоят нещата в първата втората група страни. В страни като САЩ и другите държави от първата група държавната интервенция е значително по-силна. Тя до известна степен излиза извън пазарните икономически отношения, но без да разстройва напълно икономическата система. По време на Голямата депресия и след нея в Съединените щати са създадени значителен брой държавни институции (на ниво под министерства), които получават големи правомощия да се намесват в развитието на съответната сфера, за която са създадени. Почти всички имат временен характер с цел – борба с кризата, макар една значителна част от тях продължават да функционират до началото на Втората световна война[28].

2. ИКОНОМИЧЕСКАТА И ОБЩЕСТВЕНО-ПОЛИТИЧЕСКАТА МИСЪЛ В БЪЛГАРИЯ ЗА ИКОНОМИЧЕСКИТЕ ФУНКЦИИ НА ДЪРЖАВАТА В ПЕРИОДА МЕЖДУ ДВЕТЕ СВЕТОВНИ ВОЙНИ

Обществената икономическа мисъл за ролята на държавата в икономиката от 1919 до 1929 г.

Въпросът за степента на намеса на държавата в икономическия живот се поставя на дневен ред в българското общество отново след Първата световна война. По време на войната в България са създадени тесни връзки между управленските функции на държавата и развитието на българското стопанство. Характерът на тези връзки е типичен за държави, пряко участващи във военния конфликт. Привърженици на идеята за по-активно държавно участие в управлението и регулирането на стопанството са изявени български икономисти от онова време.

По време на работата на Третия конгрес на търговско-индустриалните камари в България, състоял се във Варна през юли 1919 г., въпросът за държавната намеса в икономиката се поставя и предизвиква оживена дискусия. В своето изказване Ст. Бочев – директор по прехраната в Дирекцията за стопански грижи и обществена предвидливост (ДСГОП) изразява мнението, че преходното стопанство след войната може да се организира в два варианта. Единият предполага държавата да действа като контрольор над частния сектор, а във втория – като пряк участник в стопанския живот[29]. Подобно становище на конгреса поддържа и изтъкнатият статистик и

[28] Такива институции са **Civil Works Administration**, Civilian Conservation Corps, National Recovery Administration, Public Works Administration, Natural Resources Conservation Service и др.

[29] *Съкратени протоколи* на Третия конгрес на търговско-индустриалните камари, състоял се във Варна, 23-28 юли 1919, Варна, 1920, с. 30.

икономист Кирил Попов. Той смята, че пълната свобода на частната стопанска инициатива е нещо, което е отживяло времето си. Пряката държавна намеса в стопанския живот, според него, е нещо необходимо при новите икономически условия след войната, особено във времето на стопанско възстановяване[30]. През 1926 г. Попов се обявява за изработването на един общ план за стопанско възстановяване и заздравяване на България, за създаването на Върховен стопански съвет, който да е ръководен орган за провеждане на една интегрална стопанска политика[31].

Теоретическата мисъл в България постепенно израства с времето в разбиранията си за новата роля на държавата в икономическия живот, подтиквана за това от промените в стопанските условия в света и България. Според сполучливият израз на Ст. Грънчаров, най-общата характеристика в организирането на стопанския живот в България между двете световни войни е "начупената, но нарастваща роля на държавата."[32]. Българската икономическа мисъл трябва да отговори на това предизвикателство.

През 20-те години на XX в. привърженици на различни концепции за държавната намеса в икономическите и социални взаимоотношения са известните български икономисти, основно академични професори, като Ал. Цанков, Г. Данаилов, П. Стайнов, Д. Мишайков, Ил. Янулов, Ат. Буров и други[33]. Техните възгледи обаче не са съвсем избистрени. Те представляват най-общо едно лутане в търсенето на модел за България сред новите тенденции в теоретическата мисъл по този въпрос и практическата реализация на нова роля на държавата, не само в икономическите отношения, но и в цялостното обществено развитие (като в СССР и Италия). На всички обаче е ясно, че старият либерализъм в икономическите отношения вече е безвъзвратно отминал. Още през 1919 г. Ал. Цанков пише: "Намесата на държавата като контрольор и регулатор в стопанския живот е факт, за който трябва да се държи сметка. Държавата надали вече ще напусне тая извоювана позиция."[34]. В края на 1923 г. Цанков застъпва тезата, че стабилизацията на българското стопанство трябва да бъде основна задача на "частната инициатива под контрола на държавата."[35].

Във възгледите на Цанков за отношенията между държавата и стопанството има известна непоследователност, защото в един реферат, четен пред Русенския клон на Българското икономическо дружество през март 1929 г., той развива доста традиционни тези за стопанската политика на държавата. Професорът признава, че Първата световна война предизвиква сериозни промени в световното стопанство и съвременния капитализъм и вследствие на войната икономическата система на капитализма се трансформира. "Съвременния капитализъм тръгна по нов път на развитие,

---

[30] *Пак там,* с. 33.

[31] *П. Джидров,* Пътят за стопанско възстановяване – Арх. Ст. С. П., 1933, кн. III, с. 187.

[32] *Ст. Грънчаров,* Размисли за българската икономическа мисъл (1915-1944) – Исторически преглед, 1999, кн. 5-6, с. 162.

[33] *В. Георгиев,* Народният сговор – *Годишник* на Софийския университет "Климент Охридски". Исторически факултет, т. 68 (1974), С.,1979, с. 211-215.

[34] *Ал. Цанков,* Последствията от войната, С., 1919, с. 99.

[35] *Същият,* По стопанската ни политика – *Юридически преглед*, 1924, кн. 1, с. 21.

връщане назад няма."[36]. Същевременно обаче Цанков предлага държавата да води стопанска политика, която не се различава съществено от тази в началото на XX в. – да съдейства за механизацията, модернизацията на селското стопанство и за неговата трансформация[37]. Обявява се за насърчаване на българската индустрия със специални закони, а не чрез митническия режим. Според него само така тя ще може да се бори с модерното европейско производство[38].

Като обобщение на състоянието на икономическата мисъл в България през 20-те години на XX век във връзка с промените, които се налагат в световното стопанство и ролята на държавата в икономическия живот след Първата световна война може да се каже, че се отчитат ясно новите реалности. В търсенето на рецепти за българската действителност обаче не се отива много по-далече от предлагането на познати вече механизми и лостове да държавната намеса в стопанството. Сред представител на обществено-икономическата мисъл няма ясно разбиране за новата роля на държава в икономиката, но такова е положението и в останалия свят. Въпросът има по-скоро академичен характер и е част от общото ехо от Първата световна война.

От голямата депресия до навечерието на втората световна война (1929-1939 г.) – скъсване с романтичната представа за ролята на държавата в икономическата сфера

По време на Голямата депресия настъпва съществена промяна в развитието на българската научна и обществена мисъл по въпроса за ролята на държавата като стопански фактор. Той става много актуален и се обсъжда оживено освен в политическите и стопанските среди и от представителите на научната икономическа и социологическа мисъл[39].

К. Бобчев, един от най-изтъкнатите и последователни изследователи на историята и теорията на икономическа политика, още в началото на стопанската криза през 1930 г. за първи път поставя въпроса за новият тип намеса на държавата в стопанския живот на страниците на "Списание на Българското икономическо дружество"[40].

---

[36] *Същият,* Икономика и икономическа политика на България – Списание на Б.Ик. Д., 1929, кн. 10, с. 522.

[37] *Пак там,* с. 536, 540. Подробно изследване на икономическите възгледи на Ал. Цанков има в работата на Пенчо Пенчев: *Пенчев, П.* "Алтернативният" социализъм на професор Александър Цанков", 13 машинописни страници, под печат.

[38] *Пак там,* с. 543.

[39] Съвсем скоро от печат ще излезе една много ценна книга за отражението на Голямата депресия върху творчеството на българските икономисти. *Неновски, Н., Р. Андреев.* Българските икономисти за Голямата депресия. За съжаление авторът на този труд не може да се ползва официално от нея, защото тя не е отпечатана.

[40] *К. Бобчев.* Отношение на държавата към народното стопанство. – Сп. БИД., 1930, кн. 4, с. 213-220. К. Бобчев е един от най-добрите специалисти в теорията за стопанската полити-

Той изтъква, че за разлика от развитите държави в света тази намеса има за нашите условия съвсем друга роля. За България, според Бобчев, като една сравнително млада страна, държавната намеса в икономиката има по-голямо значение. Тази своя позиция той аргументира с липсата на традиции и опит в частно-стопанските отношения у нас, със слабо развитата стопанска структура (изключително земеделска страна с доминиращо дребно и примитивно земевладение), с консервативните, бедни и слабо просветени селяни и дребни занаятчии, които са огромната част от стопански активното население в страната и др. "Изобщо – пише Бобчев – в България, като аграрна страна, със зараждаща се индустрия, много по-голям обсег и значение има протекционизмът и другите мерки за пряко насърчение и повдигане на производството, т.е. *за премахване недостатъците на едно бавно стопанско развитие* (курсив мой, М.Д.), докато в индустриалните страни държавната намеса се налага повече за премахване недостатъците на едно нерационално и нехармонично развитие."[41].

Бобчев смята, че до края на 20-те години на XX в. българската държава не се е намесвала в достатъчна степен в стопанския живот и не е успяла да отговори на нуждите на народното стопанство. Според него за това има няколко причини, но основната от тях е фактът, че от възстановяването на държавата през 1879 г. до настоящия момент политическите интереси са се налагали над културните и стопанските задачи, стоящи за разрешаване пред българското общество и държава[42]. Друга причина, която посочва Бобчев, е ниското културно равнище на страната, нейната неустроеност, примитивната партийна психика и господстващото партизанство, егоистично и користолюбиво отношение на политиците към държавата. В нея се вижда не средство за служене на общността и за постигане на колективни цели, а източник на лични облаги[43].

Като важна причина за все още незадоволителното участие и намесата на държавата в стопанския живот Бобчев посочва и липсата на добре подготвени държавници и държавни служители. Това е особено пагубно за воденето на стопанската политика, защото в тази област липсата на местни кадри не може да се компенсира с назначаването на чужденци[44].

Според него първото нещо, което трябва да се направи, е животът в страната да се "обезполитизира", "политическите интереси, партийните и партизански сметки и

ка и ролята на държавата в стопанския живот. Освен посоченото по-горе изследване той публикува още няколко материала в авторитетни списания и една монография по тези проблеми: "Обективност на народостопанската политика" (Научен преглед, 1929, кн. 2, с. 46-61); "Покровителство и насърчение на индустрията в България" (Списание на Б.Ик.Д., 1929, кн. 7-8, с. 346-357); "Стопанство и стопанска политика в България след войната" (Списание на Б. Ик. Д., 1931, кн. 8, с. 469-489); "Промишлена политика", С., 1932. Последното заглавие е монография от 288 страници, в която в специален параграф 2 се разглежда индустриалната политика на държавата, в променените стопански условия след Първата световна война.

[41] *К. Бобчев.* Отношение на държавата..., с. 215-216.

[42] *Пак там,* с. 217.

[43] *Пак там.*

[44] *Пак там.*

съображения трябва да отстъпят пред *съображенията и изискванията на една творческа, проникната от духа на общия интерес стопанска политика.* (курсивът мой, М.Д.)." По отношение на намирането на местни компетентни кадри за воденето на такава стопанска политика Бобчев смята, че вече може да се разчита на достатъчно подготвени български специалисти, някои от които са специализирали в чужбина, но повечето са завършили българските учебни заведения[45].

К. Бобчев се обявява за една "рационална народостопанска политика", която трябва да има няколко основни елемента: 1) да бъде компетентна; 2) да бъде планомерна (системна) и да се реализира по един предварително обсъден и с подългосрочно действие "стопанско-политически план"; 3) да има последователност в провеждането й; 4) да бъде приемствена и съгласувана[46].

В заключение авторът пише, че за осъществяването на такава политика е необходимо да се подхожда много внимателно към подбирането на хората, които ще я осъществяват на практика. В стопанските министерства трябва да се поставят компетентни лица, като се започне от министъра и надолу в йерархията. Освен това, според Бобчев, е необходимо да се създаде държавен стопански съвет, в който да влизат експерти от различни области на стопанството, и който да изработи един общ "стопанско-политически план" за страната, да дава съвети и мнения на министрите при изготвянето на законопроектите и на парламента при приемането на законите. Необходимо е също така създаването на междуминистерски комисии, които да съгласуват действията на отделните стопански министерства и парламентарна комисия по обща народостопанска политика[47].

В развитието на възгледите на българската научна и обществена мисъл по въпроса за новата роля на държавата в стопанския живот по време на стопанската криза 1929-1934 г. може да се проследят на две линии – теоретична, засягаща принципни въпроси, и практическа, отнасяща се до идеи, свързани с българската действителност. В научните среди започва оживено да се дискутира въпросът за плановото капиталистическо стопанство. Според редакцията на списанието "Архив за стопанска и социална политика" за първи път той е поставен от Ив. Харизанов в края на 1932 г. на сбирка на Научно-социологическото дружество в София, където чете реферат на тема "Възможно ли е планово стопанство при режима на капитализма?"[48]. В началото на 1933 г. Харизанов публикува този реферат под същото заглавие в няколко книжки на сп. "Звено". Той е на мнение, че при определени условия, когато държавата в лицето на управляващото правителство, е силна и с големи властови възможности, икономиката може да се развива по определен план[49].

---

[45] *Пак там,* с. 218.
[46] *Пак там,* с. 219.
[47] *Пак там,* с. 219-220.
[48] *Архив за стопанска и социална политика,* 1933, кн. III, с. 189 (под черта).
[49] *Ив. Харизанов,* Възможно ли е планово стопанство при режима на капитализма – Звено, 1933, кн. 16, 17, 18, 19.

В отговор на реферата на Харизанов излизат две публикации на стопанският историк проф. И. Кинкел[50] и С. Божинов[51]. И двамата автори отхвърлят възможността при съществуващата в този момент капиталистическа система да се осъществи планово стопанство[52].

По-интересна е позицията на проф. Кинкел. Той, може би пръв от българските икономисти, прави опит да формулира понятието "планово стопанство". Според него това значи хармонизиране на производството с потреблението или пазарното търсене". Плановото стопанство, според Кинкел, предполага наличието на две условия: 1. Наличност на *единна ръководна и направлявана организация* (курсив мой, М. Д.) и 2. Планиране на производството в определен размер[53].

Във връзка с тезата за държавната принуда и нейният потенциал да създаде планово стопанство в системата на капитализма авторът пише, че тя може да се прояви само в рамките на една държава, а не в световното стопанство и размяна, което поставя под съмнение ефективността от планирането на икономическото развитие[54].

Съществуват обаче и сериозни политически пречки за прокарването на планираното стопанство чрез държавната принуда. Ако държавната власт има "диктаторски пълномощия в областта на народното стопанство" при капиталистическата система, то тя ще бъде държава на "имотните, т.е. на капиталистическите групи". Тогава тя няма да направи нищо, "което основно да противоречи на капиталистическото стопанство, на неговата същност и на капиталистическите интереси, сир. на капиталистическите принципи." Ако държавната власт с диктаторски характер е в ръцете на работническата класа и нейната партия, тогава ще се създаде планово стопанство, което ще разруши капиталистическото от основи[55].

В полемиката се включва и Мара Кинкел, съпругата на проф. Ив. Кинкел. В началото на 1933 г. тя чете пред Научно-социологическото дружество реферат "Планово стопанство и капитализъм"[56]. В него тя изтъква, че с плановото стопанство не трябва да се бърза. В Италия фашизмът налага дисциплина и това е "началото на едно добро начало". В Русия прилагането на строго планово стопанство довежда хората до "баснословна мизерия и нечувани лишения". За да се излезе от стопанския хаос на кризата Кинкел предлага да се засили пласментът, да се премахнат митническите ограничения за търговията, да се премахнат репарациите и да се разсрочат държавните дългове, т.е. традиционни политически и стопански решения[57].

---

[50] *Ив. Кинкел,* Възможно ли е планово стопанство при икономическата система на капитализма – Арх. Ст. С. П., 1933, кн. III, с. 189-209.

[51] *С. Божинов,* Проблеми на плановия капитализъм – Арх. С. Ст. П., 1933, кн. II, с. 116-137; кн. III, с. 210-253.

[52] *Ив. Кинкел,* Цит. съч., с. 207-208; *С. Божинов,* Цит. съч. – Арх. Ст. С. П., 1933, кн. III, с. 252-253.

[53] *Ив. Кинкел,* Цит. съч., с. 189.

[54] *Пак там,* с. 207.

[55] *Пак там,* с. 207-208.

[56] *М. Кинкел,* Планово стопанство и капитализъм – Списание на Б. Ик. Д., 1933, кн. 7, с. 415-419.

[57] *Пак там,* с. 418.

Българското икономическо дружество също се занимава с въпроса за възможността да се създаде планово стопанство при капиталистическата система. През февруари 1932 г. д-р Хр. Пеев чете реферат на тема: "Световно стопанство или автаркия"[58]. Той също смята, че плановото стопанство при съществуващата капиталистическа система не може да се реализира и въобще е грешно да се поставя въпросът коя система е по-рационална – тази на свободната инициатива или тази на ограниченията на плановото стопанство[59]. Хр. Пеев напълно отхвърля автаркията, която се налага в стопанската политика на европейските страни след войната и по време на стопанската криза като утопия, която не може да разреши проблемите на следвоенното стопанство: "Идеята, че една държава – пише той – напълно и самостоятелно може да смекчи и избегне стопанската криза, е грешна. *Не трябва да се изхожда от кризата, за да се иска нова система, а трябва да се изхожда от нормалните стопански условия* (курсив, Хр. П.)."[60]. Пеев се обявява за привърженик на синтеза между либерализма, при който ръководният фактор става свободната инициатива и солидаризма, привнесен от новия тип държавност след Първата световна война[61].

През 1933 г. К. Бобчев пред Българското икономическо дружество с реферат на тема "Идеята за планово стопанство и задачите на днешната стопанска политика" отново повдига въпроса за плановото стопанство.[62] В него той отхвърля плановото стопанство като трайна стопанска система, както е в Съветска Русия. Като главна задача на стопанската политика на държавата Бобчев поставя ликвидирането на всички причини, появили се след Първата световна война, които разрушават автоматичния пазарен механизъм на приспособяването, т.е. на изравняването между търсенето и предлагането. Според Бобчев, това трябва да бъде една "планосъобразна"[63] стопанска политика, "действаща съзнателно за уравновесяване на производството и консумацията." Такъв трябва да бъде "новият капитализъм", който ще запази основното от стария капитализъм, но със съответните корекции[64]. На държавата авторът отрежда основна роля в новата система. Своята направляваща роля тя трябва да играе чрез целенасочено нормативно ограничаване на свръхпроизводст-

---

[58] *Хр. Пеев,* Световно стопанство или автаркия – Списание на Б. Ик. Д., 1932, кн. 10, с. 629-637.
[59] *Пак там,* с. 630-632.
[60] *Пак там,* с. 633
[61] *Пак там,* с. 634.
[62] *К. Бобчев.* Идеята за планово стопанство и задачите на днешната стопанска политика – Сп. БИД, 1933, кн. 4, с.197-216.
[63] Преди това в реферата Бобчев обръща внимание на термините "планова" и "планосъобразна" стопанска политика. Под втория термин авторът разбира една целенасочена политика, в която държавата играе ролята на регулатор. За разлика от плановото стопанство, където държавата е основен фактор в стопанската дейност в името на една обща за цялостното обществено и стопанско развитие цел, при планосъобразната стопанска политика, според Бобчев, държавата само играе регулираща роля. Използвайки законодателните и административните си прерогативи, тя се стреми да постигне някаква цел в определени аспекти и отношения на стопанския живот, без да се меси в частностопанските отношения директно, а регулирайки ги чрез укази, постановления и закони.
[64] *К. Бобчев.* Идеята за ..., с. 216.

вото и насърчаване на потреблението. "Това – пише Бобчев – не ще бъде нито един напълно свободен, нито един планов капитализъм, а един капитализъм, в който идеите за стопанска свобода и за стопански план ще се хармонично съчетават."[65].

Концепциите на Политическия кръг "Звено" за ролята на държавата в икономиката. Особено място в общата картина на отношението и позициите на българските обществени и политически сили към новата роля на държавата в икономическата сфера заема Политическият кръг "Звено"[66]. Той е създаден през юни 1927 г. като идеен кръг от група политически дейци от лагера на т.нар. деветоюнци, недоволни от управлението на Ал. Цанков и А. Ляпчев. Учредители са Димо Казасов, проф. Димитър Мишайков, полк. Савов, директор на Главна дирекция на пощите и телеграфите, народните представители от Демократическата партия Коста Батолов и д-р Петко Пенчев, а също така Петър Алеков (социалдемократ) и Коста Бояджиев (безпартиен)[67]. От началото на 1928 г. започва да излиза сп. Звено.[68] Първата си програма, озаглавена "Декларация за тежкото състояние на страната и изхода от него" звенарите публикуват в края на юни 1930 г.[69].

Още в началото на Декларацията звенарите определят като най-съществено последствие от Първата световна война и най-характерна черта на следвоенната епоха "радикалната промяна, настъпила в организацията и ръководството на държавите." Според документа, България не прави изключение от тази тенденция и като пример се сочат управлението на Стамболийски и на Ал. Цанков. В кабинета на А. Ляпчев се съзира опасност от "един поврат към миналото, което ни завеща две тежки национални катастрофи, свързани с героизма на въоръжения народ и с капитулация и дезертьорство на неговите политически ръководители"[70]. "Звено" намира в това главната опасност за бъдещето на България, защото с управлението на А. Ляпчев се

---

[65] *Пак там,* с. 215-216.

[66] За създаването на идейните и политически концепции на Политическия кръг "Звено" има доста исторически изследвания. Повечето от тях носят белезите на времето, когато са написани, но създават сравнително вярна картина на мястото и ролята на тази организация в обществения и политически живот на България през 30-те години на XX в. Виж: *Г. Славчева.* Политическият кръг "Звено" и военнофашисткият преврат от 19 май 1934 г. - Н.Тр.ВПШ, кн. 40; *В. Георгиев.* Цит. съч., с. 50-58 и др.

[67] Спираме се по-подробно на концепциите на Политическия кръг "Звено" за новата роля на държавата в икономическата сфера поради съществения факт, че тази организация е един от извършителите на преврата на 19 май 1934 г., след който управляват заедно с Военния съюз и се опитват да реформират основно държавното управление най-вече в икономическата му част.

[68] *Д. Казасов.* Видяно и преживяно 1891-1944., С., 1969, с. 382-384. Споменаваме тези имена, защото някои от създателите на "Звено" участват в правителството на деветнайсетомайците.

[69] *Звено,* 1930, кн. 25, с. 386-392. Декларацията е без подписи на авторите. Това обстоятелство не я прави анонимна, защото от първия материал на същия брой на списанието става ясно, че тя е дело на ръководството на "Звено". Д. Казасов твърди, че той е автор на текста. - Виж: *Д. Казасов,* Видяно и преживяно..., с. 421. Според някои излезли в последно време нови документи има голяма вероятност автор на Декларацията да е Кимон Георгиев. – Виж: Из личния архив на Кимон Георгиев, т. I. – В: Архивите говорят, т. 40, С., 2004, с. 508.

[70] *Звено,* 1930, кн. 25, с. 386.

вижда постепенна реставрация на старите партийни управления от времето преди Първата световна война.

Посоченото по-горе е единственото място в програмния документ, където "Звено" декларира ясно, че има тежнения към новия тип държави, които се създават след Първата световна война, без да се конкретизира някой от моделите. В по-голямата си част декларацията е насочена към вътрешните проблеми на България и се предлагат рецепти за разрешаването им.

Според "Звено", икономическото развитие на страната в този момент се спъва от липсата на целенасочена стопанска политика, от "постоянно засилващите се външни икономически влияния върху цялостната политика на държавата" и от това, че управляващите не оценяват значението на българското село за общото развитие на страната и не полагат достатъчно грижи за икономическото и културното му развитие[71].

Особено показателна за концепциите на "Звено" за новата роля на държавата в стопанския живот е една статия на Ив. Харизанов, един от най-активните му дейци, публикувана през март 1932 г.[72]. Авторът се обявява за решителна намеса на държавата в стопанската област, но за него е особено важно в каква посока ще бъде насочена тази интервенция. Правейки анализ на болшевизма и фашизмът като стопански системи Харизанов отхвърля и двете. Той смята, че фашизмът не трябва да се имитира, "защото се е родил в други условия", но от него му харесва идеята за засилване на изпълнителната власт и "решителна намеса на държавата в областта на икономиката". За автора съветският модел е неприемлив, защото посяга на частната собственост и частната инициатива[73].

Според Ив. Харизанов в момента световната практика предлага няколко варианта на избор – либерализъм, социализация на средствата за производство (съветския модел) и етатизация на банковите, индустриалните и търговските предприятия (държавен капитализъм). Истината авторът на статията вижда в такава държавна намеса в стопанския живот, която да е средна между социализма и либерализма и която регулира частната собственост и инициатива като ги организира, контролира и дисциплинира в името на общия обществен интерес. "Значи не се касае до социализацията, нито до етатизацията на държавния капитализъм, а до това – публичната власт да не стои инертна пред широката реорганизация на икономическите сили в наше време, а всеки момент да контролира спекулативните игри на големите икономически предприятия, в името на правилното развитие и преди всичко в името на средните и бедни класи"[74]. Според Харизанов това е "дирижирана икономика" и той се обявява за такава форма на държавна намеса в стопанството.

По-нататък в статията са показани конкретните виждания на Политическия кръг "Звено" за ролята на държавата в стопанската област: "Ние сме: 1) за засилване на

---

[71] *Пак там,* с. 389-390.

[72] *Ив. Харизанов.* Към нова политика. – *Звено,* 1932, кн. 12, с. 179-181. Ще цитираме по-обширни пасажи от тази статия, за да представим по-точно вижданията в нея за ролята на държавата в стопанската област и да се избегнат изкривени представи за писаното от Ив. Харизанов.

[73] *Пак там.*

[74] *Пак там.*

изпълнителната власт в името на една политика, както против комунизма, тъй също и против паразитните и спекулативни пластове на нашата буржоазия; 2) за една ръководена икономика, за един стопански план в името на средните и бедни класи и на развитието; 3) за привличането на икономическите и чисто професионални организации и други обществени категории в работата на законодателното тяло"[75].

В статията на Ив. Харизанов, според нас, най-съществото за характеристиката на идеологията на "Звено" е това, че в нея се търси обосноваване на някакво виждане за новата роля на държавата между съществуващите в този момент модели на държавно устройство в света. Това особено се отнася до стопанската функция на управлението, което трябва да отговори на нуждите на българското общество в условията на икономическата криза. Изборът в началото на 30-те години на XX в. не е голям. Либералната държава и стопанската свобода не са алтернатива, защото този модел за българските условия се смята от "Звено" за отдавна компрометиран от традиционните буржоазни партии. Съветският модел е неприемлив, според звенарите, защото се посяга на частната собственост, която те не отричат. Естествено, тяхното внимание е привлечено от италианския фашизъм, който от няколко години вече е на власт и реализира на практика своите възгледи за ново устройство и роля на държавата[76].

В една своя статия, озаглавена "Стопанският план на фашистка Италия", публикувана през ноември 1932 г., проф. Г. С. Хлебаров, един от създателите на доктрината на "Звено" по стопанските въпроси, прави сравнение между стопанската функция на държавата при съветския и италианския модел. Според него съветският модел, особено колективизацията, "убива частната инициатива" и поради това е неприложим, като се има предвид привързаността на българския селянин към земята. Авторът анализира италианската стопанска система и пише, че "...фашистката стопанска система се развива под знака на една компетентна дирижирана стопанска политика при запазване на принципа на частната собственост и силно насърчаване на задължително организираната в синдикати частна инициатива при активното и непосредствено участие на държавата само в ония области и мероприятия, които по естеството си не са по силата на частната инициатива."[77]. Тази система Хлебаров приема за по-приложима в българските условия.

Теоретическите търсения на представителите на "Звено" на нов тип стопанска политика в някои моменти отиват по-далече от съществуващите държавни модели. На страниците на списанието се печатат и доста екзотични статии, като тази на Ст. Халваджиев, озаглавена "Една нова стопанска политика". Авторът отбелязва, че по време на стопанската криза се засилват ролята и значението на държавата, "както в производството, така и в разпределението на благата." Той признава необходимостта от тази намеса в организирането на стопанската дейност, за да се сложи

---

[75] *Пак там.*

[76] Ще отбележим, че Хитлер идва на власт в Германия в началото на 1933 г., след спечелването на изборите през есента на 1932 г. "Новият курс" на Рузвелт в САЩ също започва да се осъществява през първата половина на 1933 г. Очевидно е, че те не могат да бъдат пример или източник на опит за звенарите.

[77] *Г. Хлебаров.* Стопанският план на фашистка Италия, *Звено*, 1932, кн. 36.

ред в икономическия живот. Съществуващите, според него, анархия и хаос в тази сфера се дължат на "неограничената и свободно проявявана стопанска дейност", т.е. на господството до този момент на либералното стопанство. Халваджиев отрича комунизма и социализма, но за автора е отживяла времето си и епохата на капитализма. Тя, според него, ще бъде сменена от "епохата на машинизма", в която технокрацията ще играе основна роля в управлението на държавата[78].

От началото на 1934 г. в материали на списание "Звено" като примери за реформиране на държавата, след идването на власт на Хитлер и Ф. Д. Рузвелт, се сочат Германия и САЩ. Това показва, че звенарите следят внимателно промените, които стават в света и продължават да търсят аргументи за тезата си за новия тип държава. Интересно е мнението в това отношение на д-р Ст. Богданов. Той прави историческа ретроспекция на развитието на функциите на държавата и констатира, че либералната държава от XIX в. е изиграла ролята си на арбитър в обществените отношения, защото от средата на века постепенно е попаднала в зависимост от финансовия и индустриален капитал, който започва да гледа на нея като средство за реализиране на своите интереси[79].

Структурите на новата държава, според Богданов, вече се очертават в Италия, Германия и САЩ. Той я нарича "тотална", "всеобемаща", "всеобхващаща", защото, освен досегашните й функции и стопанството става обект на "всеобщата дейност на държавата като юридическа форма на проявата на живота на нацията".[80] То се включва в рамките на държавата. Именно от това произтича необходимостта от коренно преустройство на самата държава. Според Богданов, нейната роля по отношение на стопанството трябва да бъде следната: "...без сама да стопанисва, да дава големите рамки и насоки на целокупната стопанска дейност на нацията и като я прави вътрешно и стопански по-целесъобразно организирана и социално по-заздравена, да й даде възможност на международното поле по-добре да провежда своята експанзия и по-щастливо да догонва големите национални идеали."[81].

От изложените по-горе реформаторски концепции и виждания се налага изводът, че всички идеи на политическия кръг "Звено" и гравитиращите към него интелектуалци за реформиране на държавата, за новия тип парламент, за приобщаването на стопанските и професионални организации към управлението, исканията за административни реформи в крайна сметка имат за цел премахване на пречките пред прогресивното стопанско развитие на страната. Според звенарите те се създават най-общо от доминиращия до момента модел на либерална държава и особено от доста ограничените й икономически функции. Оптимизирането на стопанската роля на управлението е основната цел, която се поставя за разрешаване.

В печатните органи на "Звено" (но преди всичко в сп. "Звено") до 1934 г. се публикуват още много материали, в които се разглеждат въпроси, свързани с новата роля на държавата в стопанския живот. Това е една от централните теми в звенарския печат. Всичко това обаче не променя с нищо съществено началните политичес-

---

[78] *Ст. Халваджиев.* Една нова икономическа политика, *Звено*, 1932, кн. 39.
[79] *Ст. Богданов.* Новата всеобхващаща държава, *Звено,*1934, кн. 7, с. 108-110.
[80] *Пак там,* с. 109.
[81] *Пак там,* с. 110.

ки позиции на организацията, заявени в Декларацията от юни 1930 г. До май 1934 г. "Звено" публикува още два програмни документа. Единият е по повод общинските избори в София през есента на 1932 г. и е доста кратък[82]. Вторият документ е публикуван в първата книжка на списанието за 1933 г. като програмна статия, със заглавие "Близки задачи".[83] И двата материала повтарят в основните моменти Декларацията от 1930 г., без да изменят нищо съществено в нея. Платформата от 1933 г. е почти точно копие на тази от 1930 г.

Новата роля на държавата в икономиката в представите и документите на българските политически партии

Въпреки че след Първата световна война настъпват някои промени в политическите доктрини на основните политически партии, общото между тях е това, че те са в голяма степен "традиционалисти", поддържащи държавното устройство, установено от Търновската конституция и трудно възприемат новите световни тенденции и промени в политиката, организацията и функциите на държавата. В този смисъл те се оказват неподготвени за разрешаването на острите проблеми в българското стопанство, породени от икономическата криза, които изискват прилагането на нови, нетрадиционни методи в държавното управление.

Стопанската криза поставя на изпитание политическите доктрини и икономическите концепции на т.нар. "традиционни" политически партии. Те са принудени да преразгледат своите програми, специално в стопанската им част, още в предизборната борба за XXIII Обикновено народно събрание и в началото на мандата на правителството. Резултатите от изборите оставят на политическата сцена само четири от тях като управляващи: Демократическата партия, Български земеделски съюз Врабча-1 (БЗНС Врабча-1), Радикалната партия и Националлибералната партия. Затова ще се спрем на техните концепции и практическа дейност в сферата на управлението на икономическите процеси от страна на държавата[84].

Най-умерена в промените на своите позиции в стопанската област е Демократическата партия. Тя се оказва най-ревностен привърженик на буржоазно-парламентарната система. На XII конгрес през 1931 г. партията вмъква в програмата си само най-общи пожелания за "реорганизиране на държавния апарат" и за укрепване на капиталистическото стопанство[85].

---

[82] *Пак там,* 1932, кн. 9 – Декларация на Звено във връзка с изминалите общински избори в София.

[83] *Пак там,* 1933, кн. 1.

[84] Тези партии управляват България от юни 1931 до май 1934 г. в коалиция, наречена "Народен блок". След тяхното управление до 1944 г. в България управляват безпартийни кабинети.

[85] *Знаме,* бр. 126, 9 юни 1931. – Резолюция на XII конгрес на Демократическата партия. В цитираното вече изследване за Демократическата партия Р. Стоянова изразява становище, че партийното ръководство се стреми да модернизира позициите си по отношение на ролята на държавата в стопанската област. Можем да се съгласим с това само до известна степен.

По-категоричен в своите разбирания за промените, които трябва да настъпят в ролята на държавата в стопанската област, е другият основен партньор в коалицията – БЗНС – Врабча 1. Тази партия директно настоява, в духа на нейния управленски опит в годините след Първата световна война, за създаването на държавни и кооперативни монополи в областта на търговията с всички селскостопански произведения. Земеделците настояват за въвеждането на държавен монопол и върху петрола, солта и другите стоки от първа необходимост, за намаляване цените на индустриалните произведения и насърчаване само на индустрията, която работи с местни суровини[86]. От исканията на съюза в стопанската област личи явната загриженост за селското население поради големите му проблеми и политическата обвързаност на тази партия със селската прослойка от обществото – нещо напълно разбираемо. Това е една от основните причини за засиления радикализъм в позициите на БЗНС Врабча-1 по отношение на ролята на държавата в икономическото развитие на страната. Съществуват обаче и други причини. Радикализъм в схващанията на Земеделския съюз за стопанската роля на държавата има още по време на самостоятелното му управление в периода 1920-1923 г. Още по това време етатизмът е един от основните принципи в управленската доктрина на БЗНС на Александър Стамболийски[87].

Позицията на Националliбералната партия на Б. Смилов е съвсем обща, но от нея също лъха агресивност с настояването за "дълбока намеса на държавата в икономическия живот[88]. Радикалната партия също вижда в създаването на някои монополи върху търговията с предмети от първа необходимост условие за подобряване на стопанското положение на страната[89].

Явно е, че партиите от Народния блок са политически и концептуално неподготвени за решаване на проблемите в стопанската област, предизвикани от кризата. Те се оказват неспособни да се ориентират в сложната икономическа обстановка и да управляват заедно България в тези трудни времена. Под натиска на трудностите на управлението политическите централи започват да преосмислят партийните постановки за икономическото развитие и да търсят ролята на държавата в този процес малко по-късно, когато стопанската криза в страната е в разгара си. Демократическата партия дори не прави такъв опит. За последен път ръководството ѝ дискутира по-сериозно и приема решения по стопански проблеми през юни 1931 г., преди спечелването на парламентарните избори. Инертността в промяната на позициите на партиите, участващи в Народния блок, е израз на неспособността на ръководства

---

[86] *Земеделско знаме*, бр. 103, 25 октомври 1933. – Резолюция на XXV конгрес на БЗНС.

[87] Характеристиката и оценката на управлението на Ал. Стамболийски, включително и на стопанската му политика, все още не е съвсем цялостна и обективна. Това е един значителен проблем в българската историография, който предстои да се изяснява. Тук само отбелязваме, че в разбиранията на земеделците за новата роля на държавата в стопанската област има известна традиция и това ги прави до известна степен по-адекватни в исканията, заложени в партийните им документи.

[88] *Независимост*, бр. 3185, 23 януари 1932. – Платформа на Националliбералната партия (об.) за борба и управление.

[89] *Радикал*, бр. 85, 17 октомври 1933. – Резолюция на XII конгрес на Радикалната партия.

им да видят като своя основна задача в управлението разрешаването на реалните проблеми на страната.

В програмата на правителството на Народния блок на стопанските и социалните проблеми се обръща по-голямо внимание, отколкото в програмните документи на самите партии, участващи в него, приети преди идването му на власт[90]. Една част от намеренията в тази сфера имат традиционен характер и доста общо звучене – вземане на мерки срещу безработицата, подобряване на положението на работниците, грижи и покровителство на земеделието, осигуряване на пазари за родното производство и др. В платформата обаче са заложени и идеи за по-радикална интервенция на управлението в разрешаване стопанските проблеми. Народния блок се обявява за енергична държавна намеса и регламентация на производството, размяната и кредита, държавен контрол над картелите, създаване на държавно-кооперативни кредитни институции[91].

Програмата на Народния блок като цяло е сравнително добре ориентирана към разрешаването на основните проблеми в българската икономика, породени от стопанската криза. Нейните създатели заявяват намерението си да използват лостовете на държавната машина за тяхното разрешаване като един добър път за възстановяването на стопанството. Платформата обаче явно е плод на съществени компромиси от страна на партиите от коалицията, които я приемат в името на вземането на властта, без да преосмислят и коригират икономическите и политическите си възгледи в духа на новите реалности, породени от кризата.

***

Могат да се дадат още примери за идеи за реформиране на държавата, взети от публикации от научни периодични издания и издания на стопански и професионални организации. Посочените по-горе пример обаче са достатъчни, за да се види, че през 20-те години на XX век в българското общество, научната и обществена мисъл няма ясна представа за това, че Първата световна война нанася решителен удар на съществуващата преди нея стопанска система в света. Докато сред научните среди има известни симптоми за осъзнаване на този факт в реалната практика на управлението, чийто субект са политическите партии, носталгията по времето преди 1914 г. е доста силна и се налага като модел. Въпреки някои радикални действия, управлението на БЗНС от 1920 до 1923 г. не прави изключение.

Голямата депресия от началото на 30-те години на XX век коренно променя атмосферата в България. По време на кризата и след нея в научните и обществени среди, както и сред не малка част от политическите и професионални организации в България, се създава обстановка на остра критичност към държавния модел на страната до края на предходното десетилетие и се дават различни рецепти за промяната му.

---

[90] *Знаме,* бр. 127 от 10 юни 1931 – Манифест към българския народ.
[91] *Пак там,* т. 2 от манифеста.

В тези рецепти някои елементи трайно се повтарят като проблеми, които трябва да се разрешат или отстранят, за да се създаде ефективно държавно устройство, позволяващо да се води стопанска политика, водеща до благоденствието на всички слоеве и класи в българското общество. Най-често се среща отричането на способността на класическите или "традиционни" политически партии да реализират такова държавно управление и политика, които да са адекватни на променените икономически условия в света след Първата световна война и особено по време на Голямата депресия. Най-радикални са исканията за реформиране на държавно-политическата система чрез включване в управлението на "компетентните", т.е. на стопанските съсловия при вземането на законодателните решения и на професионално подготвени лица в институциите, които реализират на практика тези решения. С други думи – корпоративен парламент и експертно правителство. Такъв е духът на епохата тогава и България не прави изключение от него. Един радостен факт е, че нищо от това не се случва на практика, въпреки правените опити в това отношение.

Трета глава

ДЪРЖАВНИ ИНСТИТУЦИИ СЪС СТОПАНСКИ И ФИНАНСОВИ ФУНКЦИИ В БЪЛГАРИЯ (1919-1929 г.)

1. РАЗВИТИЕ НА ДЪРЖАВНИТЕ ИНСТИТУЦИИ[1] В БЪЛГАРИЯ ДО 1919 г.

Общи бележки

Още със създаването на модерната държавност от XV в. насам, когато държавата започва да има и други функции освен военната, възниква необходимостта от създаването на специализирани институции за управление[2]. Форми на институционалност в структурата на държавата има и преди XV век, но те се отнасят повече за силовата част от държавните функции. Форми, които да са насочени към икономическата сфера на обществото, преди това столетие наблюдаваме само във финансовата сфера[3].

Икономическата политика на държавата в развитите европейски страни от XV до началото на XX век може да се оприличи на движението на морски вълни. Виждаме две "приливни вълни" (меркантилизма през XV-XVIII в. и неомеркантилизма от края на XIX и началото на XX в.) и една "отливна вълна" – либералната икономическа политика в епохата на Free trade през първите 70-80 години на XIX в.

Административната структура на държавното управление получава силен тласък на развитие от XIX в. нататък и това е свързано основно с увеличаване на държавните функции в стопанската сфера. Усложняването и умножаването на държавните институции с икономически цели и задачи е свързано с усилията на държавата да подпомага (да създава благоприятни условия за развитие) на местното производство след индустриалната революция от втората половина на XVIII и началото на XIX век.

---

[1] В термина "институции" се влага различно съдържание. В този текст под "институции" трябва да се разбира учредените от държавата специализирани органи (учреждения) на управление, които имат организационна структура, писани правила за действие и определени отговорности.

[2] Ще направим уговорката, че този общ поглед върху развитието на държавните институции в новото историческо време (приблизително XV-XX в.) е базиран най-вече върху промените в икономически развитите европейски държави и САЩ. Изключение ще правим само за България, която е в центъра на нашето внимание и основен обект на това изследване.

[3] Това са назначени от владетеля чиновници със задача да събират полагащите му се парични или материални ресурси, които трудно могат да се определят като отделни институции, защото няма вътрешна структура, изпълнителен състав, ръководство и др.

Настъпилата след революцията епоха на либерализъм в стопанските отношения на пръв поглед отстранява държавата от тази сфера, но през XIX век съществуващите държавни стопански и финансови институции усъвършенстват дейността си, започва специализация на някои от тях в отделни области на стопанската дейност като външна търговия, регулирането на паричните отношения чрез централните банки и т.н. Държавата отстъпва, но не напуска икономическата сфера. До края на XIX век, с някои изключения като Германия например, държавата заема охранителна позиция спрямо националното стопанство и тази позиция също се нуждае от институционална организация.

От началото на XX век до Първата световна война институционалната част от държавната структура в развитите държави започва да се усложнява (*виж първа глава*) и причина за това са основно промените в икономическата област. В началото на двадесетото столетие постепенно държавата в развитите страни, с изключение на Великобритания, напуска позициите си на "охранител" на икономическите отношения и се превръща в "пазач" на националното производство, за да го защити от бързо нарастващата чужда конкуренция на вътрешния пазар и същевременно да му създаде по-голяма конкурентност на външните пазари.

Светът още в края на XIX век навлиза в нова икономическа среда, която извиква на живот нова икономическа политика на държавите, известна като неомеркантилизъм. Стесняването на световния пазар води до крайно изостряне на междудържавните отношения през първото десетилетие на XX век. Големите държави започват да се готвят за разрешаване на икономическите и търговски проблеми чрез война. Държавата отново навлиза енергично в стопанската сфера, за да осигури военната си мощ. Всичко това предизвиква нова промени в институционалната структура на управлението в тези страни.

По време на Първата световна война ролята на държавата в икономическата сфера добива съвсем нови черти и съдържание. Екстремните военни условия поставят други задачи пред стопанството, нямащи нищо общо с неговото функциониране в мирно време. Тези задачи трудно могат да се разрешат без държавната намеса. Този път тя и "заразена" с необходимостта от насилие над икономическите закони, икономическите субекти и над обществото като цяло. Тази ситуация извиква на живот държавни стопански и административни институции от нов тип, които имат не регулиращи или охраняващи функции, а приемат статута на военизирани държавни поделения, чиито заповеди, декрети, наредби са задължителни за изпълнение пред страх от сурови наказания.

Появата на такава радикализирана в задачите и пълномощията си институционална структура в почти всички воюващи държави по време на Първата световна война е обяснима и оправдана поради екстремните обществено-икономически условия по време и веднага след войната. Тези институции имат временен характер и в първите години след приключването на военните действия са разпуснати. Поради това те не могат и не бива да бъдат включвани в общия процес на развитие на институционалната структура на държавата през XX век.

Все пак Първата световна война оказва известно влияние и в тази сфера, както във всички останали сфери на икономическия и обществен живот. То се състои

преди всичко в натрупването на известен опит и добиването на по-голям кураж от държавата за намеса и в бъдеще в регулацията на стопанските отношения. Много страни ще бъдат принудени от обстоятелствата да използват този опит по един или друг начин.

Институционалната рамка на българската държава до 1919 г.

Българските държавни институции имат кратка история до края на Първата световна война и тя все още чака своите изследователи. Институционалното изграждане на младата българска държавност до този момент рядко привлича вниманието на българските историци. На пръсти се броят публикациите по тази тема и те се отнасят само до някои елементи на институционалната система на България до 1919 г.[4]. Липсва пълната картина на изграждането и развитието на тази система. В следващите редове ще се опитаме да очертаем най-общите контури на институционалната рамка на държавното управление в България до края на Първата световна война като се фокусираме върху тези институции, които имат пряко или косвено отношение към развитието на стопанството.

Изясняването на първоначалното изграждане на българските държавни институции, включително на тези които имат стопански функции, е пряко свързано с характера и съдържанието на основния закон на Третата български държава – **Търновската конституция**. С риск да изглежда, че се прави значително отклонение от разработваната тематика, тук ще се предложи оценка на този документ до голяма степен различна от доминиращата до момента в историографията и обществото относно.

Всеобщото мнение за Търновската конституция е, че тя е един от най-демократичните основни закони през XIX век. Няма да обсъждаме този факт. За нуждите на това изложение по-съществено е да се покаже какъв тип държава се регламентира в нейните постановления и да се отнесе това до административната структура на новото българско княжество.

Първото, на което искаме да обърнем внимание, е това, че в Търновската конституция няма ясно очертано разделение на властите. Това е конституция (първоначално определяна като Органически устав), която е създадена като основен закон на едно васално държавно образувание. България е васално княжество на Османс-

[4] *Кацаркова, В.* Държавното регулиране на стопанството в България в годините на Първата световна война, В: Изследвания по българска история, т. VII, С., 1973; *Велева, Л.* Търговско-индустриалните камари в България 1894-1919 (организация и дейност), С., Авангард Прима, 2005. *Същата,* Комитетите и дирекцията за стопански грижи и обществена предвидливост (1915-1918 г.), С., Авангард Прима, 2006. *Димитров, М.* Стопански институции и стопанска политика в България 1879-1903 г., С., "Рацио 90", 1994. За изграждането на държавните банки след Освобождението – *Вж.: Димитров, М.* Държавата и кредитирането на българското стопанство (1879-1912 г.) – В: Независимостта на България 1908 г. – поглед от XX век, С., Институт за исторически изследвания при БАН, 2010, с. 377-398.

ката империя. Това положение не е записано изрично в нея, но се предопределя от чл. 6 на Санстефанския прелиминарен (предварителен) мир и чл. 1 от Берлинския договор. Васалитетът на България е основополагащ при определянето на структурата на държавното устройство и прерогативите управлението в конституцията.

Фигурата на княза се явява централна в упражняването на трите власти – изпълнителна, законодателна и съдебна[5]. Съществен за нас е фактът, че на него принадлежи изцяло изпълнителната власт (чл. 12). Към това трябва да се прибави и положението, че българският княз дели законодателната власт с Народното събрание. Той има право на законодателна инициатива и по същество е санкциониращият орган върху приетите от парламента закони, защото от неговия подпис зависи дали те ще влязат в действие[6].

Ясно е, че според Търновската конституция държавният глава (княз, цар от 1908 г.) може да играе решаваща роля в създаването и развитието на държавната машина за управление. Друг е въпросът доколко това става на практика в следващите десетилетия до края на Първата световна война. В съсредоточаването на такава голяма власт в ръцете на българския монарх се реализира васалният характер на българската държава. Това положение се допълва от факта, че той е представител на държавата в международните отношения, т.е. ръководи и осъществява връзките й с външния свят (чл. 17).

В полето на изпълнителната власт в Търновската конституция има едно положение, което ограничава възможностите за промени в институционалната сфера, когато те са необходими, за да се отговори на бързо променящите се обществени и икономически условия в страната и в света през втората половина на XIX и началото на XX век. Член 161 от нея детерминира състава на Министерския съвет, определяйки че изпълнителната власт ще се състои от шест министерства[7]. Следователно, промените в състава на Министерския съвет могат да се извършват само от Велико народно събрание, защото е необходима промяна в конституционни текстове, а това е прерогатив само на това събрание.

В конституционното фиксиране на структурата на **Министерския съвет** виждаме още една слабост на Търновската конституция. По този начин се създава тромава и зависеща отново от държавния глава система за промени в оперативното управление на държавата. Това също, според нас, не е направено случайно. Така се засилва още повече зависимостта на държавната машина от монарха, защото в неговите пълномощия е свикването на Велико народно събрание (чл. 140 и 141 от конституцията). Цялата история на развитието на българските държавни институции да 1919 г. е илюстрация на тази слабост на конституцията.

Интересен за отбелязване е фактът, че изграждането на административно-управленската структура на България получава силен тласък след Съединението на

---

[5] *Търновска конституция*, членове от 4 до 18.

[6] Тук няма да обсъждаме ролята на княза в съдебната власт. Само ще отбележим, че и в нея той е основна фигура според чл. 13, 14 и 15 от конституцията.

[7] Член 161 определя следните министерства: Министерство на външните работи и вероизповеданията, Министерство на вътрешните работи, Министерство на народното просвещение, Министерство на финансите, Министерство на правосъдието и Военно министерство.

Източна Румелия с Княжество България. За това има както икономически, така и политически и психологически причини. Съединението по един или друг начин стимулира развитието на българското стопанство в посока на неговата модернизация[8]. Обединяването на двете части от българските земи става без значителна чужда помощ. То може да се смята за чисто българско дело и това от една страна създава успокоение, а от друга – самочувствие в управляващите да се да се заемат с градивна дейност.

Най-високият етаж от административно-управленската структура на българската държава е Министерският съвет. Във времето до 1912 г. (началото на Балканската война) той търпи промени в структурата си на два пъти – през 1893 г. по време на работата на Четвъртото Велико народно събрание и през 1911 г. при Петото Велико народно събрание. Броят на министерствата нараства от шест на десет. И в двата случая се създават министерски институции, които са насочени пряко към икономическата сфера на обществото или такива сфери, които индиректно въздействат на развитието на българското стопанство[9]. Ще отбележим по-подробно промените в устройството на Министерски съвет, защото създадената през 1911 г. негова структура се запазва до края на съществуването на Третата българска държава (с изключение от един малък отрязък от време през 30-те години на XX век) и по този начин тя става основен компонент на институционалната структура на България и в периода между двете световни войни.

През 1893 г. Третото ВНС изменя чл. 161 от Търновската конституция и създава две нови министерства – *Министерство на търговията и земеделието*[10] *и Министерство на обществените сгради, пътищата и съобщенията*[11]. Първото включва в компетенциите си голямата част от секторите и дейностите в българската икономика. Тъй като повечето от тях са още в зародиш, неговата задача, освен да ги контролира, е и да подкрепя развитието на селското стопанство, индустрията вътрешната и външна търговия (с изключение на митническата политика). Негова грижа е създаването на мрежа от училища за професионално образование на населението, както и уреждането на някои дейности, подпомагащи производството – ветеринарна, метеорологична, статистическа и др.

Министерството на обществените сгради, пътищата и съобщенията, както личи от самото му име, има жизнено важната задача да осигури всички транспортни и съобщителни условия за по-бързото развитие на модерно българско стопанство, както и да създаде възможности за по-ефективно развитие на целия обществен организъм. Особено важна е неговата дейност по изграждането на жп мрежата на

---

[8] Безспорен факт е, че Източна Румелия е сравнително по-развита икономически област от територията Княжеството още преди Освобождението на османска власт.

[9] *Димитров М.* Стопански институции и стопанска политика в България (1879-1903) С., Рацио 90, б. г.; *Български държавни институции*. Енциклопедичен справочник, С., Д.- П. Берон, 1987, с. 250-252, с. 143-144; 149-151; 155-156; 157-160; 170-172; 176-203; 216-218; 222; 224-226; 227-230; 243-244; 250-252; 253-256.

[10] *Български държавни институции...* с. 250-252.

[11] *Пак там*, с. 225-226.

младата българска държава, тъй като тя не получава почти никакво наследство в това отношение от Османската империя[12].

През 1911 г., по време на работата на Петото Велико народно събрание, на основата на горните две министерства се създават нови четири и общият им брой става десет. На мястото на Министерството на търговията и земеделието се създават *Министерство на търговията, промишлеността и труда* и *Министерство на земеделието и държавните имоти*[13]. Вместо Министерството на обществените сгради, пътищата и съобщенията в инфраструктурната сфера започват да функционират Министерство на железниците, пощите и телеграфите и Министерство на обществените сгради, пътищата и благоустройството[14].

Без да навлизаме в подробности за функциите и задачите на новосъздадените министерства може да отбележим, че те в една или друга степан отразяват промените, настъпили в българското стопанство през първото десетилетие на XX в. и ясното съзнание от страна на българската държава за отговорността и задачите, с които тя е натоварена в областта на икономиката. Това личи и от пропорцията в състава на Министерски съвет – половината от министерствата са със стопански или необходими за стопанството функции.

На по-долно ниво от министерствата в административно-управленската структура на българската държава са **самостоятелните дирекции**. Някои от тях са "под шапката" на отделни министерства, други са под прякото ръководство на Министерския съвет. Те са свързани с конкретни по-специализирани сфери на стопанството и предназначението им е да провеждат държавната политика в тях. Ще изброим само някои от тези дирекции, които се запазват в институционалната структура на държавното управление на България и след Първата сзетовна война.

В сравнение с нивото на министерствата пластът на дирекциите от институционалната структура на държавното управление е доста по-изменчив, защото създаването и закриването на тези тип институции става по-оперативно, по предложение на Министерски съвет или с отделен указ на монарха, пак по предложение на министър-председателя, което не е задължително да се одобрява от Народното събрание. В периода до началото на войните 1912-1918 г. са създадени съвсем малко самостоятелни институции от второ ниво на дирекциите. Повечето от тях са учредени в края на периода.

На първо място трябва да се отбележи *Главна дирекция на държавните и гарантираните от държавата дългове*[15]. Дирекцията е институция, която най-ярко илюстрира голямата роля на българската държава по изграждането и финансирането на националното стопанство. Създадена е с царски указ през 1912 г., въз основа

---

[12] До Освобождението в българските земи е построена една жп линия Русе – Варна, но тя има локален характер. Освен това е пуснат в експлоатация участъкът Свиленград – Белово, от жп линията Виена – Истанбул, който е абсолютно неефективен от гледна точка на българските икономически и външнотърговски интереси.

[13] *Български държавни институции...*, с. 253-254; 176, 201-203.

[14] *Пак там*, с. 170-172; 224-225; *Гешева, Й.* Държавната институция Велико народно събрание 1879-1911, С., 2001, с. 280.

[15] *Пак там*, с. 66.

на приетия през същата година от Народното събрание Закон за управлението на държавните и гарантираните от държавата дългове и продължава дейността си до 1934 г.[16]. Дирекцията е напълно автономна институция с големи правомощия. Нейните права се простират върху управлението на фондовете, учредени за погасяване на гарантираните от държавата заеми, посредничеството при извършването на държавни плащания в чужбина, тиражиране на облигации, съкровищни бонове и други книжа по заемите, следене да законосъобразното изразходване на средствата от заемите и др.

Друга самостоятелна дирекция, пряко подчинена на Министерски съвет, която продължава съществуването си до 1947 г., е *Главна дирекция на статистиката* (ГДС). Тя е уредена с царски указ през март 1910 г. на основание на Закона за Главна дирекция на статистиката. Институцията има "надведомствени функции" и е наследник на създаденото през август 1881 г. като самостоятелна институция Статистическо бюро[17] и учредената през 1897 г. Дирекция на статистиката, също самостоятелна институция.

Значението на ГДС за правилното функциониране на държавното управление е очевидна. Още по-важна е нейната дейност за икономическата сфера. Трябва да се подчертае обаче, че организирането на събиране и обработване на статистически данни за българското стопанство през разглеждания период е една доста трудна задача поради ниската степен на развитие на документалната база при осъществяването на стопанската дейност. Освен това една значителна част от икономиката по това време е извън пазарната сфера, която от своя страна също е в зародиш. Слабо е развита и митническата служба – иначе важен източник на статистически данни[18].

В периода след Освобождението е учредена още една институция с контролни за управлението функции, която също продължава своя живот през цялото съществуване на Третата българска държава. Това е създадената в края на 1880 г. *Върховна сметна палата*[19]. Нейната главна задача е да е да проверява ежегодно държавните бюджетни приходни и разходни сметки[20].

В състава на отделните министерства също се формират дирекции и управления, които са подчинени на ресорния министър, но имат ясно определени функции по отделни сфери от общата дейност на министерството. Тези подведомствени инсти-

---

[16] Дирекцията израства от създаденото през 1885 г. в Министерството на финансите Отделение за държавните дългове – *Български държавни институции...*, с. 255.

[17] Предшественици на Статистическото бюро са Статистическата служба при Отдела за вътрешни работи при временното руско управление (1878-1879 г.) и Статистическото отделение при Министерството на правосъдието (1880-1881 г.) – *Български държавни институции...*, с. 67.

[18] Този факт добре личи от публикуваната от Кирил Попов през 1919 г. книга "Стопанска България през 1911 г.". Тази книга представлява еманация на дейността на българската статистика за целия период от Освобождението до края на Първата световна война и в нея са събрани всички налични демографски данни, такива свързани със стопанството, поземлената собственост и др. В книгата ясно личат значителни бели петна, особено за периода до края на XIX в.

[19] *Държавен вестник*, бр. 94 от 17 декември 1880.

[20] *Вълчанов Х.* Върховна сметна палата (история и същност), С. 1945, с. 17 и сл.

туции имат оперативни задачи да провеждат държавната политика в тези сфери. В Министерството на търговията и земеделието относително самостоятелни звена са Главна дирекция за търговията, индустрията и занаятите (създадена през 1908 г.)[21], Дирекция за земеделие и отраслите му (създадена през 1907 г.)[22], Дирекция за мините, кариерите и минералните води (учредена през 1908 г.)[23] и Дирекция на горите, лова и риболовството (1909-1911 г.)[24]

При промяната на структурата на Министерския съвет през 1911 г. в общи линии посочените по-горе дирекции се запазват, като преминават в съответните ресорни министерства – това на търговията, промишлеността и труда и Министерството на земеделието и държавните имоти.

В Министерството на обществените сгради, пътищата и съобщенията също влизат дирекции със съществено значение за развитието на икономиката и инфраструктурата. Всъщност, това министерство е създадено от сливането на две дирекции – *Дирекция на обществените сгради* и *Дирекция на пощите*, които до 1893 г. са в структурата на Министерството на финансите. През 1911 г. Дирекция на обществените сгради преминават в новосъздаденото Министерство на обществените сгради, пътищата и благоустройството, а Дирекцията на пощите става основа на Министерството на железниците, пощите и телеграфите.

От особена важност за правилното развитие на българската икономика в началния период на самостоятелното съществуване на Третата българска държава е изграждането на жп мрежата. Със закона за Български държавни железници от 1885 г. тази дейност става изключително държавна грижа[25]. До създаването на Министерството на железниците, пощите и телеграфите през 1911 г. изграждането и експлоатацията на жп мрежата в България преминава под юрисдикцията на различни министерства – Министерство на вътрешните работи (до 1885 г.)[26], Министерството на финансите (1885-1893 г.)[27], Министерството на обществените сгради, пътищата и съобщенията (1893-1911 г.)[28]. Именно в последното министерство през 1906 г. започва изграждането на самостоятелна структура, занимаваща се специално с жп транспорта. През 1908 г. тя се обособява като самостоятелна институция в рамките на министерството под името *Главна дирекция на железниците*[29].

---

[21] Тази дирекция е предшествана от Дирекция за търговия, индустрия и занаяти (1907 г.) – *Български държавни институции...* с. 251.

[22] Дирекцията е приемник на Отделението за земеделие, скотовъдство и коневъдство (1894 г.), Отделение за земеделие (1895-1903 г.), Отделение за земеделие и скотовъдство (1904-1906 г.) и Дирекция за земеделие и скотовъдство (1907 г.) – *Български държавни институции...*, с. 251.

[23] Тази дирекция е правоприемник на отделението за мини и кариери (1894 г.) – *Български държавни институции...*, с. 251.

[24] Дирекцията на горите, лова и риболовството наследява Отделението за държавни, общински и частни гори (1893-1895 г.), Отделение за горите (1895-1906 г.) и Дирекция за горите (1907-1908 г.) – *Български държавни институции...*, с. 251.

[25] *История* на железниците в България, С., 1997, с. 23-50.

[26] *Български държавни институции...*, с. 155.

[27] *Пак там, с. 255.*

[28] *Пак там*, с. 225.

[29] *Пак там, с. 171.*

До 1912 г. държавата извършва още една съществена стъпка в изграждане на институционалната структура на българската икономика. Последователно са учредени три **държавни банки** – *Българска народна банка* (национална емисионна банка), *Българска земеделска банка* и *Българска централна кооперативна банка.* По този начин се поставят основите на модерна парична система на страната и възможности за регулиране на икономическия живот, както и началните условия (заедно със създаването на големи за българските мащаби частни банки в началото на XX в., най-вече с чужд и смесен капитал) за разширяване на кредитирането на народното стопанство[30].

По време на участието на България в Първата световна война настъпва известна промяна в институционалната структура на държавното управление. Създадените в периода 1914-1919 г. **военновременни институции** са разгледани подробно в първа глава на този труд. Тук ще припомним само, че това са *Комитетът за обществена предвидливост*, *Централният комитет за стопански грижи и обществена предвидливост* и *Дирекцията за стопански грижи и обществена предвидливост.* Тези институции са изключително със стопанска насоченост и с тях държавата прави опит за налагане на контрол и регулация на икономиката и ресурсите в екстремните военновременни условия, за да осигури материалната поддръжка на воденето на кампании от българската армия и на прехраната на населението в страната.

2. ДЪРЖАВНИТЕ СТОПАНСКИ ИНСТИТУЦИИ В БЪЛГАРИЯ В ПЕРИОДА МЕЖДУ ДВЕТЕ СВЕТОВНИ ВОЙНИ (1919-1939 г.)

В периода между двете световни войни институционалната рамка на държавното управление в България се усложнява значително. Създадени са множество нови институции, значителна част от които са свързани с регулиране или управление на националното стопанство. Този факт е лесно обясним като се има предвид усложнената икономическа обстановка в света след Първата световна война и по време на Голямата депресия от 30-те години на XX век. Поради тези обстоятелства времето от 1919 до 1939 г. е период на интензивно институционализиране на държавното участие в икономическите процеси не само в България, но и в целия свят.

След войната българското стопанство все по-интензивно се включва в икономическия организъм на развития свят. Процесите в световното стопанство започват все по-пряко да влияят на българската икономика, която става все по-пазарна, макар да има значителни отклонения от истинската такава. Ролята на държавата в икономическото развитие на България става все по-значителна и отговорна. Това изисква създаването на нови инструменти и субекти за държавна намеса. Държавата трябва да се справя с проблемите, породени от участието на страната в световния

[30] По-подробно за изграждането на държавните банки и кредитирането на стопанството от държавата – Вж.: *Димитров, М.* Държавата и кредитирането на българското стопанство (1879-1912 г.) – В: *Независимостта на България* 1908 г. – поглед от XXI век, С., 2010, с. 377-398.

военен конфликт през 1914-1918 г., с пораженията върху българското стопанство, нанесени от кризата през 30-те години, с намиране на място на българското производство на почти разнебитения световен пазар. Нови задачи стоят за разрешаване и във връзка с осигуряването на финансов ресурс за развитието на икономиката и други подобни сложни проблеми.

В развитието на институционалната структура на държавното участие в управлението на стопанството на България между двете световни войни ясно се открояват два вече добре познати от преходното изложение големи етапа – от 1919 до 1929 г. и от 1929 до 1939 г. Интензивността и насоките на създаване на институции със стопанска функция се определят от задачите, които поставя икономиката пред държавното управление в тези два етапа. Още тук ще отбележим една особеност на цялостната държавна дейност във връзка със създаването на нови институции и реформирането на старите през разглеждания период.

От времето на Освобождението 1878 г. до началото на Балканските войни тази дейност в много голяма степен се изпълва от изграждането на "висшия ешелон" на стопанските институции – министерствата и основните държавни банки[31]. След Първата световна война интензивно се създават стопански институции от "втория ешелон" – самостоятелни дирекции, съвети, комитети, институти и административни единици "под шапката" на отделните министерства. За това могат да бъдат дадени поне две смислени обяснения.

На първо място, усложняването на икономическия живот в България след войната увеличава отговорността на държавата за развитието на стопанството и създава необходимост от по-специализиран контрол и управление на стопанските дейности[32]. Това важи с особена сила за времето на кризата от 30-те години на XX век. Създаването на такива институции до голяма степен става по принуда – под натиска на обективните условия, а не като планирана и целенасочена дейност от страна на държавата. До голяма степен този факт се отразява и върху ефективността на новосъздадените структури.

На второ място, промените в държавната институционална структура на най-високо ниво се затрудняват от споменатите вече постановления на Търновската конституция, които изискват за това свикването на Велико народно събрание. Припомняйки си бурната социална и политическа история на България между двете световни войни, трудно можем да си представим как в такива условия може да се свика такъв форум. С това още веднъж се подчертава констатацията, че конституцията, създадена през 1879 г., отдавна е изиграла своята роля за прогресивното развитие на страната (ако въобще има положителна роля) и трябва да бъде суспендирана[33].

---

[31] От тази констатация изключваме времето на войните 1912-1918 г., когато се създават институции с военновременен характер, т.е. с кратък хоризонт на действие.

[32] Такава необходимост е наложена от първоначалния избор на българското общество още в края на XIX век да поставя държавата на централно място в икономическия живот в България. След Първата световна война това положение не се променя.

[33] Въпросът за приемане на нова конституция занимава обществената мисъл и специалистите във времето между двете световни войни, особено през 30-те години на XX век. Създаде-

Централни стопански институции

Промени в структурата на **Министерския съвет** в периода между двете световни войни са правени веднъж и те просъществуват кратко време. Те са извършени от правителството на Военния съюз и Политическия кръг "Звено" (т.нар. деветнайсетомайци) след преврата на 19 май 1934 г. Възползвайки се от създалото се извънредно положение и постановленията на чл. 47 от Търновската конституция този кабинет прави промени в състава на Министерския съвет, като обединява министерствата от стопанския сектор[34]. От съществуващите до този момент четири министерства създава две нови – *Министерство на народното стопанство*[35] и *Министерство на съобщенията*[36].

Мотивите на деветнайсетомайците за извършването на тази промяна в състава на Министерския съвет не са много ясни. В изворите няма и официално обяснение от тяхна страна. Създаването на такива мегаминистерства във време на икономическа и финансова криза, в която се намира България през 1934 г., може да се обясни само с една логична цел – икономии[37]. Ефектът от тази реорганизация обаче не е много ясен, защото правителството не променя бюджета на новосъздадените ми-

---

ни са даже и нови конституционни проекти. – Вж: *Методиев, В и Л. Стоянов.* Българските конституции и конституционни проекти, С., Петър Берон, 2003.

[34] В литературата по политическа история на България е широко разпространено становището, че на 19 май 1934 г. Търновската конституция е суспендирана. Тук ще си позволим да изложим мнението, че формално това не е така. Създаденото след преврата правителство на Кимон Георгиев променя само начина на създаването и влизането в действие на законите в страната. Това обаче се прави на основата на постановленията на споменатия горе чл. 47 от Търновската конституция, следователно тя не е суспендирана. За по-голяма яснота ще цитираме текста на този член: "Ако би държавата се заплашва от някоя външна сила или **вътрешна опасност** (подчертаното мое – М. Д.), а Народното събрание не би могло да се свика, то само в такъв случай Князът, по представление на Министерския съвет и под обща отговорност на министрите, може да издава наредби и да прави разпореждания, които имат задължителна сила като закон. Такива извънредни наредби и разпореждания се представят за одобрение на първото, свикано след това, Народно събрание." Въпрос на тълкование на фактите е дали държавата е заплашена от някаква опасност, но формално конституцията е спазена. През 1938 г. XXIV Обикновено народно събрание приема всички наредби-закони, издавани от 19 май 1934 до март 1938 г.

[35] Министерството на народното стопанство е създадено чрез обединяването на Министерството на търговията, промишлеността и труда и Министерството на земеделието и държавните имоти. – *ЦДА* к., Ф. 284, а.е. 6318, л. 1-3; *Държавен вестник*, бр. 38 от 19 май 1934. Притурка – Указ № 5.

[36] Министерството на съобщенията е създадено чрез обединяването на Министерството на железниците, пощите и телеграфите и телефоните и Министерството на обществените сгради, пътищата и благоустройството. – *ЦДА* к., Ф. 284, а.е. 6318, л. 1-3; *Държавен вестник*, бр. 38 от 19 май 1934. Притурка – Указ № 5.

[37] Такова становище се потвърждава от самия министър-председател К. Георгиев, който в една своя реч още преди преврата обявява политика на икономии в държавното управление на всички нива чрез реорганизация на държавния административен апарат. Сливането на министерства, окръзи и околии е задължително. – *Изгрев*, бр. 92 от 25 април 1932.

нистерства, а само обединява бюджетите на старите. Освен това реорганизацията по същество остава на хартия, защото деветнайсетомайците скоро са свалени от власт (януари 1935 г.). Следващите правителства изоставят реформата в Министерския съвет, а в края на 1935 г. старата структура е върната[38].

Държавният сектор в банковата система

В периода между двете световни войни настъпват значителни промени и в **държавния сектор на банковата система** на България. През това време постепенно държавата става основен фактор в кредитирането на националното стопанство. Създават се големи държавни банки, обхващащи в дейността си двата основни сектора на производството – селското стопанство и индустрията. Финансирането на външната търговия остава в ръцете на *Българска народна банка* (БНБ) поради усложняването на механизма на световната търговия и международните търговски плащания. Още тук трябва да се отбележи, че радикалните изменения в държавния сектор на българската банкова система се извършват в периода след 1929 г. и до голяма степен са инспирирани от пораженията, нанесени от Голямата депресия върху българското стопанство.

През юни 1934 г. държавата създава *Банка "Български кредит"*[39]. Нейното учредяване е част от борбата с кризата в банковата система, която започва още през 1931 г. Основната цел на банката в началото е да бъдат спасени от фалит малките частни банки в провинцията, които понасят най-тежко дълговата криза. Идеята на управляващите е да се извърши обединение на здравите банки, най-вече от провинцията, с изключително български капитал и по този начин те да бъдат спасени от ударите на финансовата криза[40].

"Български кредит" е акционерно дружество с начален капитал 125 млн. лв. От този капитал държавата записва 50 млн. лева. Държавните акции в "Български кредит" остават блокирани в БНБ, докато съществува акционерното дружество. Правата, които тези акции дават по участието на държавата в общите събрания, се прехвърлят на БНБ[41]. По този начин основен акционер в банката фактически става националната банка[42]. Останалата част от основния капитал се образува от активите и пасивите на следните частни банки, които се вливат в банка "Български кредит": Съединени български банки – София; Интернационална банка на България АД –

---

[38] *Българските държавни институции...*, с. 22; 243.

[39] *Държавен вестник,* бр. 59 от 15 юни 1934.

[40] *Ас. Чакалов.* Стопанската политика на България през 1934 г. – Списание Б.Ик.Д., 1935, кн. 1, с. 78.

[41] *Държавен вестник,* бр. 59 от 15 юни 1934.

[42] Според авторите на История на финансово-кредитната система на България, в банка "Български кредит" като акционери участват още Българска земеделска и кооперативна банка и "няколко акционери-служители в Министерството на финансите" – Виж: *История на финансовата и кредитната* ..., с. 633. В досегашните си проучвания авторът не намери потвърждение на това.

София; Търговска и кредитна банка – Търново; Банка за търговия и кредит – Плевен; Бургаска банка – Бургас; Пазарджишка търговска банка – Пазарджик; Кредитна търговска банка – Горна Оряховица; Българска стопанска банка – Стара Загора[43].

Седалището на банка "Български кредит" е в София. Централното ръководство на банката се осъществява от Управителен съвет, Директорен съвет, Главен директор, Главен инспектор, Главен счетоводител, Секретариат и Правна служба. Управителният съвет се състои от двама души, които се избират от Общото събрание с тайно гласуване. Те задължително трябва да бъдат акционери в дружеството. В Директорския съвет влизат един член на Управителния съвет, Главният директор и директорите при Централното управление. Проверителният съвет също се избира от Общото събрание. Той се състои от трима членове, единият от които задължително е експерт-счетоводител[44].

В чл. 2 от наредбата-закон за основаването на банка "Български кредит" държавата задължава основателите да предвидят в бъдещия устав положения, с които да се гарантира съгласуваност на организацията и дейността на акционерното дружество с обществените интереси, както и ръководната роля на държавата в него. На първо място се подчертава необходимостта от създаването на условия за реална оценка на чистия капитал на вливащите се в "Български кредит" банки. В устава трябва да бъде вписано положение, че капиталът на тези банки трябва да се преценява от три вещи лица, назначени от БНБ.[45].

Освен това, в устава трябва да присъстват задължително следните положения: 1) Учредителното събрание да делегира правото на Управителния съвет през първите две години от създаването на банката да увеличи капитала й до 250 млн.лв. чрез вливането на нови банки, без да иска одобрението на Общото събрание; 2) Участието на представители на БНБ в Управителния и Дирекционния съвет на банка "Български кредит", които да са одобрени от правителството. Те могат да се противопоставят на решения на тези органи, ако преценят, че те са несъобразени или противоречат на законите на страната, устава на банката и обществените интереси. Всяко възражение на представителите на БНБ има сила на вето. То може да бъде оспорено и в този случай се разглежда от ръководството на БНБ. Становището на централната банка е окончателно и не подлежи на възражение; 3) Първият Управителен съвет трябва да се назначи от Общото събрание за срок от три години след одобрението на ръководството на БНБ[46].

Посочените положения, които залягат в устава, поставят дейността на банка "Български кредит" под изключителния контрол на държавата и по същество тя действа като държавна банка, макар че не малка част от капитала й има частен произход и тя се води в системата на частните акционерни банки. В по-нататъшното развитие на банката тази тенденция на одържавяване се задълбочава и по същество става дума за скрита национализация на частен капитал.

---

[43] *ЦДА*, ф.294 к, оп.3, IVA, л. 1.
[44] *ЦДА*, ф.294 к, оп.3, IVA, л. 2,3
[45] *Държавен вестник*, бр. 59 от 15 юни 1934.
[46] *Пак там.*

Дейността на банка "Български кредит" е твърде широка, но в устава съществуват някои ограничения, най-вече по извършването на по-рискови операции и сделки. В разрешената дейност влизат осъществяването на всякакви банкови и финансови операции за своя сметка и за сметка на трети лица в България и в чужбина, приемането на всякакви влогове, издаване на гаранции, които имат сила пред държавата и обществените учреждения, откриване на текущи сметки срещу залог на стоки и други[47].

На банката е забранено да извършва сделки по покупко-продажба на стоки за собствена сметка, освен когато това се налага за обезпечаване на собствени вземания. Същевременно са забранени всякакви финансови сделки от нейна страна с членове на Управителния съвет, включително прехвърляне на недвижими имоти. Не се разрешават сделки, в печалбите на които участват членове на Управителния и Проверителния съвет, а също така и служители на банката, както и покупко-продажба на недвижими имоти, освен ако това не е необходимо за собствени нужди и обезпечаване на вземания[48]. Тези регламентации създават предпоставки банката да се превърне в кратко време в един стабилен и мощен кредитен институт.

Появата на "Български кредит" е посрещната добре от стопанските среди в България. Търговско-индустриалните камари, организациите на българските индустриалци и търговците смятат, че това е едно голямо постижение на държавата в борбата й с кризата. Според тях, със създаването на новата банка се стабилизира кредитната система и се реализира на практика една необходимост от нова кредитна институция, която да замести БНБ в кредитирането на търговията и индустрията след превръщането на последната в чисто емисионна институция[49].

Учредяването на банка "Български кредит" се оценява положително и в доклада за България на Финансовия комитет към Обществото на народите през септември 1934 г. Според комитета с това се създават много добри условия за съживяване на кредита в страната, което е задължително условие за стабилизирането на стопанството[50].

През 1934 г. се извършва реорганизация в системата на съществуващите държавни банки в България. През октомври се обединяват Българска земеделска банка (БЗБ) и Българска централна кооперативна банка (БЦКБ). Създава се *Българска земеделска и кооперативна банка*[51]. Целта на новата институция е да "подпомага и съдейства чрез кредитите си и други мерки за развитието на земеделието, занаятите, труда и всички други форми на стопанска дейност, главно дребните и средни

---

[47] *ЦДА,* ф.294 к, оп.3, IVA, л.2.

[48] *Пак там.*

[49] *Стопанска България,* бр. 73 от 23 юни 1934. Управителният съвет на Българския търговски съюз още в началото на юни 1934 г., при посещението си при министъра на народното стопанство К. Бояджиев поставя въпроса за създаването на банков институт с национални капитали – *Знаме,* бр. 125 от 7 юни 1934.

[50] *Нови дни,* бр. 21 от 17 септември 1934.

[51] *Държавен вестник,* бр. 163 от 18 октомври 1934. – Наредба – закон за създаване на Българска земеделска и кооперативна банка.

стопански единици, предимно организирани в кооперативни сдружения, както и да улесни размяната на произведенията от стопанската им дейност"[52].

Наредбата-закон, с която се създава БЗКБ, я определя като "обществен, автономен кредитен институт", който е самостоятелна юридическа личност. Седалището на банката е в град София[53]. Централното управление на БЗКБ е поверено на Управителен съвет, който е една сложна структура. Състои се от управител, двама подуправители и четирима директори. Освен това, в него влизат управителя на БНБ или негов заместник, но с не по-малък пост от заместник-управител, един професор по земеделска икономика от Агрономическия факултет на Софийския университет и четирима изборни членове от банката. Последните вземат участие само в Пленарния съвет, т.е. в общите заседания на Управителния съвет[54].

Управителят и подуправителите на БЗКБ се назначават на мандатен принцип от царя по предложение на министъра на народното стопанство. Първият е с мандат от 7 години, а вторите двама – по 5 години. Тримата директори на банката се назначават от министъра на народното стопанство по предложение на Управителния съвет[55].

Интересен е фактът, че за изборните членове на Управителния съвет се изисква задължително да са български поданици. Те се избират за 4 години, но след първите две години двама от тях се сменят по жребий[56]. С това създателите на наредбата-закон се стремят да "застраховат" БЗКБ от опасността по някакви причини да попадне в бъдеще в чужди ръце или под някакъв вид международен контрол. С ротацията на членовете на съвета се цели предпазването на институцията от налагане в нея на определени групови интереси.

Съществуват и други ограничения за членовете на Управителния съвет. Такива не могат да бъдат народни представители, банкери, сарафи или лихвари; лица, които са съдружници помежду си или са роднини до трето коляно; лица в положение на несъстоятелност по Търговския закон; лица, които са осъждани за престъпления от общ характер или деяния, несъвместими с търговската чест. Членове на Управителния съвет не могат да бъдат също лица, които заемат платени длъжности или получават възнаграждения в кооперативни сдружения[57].

Наредбата-закон определя конкретната дейност, която ще извършва новата институция. Освен чисто банковите операции: събирането на влогове, отпускането на заеми, търговия с девизни средства, преводи и др., на нея е позволено да извършва и посредническа търговска дейност. Тя може да купува по поръчка на държавни и обществени учреждения и организации, но за тяхна сметка и отговорност, земеделски машини, инвентар, семена, торове, занаятчийски инвентар и други материали, необходими за земеделието и занаятите. При определяне на кредитната дейност на

---

[52] *Пак там,* чл. 3 от наредбата – закон.
[53] *Пак там,* чл. 1 от наредбата – закон.
[54] *Пак там,* чл. 10 от наредбата – закон.
[55] *Пак там,* чл. 11 от наредбата – закон.
[56] *Пак там.*
[57] *Пак там.*

банката в наредбата-закон специално се подчертава, че тя отпуска кредити за "всички видове земеделски мелиорации"[58].

Със създаването на БЗКБ стопанската дейност БЗБ се прехвърля изцяло в новата банкова институция. Това я превръща в основен и стабилен фактор за развитието на народното стопанство. Новата банка става важен инструмент за провеждането на икономическата политика на държавата. В отчета на Управителния съвет за 1935 г. този факт се подчертава на първо място. Освен това се изтъкват и други съществени страни от стопанската дейност на банката. Между тях, като една от първостепенните задачи отново е отбелязано, че тя трябва "да даде една определена насока на кооперативната дейност в страната за едно цялостно и системно кооперативно изграждане"[59]. Други важни задачи са: търсенето на добри външни пазари за българския износ, организиране на събирането и преработването на селскостопански продукти за вътрешния и външните пазари, снабдяване на селските стопанства със земеделски машини и др.[60].

Това, че стопанската дейност се оформя като основна за БЗКБ, личи добре от начина, по-който се разпределя нейната чиста печалба. За резервен фонд се отделят 10%, за фонд "Покриване на загубите" – 25%, за фонд за подпомагане на земеделските стопани и занаятчии, пострадали от непредвидени бедствия – 5%, за фонд "Стопански мероприятия" – 20%, за фонд за подпомагане на кредитните кооперации – 10% и за увеличаване на основния капитал – 30%.[61] По този начин за осигуряването на стопански мероприятия и подпомагането на селските стопани и занаятчиите по различни начини от печалбата на банката всяка година се отделят 35%.

Върховният контрол върху дейността на БЗКБ се осъществява от министъра на народното стопанство, който изпраща свой представител в заседанията на Управителния съвет[62]. Това до голяма степен гарантира сигурността на институцията и стабилността на нейната дейност.

Със създаването на банка "Български кредит" и БЗКБ държавният сектор в кредитната система става доминиращ. През 1933 г. частните банки в България държат 41,7% от всички влогове в страната и 42,6% от пласментите. Държавните банки имат съответно 58,3% от влоговете и 57,4% от пласментите. След реформата през 1935 г. влоговете в частните банки намаляват на 37,4% от всички влогове, а влоговете в държавните банки и кредитните кооперации се увеличават на 62,6%. При пласментите съотношението е същото[63].

---

[58] *Държавен вестник,* бр. 163 от 18 октомври 1934, чл. 36 от Наредбата-закон за създаване на Българска земеделска и кооперативна банка.

[59] *Отчет на Българска земеделска и кооперативна банка* за 1935 г., С., 1936, с. 18.

[60] *Отчет на Българска земеделска и кооперативна банка* за 1934 г., С., 1935, с. 20. Интересна е една друга задача, която изпълнява БЗКБ да доставя на населението в новите земи и на бежанците храни, добитък и др.

[61] *Държавен вестник,* бр. 163 от 18 октомври 1934, чл. 35 от Наредбата-закон за създаване на Българска земеделска и кооперативна банка.

[62] *Пак там,* чл. 31 от Наредбата-закон за създаване на Българска земеделска и кооперативна банка.

[63] *НАБАН,* сб. IV, оп. 1, а. е. 126, л. 264 и 265.

Във връзка с измененията в държавния сектор на банковата система на България в периода между двете световни войни трябва да се отбележи учредяването на още една институция, която до голяма степен е различна от класическия тип банки. Става дума за *Погасителната каса*, която се създава през август 1934 г. Нейната поява в структурата на държавните стопански институции е предизвикана от конкретен голям проблем в българската икономика, появил се по време на Голямата депресия – въпросът за задълженията и кризата в кредитната система на страната.

Погасителната каса е съвсем нова финансова институция, която има конкретни задачи за разрешаване и особена структура, затова ще се спрем по-подробно на нея. Най-напред ще отбележим, че нейното създаване е плод на усилията на два кабинета, чиято икономическа политика е подчинена изцяло на борбата с пораженията от Голямата депресия[64].

Основната структура на Погасителната каса е заложена в Закона за облекчаване на длъжниците и заздравяване на кредита от януари 1934 г.[65] С Наредба-закон за облекчаване на длъжниците и заздравяване на кредита от 7 август 1934 г. се правят известни промени в целите, задачите, структурата и механизмите на действие на Погасителната каса и тя става факт[66].

Наредбата-закон за облекчаване на длъжниците и заздравяване на кредита определя категориите длъжници, които могат да се ползват от нейния режим. Обект на облекчения са всички преки и косвени задължения на физически и юридически лица, натрупани до 1 януари 1931 г. и тези от тях, които са подновени след тази дата[67]. Облекчителният режим включва три категории длъжници. В първата влизат всички земеделци, занаятчии и търговци, както и техните наследници, които имат дългове от 2 хил. до 1 млн. лв. Задължително условие даден длъжник да влезе в тази категория е активите му да не са по-малки от половината от пасивите му, без да се приспадат задълженията и отчуждаването на имоти по Закона за гражданското съдопроизводство[68]. За тази категория длъжници се въвежда пълен мораториум върху погасяването на главницата и изплащането на лихвите по дълга за срок от 2 години. Срокът за пълното изплащане на дълга е от 2 до 10 години, като за някои "изключителни случаи" (не се уточнява, кои) се предвижда разсрочване до 15 години. Лихвата по кредитите се намалява от 6% на 5% годишно[69].

Това, че Наредбата-закон за облекчение на длъжниците и заздравяване на кредита има за действителна цел да подобри положението преди всичко на дребните соб-

---

[64] Това са правителствата на т. нар. Народен блок (юни 1931-май 1934 г.) и на Военния съюз и Политическия кръг "Звено" (май 1934 – януари 1935 г.)

[65] *Държавен вестник,* бр. 223 от 2 януари 1934. Притурка.

[66] *Пак там,* бр. 103 от 7 август 1934 г. – Притурка.

[67] *Пак там.*

[68] Това положение трябва да изключи от облекчителния режим на наредбата-закон тези длъжници, които са натрупали дългове от нестопански дейности и срещу тях са заведени дела по общия съдебен ред. Освен това се изключват и длъжниците, чиито имоти са под запор, със санкция за конфискуване, заради извършени закононарушения от общ характер.

[69] *Държавен вестник,* бр. 103 от 7 август 1934 г. – Притурка. – Наредба-закон за облекчаване на длъжниците и заздравяване на кредита

ственици от града и селото, личи най-добре от факта, че тя предвижда намаляване на дълговете на суми до 300 000 лв. Същевременно се подхожда диференцирано към отделните стопански съсловия, като се определя различно намаление за дълговете – на търговците (до 20%), на занаятчиите (до 30%) и на земеделците-стопани (до 40%). За задълженията от 300 хил. лв. до 1 млн. лв. намаления не се предвиждат[70].

Друго облекчение, което наредбата-закон определя за дребните земеделци, занаятчии и търговци, е премахването на всички свръхлихви по кредитите, натрупани от датата на възникването на задължението. Освен това се регламентира таван на печалбите за случаите, когато бъде установено, че са изчислявани такива с големи размери от кредиторите[71].

Втората група длъжници, която може да се ползва от облекченията на наредбата-закон, са работници, пенсионери, държавни и общински служители, лица със свободни професии и пострадалите от войните, които имат задължения до 500 000 лв. За тях се предвижда само разсрочване на задълженията до 6 години и намаляване на лихвата по кредитите до сконтовия процент на БНБ[72].

В третата група влизат големите длъжници, които имат просрочени дългове над 1 млн. лв. При тях има разсрочване на погасяването на дълга до 6 години, намаляване на лихвите до нивото на сконтовия процент на БНБ и мораториум върху погасяването на главницата за 2 години, като през това време се изплащат само лихви. Тази категория длъжници имат задължения основно към частни кредитни институции. Със създаването на облекчителен механизъм на техните дългове кабинетът цели да се подобри положението и на този сектор от кредитната система в страната[73].

Наредбата-закон определя и кои длъжници не могат да се ползват от нейните облекчителни постановления. Това са обявените в несъстоятелност и признати от съда за виновни в измама или умишлен банкрут; тези, чиято процедура в несъстоятелност не е прекратена от съда до влизането ѝ в сила и тези, които вече са се възползвали от Закона за предпазния конкордат и Закона за закрила на земеделеца-стопанин от 1932 г.[74] Не могат да ползват облекченията и длъжниците, които са получили съдебно уреждане на дълговете по Закона за облекчение на длъжниците. По този начин се изключва обратното действие на наредбата-закон и се запазва завареното положение[75].

---

[70] *Пак там.*

[71] *Пак там.*

[72] *Пак там.*

[73] *Пак там.*

[74] Политиката на кабинета на Народния блок по въпроса за задълженията на населението по време на стопанската криза от началото на 30-те години на XX век е разгледана подробно в една статия на пишещия тези редове. Вж.: *Димитров, М.* Политиката на правителството на Народния блок по въпроса за задълженията на населението през 1932 г. –В: Историческата, юридическата и икономическата наука в полза на България, т. I, Историческата наука в полза на България, с. Равда, 2004.

[75] *Държавен вестник,* бр. 103 от 7 август 1934 г. – Притурка. – Наредба-закон за облекчаване на длъжниците и заздравяване на кредита.

От облекчителния режим се изключват и длъжниците, "чиито затруднено положение е резултат на извършено престъпно деяние, лекомислие или разточителство", състоятелни длъжници, чието материално положение прави безпредметно облекчението, както физически и юридически лица, занимаващи се със застрахователно дело, банкерство, рентиерите и лихварите по професия[76].

Наредбата-закон не променя статута на Погасителната каса, установен от Закона за облекчаване на длъжниците и заздравяване на кредита от януари 1934 г. Тя продължава да бъде автономна институция и самостоятелно юридическо лице. Новото е, че по-точно се определя обсегът на действието й и се разширяват нейните правомощия по решаването на дела за облекчение на длъжници. Чрез нея вече се урежда пряко изплащането на задълженията на длъжниците от първата група. За обезпечаването на техните дългове Погасителната каса ипотекира имуществото им. От ипотеката се изключват притежанията, необходими за поддържането на стопанството и жизнения минимум[77]. Касата става кредитор на длъжниците и изплаща вземанията на кредиторите чрез издаването на облигации в полза на последните при 3% годишна лихва и падеж след 20 години, считано от 15 август 1935 г.

За да бъдат тези облигации по-атрактивни на фондовия пазар, наредбата-закон предвижда те да се приемат като гаранции за търгове и сключване на договори от всички държавни, общински и обществени институции, както и като гаранции в съда. В балансите на банките облигациите на Погасителната каса могат да фигурират като активи по номиналната им стойност, а в застрахователните дружества да служат за обезпечаване като технически резерви. Освен това те се освобождават завинаги от всички данъци, налози, такси и права, които държавата предвижда за този вид ценни книжа досега или би предвидила в бъдеще и се дава държавна гаранция за изплащането им[78]. Дълговете на длъжниците от втората и третата група не се конвертират към Погасителната каса. Тя не поема обезпечението им и държавата не се ангажира с посредничество по погасяването на такива кредити[79].

Наредбата-закон регламентира и източниците, от които се формират средствата в амортизационния фонд на касата. Основно това са постъпленията от погасителните вноски на длъжниците. Освен това, за да създаде по-голяма финансова стабилност на институцията, държавата отклонява в амортизационния фонд приходите от данък-занятие и допълнителния данък върху общия доход, които се внасят от БНБ директно в касата. Това са преки данъци, които през 30-те години на XX в.

---

[76] *Пак там.*

[77] От ипотекиране се изключват, според чл. 64, храните, необходими за изхранването на семейството на длъжника до новата реколта, необходимото за стопанството количество семе за посев, земеделският инвентар на стойност до 25 000 лв., земята (до 50 дка за дългове до 18.IV.1932 г. и до 20 дка след тази дата), 20 овце или 7 свине, кози, 10 кошера пчели, една двойка работен добитък, 1 дойна крава или биволица, 1 свиня за изхранване, а също така оръдия и предмети, необходими на длъжника за всекидневната му дейност на стойност до 25 000 лв.

[78] *Държавен вестник,* бр. 103 от 7 август 1934 г. – Притурка.

[79] *Пак там.*

имат второстепенно значение за държавата, защото приходите от тях са незначителни[80].

Отстъпените държавни приходи са съвсем недостатъчни за покриването на разходите на Погасителната каса, която има значителни разходи още в началото на дейността си. Наредбата-закон установява двугодишен мораториум върху погасяването на задълженията, а изплащането на купоните по облигациите започва от 15.VIII.1935 г.[81] По този начин изразходването на средства от касата започва една година по-рано от набирането на средства от основния източник – погасителните вноски на длъжниците. Това принуждава държавата по-късно да отпусне допълнителни средства в амортизационния фонд.

Според закона от януари 1934 г. в касата постъпват за обслужване само решенията по делата, които се разглеждат от мировите и окръжни съдилища. Решенията на комисиите при БЗБ и БЦКБ, създадени със същия закон, се превеждат в изпълнение от самите банки[82]. Това намалява ефективността на Погасителната каса, тъй като голяма част от делата по уреждане на задълженията на населението не попадат в нейната юрисдикция и се поставя под въпрос смисъла на съществуването й.

Наредбата-закон от август 1934 г. променя това положение и всички решения по делата за облекчение на длъжниците постъпват в касата, като се обслужват от нея[83]. Те вече не се разглеждат от съдилищата и комисиите към БЗБ и БЦКБ, а от специално създадени околийски и областни ликвидационни комисии, които имат правомощия да решават делата в зависимост от размера на задълженията. За дълговете над 1 млн. лв. се учредява Централна ликвидационна комисия, която преценява дали подадените молби от длъжници влизат под разпоредбите на Наредбата-закон за облекчение на длъжниците и заздравяване на кредита. До пролетта на 1935 г. в страната са учредени 90 ликвидационни комисии[84].

Наредбата-закон регламентира създаването на Централното ръководство на Погасителната каса. То се състои от Управителен съвет, Директорски съвет, Ревизионна комисия, Финансово-счетоводен отдел, Контролен отдел, Правен отдел, служби: "Изчисления", "Длъжници", "Титри", "Корекции", "Предпадежни плащания", Секретар и Деловодител[85].

В Управителния съвет влизат управителят на БНБ, управителят на БЗКБ, трима представители на кредиторите, главният директор на Дирекцията на държавните и гарантираните от държавата дългове и един представител на Министерството на правосъдието. Административното ръководство на касата се осъществява от Директорския съвет, състоящ се от трима души – директор, зам.-директор и юрисконсулт[86].

---

[80] През финансовата 1933/34 г. например при обща сума на редовните приходи в бюджета е 5 803 200 000 лв., приходите от данък-занятие и допълнителния данък върху общия доход възлизат на 243 900 000 лв., което е 4,2% от общите приходи – *Б. Недков*, Цит. съч., с.76

[81] *Държавен вестник,* бр. 103 от 7 август 1934 г. – Притурка.

[82] *Пак там,* бр. 223 от 2 януари 1934. – Притурка.

[83] ЦДА, ф. 258 к., оп.2, а.е. 1678, л. 90.

[84] *Пак там.*

[85] ЦДА, ф. 729 к., оп.1, л.1

[86] ЦДА, ф.729 к., оп.1, л.1

Ревизионната комисия се занимава със спорните въпроси. По искане на длъжниците или кредиторите, както и на самата Погасителна каса, тя разглежда предложенията за ревизиране на вече издадени решения от околийските и областните ликвидационни комисии. Проверката на решенията на ликвидационните комисии по установяването на точния размер на дълга и откриването на партиди на длъжниците в касата се извършва от служба "Изчисления". Централно място в дейността на Погасителната каса заема служба "Титри", която води кредиторските партиди. В нейните задължения влизат издаването на облигациите и изплащането на купоните по тях[87].

Интересът на населението към новия режим на облекчаване на длъжниците е голям. Веднага след публикуването на наредбата-закон в Централното управление на Погасителната каса започват да постъпват писмени молби от заинтересовани длъжници, които искат конкретни разяснения. До края на октомври 1934 г. касата отговаря на 532 такива молби. Освен това чрез печата са публикувани няколко пъти тълкувателни решения на Управителния съвет по текстовете на наредбата-закон. Още в началото над 1 000 души лично посещават Погасителната каса, за да търсят експертно становище за възможностите да се ползват от облекчителния режим[88].

Първоначалните реакции в обществото към новия режим на погасяване на задълженията са противоречиви. Кредиторите проявяват недоволство от някои постановления на наредбата-закон. В Погасителната каса постъпват изложения от стопански организации, сдружения, банки и частни лица, които смятат, че техните интереси не са достатъчно добре защитени. Констатации за подобни слабости в наредбата-закон прави и ръководството на Погасителната каса[89].

Това са основните изменения в структурата на централните държавни институции, имащи пряко отношение към развитието на стопанството. Очевидно е, че тези промени засягат най-вече финансовия сектор, което навежда на мисълта за все по-нарастващото му значение за развитието на българската икономика и засилване на нейната пазарна част, т.е. нарастването на нейния пазарен характер. Това добре личи и от промените, настъпили в периода между двете световни войни в останалите държавни стопански институции.

Стопански институции от втори ешелон

В периода между двете световни войни най-интензивно се учредяват стопански институции от т.нар. "втори ешелон" – дирекции, комитети, съвети и др. Тук промените са свързани с решаването на възникнали конкретни проблеми в икономиката. Поради това в развитието на този пласт от институционалната структура на стопанските функции на българската държава в периода между двете световни войни много по-ясно се очертават двата етапа – от 1919 до 1929 и от 1929 до 1939 г.

През първия етап създаването на институции, чието предназначение е управление и регулиране на икономически и социални процеси, е свързано преди всичко с

[87] *Пак там.*
[88] ЦДА, ф. 258 к., оп.2, а.е. 1678, л. 90 (гръб).
[89] *Пак там,* л. 90.

последствията върху стопанството и обществото от участието на България в Първата световна война. От този факт следва една особеност на учредяваните институции – техния временен характер, съществуването им до разрешаването на проблема или до показването на тяхната неефективност. Дори някои от институциите да продължават да съществуват до края на етапа и дори през втория етап, те вече са далеч от необходимата ефективност за изпълнение на целта, за която са създадени. Ще изложим създадените институции до 1929 г. в хронологичен ред, защото по този начин стават по-ясни възникващите пред държавата проблеми в стопанската област.

След приключването на Първата световна война настъпва хаос в международните плащания и се създават благоприятни условия за развихряне на спекулата. Опасността за България в това отношение е свързана с възможностите за нерегламентиран износ най-вече на зърнени храни и продукти от първа необходимост. Именно поради това веднага след приключването н военните действия в страната се налага камбиален контрол, за да се регулира търсенето и предлагането на девизни средства и да се ограничат колебанията в курса на лева. Този режим се налага със Закона за търговия с външни платежни средства, вземания и кредити от декември 1918 г.[90]. Със закона към БНБ се създава специална *Централа на девизите*. В нея участват 19 частни банки, БЗБ и БЦКБ (последните две банки влизат по право в централата).

БНБ определя правилата за търговия с външни платежни средства със специална наредба, според която Централата на девизите се ръководи от настоятелство, състоящо се от трима членове. Председател по право е управителят на БНБ или посочен от него член на Управителния съвет на банката. Двамата членове се посочват от председателя, те трябва да бъдат от списъка на членовете на централата и да се сменят всяка седмица[91].

Наредбата установява доста рестриктивен валутен режим, който цели регламентацията и върху външната търговия с цел да се предотврати спекулата и черната борса от страна на частни лица и организации, които имат някакви валутни отношения с чужбина. Преди всичко се установява девизната наличност в частните банки, в БЗБ и БЗКБ. Всички банки и банкери са длъжни в срок от две седмици след публикуването на наредбата да обявят пред БНБ собствените и на техните клиенти платежни средства в чужда валута, вземанията в чужда валута и левове срещу неутрални или съюзни (съюзници по време на Първата световна война) държави, както и кредитите в българска валута на лица, живеещи в чужбина и фирми със седалище в чужбина. Контролът върху движението на девизите също е много строг. Всички платежни средства, вземания и кредити в чужбина могат да се разменят или отпускат като кредити само чрез Централата на девизите. Тя извършва и събирането на вземанията в чужда валута[92].

Най-ограничаващ ефект върху опасността да бъдат изнесени от България жизнено необходимите за икономиката и осигуряването на прехраната на населението стоки и материали има записаното в наредбата, че частни лица и организации могат

---

[90] *Бобчев, К.* Външната търговска политика на България след войната – Трудове на СИСП, 1928, кн. 4, С., 1939, с. 14.
[91] *ЦДА*, ф. 285К, а. е. 47, л. 243.
[92] *Пак там.*

да осъществяват своите контакти с Централата на девизите само по банков път - чрез "местните банки или банкери". Без предварително разрешение на централата не може да се извършва изпращане или изнасяне на платежни средства в българска валута, отпускане в българска валута на кредити на лица и фирми, които пребиват постоянно или временно в чужбина[93].

Освен това не е възможно, без предварителното разрешение на БНБ, да се поемат задължения в българска или чуждестранна валута срещу внос на стоки, ценни книжа, скъпоценности и художествени или луксозни предмети от чужбина. Също така не се допуска износ на български произведения в чужбина без износителят да е представил удостоверение, че е внесъл в БНБ стойността на износа в съответната валута на страната, в която изнася стоката си[94]. Всички тези ограничения важат и за задоволяване на държавните нужди от външни платежни средства.

В допълнение на функциите на Централата на девизите, с цел да се постигне допълнителен ефект в борбата със следвоенните трудности, през декември 1919 г. българската държава създава *Консорциум* – една временна институция, която обсебва изцяло външната търговия със зърнените храни и установява контрол върху вътрешната търговия с тях[95]. Основната й задача е да осъществи износа на зърнени храни от реколта 1919 г., така че производителите да получат най-висока цена за продукцията си, да бъде пресечено спекулативното изкупуване и износа на зърнени храни от търговците и цялата валута от износа да бъде предадена на БНБ, за да се подпомогне банката в усилията й да стабилизира лева[96].

Законът за търговията със зърнени храни и произведенията от тях и за прехраната, с който се създава Консорциумът, дава на тази институция пълни монополни права за външна търговия със зърнени храни за периода от 5 декември 1919 до 1 август 1920 г. Тя е напълно автономна – в нея влизат трите държавни банки (БНБ, БЗБ и БЦКБ) и се управлява от управителен съвет, директор и контролен съвет, състоящ се от 5-има народни представители, избрани от парламента. Управителният съвет се конституира от управителите на БНБ, БЗБ и БЦКБ; председателят на съвета се избира измежду тях, а директорът се назначава от Министерския съвет по предложение на управителния съвет[97].

Законът определя и основните функции на Консорциума. Това са: купуване на зърнени храни и произведенията от тях на вътрешния пазар и пласирането им в чужбина, като една част задължително остава за продажба на вътрешния пазар. Изкупуването става по предварително определени от управителния съвет и утвърдени от Министерския съвет цени. Загубите при осъществяването на вътрешните продажби и износа в чужбина се покриват от държавния бюджет[98].

Въпреки че законът определя срок на съществуването на Коносорциума до 1 август 1920 г., неговата дейност е продължена и през 1921 г., т.е. институцията реали-

---

[93] *Пак там.*
[94] *Пак там.*
[95] *Държавен вестник,* бр. 200, 5 декември 1919.
[96] *Стенографски дневници* на XVIII ОНС, Първа редовна сесия, 11 зас., 22 ноември 1919, с. 233.
[97] *Държавен вестник,* бр. 200, 5 декември 1919.
[98] *Пак там.*

зира продажбата на три реколти зърнени храни (1919, 1920 и 1921 г.)[99]. Съществуването му довежда до натрупване на значителни запаси от тези артикули. Това, и монополното положение на Консорциума на пазара на зърнени храни, довеждат от една страна, до недоволство на търговците-житари, които искат либерализация на вътрешната и външна търговия, а от друга – до загуби за държавния бюджет. На 21 ноември 1921 г. дейността на Консорциума е прекратена.

Следвоенните проблеми на българската държава имат и още едно, до известна степен странично, но със значителен стопански ефект, проявление. То е пряко следствие от наложеното на страната от Ньойския мирен договор ограничение за големината на поддържаната в мирно време армия до 20 000 души[100]. Това поставя за разрешаване един голям проблем – формирането на личността и контролът върху младото поколение в България, нещо което е голяма грижа на всяка модерна държава. Затова и до този момент значителна част от тази задача по отношение на гражданите от мъжки пол се изпълнява от въведената в почти всички държави редовна военна служба за всички младежи след настъпването на пълнолетие.

През 1920 г. българската държава създава алтернатива на забраната, наложена от Ньойския договор за поддържане на редовна армия чрез военна мобилизация на младежите с въвеждането на трудова повинност. Тя става задължителна за всички младежи, навършили 20-годишна възраст, и девойки след 16-годишна възраст[101]. Трудовата повинност за мъжете е 12, а за жените ("девиците") – 6 месеца[102].

Освен преследваната скрита цел – замяната на военната служба – в мотивите към законопроекта се изтъкват и други причини за въвеждането на трудовата повинност. Една част от тях са в посоката, за която се спомена по-горе. С нея се цели разширяването на образованието и подготовката за практически живот на младежта, да я подложи "на едно интензивно и методично школуване". Друга част от изложените цели на закона обаче имат чисто популистки характер и трябва да успокоят евентуално напрежение в обществото от въвеждането на тази доста радикална мярка[103]. С трудовата повинност се преследва и психологически ефект върху об-

---

[99] *Българските държавни институции...*, с. 131.

[100] Член 66 от договора ограничава максимална численост на българската армия, включително офицерите и чиновниците от допълващите части, до 20 000 души, а чл. 67 забранява всякакъв вид мобилизация – *Ньойски договор* с обяснителни бележки от д-р Б. Кесяков и Дим. Николов, С., Мартилен, 1999, с. 21.

[101] Тук читателят ще ни позволи едно откровение към нашата съвременност. В момента България също както по времето след Първата световна война няма редовна наборна армия. Въпросът с организирането и контролът над младите хора, които излизат от средното образование е актуален и доста тревожен. Ние смятаме, че днешната българска държава се опитва да го разреши чрез масово и като следствие от това – бедно откъм ресурси висше образование. По този начин значителна част от младите хора от 19 до към 23-24-годишна възраст са под известен контрол. Освен това над 100 000 души от работоспособното население на България са изключени от статистиката като безработни. Но достигането на тези цели има като следствие много ниско ниво на качеството на българското висше образование.

[102] *Държавен вестник,* бр. 56 от 14 юни 1920 – Закон за трудовата повинност.

[103] *Стенографски дневници* на XIX ОНС, I извънредна сесия, 21 зас., 24 април 1920, с. 110.

ществото. Тя трябва "да запази и оползотвори един данък, какъвто е военната тегоба, с който българския народ е свикнал"[104].

Освен това, от мотивите към законопроекта съвсем ясно личи влиянието на случващото се в Съветска Русия след 1917 г. Не може да се оцени по друг начин следният текст в тях: "...Законопроектът за трудовата повинност носи една ***съвършено нова организация на човешкия труд*** (курсив мой – М. Д.)... Аз мисля (това е Ал. Стамболийски, министър-председател и управляващ МОСПБ – б. м., М. Д.), че тази идея, усвоена от всички, оживотворена чрез един закон и приложена с такт, умение и смелост, в скоро време ще се превърне в един най-добър инструмент за ***морално, стопанско, икономическо и социално преустройство на България*** (курсив мой – М. Д.)"[105]. Доколко управляващият тогава БЗНС е имал намерение да следва параметрите на новата икономическа, социална и политическа система в Русия е въпрос, на който трудно може да се даде еднозначен отговор, но въвеждането на трудовата повинност несъмнено е повлияно оттам в търсенето на практическа полза – да се решат социални проблеми в България, създадени от неуспешното участие на страната в Първата световна война.

За цялостното прилагане на Закона за трудовата повинност и нейната организация при МОСПБ се създава отделна *Главна дирекция на трудовата повинност.* В началото дирекцията има Главно управление с три отдела – административен, технически и домакински. Отделите се разделят на отделения, а към окръжните инженерни служби се учредяват бюра за трудова повинност, които отговарят за мобилизирането и разпределението на подлежащите на трудова повинност младежи и девойки[106].

Трудовата повинност става трайна характерна черта на българския социален и икономически живот. Естествено е от този вид общественопотребен труд да не се очакват големи ползи за обществото и голям принос за "стопанския прогрес" на България, както си представят нещата нейните създатели[107]. Трудът на участващите в нея се прилага, за да се "организира и повдигне производството на държавните обществени имоти", т.е. в държавните и обществени дейности (направа на пътища, железници, канали, водопроводи, постройка на обществени сгради и други подобни)[108]. Сигурно оценката ще бъде пресилена, но тази българска институция с десетилетия изпреварва създадената по време на Голямата депресия в САЩ "Civil Works Administration"[109].

---

[104] *Пак там.* При тогавашния начин на мислене на българина, ако млад човек не отиде в казарма, значи той е негоден за глава на семейство; смята се, че има някакви здравословни или други проблеми ("втора ръка" човек).

[105] *Стенографски дневници* на XIX ОНС, I извънредна сесия, 21 зас., 24 април 1920, с. 110.

[106] *Държавен вестник,* бр. 56 от 14 юни 1920 – Закон за трудовата повинност.

[107] Трудно могат да се оценят и загубите за държавния бюджет от въвеждането повинността поради манипулациите с данните за издръжката на трудоваците (храна, облекла и др.).

[108] *Пак там,* чл. 3 от закона.

[109] Тази институция е създадена, за да осигури временна работа на милиони безработни младежи, навършили 21 години в САЩ по време на Голямата депресия и е част от т. нар. New Deal на президента Франклин Д. Рузвелт. Участниците в програмата живеят на военни начала (в палаткови лагери) и са командвани от редови офицери. Основната им дейност е

Трябва да се отбележи още една цел на трудовата повинност в България – борбата с безработицата. Тук обаче не става дума за типична безработица в пазарна икономика, където липсват достатъчно работни места в индустрията. В България голямата безработица е в селското стопанство. Тя има скрит характер и се изразява в това, че от един участък земя (имот) търсят прехраната си много повече хора, отколкото той може да изхрани. Явно е, че с впрягането им в общественополезен труд българската държава цели да отстрани, поне за известно време, младежите и девойките в определената от закона възраст от армията на безработните в страната. Тази цел е една от основните причини трудовата повинност да просъществува до края на разглеждания период, а и дълго след това.

Участието на България в трите войни от 1912 до 1918 г. има още една последица, която оказва значително влияние върху следвоенната икономическа конюнктура в страната. През това време в страната на големи вълни влизат повече от 400 000 имигранти от Македония, Беломорска Тракия и по-малко от Южна Добруджа и Русия[110]. Това население, което в огромната си част е с български корени, изкарва прехраната си предимно от селското стопанство. Напускайки старите си поселения и преселвайки се в пределите на България, то фактически остава без всякакви възможности за упражняване на някаква стопанска дейност. В тази обстановка пред българската държава стои за разрешаване една изключително трудна задача – да настани стопански (да създаде поминък) на тази огромна за българските мащаби човешка маса[111]. Това са главните основания с приемането на Закона за трудовата поземлена собственост (ЗТПС) през 1921 г. да се направи опит за провеждане на аграрна реформа в България.

В мотивите към законопроекта за трудовата поземлена собственост вносителят поставя пред реформата задачата да се извърши такова разпределение на земята в България, че да се постигане едно "справедливо владеене и ползване на поземлената собственост" и да се създадат "най-подходящи и най-здрави устои за държавата и общественото развитие...". Това дава основание на някои автори да търсят дълбоки идеологически причини за реформата, произтичащи от доктрината на БЗНС за самостоятелна селска власт, но такива изводи според нас са пресилени[112].

свързана със строителството и поддръжката на обществени обекти (язовири, пътища, почистването на речни корита, залесяване и др.).

[110] Според една анкета на Обществото на народите само след Първата световна война в България се преселват около 221 191 българи, 29 640 руснаци и около 20 000 арменци. – *Ньойски договор...*, с. IX.

[111] Много добре оценява целите на аграрната реформа на БЗНС Пенчо Пенчев в своята работа "Аграрната реформа на БЗНС и развитието на капитализма в селското стопанство при управлението на първия кабинет на Демократическия сговор" – В: Земеделското движение в България – история, развитие, личности, Пазарджик, 2004, с. 218-220. Неговите изводи напълно подкрепят посочената от нас теза за причините за провеждането на аграрната реформа от БЗНС.

[112] *Стенографски дневници* на XIX ОНС, I извънредна сесия, 38 зас., 7 февруари 1921, с. 1310-1313. В някои по-стари изследвания в аграрната реформа се вижда опит за реализация на идеята на теоретиците на БЗНС, главно Ал. Стамболийски, за "трудовото стопанство" като най-рентабилно за българските условия и опит да се създаде широка електорална

За практическото осъществяване на аграрната реформа Законът за трудовата поземлена собственост създава разклонена мрежа от институции, начело на които стои *Дирекция на трудовата поземлена собственост* под "шапката на МЗДИ. Оперативната работа по определянето на размерите на земеделските земи, от които ще се отчуждават парцели, самото отчуждаване и раздаването на земя на определените от закона правополучатели се извършва от общински комисии за трудова поземлена собственост. Техните решения се потвърждават и обнародват от окръжни комисии за трудова поземлена собственост. Те решават и възникнали спорове[113].

Дирекцията за трудовата поземлена собственост се ръководи от директор, който има секретар и необходимите чиновници, обслужващи няколко отделения – административно-стопанско, в което има землемерско бюро, отделение за държавните имоти, подлежащи на отчуждаване, отделение за вътрешна колонизация и бюджетно-контролно отделение[114]. Нейните основни задачи са да контролира и организира дейността на общинските и окръжни комисии по отчуждаването и консолидирането на поземлената собственост, да формира поземления фонд, да определя максимални и минимални цени на отчуждаваната земя, да състави и приложи план за "вътрешна колонизация" (приобщаване към фонда за трудова поземлена собственост на пустеещи земи, пресушени блата и мочурища) и други[115].

След падането на земеделския режим от власт настъпва промяна в отношението на новата власт към аграрната реформа[116]. Надделява негативното отношение към нея. През 1924 г. е приет нов Закон за трудовите земеделски стопанства (ЗТЗС), който променя съществото параметрите на аграрната реформа и по същество я насочва в друга посока.

Новият закон променя административната структура на управлението на отчуждаването на земи и формирането на поземления фонд за оземляване. Общинските комисии, които са основно звено по стария ЗТПС, са премахнати и тяхната функция е прехвърлена на общинските съвети. Вместо окръжните комисии за ТПС са създадени околийски комисии за ТЗС. На върха на управленската пирамида е учредена *Главна дирекция за ТЗС.* За разлика от стария закон, в новия е регламентиран точно начинът на назначаване и отстраняване на главния директор. Назначаването става с царски указ по предложение на министъра на ЗДИ, но се уволнява само след

база, подкрепяща Съюза, с което да се осигури продължително управление на партията. - Вж: *Велев, Ал.* Главните реформи на земеделското правителство. С., 1977, с. 72 и сл.; *Радулов, Ст.* Управлението на БЗНС и българската буржоазия. С., 1981, с. 172 и сл. и др. Тази теза се поддържа и от по-съвременни автори. – Вж.: *Саздов, Д.* България след Първата световна война. Ньойски мирен договор. Реформената политика на БЗНС. – В: Проблеми от стопанската история на България. С., УИ "Стопанство", 1996, с. 130-132. Цялостен анализ и оценка на аграрната реформа на БЗНС ще бъде направен в следващата глава на това изложение.

[113] *Държавен вестник,* бр. 31 от 12 май 1921. – Закон за трудовата поземлена собственост

[114] *Пак там,* чл. 32.

[115] *Пак там,* чл. 34.

[116] На 9 юни 1923 г. е извършен преврат и правителството на БЗНС е свалено. На власт идва кабинет с министър-председател проф. Ал. Цанков, зад който малко по-късно застава политическата формация Демократически сговор.

предварителното съгласие на Народното събрание[117]. Дирекцията продължава съществуването си до 1939 г. След 1924 г. в дейността й са извършени известни промени, които още повече отдалечават нейните функции от целите на аграрната реформа по ЗТПС и по същество дирекцията е ликвидирана.

През 30-те години на XX в. създаването на стопански институции от т.нар. "втори ешелон" в България е свързано основно с борбата с последиците от Голямата депресия. Трябва да се отбележи, че дейността на държавата в тази насока е много по-ефективна в сравнение с 20-те години на века. Учредяваните институции имат по-траен характер. Въпреки че някои от тях са замисляни като временни, тяхната дейност се продължава и след кризата, като същевременно те се усъвършенства и разширяват съобразно променените икономически условия.

Във връзка със създалото се тежко положение на международните пазари на зърнени храни, които са основен износен артикул на България, през декември 1930 г. е създадена специална *Дирекция за закупуване и износ на зърнени храни*, известна с краткото си прозвище *Дирекция "Храноизнос"*. Тя се конституира като самостоятелна институция, пряко подчинена на Министерския съвет, притежаваща монополно право да осъществява търговия със зърнени храни. Дирекцията се управлява от директор, към който съществуват канцелария, отдел "Счетоводство и контрол" и Инспекторат[118].

В помощ на директора е създаден специален съвет, чиито функции са да определя изкупните цени на зърнените храни и комисионните на търговците, които са в отношения с Дирекцията. В съвета участват представители на МТПТ, МЗДИ, БНБ, БЗБ, БЦКБ, търговско-индустриалните камари и стоковите борси. Органи на "Храноизнос" по места са кооперациите, популярните банки и частни търговци[119].

Дирекцията е замислена като временно действаща институция, която трябва да се справи с натрупаните в страната и трудно реализируеми в чужбина зърнени храни от реколта 1930 г.[120]. Въведената в САЩ през юни 1930 г. митническа тарифа със закона Smoot-Hawley разпалва митническа война и международните пазара по същество престават да съществуват[121]. Всички очаквания са, че това е временно явление и затова Законът за търговията със зърнени храни, с който е създадена "Храноизнос", предвижда тя да съществува до 30 септември 1931 г., когато излиза на пазара следващата реколта от зърнени храни. През това време тя трябва да изкупува тези храни, като поддържа високи изкупни цени, след което да организира реализацията им на външния пазар. При ниските международни цени загубите на дирекцията са очевидни и поради това законът предвижда те да се покриват от държавния бюджет[122].

---

[117] *Пенчев, П.* Земеделското движение..., с. 222-223.
[118] *Държавен вестник*, бр. 218 от 20 декември 1930.
[119] *Пак там.*
[120] Тази реколта е много богата и в страната остават значителни количества зърнени храни.
[121] *Douglas A. Irwin and Randall S. Kroszner.* Log-Rolling and Economic Interests in the Passage of the Smoot-Hawley Tariff. – http://research.chicagobooth.edu/economy/research/articles/124.pdf
[122] *Държавен вестник*, бр. 218 от 20 декември 1930.

В началото на лятото на 1931 г. обаче вътрешните и международните условия не се подобряват. През юни прогнозите за много добра реколта от зърнените храни в България и през тази година, както през 1930 г., са доста оптимистични. Същевременно положението на международните пазари се влошава още повече поради упорството на американците в поддържането на много високи вносни мита за чуждите стоки на техния вътрешен пазар.

Тези условия принуждават българската държава да продължи дейността на Дирекция "Храноизнос". С едно изменение на Закона за търговията със зърнени храни нейната дейност е прехвърлена и за реколта 1932 г. Въвежда се монополен режим за изкупуването на основните храни – пшеница и ръж, и се учредява специален фонд за покриването на загубите от продажбата на зърнените храни[123].

Дирекция "Храноизнос" се оказва едно много добро попадение от страна на българската държава в осъществяването на институционалната й намеса в българската икономика. След първоначалните чести промени в статута и функциите на тази институция по време на Голямата депресия тя застава стабилно като регулатор на зърнопроизводството, а по-късно и на други селскостопански артикули (памук, маслодайни култури, вълна и други селскостопански суровини). Доказателство за нейната ефективност е фактът, че е закрита чак през 1948 г., когато е поета новата линия на колективизация на селското стопанство и пълен държавен монопол върху външната търговия[124].

Голямата депресия нанася тежък удар върху международната търговия. След отминаването на първия пристъп на депресията към 1933-1934 г. условията на международния пазара продължават да бъдат лоши, особено за пласирането на зърнените храни. Разпадането на световния пазар с приемането на споменатия по-горе закон Smoot-Hawley мотивира българската държава и след създаването на "Храноизнос" да продължи усилията си за подобряване на условията за износ на български продукти в чужбина.

Въпросът за оценката на дейността на Дирекция "Храноизнос" все още не е решен еднозначно. Наистина, от гледна точка на справедливостта могат да се изтъкнат аргументи в защита на тезата, че с нейното учредяване се облагодетелства една малка част от обществото (едрите зърнопроизводители) за сметка на останалите данъкоплатци, от данъци се субсидира износът на зърнени храни[125]. На пръв поглед, това е така, но при оценката на дейността и ролята на дирекцията трябва да се отчитат конкретните икономически условия, при които тя се създава.

Нашето мнение е, че първоначалната идея загубите от износа на зърнени храни да се покриват от държавния бюджет, е мотивирана от две неща: 1) шокът, който преживява световния пазар от приемането на Smoot-Hawley Tariff Act в САЩ през юни 1930 г. и 2) изключително добрата реколта от зърнени храни през тази година в България, при реализацията на която българската държава изпитва големи труд-

---

[123] Пак *там*, бр. 77 от 8 юли 1932; *Л. Беров*, Дирекция "Храноизнос" 1930-1944 г. – Трудове на ВИИ "Карл Маркс" – София, 1960, кн. 1, с. 279-280.

[124] Дирекцията съществува като самостоятелна институция до към 1935 г., когато е прехвърлена в структурата на МТПТ. – *Българските държавни институции...*, с. 75-76.

[125] Например Вж: *Беров, Л.* Дирекция "Храноизнос". – *Трудове на ВИИ "К. Маркс"*, 1960, № 1.

ности. Такава реколти има и през 1931 г. и когато през 1932 г. добивите от зърнени храни сериозно спадат, финансирането на износа от държавния бюджет през "Храноизнос" е премахнато.

В края на управлението на Демократическия сговор, през март 1931 г., е създаден *Експортен институт*[126]. Основната му задача, според създателите му, е да осъществява дейност по търсенето на нови пазари за българските експортни стоки, които още от 20-те години на XX в. губят позиции на традиционните за тях пазари. Учредяването му обаче дълго време остава на книга поради правителствената промяна в България през юни 1931 г. Притиснато от обстоятелствата, новото правителство на Народния блок търси други пътища за бързо "отпушване" на българския износ и изграждането на Експортния институт остава в страни от неговите усилия за подобряване на условията на външната търговия на страната[127].

През есента на 1935 г. дейността на държавата по практическото създаване на експортна централа е подновена. Тя се предхожда от значителни мероприятия в областта на външнотърговската политика, които имат за цел изграждането на система за насърчаване и типизиране на износа. На 2 октомври в Държавен вестник е публикувана наредба-закон за създаването на Експортен институт. Наредбата повтаря в основи закона от 1931 г.[128]. Институтът се учредява с цел да организира, насърчава и насочва износа на български произведения в чужбина и е най-висшият орган за провеждане на държавната експортна политика.

Голямото значение на тази институция за българската външна търговия личи от основните задачи, които държавата й поставя. Институтът е основният орган, който прилага на практика постановленията на издадената преди това Наредба-закон за организиране и контрол на износа. За да осъществи тази своя дейност, той е длъжен да изучава чуждите пазари и положението на българското стопанство. На тази основа Експортният институт насочва търговците-експортьори и дава препоръки за организиране на производството съобразно изискванията на външните пазари. Освен това трябва да полага грижи за правилното организиране на българската външна търговия, да пропагандира българските стоки в чужбина, да дава компетентно мнение по всички законови актове, търговски договори, митнически тарифи и др. свързани с външната търговия[129].

Експортният институт е създаден като самостоятелно звено към Министерството на народното стопанство[130]. Той се ръководи от директор, в помощ на който са Общ съвет и секционни комитети. Общият съвет се състои от Директора (или негов заместник), по един представител от всички секционни комитети, директорът на

---

[126] *Стенографски дневници* на XXII ОНС, IV р.с., 44 зас., 18.II.1931, с. 983-984. *Държавен вестник,* бр. 273 от 10 март 1931.

[127] Правителството на Народния блок насочва усилията си към сключването на двустранни търговски договори с определени държави и тази му дейност се оказва доста успешна.

[128] *Държавен вестник,* бр. 222 от 2 октомври 1935.

[129] *Пак там.*

[130] Напомняме на читателя, че няколко дни след публикуването на Наредбата-закон за Експортния институт Министерството на народното стопанство и Министерството на съобщенията са ликвидирани и е възстановена старата структура на Министерски съвет.

дирекция "Търговия, индустрия и занаяти", директорът на дирекция "Земеделие" или техни заместници. Освен това в него влизат началникът на Консулския отдел при Министерството на външните работи и вероизповеданията (МВРВ), началникът на отделение "Митници" при МФ, заместник-директорите на Главна дирекция на железниците и пристанищата и Главна дирекция на пощите, телеграфите и телефоните, един подуправител на БНБ и един администратор на БЗКБ, двама представители на Съюза на българските износители, трима представители на търговско-индустриалните камари и един представител на стоковите борси, директорът на "Храноизнос", един представител на Съюза на българските спедитори и юрисконсулта на МНС. Общият съвет се ръководи от министъра на народното стопанство[131].

Макар че има повече съвещателни функции, Общият съвет заема важно място във формирането на външнотърговската политика на българската държава. Неговото становище се взема предвид при решаването на всички общи въпроси по отношение на износа, във връзка с проектите за наредби-закони по тази материя, правилници по контрола на износа, типизирането и въвеждането на експортната марка[132]. Съветът дава мнение още за откриването на консулства и търговски представителства в чужбина и по различни други въпроси, свързани с българския износ[133].

Оперативно Експортният институт е разделен на секции по главни артикули или групи артикули на българския износ. Като съвещателни тела към тях има секционни комитети от трима членове, които се избират от министъра на народното стопанство по предложение на съответните сдружения на износителите, а там където няма такива – от Съюза на българските износители. За проучването на чуждите пазари и пропаганда на българското производство в чужбина институтът поддържа специални търговски съветници. Те се назначават от министъра на народното стопанство в съгласие с министъра на външните работи, резидират в българските легации и консулства и се издържат от техните средства[134].

Окончателно Експортният институт е конституиран и започва работа след одобряването на бюджета му за времето от 1 октомври до 31 декември 1935 от Министерството на народното стопанство[135]. От разходната част на бюджета става ясна в по-големи подробности структурата на централното управление и действащите в момента търговски съветници. Централното оперативно ръководство на института

---

[131] *Държавен вестник,* бр. 222 от 2 октомври 1935.

[132] Пълният държавен контрол върху качеството и типизирането на българския износ е установен от кабинета на ген. Петко Златев още през пролетта на 1935 г. Това става с Наредба-закон за организиране и контрол върху износа, която въвежда задължителен контрол върху българския износ. Тя изисква създаването на специални правилници, които да регламентират за всеки вид или категория износни стоки качеството, типизацията, опаковката и др. Износните стоки се допускат от митническите власти да излязат от страната, само ако са придружени от специални удостоверения, издадени от контролните органи – *Димитров, М.* Създаване на Експортен институт в България през 1935 г. – Известия на Исторически музей Кюстендил, т. XVI, Кюстендил, 2008, с. 293.

[133] *Държавен вестник,* бр. 222 от 2 октомври 1935.

[134] *Пак там.*

[135] *Пак там,* бр. 236 от 19 октомври 1935.

се състои от Дирекция, Отделение "Износ", Служба за контрол, Отделение "Пазари в чужбина", Отделение "Информация и пропаганда" и общи служби. Търговските съветници са 6 души и резидират в българските легации в Берлин, Париж, Лондон, Александрия (Египет), Варшава и Прага. Общо в експортната централа, заедно със съветниците, работят 61 човека. Годишно за заплати на персонала са предвидени 2 923 700 лв., а общата сума на разходите за дейността на Експортния институт е 8 684 700 лева[136].

Въпреки неоднозначните оценки от деловите кръгове и обществото у нас и в чужбина, за краткото време на дейността си в мирновременните условия преди Втората световна война Експортният институт има голям принос за активизирането на българската външна търговия, особено на нетрадиционни за нея пазари като Великобритания, Швеция, Норвегия, Палестина, Египет и други[137].

В края на 1930 и началото на 1931 г. вече ясно се очертават симптомите на задаващата се международна кредитна и финансова криза. До края на 1931 г. българската банкова система е в относително стабилно състояние, въпреки някои симптоми на дестабилизиране. Още в края на 1930 г. държавата предприема превантивни мерки в защита на кредитната система. В края на годината Народното събрание приема Закон за защита на влоговете, който влиза в сила в самото начало на следващата 1931 г.[138]. С този закон е създадена специализирана институция към Министерството на финансите – *Банкерски съвет*, който има за задача да наблюдава, контролира и съдейства на банковата система в борбата ѝ с кризисните явления.

Банкерският съвет се състои от представители на банковата система. В него няма политически лица. Съветът се ръководи от председател (един от подуправителите на БНБ) и подпредседател. Съставът му се формира от двама представители на БНБ, от които се избира председателят, един представител на банковата секция при Съюза на акционерните дружества в България, един представител на Сдружението на българските провинциални банки и един представител на Министерството на финансите[139].

Първоначалният замисъл е Банкерският съвет да осъществява контрол върху състоянието на влоговете във всички български банки, вкл. БНБ, БЗБ, и БЦКБ. Той има повече превантивен характер, тъй като сериозните проблеми в българската банкова система все още не са възникнали. Кризата в нея става особено тежка през 1932 и 1933 г. Проблемът със задълженията, които на съвременен език трябва да се преведе като проблем с лошите кредити, става основен за кабинета на Народния блок. Намеренията за реформа в системата на държавните банки стават причина за промяна в статута и функциите на Банкерския съвет[140].

---

[136] *Пак там.*

[137] *Димитров, М.* Създаването на Експортен институт..., с. 295-296.

[138] *Държавен вестник*, бр. 227 от 12 януари 1931.

[139] *ЦДА*, ф. 602, оп. 1, а. е. 122, л. 2.

[140] Подробно по този въпрос – Вж: *Dimitrov, M.* Die Grunding der Abzahlungskasse \1934| und das Problem mit den Schulden der Bevolkerung Bulgariens – B: Bulgarian Historical Review, 3-4, 2010, p. 129-151.

Режимът, установен със Закона за защита на влоговете, претърпява сериозни промени с приетия през м. май 1933 г. Закон за защита на спестовните влогове в частните банки[141]. Фактически под контрола на Банкерския съвет вече са само влоговете на частните акционерни банки. Извън прерогативите му остават кредитните кооперации и популярните банки. Това прави надзора върху банковата система по-слабо ефективен, защото той се осъществява от различни институции[142].

Основните функции на Банкерския съвет, окончателно установени в закона от 1933 г., са следните: 1) Съставя типов формат на годишен баланс, който трябва да издават банките под негов контрол; 2) Преглежда годишните баланси и уставите на банките да отговарят на изискванията на Закона за спестовните влогове в частните банки; 3) Дава мнение при откриването на нови банки или клонове на чуждестранни банки в България; 4) Разглежда и преценява извършените от банки нарушения на Закона за спестовните влогове в частните банки и дава становища, въз основата на които Министърът на финансите налага необходимите законови санкции[143].

Банкерският съвет продължава съществуването си до 1944 г. Продължителното му съществуване се дължи най-вече на значителното ограничаване на функциите му само в "полето" на частните акционерни банки през 1933 г. Това поле се стеснява още повече след реформата в банковата система на България през 1934 г. със създаването на мегабанката "Български кредит", която поглъща един голям брой частни провинциални банки през 1935 и 1936 г. Същевременно тази реформа довежда до оздравяване на българската банкова система и отстраняването на значителна част от проблемите в нейното функциониране, което също намалява работата на съвета.

Съвсем в края на разглеждания период българската държава създава *земеделски камари*. Опит за учредяването на такива институции се прави още през 1912 г., когато е приет специален закон за това[144]. На практика обаче, те не функционират до приемането на Наредба-закон за земеделските камари през 1937 г.[145].

Земеделските камари се учредяват като съвещателни тела към МЗДИ, с цел да съдействат на държавната политика в областта на селското стопанство. Камарите дават мнения при поискване от страна на ръководството на министерството или по

---

[141] *Държавен вестник,* бр. 32 от 13 май 1933.

[142] Кредитните кооперации и популярните банки до 1934 г. са под контрола на БЦКБ, а след създаването на БЗКБ през тази година – под неин контрол. Застрахователните дружества, независимо от юридическата им форма, се наблюдават от друга институция.

[143] *Държавен вестник,* бр. 32 от 13 май 1933.

[144] *Яранов, Ат.* Стопанската политика на България (от 1878 до 1928 г.), С., 1934, с. 220-221. Още при разглеждането на законопроекта за земеделските камари на първо четене в Народното събрание възникват спорове по отделни негови части. Основни противници са депутатите от БЗНС. Те виждат в камарите конкурентни организации, които могат да намалят влиянието на Съюза в българското село. Това обстоятелство, заедно с последвалите драматични събития в българската история (войните, които България води в периода от 1912 до 1918 г.) и фактът, че БЗНС става основна политическа сила след Първата световна война и управлява страната до 1923 г., обричат практическото създаването на земеделски камари на провал.

[145] *Държавен вестник,* бр. 103 от 14 май 1937.

своя инициатива по въпроси, свързани с мероприятия за подобрение на земеделието и скотовъдството и отраслите им, относно проектите за нови нормативни документи (закони, правилници, наредби и др.) в отрасъла[146].

Наредбата-закон учредява седем земеделски камари със седалища в София, Пловдив, Стара Загора, Бургас, Варна, Русе и Плевен. Всяка камара се състои от 30 изборни члена. От тях 8 са избрани от представители на земеделско-стопанските кооперативни сдружения, 8 – от общините и 14 – от представители на земеделско-стопанските задруги. Освен изборните членове министърът на земеделието и държавните имоти назначава трима души, специалисти по земеделие, живеещи в района на дадената камара. Изборните членове на камарата са с 4-годишен мандат[147].

Земеделските камари са самостоятелни юридически лица. Те могат да придобиват и притежават имоти и да сключват договори. Камарите участват в стоковите борси чрез своя секретар. Те дават мнение при изработването на жп и митническите тарифи[148]. В този контекст земеделските камари в някаква степен са надведомствени институции, защото участват, макар и със съвещателен статут, в изработването на политиката и на други министерства освен МЗДИ.

Краткото време, през което работят земеделските камари до 1939 г. в голямата си част е изпълнено с усилия по началната им организация. Те нямат възможност да разгърнат реална дейност. Все пак трябва да се отбележи, че тяхното създаване е може би най-значителната инициатива от страна на българската държава по създаването на регионална организираност на земеделското производство, за да се приближи държавната политика към реалните нужди на българския земеделец в отделните райони на страната. Създават се условия, както с индустриалните камари, да се извършва по-прецизна регулация и подпомагане на земеделското производство. Избухването на Втората световна война прекъсва тази възможност.

Съсловни организации

Към държавните институции, създадени в периода между двете световни войни, с известна условност трябва да се прибавят и създадените през 1935 г. "казионни" организации на индустриалците, занаятчиите, търговците и работниците. В духа на тогавашното време и моделите на държавна организация в някои от страните с авторитарни режими (най-вече Италия и Германия) управляващите в България се опитват да създадат професионални организации на тези съсловия, които да са под прякото ръководство на държавата и да провеждат нейната политика в съответните области на икономиката[149].

---

[146] *Пак там.*

[147] *Пак там.*

[148] *Пак там.*

[149] Няма да се спираме подробно на идеологическите мотиви за създаването на тези професионални организации, защото този въпрос е дискусионен. Не е съвсем ясно откъде е копиран опит от страна на българските управляващи и какви са били точно целите на създаването им.

Идеята за създаване на такъв тип организации е заложена в една наредба-закон, подготвена и публикувана от кабинета на Военния съюз и Политическия кръг "Звено" през септември 1934 г. Целите и задачите, които им се поставят, по същество ги превръщат от професионални организации в институции за провеждане на държавната стопанска политика. Наредбата-закон за професионалните организации очертава основните принципи, на основата на които след това ще се създават специалните наредби за отделните професионални организации. Очертани са и целите на тези организации: 1) да посочват свои представители за участие в държавното и общинско управление; 2) *да служат като органи на държавата в провеждането на нейната стопанска и социална политика* (курсив мой – М. Д.); 3) да защитават интересите на своите членове пред държавните институции и частни лица; 4) да уреждат взаимоспомагателни каси и други социални служби за членовете си; 5) да се грижат за техническо-професионалната просвета и моралното възпитание на членовете си[150].

В българската историография идеята на деветнайсетомайците да създадат такива организации е оценен като белег на тяхната привързаност към италианския фашизъм и това е съвсем вярно. Тук обаче няма да разискваме този проблем, защото той остава в страни от нашата цел. По-съществено в случая е това, че управляващите от Военния съюз и Политическия кръг "Звено" виждат в тези организации, освен всичко друго, и помощници на държавата в провеждането на качествено нов тип икономическата политика, отличаваща се с превръщането на държавата, освободена от политическата си "дреха" (политическите партии), по същество в единствен фактор на икономическото развитие на страната. Това наистина е доста радикално и според нас е една от основните причини за краткото управление на кабинета на Кимон Георгиев.

Първата професионална организация от този нов тип е създадена в началото на 1935 г. Това е *Общият съюз на работниците*[151]. Тя има сложна и разклонена структура, която се стреми да обхване всички работници по териториален и професионален признак. Работниците в България могат да създават местни организации, които са няколко вида: сдружения на работниците от еднородна професия (има се предвид клон на индустриалното производство) в дадена община; общи сдружения на работниците във всяка община; работнически синдикат в околията, със седалище околийския център и работническа общност за областта, със седалище областния център[152].

Освен това сдруженията на работниците от еднородни професии (клонове) създават съюзи на национално ниво. Тези съюзи се обединяват в Общ съюз на българските работници, който е със седалище в София. Съюзът, както и всичките му поделения, уредени с наредбата-закон, са самостоятелни юридически лица. Ръководното тяло на съюза се състои от по един представител на съюзите на еднородните професии и равно на тях число членове, избрани от конгреса на съюза. Ръководните

[150] *Държавен вестник,* бр. 134 от 13 септември 1934.
[151] *Пак там,* бр. 7 от 11 януари 1935.
[152] *Пак там*, чл. 4, ал. 1.

тела на Общия съюз на българските работници и на съюзите по еднородни професии се утвърждават от директора на Дирекцията на обществената обнова[153].

Задачите на работническите професионални организации, обединени в Общия съюз на работниците в България, са свързани в голямата си част с осигуряването на трудовите и социални права на техните членове. Наред с това организациите трябва "*да служат като органи на държава в провеждането на нейната стопанска и социална политика*", което, заедно с държавното участие в конституирането на техните управителни тела, ги превръща в голяма степен в държавни институции[154].

През март 1935 е публикувана Наредба-закон за професионално организиране на индустриалците[155]. С нея се приключва дейността по изработването нормативната база на професионалните организации на съсловията в индустриалната област и се създава корпоративна организация на индустриалците – *Общ съюз на българските индустриалци*. Всеки индустриалец, собственик на предприятие, трябва да бъде негов член. Структурата на съюза се състои от общински, околийски и областни организации, родови съюзи и Общ съюз на българските индустриалци на национално ниво. Към Министерството на народното стопанство се създава специално Отделение за професионалните организации[156].

Този начин на организиране на индустриалците в България не е нов – структурата на съществуващата и до този момент организация е същата. Съществената разлика е, че с новата наредба-закон се въвежда от държавния контрол и задължителното членуване. На общините са възлага задачата задължително да регистрират всички индустриални заведения на тяхна територия. По този начин няма възможност някой индустриалец да избегне членуването в организацията. Общината изготвя и списъците на индустриалците, които имат желание допълнително да образуват браншови сдружения[157]. Освен това съюзът, както и съюзът на работниците, става инструмент за провеждането на държавната политика в индустриалната област, т.е. държавна стопанска институция.

През февруари 1935 г. е публикувана и Наредба-закон за занаятчийските организации[158]. С нея принципът на задължително корпоративно организиране се прилага и за това съсловие. Организационната структура на занаятчийските организации на национално ниво е същата като тази на индустриалците. Има териториални занаят-

---

[153] *Пак там,* чл. 10, 12, 13. Дирекцията на обществената обнова е институция, създадена от правителството на Военния съюз и Политическия кръг "Звено" през юни 1934 г. Нейната основна задача е да пропагандира идеите на новия режим, да действа за създаването на нова партия, която да организира всички български граждани. Всъщност дирекцията е опит да се създаде обществена опора на дошлото на власт чрез преврат правителство на т.нар. деветнайсетомайци. – Вж.: *Георгиев, В.* Буржоазните и дребнобуржоазни партии в България 1934-1939. С., Наука и изкуство, 1971, с. 81-82.

[154] *Държавен вестник,* бр. 134 от 13 септември 1934.

[155] *Държавен вестник,* бр. 51 от 6 март 1935.

[156] *Държавен вестник,* бр. 51 от 6 март 1935. Наредба-закон за професионално организиране на индустриалците.

[157] *Пак там,* чл. 13 и 38 от наредбата-закон.

[158] *Пак там,* бр. 35от 15 февруари 1935.

чийски организации, които могат да бъдат браншови, общи сдружения на общинско, околийско и областно ниво. Освен това се създават браншови съюзи на национално ниво, които влизат в *Общ съюз на българските занаятчии*[159]. Регламентиран е точно редът на създаването на организациите и взаимоотношенията им с местните органи на власт. Занаятчийският съюз също е орган за провеждането на държавната политика по отношение на българското занаятчийско производство.

В средата на февруари правителството на П. Златев издава Наредба-закон за търговските организации[160]. С нея се учредява *Общ съюз на българските търговци*. За разлика от сдруженията на индустриалците занаятчиите и работниците обаче, членуването в поделенията на търговския съюз не е задължително, макар че това не е отбелязано специално в разпоредбите на наредбата-закон. В българските търговски организации могат да членуват и чужди поданици, ако са живели в България поне 5 години. Като чуждестранни търговци се смятат и клоновете на чужди фирми в България. Те също могат да бъдат членове на българските търговски организации[161].

Това, че членуването в търговска организация е доброволно, се разбира и от текста на чл. 4 от наредбата-закон. Според него, ако търговецът има и друга стопанска дейност освен търговията, той може да членува и в професионалната организация на тази дейност. Ограничението е в това, че той може да избира и да бъде избиран само в едната организация. Търговци – юридически лица също могат да бъдат членове на търговски професионални организации. В тях те се представляват от лицето, което по закон или според устава на дружеството, е оторизирано за това. Такива членове имат право само на един глас, макар че представляват няколко търговеца-членове на дадено търговско дружество. Членовете на търговските събирателни дружества членуват в професионалните организации на търговците лично, а не чрез дружеството[162].

Особеностите в условията за членуване в търговските професионални организации – доброволност, допускане за членове на чужденци, включително и клонове на чуждестранни фирми и други – според нас се дължат на обстоятелството, че българската външна търговия е предимно в ръцете на чуждестранни фирми и капитали. По този начин държавата се стреми да засили възможностите си за влияние върху този отрасъл от икономиката и субектите в него.

Въпреки изложените по-горе особености при конституирането на Общия съюз на българските търговци и условията и начините за членство в него, той също е призван да бъде институция, провеждаща държавната политика в областта на външната търговия.

По подобие на Общия съюз на работниците, съюзите на индустриалците, занаятчиите и търговците също са самостоятелни юридически лица. Техните ръководства също се назначават с пряката намеса на Дирекцията на обществената обнова и Министерството на народното стопанство.

---

[159] *Пак там,* чл. 3 от Наредбата-закон за занаятчийските организации.
[160] *Държавен вестник,* бр. 34 от 14 февруари 1935.
[161] *Пак там,* чл. 2 от наредбата-закон за търговските организации.
[162] *Пак там,* чл. 4 и 5 от наредбата-закон.

Очертаните по-горе професионални организации на работниците, индустриалците, занаятчиите и търговците имат различна роля в обществения и особено в икономическия живот на България след 1935 г. Съвсем обяснимо е, че работническите организации са с най-малко значение най-малко поради две обстоятелства: 1) дори и през 30-те години на XX в. трудно може да се говори за осезаемо присъствие на работничеството в социалната структура на страната. На фона на масивното присъствие на селячеството и другите социални слоеве неговият брой е незначителен; 2) допълнително силата на работническата класа, а заедно с това и възможностите за нейното организиране, се намаляват от факта, че в България функционират предимно индустриални заведения от дребен тип. Това въздейства негативно върху вероятността работниците да осъзнаят своите общи интереси и да се групират. Другите три организации, особено тези на индустриалците и търговците, имат позначителна роля във формирането и насочването на индустриалната и търговска политика на българската държава.

Идеята за професионално организиране на стопанските съсловия намира своето продължение и след окончателното отстраняване на Военния съюз от власт в края на април 1935 г. Вече при друг кабинет, доминиран от българския монарх, през есента на същата година е публикувана Наредба-закон за земеделските стопански задруги[163]. С нея се създава *Общ съюз на земеделските стопански задруги* в България. Съюзът обединява в себе си земеделски задруги, които се учредяват във всяко населено място и обединяват всички жители в него, имащи за основен поминък земеделие. Административно задругите са организирани в структури на околийско и областно ниво[164]. Основната цел на Общия съюз на земеделските стопански задруги е: "...да обедини земеделските стопани в името на държавата и техните интереси, да се грижи за развитието на земеделието, да обсъжда мероприятия, необходими за земеделието и отраслите му, *да бъде съветник и помощник на държавата в нейната земеделско-стопанска политика* (курсив мой – М. Д.), да излъчва законно представителство на земеделското население..."[165]. Интересен е фактът, че членуването в земеделските задруги не е задължително, но всички селяни плащат задължителни вноски в задругите в размер от 30 до 120 лева[166].

Във времето между двете световни войни са правени и други опити да се създадат институции в помощ на стопанската и социалната политика на държавата. В повечето случаи тези опити са с временен успех и известно време след създаването им те или губят значението си и продължават да съществуват формално, или са ликвидирани като ненужни.

Институция с подобна съдба е създаденият през 1919 г. *Висш съвет на труда* към Министерството на търговията, промишлеността и труда. Той е учреден със Закона за хигиената и безопасността на труда, приет през същата година. В него влизат представител на работниците, работодателите, държавата и специалисти в

[163] *Пак там,* бр. 263 от 22 септември 1935.
[164] *Пак там.*
[165] *Бюлетин* на Българска земеделска и кооперативна банка, кн. 11-12, ноември-декември 1935, с. 64.
[166] *Държавен вестник,* бр. 263 от 22 септември 1935.

трудовите отношения. В компетенциите на съвета влиза даването на мнения и изготвянето на заключения по всички въпроси, отнасящи се до условията на труда, осигуровките на работниците и други въпроси на трудовото законодателство[167].

В следващите години, особено по време и след Голямата депресия, Висшият съвет по труда не показва признаци на активност и ефективност. В България няма истинско социално законодателство. Това е съвсем обяснимо като се познава нивото на развитие на българската индустрия и големия процент явна и скрита безработица. Като имаме предвид съдбата на почти всички инициативи на правителството на БЗНС, не е трудно да си представим, защо Висшият съвет на труда няма дълъг живот[168]. Освен това нивото на развитие и структурата на българската индустрия са на такова ниво, че трудно могат да се регулират трудови отношения. Малобройната и разпокъсана в дребни производства работническа класа, която е в постоянна външна конкуренция (големият брой безработни) за работните си места, не може да бъде обект на държавни грижи. Съвсем очевидно е, че учредяването на Висшия съвет по труда има повече формален характер. То е повече следствие от големите размирици в Европа в следвоенните години, отколкото вътрешна за България необходимост.

Подобна съдба има и създаденият през 1923 г. *Висш стопански съвет* (ВСС)[169]. Той е учреден през лятото на същата година, веднага след съставянето на кабинета на Ал. Цанков, а правилникът за работата му е публикуван през октомври. Статутът и функционирането на съвета са доста странни и с определен конспиративен характер. Той се създава като съвещателно тяло при Министерството на финансите и това е първият елемент, който предизвиква въпроси – в България по това време има и Министерство на търговията, промишлеността и труда.

Интересен е начинът, по който се конституира ВСС, както и механизмът на неговото действие. Неговият състав е мобилен. Съветът се състои петима членове, които се назначават от Министерски съвет и се подбират от представители на "стопанските корпорации в страната, на държавните и обществени учреждения или измежду лица, известни с компетентността си" по въпросите, които са внесени в съвета за разглеждане. По поставения в съвета проблем се определят един или повече докладчици, които трябва в 5-дневен срок да направят писмен доклад, който се предоставя предварително на останалите членове[170]. След вземането на съответните решения конкретният състав на съвета се разпуска.

ВСС е създаден по подобие на сходни институции в Германия, Чехословакия, Франция и някои други държави след Първата световна война[171]. Организацията на

---

[167] *Янулов, Ил.* Обществените осигуровки и Висшият съвет на труда, Сп. Б.Ик.Д., 1923, кн. 6-7, с. 339-340.

[168] Много от резултатите на икономическата политика на правителството на БЗНС са ликвидирани или изменени съществено от следващите правителства.

[169] *Държавен вестник,* 147 от 9 октомври 1923.

[170] *Пак там.*

[171] След Първата световна война в Германия е създаден стопански парламент, който се състои от избрани представители на индустриалците, търговците, банкерите, земеделците, работниците и държавата. По подобие на Германия в Чехословакия след войната съществу-

работата изглежда добра, защото предполага компетентност, стегнатост и експедитивност при вземането на решенията и оформянето на мнението на ВСС по зададените му въпроси от заинтересованите институции (главно министерствата с икономическа насоченост), което е доста съществено в сложните икономически условия след войната.

Странно изглежда обаче решението на създателите на ВСС да засекретят работата му. Според правилника, разискванията в съвета и решенията му могат да станат достояние на обществото само след специално разрешение на МС, след като той се произнесе относно становището по определения казус[172].

Спираме се по-подробно на съдбата на последните две институции, за да покажем, че в създаването на институционална рамка на икономическата политика на българската държава, особено през 20-те години на XX в., няма определена логика, която да е следствие от последователност в преследване на някакви основни цели в провеждането на тази политика[173]. За оправдаването на такова положение на нещата могат да се намерят аргументи в последствията за България от участието ѝ в Първата световна война, несправедливи договори, влошена международна икономическа среда и др. Според нас обаче основната причина за непоследователността и липсата на приемственост (с някои изключения, за които ще стане дума понататък в изложението) се корени в острото политическо и идеологическо противопоставяне в българското общество след войната, което довежда страната до състояние на перманентна гражданска война до към 1929 г.[174].

Обстановката в България през 30-те години на XX век се променя коренно. Политическите противоречия са притъпени още в края на 20-те години. Пораженията от Голямата депресия, колкото и особени да са те за България, отрезвяват до известна степен българските политици и при изграждането на институционалната рамка на българската икономика са постигнати успехи, които бяха показани по-горе.

ва Икономически съвет. – *Янулов, Ил.* Цит. съч., с. 187. През 1924 г. Национален стопански съвет е създаден във Франция – *Сп. Б.Ик.Д.*, 1925, кн. 1-2, с. 58-60.

[172] *Държавен вестник,* 147 от 9 октомври 1923.

[173] В периода между двете световни войни в институционалната структура на българската държава има и други подобни "квази" институции. Такъв например е *Индустриалният съвет.* Той се създава със Закона за насърчаване на местната индустрия от 1928 г., но дейността му е толкова слабоефективна, че трудно могат да се открият сведения за нея в архивите и публикуваните документи и материали от онова време.

[174] Терминът "гражданска война" тук не трябва да се разбира само в буквалния смисъл, макар че се пролива и кръв през периода след Първата световна война, но събитията през 20-те години на XX в. в България са известни и няма да се спираме подробно на тях.

Четвърта глава

БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА И СЕКТОРА НА МАТЕРИАЛНОТО ПРОИЗВОДСТВО (1919-1939 г.)

1. ИЗМЕНЕНИЯ В СЕЛСКОТО СТОПАНСТВО В СВЕТОВЕН МАЩАБ СЛЕД ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

След Първата световна война настъпват значителни промени в селското стопанство в световен мащаб. Като цяло този отрасъл не успява да се възстанови напълно след войната и изпитва перманентни проблеми в производството и пласмента на своята продукция. Наред с другите конкретни за отделните държави причини това състояние на аграрния сектор на световната икономика се дължи на фаталното за земеделците съчетаване на няколко фактора.

На първо място, след войната се разпада световният пазар на селскостопанска продукция. В първите следвоенни години търсенето на селскостопански продукти на националните пазари е значително поради известно засилване на покупателната сила на населението, вследствие на инфлацията и нарастване на населението във воюващите държави след демобилизацията на армиите им. Търсенето на световния пазар също е много голямо, но пласментите тук са ограничени от антагонистичните противоречия между държавите победителки и победените страни. След преодоляването на следвоенните трудности международната търговия със селскостопански стоки се възстановява, но на ниво по-ниско или около довоенното от 1913 г. На възстановяването на световната търговия, включително и на търговията със селскостопански стоки, пречи и появилата се автаркична тенденция в политиката на отделните държави, т.е. стремеж да се задоволяват по възможност по-голяма част от нуждите от вносни стоки чрез развиване на собствено производство[1].

Вторият фактор, който въздейства негативно върху селското стопанство е засилената зависимост след войната на селяните от пазара не само като производители, но и като консуматори. Самозадоволяването на нуждите на селското население все повече се измества от задоволяването чрез пазара[2]. Зависимостта от пазара става трайна черта на селското стопанство. Това води до необходимост от увеличаване на паричните доходи на земеделците, което става трудно при несигурната пазарна конюнктура след Първата световна война.

Нарастването на пазарността на селското стопанство след войната е следствие и от едно друго обстоятелство. Увеличаването на трудностите при реализирането на традиционните от времето преди войната селскостопански произведения довежда до опити от страна на производителите да се специализират в отглеждането на алтернативни култури, за които има по-голямо търсене. По този начин нараства необ-

[1] *Владигеров, Т.* Ръководено стопанство. Теория и практика. С., 1939, с. 169-173.
[2] *Пак там*, с. 16.

ходимостта от по-големи капиталовложения и по-интензивното проникване на кредита в този отрасъл. Инвестициите на капитал в земеделието растат през 20-те години на XX век[3].

Това разширение на аграрното производство, вследствие на значителните вложения на капитали в дренажи, селекции, механизация на работния процес и др., води до значително увеличаване на неговата продукция. То е една от фундаменталните причини за кризата на свръхпроизводство, която избухва в началото на 30-те години на XX век, и която е част от Голямата депресия през предвоенното десетилетие.

Общият извод, който трябва да се направи е, че след Първата световна война до към края на 20-те години на XX в. селското стопанство в света вече добива всички характерни черти на едно истинско капиталистическо производство и в него започват да се проявяват законите на този начин на производство. Тази тенденция се засилва през 30-те години на века. Земеделието все повече е въвлечено в модерния стокообмен и законите на пазара го подчиняват напълно. Инвестициите в отрасъла непрекъснато нарастват. В земеделското производство на САЩ само през 1929 г. в селскостопански машини са вложени 513 млн. долара[4]. За периода от 1923/1924 до 1935/1936 г. средногодишно в Германия в земеделски машини се инвестират 319 млн. марки[5].

Тук трябва да направим една уговорка, която е съществена за правилното изясняване на процесите, развиващи се в българското селско стопанство в периода между двете световни войни. Навлизането на капиталистическите форми на производство и размяна в аграрния сектор е значително и има съществен ефект върху производствените отношения само в по-едрите земеделски стопанства, чиято степен на пазарност се увеличава. Този тип стопанства усещат върху себе си всички пертурбации на стопанската конюнктура през 20-те и особено през 30-те години на XX в. По-дребните притежатели на поземлена собственост са включени по-слабо в процесите на капитализиране на земеделското производство и остават до известна степен в страни от бурните процеси в икономиката[6].

Тодор Владигеров, от чийто труд "Ръководено стопанство. Теория и практика" се ползваме доста в тази част от изложението, изказва твърдението, че от пазарната конюнктура трябва да се изключат стопанствата, които притежават земя по-малко от 20 хектара. Той се позовава изключително на германски и американски статистически данни и достига до заключението, че в Германия през 30-те години на XX в. стопанствата, които произвеждат изключително за пазара (стопанства с притежа-

---

[3] *Пак там,* с. 17-18.

[4] *Crops and Markets* 1933. Nr. 4, p. 146. – Цит. по *Владигеров, Т.* Ръководено стопанство..., с. 17.

[5] *Wirtschaft und Statistik.* Berlin, 1936, Nr. 20, S. 846. – Цит. по *Владигеров, Т.* Ръководено стопанство..., с. 18

[6] Като доказателство за това, че по-дребните земеделски стопанства не са толкова засегнати от навлизането на капитализма в отрасъла могат да послужат данните за използването на наемен труд срещу заплащане в германското селско стопанство. От 1 956 000 постоянни работници в него към 1935 г. на стопанствата с над 20 хектара земя се падат 1 383 000 работника – 70,7% от всички работници.

ния над 20 хектара земя) са 12% от всички земеделски стопанства, но притежават или обработват под аренда около 64% от цялата земя, притежават над 60% от големите земеделски машини и 90% от тракторите. По същото време в Австрия стопанствата с над 20 хектара земя са 15,5% от всички стопанства. Те притежават 73% от земята, 80% от моторните плугове и 90% от тракторите[7].

Малко по-различна е картината в САЩ. Тук налагането на капиталистически отношения става във ферми, които притежават по над 100 хектара земя. Такива стопанства са 40% от всички фермерски стопанства в страната, притежават 84% от полезната земя и на тях се пада около 70% от стойността на всички земеделски машини и устройства[8].

На основата на тези данни Владигеров прави извода, че през 30-те години на XX в. вече "по-голямата част от земеделието е тясно свързана с пазара, въпреки че покрай този сектор съществуват на брой много повече дребни и малки стопански единици, които *имат още натурален характер* (курсив мой – М. Д.), т.е. притежават в значителна степен елементи на самозадоволяващо се стопанство". Според него тези стопанства не влияят на общите процеси в земеделското производство и то "стои под знака на цикличния развой" [9].

Трябва да внесем едно уточнение в заключенията на Т. Владигеров. Като цяло те са верни, но се отнасят за включването в капиталистическия цикъл на основното средство за производство в селското стопанство – земята, и то на едрата поземлена собственост, заедно с участниците в производствения процес върху нея. Тези стопански субекти участват на пазара и изпитват върху себе си неговите сътресения в много по-голяма степен като продавачи, отколкото като купувачи.

Дребните собственици, за които пише Владигеров, също не са изключени от влиянието на пазарната конюнктура. Те обаче участват в този процес повече като купувачи, отколкото като производители на пазарни стоки. Такъв тип производители отиват на пазара като продавачи, за да задоволят нуждите си от пари за посрещане на най-належащите плащания, които все повече нараства. За разлика от едрите стопанства и ферми, които по време големи сътресения на пазара (пример Голямата депресия) няма къде да се скрият, дребните производители "бягат" в натуралното самозадоволяване, което не са забравили напълно[10]. Това разграничение е необходимо, за да се разбере по-добре поведението на българските дребни самостоятелни земеделци и участниците в задругите и големите семейства през 30-те години на XX в., особено по време на Голямата депресия.

---

[7] *Владигеров, Т.* Ръководено стопанство..., с. 18.

[8] *Пак там.*

[9] *Пак там.*

[10] На друго място в своя труд Т. Владигеров цитира данни, че през 30-те години на XX в. 90% от земеделското производство в Дания се реализира на пазара, в Швейцария – 83%, в Норвегия – 76%. Дори в Румъния (със сходна на България аграрна икономика) от 57 до 61% от производството на земеделието се реализира на пазара. Тази значителна степен на пазарност на селското стопанство обхваща и дребните притежания. Например в Швейцария 75% от общото производство на стопанствата със земя до 5 хектара се реализира на пазара. Подобни са данните и за Германия. – *Владигеров, Т.* Цит. съч., с. 16.

Това са накратко основните процеси, които протичат в аграрния сектор на световната икономика във времето между двете световни войни, и които ни интересуват от гледна точка на развитието на българското селско стопанство в този период.

2. БЪЛГАРСКОТО СЕЛСКО СТОПАНСТВО В ПЕРИОДА МЕЖДУ ДВЕТЕ СВЕТОВНИ ВОЙНИ (1919-1939 г.)

Развитието на *селското стопанство* в периода между двете световни войни е относително самостоятелен период в икономическата история на България. По това време в отрасъла се наблюдават процеси и явления, които значително променят неговия облик в сравнение с довоенния период и го доближават в значителна степен до пазарния тип селско стопанство.

От гледна точка на тенденциите в развитието на българското селско стопанство в периода между двете световни войни трудно може да се намери някаква разграничителна линия вътре в отрасъла. От такава позиция процесите, които се развиват в него, изглеждат монолитни, без някакво вътрешно разкъсване. Именно затова понататък в изложението за този отрасъл няма да се съобразяваме с посочените погоре периодизации, защото, според нас, тези тенденции се зараждат след Първата световна война и се развиват постъпателно до края на 30-те години на XX век с известни сътресения в началото на това десетилетие.

Стопанският национализъм, който след 1918 г. започва да се налага все по-силно от много държави в света и особено в европейските, както и засилените автаркични тенденции в стопанската им политика, предизвикват големи затруднения в международната търговия. Световният пазар, който се формира преди Първата световна война на основата на обмен на стоки между аграрните и индустриални държави, след войната се разпада[11]. Разнообразяването на асортимента на българските износни стоки, особено с артикули, за които няма такива благоприятни природни и климатични условия в другите страни, както у нас, може да направи наистина външната ни търговия по-гъвкава и да създаде възможности за намиране на алтернативни на съществуващите до този момент пазари за българско селскостопанско производство и добри печалби за нашите производители и търговци.

Освен промените в световната икономика, съществуват и вътрешни причини, които съдействат за *трансформацията на българското селско стопанство*. Те се намират в последствията за България от участието й във войните от 1912-1918 г.[12]. Загубите на Южна Добруджа и Беломорска Тракия – земи, където се произвеждат изключително зърнени храни – сами по себе си създават необходимост от структурни промени в земеделието.

С границите, установени от Ньойския мирен договор, България има територия от 10 315 000 хектара. От тях около 4 150 000 хектара са обработваема земя (около

[11] *Сраков, Г.* Теория на търговската политика (външна търговия), С.,1946, с. 211-218.

[12] Ньойски договор. С обяснителни бележки от д-р Б. Кесяков и Дим. Николов, С. 1999, с. 13-16.

40% от цялата територия). Около 3 903 000 хектара от цялата обработваема земя са частна собственост, 205 000 хектара – собственост на фондове и 7 000 хектара се използват директно от държавата[13].

Във времето между двете световни войни абсолютният размер на обработваемата земя се увеличава, но не толкова съществено. Средно за периода от 1908 до 1912 г. тя е била 3 920 264 хектара, а за времето от 1930 до 1934 г. – 4 137 611 хектара. Общо за времето от 1926 до 1938 г. земята се увеличава със 730 хил. декара[14]. Същевременно обаче, процентно от цялата територия, обработваемата площ намалява от 40,69% от цялата територия средно за периода от 1908 до 1912 г. на 40,11% от цялата територия за периода от 1930 до 1934 г.[15].

Таблица 1

Делът на обработваемата земя като процент от цялата територия на Царство България

Години	1908-1912	1921-1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933
Индекси	100	95	98	99	99	103	105	105	106	106
% на обработваемата площ от общата територия	40,69	36,26	37,15	37,61	37,72	39,32	39,93	40,04	40,11	40,31

Източник: Поглед върху социално-икономическата структура на българското земеделие. – Трудове на Статистическия институт за стопански проучвания при Софийския държавен университет (Тр. СИСП при СДУ), 1936, кн. 2-3, с. 82.

Загубата на територии се съчетава твърде неблагоприятно с навлизането в Царство България на големи бежански маси, приждащи от тези земи. Необходимостта това население да бъде настанено стопански, т.е. да му се осигури поминък, поражда структурна криза в икономиката на страната, особено в селското стопанство. Правилното развитие на стопанството се затруднява от създадената диспропорция между съществуващите средства за производство (основно това е земеделска земя – б.м., М. Д.) и увеличеното предлагане на работна ръка вследствие на имигрантската вълна от хора, занимаващи се предимно със земеделие в старите си местоживелища в Македония и Беломорска Тракия, Западните покрайнини.

Използването на обработваемата земя в България и нейното разпределение по земеделски култури се подчинява на същите закони, както в другите държави. Земята, от една страна, е източник за посрещане на част от нуждите на домакинството

[13] *Егоров, П.* Използване на земята. – Тр. СИСП при СДУ, 1936, кн. 2-3, с. 81. От тази статистика изключваме горските площи (около 712 000 хектара), общинските земи (около 1 717 000 хектара), училищни, манастирски и други гори.

[14] *Христофоров, Ас.* Развитие на конюнктурния цикъл в България 1934-1939. – *Тр. СИСП при СДУ,* 1939, с. 59.

[15] Промените в абсолютните и относителните величини на обработваемата земя в посочените периоди се дължат от една страна на териториалните загуби след Първата световна война, а от друга – на усилията (частни и държавни) за увеличаването ѝ. – *Егоров, П.* Цит. съч, с. 81

(и по-едрите стопанства) чрез непосредствена консумация на произведеното, и от друга – средство за осигуряване на паричен доход.

Българското селско стопанство обаче се отличава от това на развитите аграрни и индустриални държави по това, че по-голямата част от произведените продукти в него се консумират без да минават през пазара. Според някои тогавашни изчисления само около 35% от брутния доход на земеделските стопанства има парично изражение[16]. След Първата световна война, с откъсването на Южна Добруджа и спадането на цените на зърнените храни, които заемат средно около 72-73% от обработваемата земя, паричните доходи в българското земеделие сериозно намаляват. Необходимостта от структурни промени в посока на развитие на интензивно земеделие в този отрасъл става обективна. За нейното реализиране има достатъчно обективни предпоставки: благоприятни природо-климатични условия и излишна работна ръка.

Необходимостта от развитие на интензивно земеделие (отглеждането на повече технически култури, развитие на градинарство, лозарство, розопроизводство и др.) се подхранва и от още една особеност на следвоенните икономически условия в българското селско стопанство. След войната се увеличават относително площите, засявани със зърнени храни (основно пшеница, царевица, ориз). Същевременно се повишават и добивите от единица площ на тези култури. Тези промени се мотивират с увеличената вътрешна консумация на тези артикули, тъй като търсенето на външните пазари не е толкова голямо.

Въпросът с диспропорцията между производството на зърнените храни и тяхната консумация в страната не е разрешен задоволително. Тя се запазва в основни линии, защото темповете на нарастване на производството са по-бавни от тези на нарастването на населението. Ако приемем реколтите, получени от един хектар през 1908-1912 г. за база 100, то през периода 1930-1934 г. индексът на получената от хектар пшеница е 113, а за царевицата – 115 пункта. Същевременно, при база на населението през 1912 г. 100, към края на 1934 г. индексът е 136[17]. Ограничените възможности за увеличаването на производството на зърнени храни по екстензивен път (чрез разширяването на площите засети с тях) за задоволяването на вътрешните нужди на страната е още един стимул за търсенето на алтернатива в интензивното земеделие.

В резултат на натрупването на тези и някои други фактори след Първата световна война се поражда обективната тенденция към *трансформиране на българското селско стопанство* и увеличаване на относителния дял на площите, засявани с интензивни култури (тютюн, захарно цвекло, розови насаждения и др.)[18]. В началото тази тенденция има стихиен, нерегулиран характер и се изразява в засилване на интереса на селскостопанските производители към тези култури. При това наличието на свободна наемна работна ръка в селското стопанство е важна предпоставка за увеличаване на производството им, защото отглеждането им е доста трудоемка

---

[16] *Моллов, Ян.* Организационна структура на българското земеделско стопанство. Годишник на СДУ, Агрономо-лесовъден факултет, т. XIV, 1936, с. 423.

[17] *Егоров, П.* Цит. съч, с. 85.

[18] *Свраков, Г.* Теория на търговската политика..., с. 219.

дейност. Съществено значение за засилване на интереса на производителите към тютюна, захарното цвекло, розовите насаждения и др., има и нарасналото търсене на тези артикули веднага след войната по различни причини у нас и на световния пазар.

В началото на 30-те години на XX в., вследствие на затрудненията във външната търговия със зърнени храни, преструктурирането на селското стопанство става належаща необходимост и важен елемент от стопанската политика на държавата.

Пряко влияние върху тенденцията на преструктуриране на българското земеделско производство оказва също, от една страна, засилената индустриализация на страната, а от друга – валутната експортна политика на държавата, упражнявана чрез БНБ през 30-те години на XX в., която насърчава износа на определени селскостопански артикули.

През периода до 1929 г. най-напред се наблюдава една обща тенденция на *увеличаването на площта на обработваната земя*, включително и угарите. От 3832 хиляди хектара през 1925/1926 г., през 1928/1929 г. тя нараства на 4056 хиляди хектара, т.е. със 6,6%. За същия период засятата и засадената площ (без угарите) се увеличава с 11,1% от 3185 хиляди хектара на 3582 хиляди хектара. Това се дължи най-вече на разширяването на площите, засети и засадени с други култури, освен зърнените храни. За периода до началото на Голямата депресия те се увеличават повече от два пъти – от 203 хиляди хектара на 492 хиляди хектара[19]. Този ръст на засятата и засадена земя с технически култури включва и обработването на пустеещи до Първата световна война земи, което води и до общо увеличение на тяхното производство[20].

Тенденция към намаляване на относителния дял на зърнените храни за сметка на другите селскостопански култури, и най-вече на индустриалните, през втората половина на 20-те година на XX в. се наблюдава и при обема на производството. Върху това оказва влияние силното развитие на индустрията след Първата световна война и увеличеното търсене на земеделски суровини на вътрешния пазар, особено на захарно цвекло, тютюн, памук, лен, коноп[21]. Най-голямо участие в ръста на общия обем производство на тези култури след войните има тютюнът[22].

Истинската трансформация на българското селско стопанство към интензивни производства, различни от зърненото, и по-голямата му пазарна ориентираност става през 30-те години на XX век. Тя се катализира от пораженията, които Голямата депресия нанася на този отрасъл. През тези години в него могат да се открият все повече елементи на модерно пазарно стопанство. Освен неблагоприятната конюнктура на световния пазар за българските зърнени храни, наличната свободна работна сила и благоприятните природо-климатични условия, колкото и парадоксално да е на пръв поглед, положително влияние за развитието на такива производства има и структурата на поземлената собственост в България.

Рентабилното отглеждане на зърнени храни предполага големи компактни масиви от земеделска земя. Поради редица обективни и субективни причини такъв тип

---

[19] *Христофоров, Ас.* Развитие на конюнктурния цикъл..., с. 130.

[20] *Икономика на България* до социалистическата революция, С., 1989, с. 437.

[21] *Месечни статистически известия* на Главна дирекция на статистиката, 1933, кн. 4, с. 175.

[22] *Пак там*, с. 177.

поземлена собственост по принцип е рядкост в българското земеделие[23]. Нейното присъствие в селското стопанство намалява още повече след 1919 г., когато окончателно Южна Добруджа, регионът, в който има по-големи земеделски стопанства отглеждащи зърнени храни, е отделен от българската територия.

Преобладаващата дребна и средна земеделска собственост, в повечето случаи разпокъсана на малки ниви, е много удобна за отглеждане на технически култури, лозя, зеленчуци, розови насаждения, тютюн, за овощни градини и др. Значителните и разпръснати териториално водни запаси на страната, които с по-елементарни мелиорации и минимални капиталовложения могат да се използват за напояване, също благоприятстват трансформацията на земеделското производство.

Това, че стопанската криза 1929-1934 г. нанася големи поражения на земеделието в България поради сериозното спадане на цените на неговата продукция на световния пазар, е най-разпространената в литературата по стопанска история теза за състоянието на този отрасъл в кризисните години[24]. Тази констатация е истинна по същество, но се нуждае от известни уточнения, отнасящи се до размерите и особеностите на вредите от стопанската криза върху селското стопанство. Очертаването на по-точна картина на състоянието на отрасъла, както и на заетото в него население което според преброяването през 1926 г. е около 80% от стопански активното население на България, има съществено значение за правилното разбиране на процесите, протичащи в аграрния сектор на българската икономика и ролята на държавата в тези процеси[25].

Първият извод, който се прави в българската историография от факта на всеобщото и съществено понижаване на цените на земеделските произведения в национален и международен план е, че сериозно спадат доходите на населението, занимаващо се със селско стопанство. Това е факт, но по-съществено в случая е това, че намалението на цените не е еднакво за различните видове селскостопански култури и по този начин не се нанася еднакъв по сила удар на различните категории стопанства. Според изчисленията на проф. Н. Долински през периода 1929-1933 г. най-много спада доходът от т.нар. индустриални култури, следван от спада при варивата, зърнените храни, фуражните растения, градините и лозята и маслодайните растения[26]. Следователно от голямо значение за отчитането на ефекта от стопанската криза върху положението на селското население в България е това, какви култури доминират в производството на отделни категории земеделски стопанства.

---

[23] Географският релеф е един от факторите за сравнително малките размери на поземлената собственост в България. Тази обективна причина за липсата на големи компактни земеделски стопанство еднолична собственост, допълнително е подсилвана от съществуващия в страната Закон за наследството, за който вече стана дума на друго място в този труд, и който превръща процеса на раздробяването на собствеността в перманентен.

[24] *Икономиката на България* до социалистическата революция, С., 1989, с. 646; *Саздов, Д. и др.*, История на националното и световното стопанство, С., 2002., с. 365-367 и др.

[25] *Икономиката на България* до ...., с. 435.

[26] *Долински, Н. В.* Проявите на кризата в българското земеделско стопанство – *Годишник на Висшето търговско училище – Варна,* 1934-1935, VIII, Варна, 1936, с. 28-32.

Статистическите данни също показват, че има определена зависимост и между размера на притежаваната земя от отделните стопанства и степента на намаляване-то на получаваните доходи от тях. От данните в таблица № 2 се вижда една сравнително ясно очертана тенденция – със задълбочаването на кризата по-голямото е спадането на доходите на по-едрите селски стопанства от тези на дребните.

Таблица 2

Брутен доход на стопанствата, измерен като процент от същия доход от предходната година (1929=100%)

Големина на стопанството	*1930 г.*	*1931 г.*	*1932 г.*	*1933 г.*
До 19 дка	70,65	84,26	95,41	89,21
20-99 дка	66,95	92,26	82,42	83,73
100-299 дка	69,70	95,96	82,76	80,94
300-999 дка	69,51	95,29	84,37	79,42
Над 1000 дка	70,31	91,45	91,17	82,21
Средно:	69,16	93,83	81,53	82,75

Източник: *Долински, Н. В.* Проявите на кризата в българското земеделско стопанство - *Годишник на Висшето търговско училище – Варна,* 1934-1935, VIII, Варна, 1936, с. 28-32.

Проф. Долински отбелязва и една друга особеност в развитието на селското стопанство в периода между двете световни войни. Ако се сравняват годините на кризата с предходния период 1924-1928 г., данните показват, че в кризисните години доходите на стопанствата с по-малък размер на земята намаляват повече от доходите на по-едрите стопанства. Ако обаче за база се вземат данните от 1929 г., началото на Голямата депресия, по време на кризата се получава друга картина – стопанствата с по-малко земя запазват по-голяма част от дохода си, отколкото едрите стопанства, т.е. последните са засегнати по-сериозно от спадането на цените на земеделските произведения в кризисните години[27].

Различията, които дават статистическите данни в зависимост от това каква база за сравнение се взема при изчисляването на доходите от селското стопанство по време на кризата, се обясняват с новата роля на тютюна в селскостопанското производство на България след Първата световна война. Тази роля не е еднозначна.

В първите години след войната делът на площите, засети с тютюн, в общия размер на обработваемата земя нараства 5,8 пъти, а средногодишното му производство се увеличава от 5690 т. в навечерието на войните 1912-1918 г. на 32 832 т. през периода 1919-1923 г. От средата на 20-те години на XX в., след приключването на гръцко-турската война и връщането на двете държави на международния тютюнев пазар, започва бързо понижаване на цените на тютюните. Това довежда до спадане на доходите на българските тютюнопроизводители и появата на проблеми в тютюнопроизводството още преди настъпването на световната стопанска криза. През

[27] *Пак там*, с. 24-32.

втората половина на 20-те години на XX в. най-засегнати в това отношение са по-дребните селски стопанства, защото общо за страната производството на тютюн има най-голям дял в сумарния доход на тези домакинства. Средно за периода 1924-1928 г. процентното участие на тази култура в дохода на отделните стопанства е следният: за стопанства до 19 дка – 69,78%; от 20 до 99 дка – 34,63%; от 100 до 299 дка – 3,73%; от 300 до 999 дка – 3,48% и над 1000 дка – 2,03%[28].

Съществена причина дребните селски стопанства да са по-слабо засегнати и да запазят по-голяма част от дохода си, отколкото средните и едрите по време на икономическата криза 1929-1934 г., от една страна, се явява обстоятелството, че цените на тютюна спадат още в периода преди нейното начало и базата за сравнение става по-ниска, а от друга – това, че по време на кризата най-голямо е спадането на цените на зърнените храни, а те са по-слабо застъпени в производството на дребните домакинства. През 1931 г. процентното участие на зърнените култури в общия доход на отделните стопанства е както следва: стопанства до 19 дка – 16,91%; от 20 до 99 дка – 44,9%; от 100 до 299 дка – 61,67%; от 300 до 999 дка – 62,62% и над 1000 дка – 72,12%[29].

От посочените данни става ясно, че по време на кризата от 1929-1934 г. най-големи поражения са нанесени на по-едрите стопанства, защото в тях зърнените храни заемат доста съществен дял от общия доход. При дребните земеделци кризата не се усеща толкова силно, поради това, че в техните стопанства се произвеждат повече други култури, чиито цени на международния пазар не спадат толкова, ако са предмет на износ, и те имат сравнително сигурен пазар в България като суровина на местната индустрия или за консумация. Производството на зърнени храни в тези стопанства е главно за задоволяване на вътрешните им потребности и по-рядко такива артикули се изнасят на пазара.

Стопанската криза 1929-1934 г. довежда до нова промяна във вътрешната структура на обема на селскостопанското производство. Докато след Първата световна война и през 20-те години на XX в. се увеличава относителният дял на т.нар. интензивни култури,[30] в началото на периода на кризата отново се засилва производството на екстензивните[31]. Зърнените храни придобиват доминиращо място в общия доход от селското стопанство, въпреки най-голямото спадане на международните цени на тези култури[32]. Това се обяснява отчасти с увеличението на засятата площ, а оттам и на обема на производството, основно в дребните земеделски стопанства като защитна реакция срещу кризата.

---

[28] *Ненов, С.* Тютюнът в нашето народно стопанство – Сп. БИД, 1929, кн. 1, с. 25-33. *Долински, Н.*, Цит. съч., с. 40.

[29] *Долински, Н.* Кризата в българското селско стопанство..., с. 34.

[30] В интензивните селскостопански култури се включват маслодайните, индустриалните, фуражните култури, изкуствените ливади, градини, лозя, варива, бостани.

[31] В екстензивните селскостопански култури се включват зърнените храни, естествените ливади и картофите.

[32] *Годишник на* Висшето търговско училище Варна, 1934-1935, Варна, 1936, с. 36.

Таблица 3

Засята площ и производство на зърнени храни,
маслодайни и индустриални култури 1928-1933 г.

Години	Зърнени храни		Маслодайни и индустриални култури		общо	
	Засята площ (хект.)	Производство (100 кг.)	Засята площ (хект.)	Производство (100 кг.)	Засята площ (хект.)	Производство (100 кг.)
1929	2 615 686	25 154 650	127 833.57	1 009 939.05	2 743 519.66	26 164 589.05
1930	2 719 494	33 584 898	128 472.66	1 036 804.67	2 847 966.66	34 621 702.64
1931	2 655 170	35 201 288	170 569.50	1 564 990.57	2 825 739.50	36 766 278.57
1932	2 668 331	32 419 875	116 167.53	913 131.04	2 784 498.53	33 333 006.04

Източник: Таблицата е съставена по Месечни статистически известия на Главна дирекция на статистиката за 1933 г., кн. 9 и 10.

Увеличаването на производството на зърнени храни в началото на кризата обаче, се дължи най-вече на много добрите реколти през 1930 и 1931 г.[33]. Влияние за това оказва и държавната политика на подпомагане на зърнопроизводството чрез дирекция "Храноизнос" и Българска земеделска банка.

Значително е и увеличението на дохода от фуражните растения по време на кризата. От 1929 до 1933 г. годишно той е повече от 2 пъти по-голям спрямо периода 1924-1928 г. В сравнение със земеделската 1927/1928 г. през 1933/1934 г. площите, засети с фуражни растения, са се увеличили с 19,1% – от 533 хил. хектара на 659 хил. хектара. За същото време производството на тези култури показва ръст от 26,2% – 1212 хил. тона на 1642 хил. тона през 1932/1933 г. Наистина статистиката за 1933 г. показва силно намаляване на дохода от фуражните растения и той се доближава до нивото от 1924-1928 г., но това се дължи на изключително лошата реколта от посевните треви (изкуствените ливади) през тази година[34].

Причините за промените при различните зърнени култури по време на кризата са различни. Така например, ръстът на относителния дял на фуражните растения в обработваната земя и земеделското производство се дължи на обстоятелството, че се увеличава броят на отглежданите животни като естествена реакция на компенсация на спадането на дохода от зърнените храни. Освен това в първите години на стопанската криза (1930 и 1931 г.) износът на животинска продукция, най-вече на живи животни, отбелязва значително покачване. Засилва се търсенето на непреработени скотовъдни произведения. Свиването на външните пазари за такива артикули започва доста късно – през 1933 и 1934 г., когато кризисните явления вече започват да отшумяват[35].

При индустриалните култури картината е малко по-сложна, защото тяхното производство се влияе от различни фактори. На първо място трябва да се отбележи,

[33] *Годишник на* Висшето търговско училище Варна, 1934-1935, Варна, 1936, с. 36.

[34] *Статистически годишник* на Царство България за 1936 г., С., 1937.

[35] *Стефанов, Ив.*. Външната търговия на България след войните – Тр. СИСП при СДУ, 1938, кн. 2-3, с. 38.

че с изключение на тютюна и отчасти на розовия цвят, останалите произведения от тази категория нямат съществено място в българския износ и поради това спадането на цените на световния пазар не се отразява на производството им и на дохода на производителите.

В групата на маслодайните растения през периода 1929-1934 г. има значителни колебания, които се дължат най-вече на влиянието на природните условия. Не е възможно да се определи някаква тенденция, която да е породена от кризата. Индексът на обема на производството на тези култури, при база 1908/1912 г. = 100, през 1929 г. е 81, през 1930 г. – 206, през 1931 г. – 210, през 1932 г. – 121 през 1933 г. 129 и през 1934 г. – 191[36]. Същите колебания по време на кризата показва и засятата и засадена площ с тези селскостопански произведения[37].

При влакнодайните растения обаче, по време на кризата се забелязва една трайна и доста силна тенденция към нарастване на производството. Индексът на неговия обем (1908/1912 г.=100) през 1929 г. е 168, през 1930 г. – 176, през 1931 г. – 186, през 1932 г. – 223, през 1933 г. – 354 и през 1934 г. – 532. Има едно увеличение от 3,16 пъти в края на периода в сравнение с началото[38].

Причината за ръста тук се открива в засиленото търсене на тези артикули на вътрешния пазар като суровина за местната индустрия, както и на планомерното насърчаване на памукотекстилната индустрия от страна на държавата по време на кризата. Това довежда до бързи темпове на увеличаване на засятата площ с тези култури, особено на памук[39].

Показателите за обема на производството на захарно цвекло също показват колебания, които са доста значителни. Това се дължи на конфликта между захарния картел и Министерството на финансите по отношение на вътрешните цени на захарта по време на кризата и значителните колебания в търсенето на българска захар на външния пазар, главно в Турция и Гърция[40].

Производствата на тютюн и розово масло по време на стопанската криза се влияят изключително от цените на международния пазар и поради това техният износ показва една трайна тенденция на намаляване през целия период от 1929 до 1934 г. и поради това те са най-засегнати и понасят най-големи поражения[41].

Колебанията в количествата изнесен тютюн на листа не са големи и не може да се твърди, че те се свиват съществено, но стойността му пада и от началото до края на периода намалява почти три пъти (2,95 пъти). При розовото масло положението е още по-трагично. Тенденцията на намаляване на количеството и стойността на

---

[36] *Тотев, А.* Индексни числа за обема на растителното производство в България – Тр. СИСП при СДУ, 1935, кн. 2-3, с. 94.

[37] *Статистически годишник* на Царство България за 1936 г., С., 1937.

[38] *Тотев, А.* Цит. съч. с. 94.

[39] *Статистически годишник* на Царство България за 1936 г., С., 1937.

[40] *Калинов, Д.* Картели и регулиране на цените – Списание Б. Ик. Д., 1931, кн. 6, с. 345-347. Захарният картел е създаден през 1924 г. от четирите действащи в България захарни фабрики.

[41] *Стефанов, Ив.* Външната търговия на България след войните..., с. 59-96.

износа на този артикул е съвсем ясно очертана. През 1934 г. е изнесено 2,2 пъти по-малко количество в сравнение с 1929 г., а стойността му е 7,5 пъти по-малка[42].

При другите категории растителни произведения – варивата и картофите, плодовете и зеленчуците, както и при лозята, през целия период на кризата има трайна тенденция на нарастване на обработваната земя и на производството.

Таблица 4

Земеделско производство (хиляди тона)

Видове култури	1927/28 г.	1928/29 г.	1929/30 г.	1930/31 г.	1931/32 г.	1932/33 г.	1933 34 г.	1934/35 г.	1935/36 г.	1936 37 г.
Зърнени храни	2,623	2,515	3,358	3,520	2,967	3,331	2,411	3,002	3,270	3,159
От тях: *пшеница*	*1,338*	*903*	*1,560*	*1,737*	*1,310*	*1,509*	*1,078*	*1,304*	*1,614*	*1,537*
Тютюн	16	33	27	31	17	24	21	28	30	31
Памук (влакно)	0,7	0,9	0,8	0,9	1,3	2,4	3,4	8,4	6,2	8,9
Коноп (влакно)	1,2	1,3	1,5	1,5	1,7	2,1	2,7	3,4	3,2	3,8
Варива и картофи	42	101	131	147	152	162	142	-	-	-
Зеленчуци	106	148	120	125	136	155	128	-	-	-
Фуражни растения	1,212	1,370	1,574	1,540	1,469	1,642	929	-	-	-
Грозде	313	296	284	376	397	431	454	-	-	-

Източник: Статистически годишници на Царство България от 1929 до 1937 г.

От изложеното по-горе могат да се направят няколко констатации и оценки за състоянието на българското селско стопанство по време на стопанската криза 1929-1934 г. На първо място трябва да отбележим, че спадането на цените на селскостопанските произведения на международните пазари се отразява сериозно на състоянието на този отрасъл, но на макониво. Отделните категории земеделски стопанства не са засегнати в еднаква степен. Размерът на пораженията, които кризата нанася върху дадено земеделско стопанство, зависи от вътрешната структура на неговото производство. Най-тежко аграрната криза се отразява на едрите за българските мащаби земеделски стопанства – със земя над 100 декара, където зърнените храни носят средно около 2/3 от дохода, защото международните цени на тези артикули спадат най-много.

[42] *Пак там.*

В по-дребните селски стопанства, със земя приблизително до 100 декара, по-голямата част от дохода се формира от други култури, между които най-съществени са индустриалните растения. По време на кризата техните доходи остават по-стабилни, макар че също намаляват. Като се има предвид и фактът, че при такива домакинства, особено при по-дребните от тях, степента на пазарност на доходите е доста под 50%, може да се твърди с основание, че те не са засегнати толкова съществено от стопанската криза. Увеличаването на обработваемата земя и добивите от зърнени храни при тези домакинства трябва да се оценява като защитна реакция на запасяване, типична за дребните селяни в кризисни години, нямаща нищо общо с пазарните механизми.

Важно за целта на това изложение е да се отбележи също, че кризисните явления през периода 1929-1934 г. засилват структурните промени в българското селско стопанство, които стават елемент от неговата модернизация и успехите му през 30-те години на XX век. Засятата площ и производството на зърнени храни не отбелязва съществени промени, но се увеличава значително площта и производството на памука, конопа, зеленчуците, гроздето, фуражните култури. Всички те намират пазар в трудните времена на стопанската криза като суровина за местната индустрия или се изнасят в държави, където не се произвеждат такива артикули. Като се има предвид, че изброените по-горе селскостопански артикули, с изключение на зърнените храни, са широко застъпени като производство в по-дребните селски стопанства, твърдението, че тези стопанства по-слабо усещат ударите на стопанската криза, намира още едно потвърждение.

И накрая, пораженията от стопанската криза върху българското селско стопанство не трябва да се преувеличават. Тя се отразява по различен начин на различните категории земеделски стопанства, но не в такава степен, както в големите държави със силно развит аграрен сектор като САЩ, Аржентина, Бразилия и др. Българското селско стопанство, както и цялата ни икономика, по време на стопанската криза 1929-1933 г. остават един остров, който е встрани от "окото" на стопанския циклон, обхванал света.

След 1934 г., когато Голямата депресия започва да отшумява в българската икономика, българското селско стопанство е вече в интензивно възходящо развитие. Задълбочава се трайно заложената тенденция на преструктурирането на производството. От 1933/34 г. до 1937/38 г. размерът на обработваемата площ нараства с нови 10%[43]. От една страна, това се дължи на разораването на угарна земя, а от друга, е следствие от значителното увеличение на цените на българските земеделски произведения на вътрешния и международните пазари.

За увеличаването на размера на обработваемата земя значителен дял имат земеделските култури извън зърнените храни. За целия период от 1925/26 до 1937/38 г. засятата площ със зърнени храни показва съвсем минимален ръст – от около 2 350 000 хектара до 2 750 000 хектара. В същото време площта, заемана с всички

[43] *Христофоров, Ас.* Цит. съч., с. 59.

останали земеделски култури, се увеличава от около 200 000 хектара през 1925/1926 г. на около 1 000 000 хектара през 1937/1938 г.[44]

Нарастването на размера на обработваемата земя става един от факторите за ръст на производството на всички земеделски култури. Този процес е най-видим през 30-те години на XX век. Най-голямо увеличение има при производството на индустриалните растения, плодовете, зеленчуците, гроздето, преработените животински продукти, птици, яйца и др. Всички те намират все по-голямо място в структурата на българския износ, което до голяма степен се дължи и на държавните грижи за намиране на нови пазара за тези артикули.

Крайните резултата от трансформацията на българското земеделско производство в периода между двете световни войни (1919-1939 г.) добре се илюстрират от следните данни.

Таблица 5

Засята площ и производство

Култури	1907/11 г.	1924/28 г.	1929/33 г.	1934/38 г.	1936/37 г.	1907/11 г.	1924/28 г.	1929/33 г.	1934 38 г.	1936 37 г.
	Средногодишно засята площ (хил. хект.)					Средногодишно добиви (хил. квинтала)				
Зах. цвекло	2,1	15,4	16,0	7,5	-	333,0	2 210,5	2 696, 6	1 208,4	-
Сл. семе	-	29,6	78,6	149,5	-	-	226,7	706,3	1 309,5	-
Памук	0,7	3,7	9,0	39,1	-	1,8	5,3	12,6	72,8	-
Коноп	3,2	4,0	4,1	7,2	-	9,9	13,7	16,2	35,6	-
Лен	0,2	0,2	0,4	2,9	-	1,8	0,7	1,0	3,4	-
Лозя										
Овощ.	5,5	-	71,2	-	75,6*	202,8	-	2 914,0	-	2 399,0*
град.	8,0	-	19,3	-	25,6*	377,6	-	555,1	-	1 123,4*
Зелен-чуци	10,3	-	13,3	-	18,8	632,0	-	1 369,4	-	2 798,1

*Данните са само за 1936 г.

Източник: Бобчев, К. Външната търговска политика на България след войната, Трудове на СИСП при СДУ, 1938, № 4, С., 1939, с. 37.

В периода от Първата световна война до 1939 г. животновъдството продължава да заема второстепенна роля в българското селско стопанство. Отглеждането на различни видове животни до началото на 30-те години на XX в. е предимно за домашни цели и работен добитък. Изключение прави овцевъдството, чиято продукция, най-вече вълната, намира добър пазар в България и отчасти в чужбина.

[44] *Пак там.*

От началото на 30-те години, особено след преодоляването на Голямата депресия, животновъдството отбелязва значително развитие. Има ръст на отглежданите на крави, свине, домашни птици и др., за които външните пазари съществено се увеличават в сравнение с предходния период. Освен живи животни България започва все повече да изнася месо, яйца кожи и други животински продукти. Въпреки положителните тенденции в развитието на този отрасъл от селското стопанство, до края на разглеждания период той не заема съществено място в българската икономика. Например, износът на живи животни през 1936/1937 г. е 2,8% от общата стойност на целия износ[45].

Данните за състоянието на животновъдството в периода между двете световни войни не са толкова подробни, както за земеделието. Като цяло този отрасъл се развива в две направления. От една страна, той осигурява двигателна сила за земеделието, транспорта и армията, а от друга – неговата продукция в различни състояния (живи животни, замразено месо, яйца и др.) е част от българския износ.

Наличният добитък в България е установяван на два пъти от 1919 до 1939 г. по време на извършените преброявания на населението през 1926 и 1934 г. При едрия рогат добитък се наблюдава една сериозна тенденция на намаляване. В сравнение с преброяването през 1926 г. през 1934 г. младите телета (до 1 година) намаляват средно с 22%, младите говеда (от 1 до 2 години) намаляват с 58%, впрегатните волове (над 2 години) – с 12%, воловете за угояване – с 11%. При впрегатните крави (над 2 години) намалението е с 20%, а при кравите за угояване – с 26%[46].

Причините, които се сочат в специализираната литература по онова време за такова намаление на едрия рогат добитък, са основно две: 1) Два големи пика в клането на добитъка през 1926/27 и 1933/34 г., които са фиксирани от статистиката, но не са обяснени; 2) Процесът на раздробяването на поземлената собственост, който не намалява през разглеждания период, разораването на общински мери (пасища) и превръщането им в обработваема площ[47].

Причините за ликвидирането на едрия добитък през посочените години трябва да се търсят и в лошите реколти, а за втората земеделска година (1933/1934 г.) – в стремежа за увеличаване на земеделското производство и разораването на угари и ливади като защитна реакция на дребните и отчасти на средните стопанства срещу пораженията на кризата.

За състоянието на дребното животновъдство косвено може да се съди по постъпленията от втория по важност селскостопански данък – беглика. От следващата таблица № 6 се вижда, че броят на дребния добитък в българското селско стопанство от 1928/29 до 1936 г. е сравнително постоянна величина. Изключение прави 1931/32 г., когато броят на овцете е с около 1 млн. по-малко в сравнение с началната година на измерването. Обяснението отново трябва да се търси в причините за ликвидирането на едрия рогат добитък, посочени по-горе.

---

[45] *Бобчев, К.* Външната търговска политика на България..., с. 40.

[46] *Н. К.* Добитъкът в България според преброяването през 1926 и 1934 г. – Тр. СИСП при СДУ, 1938, № 2-3, С., 1939, с. 118.

[47] *Пак там,* с. 119.

Друга констатация, която може да се направи от данните в таблицата, е това, че съществени за българското животновъдство са отглежданите овце, чийто брой е в пъти по-голям от броя на козите. Освен за развитието на отрасъла овцете заемат подобаващо място и в българския износ.

Таблица 6

Облагане с данък върху овцете и козите (беглик)

Финансови години	*Данъкоплатци (хил.)*	*Овце (хил.)*	*Кози (хил.)*
1928/1929	486.9	8 472.6	1 242.5
1929/1930	484.1	7 999.2	1 164.1
1930/1931	485.1	7 444.2	1 121.1
1931/1932	502.9	8 122.5	1 128.5
1932/1933	525.2	8 575.2	1 012.0
1933/1934	524.2	8 623.5	926.6
1934 (9 месеца)	542.0	8 801.9	875.9
1935	572.0	8 713.9	904.5
1936	567.2	8 431.1	725.1

Източник: Недков, Б. Развитие на българската финансова система през последното десетилетие. – Тр. СИСП при СДУ, 1937, № 3-4, С., 1938, с. 128.

Втората роля на животновъдството в икономическия живот е свързана с неговото участие във външната търговия на България и по-специално в износа на страната. Това има пряк ефект върху сферата на държавните финанси – митническите приходи, платежния баланс и от началото на 30-те години на XX в. – върху клиринговите плащания, които по това време стават основни във външната търговия.

Интерес представляват данните за стойността на износа на животинска продукция и живи животни и процентното му участие в стойностния израз на целия износ на страната[48]. Като цяло неговият дял намалява, което се дължи на увеличаването на дела на земеделските произведения извън зърнените храни, както и на разнообразяването на стоковия състав на целия износ. За периода 1932-1935 г. средната обща стойност на българския износ е 12 017 000 000 лв. По същото време износът на живи и заклани животни и птици и животинска продукция е 3 049 400 000 лв., което 25,37% от целия износ. За сравнение за периода от 1936 до 1939 г. общата стойност на износа е 15 652 000 000 лв., а износа на животни и животинска продукция – 2 427 700 000 лв. =, или 15,51% от целия износ[49].

---

[48] Тук, както и в предходните позовавания на статистиката, ще използваме данните за 30-те години на XX в., защото те са по-сигурни и защото данните от 20-те години не са пълни. Освен това 20-те години не са типични за процесите, които стават в българското село, включително и в животновъдния му сектор

[49] *Месечните статистически бюлетини* на БНБ за януари 1935 г. (стр. 10), януари 1936 г. (стр. 10), януари 1937 г. (стр. 13) и декември 1939 г. (стр. 16).

Таблица 7

Износ на животни и животинска продукция по години

Стоки	*Мярка*	*1932*	*1933*	*1934*	*1935*	*1936**	*1937*	*1938*	*1939 (ян.-ноември.)*
		Количество							
Яйца	тона	18 804	15 670	14 534	12 774	1 628	17 516	15 180	14 042
Едър рогат добитък	бр.	2 067	5 495	16 474	18 231	1 914	15 569	9 436	3 802
Дребен добитък	бр.	4 399	1 507	31 109	55 133	-	7 895	6 613	885
Кокошки живи	бр.	1 103 027	1 089 766	1 040 146	1 164 344	32 200	798 694	883 378	250 555
Кокошки заклани	тона	1 881	1 640	2 689	3 201	1 018	4 767	3 170	1 479
Дом. птици (без кокошки) заклани	тона	367	249	245	512	430	618	495	71
Бекон	тона	-	-	-	-	97	504	494	240
Сирене	тона	71	61	147	339	51	243	212	263
Кашкавал	тона	1 109	1 108	1 055	1 577	213	1 127	1 444	346
Млечни масла	тона	32	15	9	145	4	14	24	5
Сурови кожи от др. добитък	тона	1 198	1 594	1 970	2 179	187	2 246	1 339	1 389

* Всички данни са за ноември и декември; данните за живите кокошки и млечните масла са само за декември.

Източник: Таблицата е компилирана от данните в *Месечните статистически бюлетини* на БНБ за януари 1935 г. (стр. 10), януари 1936 г. (стр. 10), януари 1937 г. (стр. 13) и декември 1939 г. (стр. 16)

Намаляването на значението на животновъдството за българската икономика като цяло е значителен факт, който допълва нейната характеристика. Този отрасъл на българското селско стопанство има директна връзка не само с външната търговия на България, но и с нейната индустрия, която в значителна степен се захранва с животински суровини. За разлика от земеделието, където се наблюдава увеличение на производството на т.нар. технически (индустриални) култури, които намират пазар в местното индустриално производство, животновъдството в по-голяма степен разчита на износа. Там обаче през втората половина на междувоенното двадесетилетие условията и резултатите са доста противоречиви.

3. РАЦИОНАЛИЗАЦИЯ ИЛИ ТРАНСФОРМАЦИЯ – БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА И СЕЛСКОТО СТОПАНСТВО МЕЖДУ ДВЕТЕ СВЕТОВНИ ВОЙНИ (1919-1939 г.)

Българското селско стопанство е обременено с проблеми още от времето преди Първата световна война. Значителна част от тях са от обективен характер и са следствие от географски и геополитически (историческа съдба) обстоятелства. Отрасълът, както навсякъде по света, е в пряка силна зависимост и от климатичните условия. Същевременно обаче съществуват и субсктивни причини за спецификата на развитието на аграрния сектор на българската икономика, особено що се отнася до земеделието, и основната от тях е неадекватната политика на българската държава след Освобождението от османска власт през 1878 г.

В променените условия след Първата световна война индустрията, включително и тази, която е под режима на насърчителното законодателство, остава на заден план като обект на внимание от страна на теоретическата и практическата икономическа мисъл в България. В центъра на своята активност стопанските дейци поставят намирането на рационални пътища за развитието на селското стопанство. След Първата световна война до към началото на 30-те години на XX в. на дневен ред стои не въпросът "индустрия или земеделие", а "рационализация или трансформация" на селското стопанство[50]. Дилемата, дали да се рационализира българското земеделие като се запази производствената му структура от преди войните, или да се измени тя като се развие повече производството на технически култури, плодове и зеленчуци, както и животновъдството, се появява в българското общество още веднага след войната.

Изявен привърженик на рационализацията на българското земеделско стопанство и запазване на производствената му структура от преди войните, в която да доминират зърнените храни, е проф. Ив. Странски[51]. Такива възгледи за развитието на отрасъла се поддържат и от проф. Ян. Моллов[52]. В началото на 30-те години в подкрепа на рационализацията на селското ни стопанство, без да се променя неговата производствена структура, се изказват и от Дружеството на българските агрономи[53].

Другата основна идея – за трансформация на селското стопанство – намира почва и се разпространява бързо в България поради сериозните затруднения във външната търговия на страната след Първата световна война. В промяната на производствената структура на отрасъла много икономисти виждат средство за активизиране на външната търговия на страната. Това, според тях, ще доведе от една страна до стабилизиране на държавните финанси, а от друга – до увеличаването на доходите на селското население и подобряването на неговото положение чрез намиране на

---

[50] *Яранов, Ат.* Нашата земеделска политика – Сп. Българското икономическо дружество (Сп. БИД), 1931, кн. 1, с. 5-17.

[51] *Странски, Ив.*. Задачи на Министерството на земеделието. – Земеделие, 1924, кн. 1-2, с. 17-21.

[52] *Моллов, Ян.* Земеделие и индустрия. – ГСУ, Агрономически факултет, III, 1924-1925, с. 255-278.

[53] *Сп. БИД,* 1931, кн. 1, с. 54-64; кн. 2, с.113-138.

нови пазари вътре и извън страната. Тази част от теоретиците и практическите дейци на стопанството пледира и за ново отношение на държавата към индустрията, настоявайки да се стимулира развитието само на такива индустриални производства, които работят с местни, главно селскостопанския суровини. Привърженици на такава позиция са проф. Н. В. Долински[54], Ат. Яранов[55], проф. Г. Хлебаров[56] и други.

В началото на 30-те години на XX век проф. Долински изказва тезата, че за да се "излекува" селското стопанство на България, е необходимо преди всичко да се ограничи производството на зърнени храни до количеството, нужно за вътрешна употреба от българското население. "Българските зърнени храни трябва да изчезнат като обект за експорта – заявява професорът – иначе българският земеделец ще бъде винаги изложен на лошите последици от поражения в пазарната борба от страна на народи, които са по-приспособени за производството на зърнени храни за експорт. България ще трябва да засили производството на трудоинтензивни култури, за чието производство благоприятстват и малките размери на дребното българско селско стопанство, и изобилието на работни сили в българското семейство, и плодородната българска почва, която дава възможност за голямо разнообразие на културите"[57].

С тази концепция на проф. Долински се предлага разрешение на два основни проблема на българското земеделие, възникнали още след Освобождението – превръщането на преобладаващите дребни земеделски стопанства, разпокъсани на малки парчета земя – в рентабилни, и намаляването на наличната скрита безработица в българското село, която става значителна след Първата световна война[58]. Малкото число на едрите земеделски стопанства и малката степен на компактност на поземлената собственост правят нерентабилно за икономиката отглеждането на доминиращите до този момент в производствената структура на българското земеделие зърнени храни. Същевременно, производството на тези култури не изисква позначително количество работна ръка и по този начин не съдейства за "стопяване" безработицата на село. Трудно може да се опонира на формулираното от проф. Долински решение на посочените проблеми в българското селско стопанство – съвсем актуално за България след Първата световна война и не толкова трудно за реализиране.

Оживена дискусия в професионалните среди предизвиква рефератът на Ат. Яранов "Нашата земеделска политика", четен пред Българското икономическо дружество в края на 1930 г. Дискусията е публикувана в два броя на Списание на Българското икономическо дружество. В нея участват изявени научни работници и дейци

---

[54] *Долински, Н. В.* Кризата в българското селско стопанство – Сп. БИД, 1931, кн. 1, с. 27-36.
[55] *Яранов, Ат.* Нашата земеделска ... с. 17.
[56] *Хлебаров, Г.* Кризата в нашето земеделие – Звено, 1930, кн. 5, с. 70-73.
[57] *Долински, Н. В.* Кризата в българското..., с. 35-36.
[58] *Димитров, М.* Търновската конституция, Законът за наследството от 1890 г. и състоянието на поземлената собственост в България – В: "*130 години от Руско-турската освободителна война (1877-1879 г.) и възстановяването на българската държавност*", Сборник доклади от Юбилейна международна научна конференция 19-20 февруари 2008 г., С., УИ "*Стопанство*", 2008, с. 223-229.

от практиката, привърженици на двете основни тези за развитието на селското стопанство, като проф. Ив. Иванов, проф. Ян. Моллов, д-р Ас. Чакалов, д-р Б. Янчулев, Иван Тутев, П. Грънчаров и други[59].

Дискусията е много интересна и същевременно много показателна. От нея ясно личи, че и в началото на 30-те години на XX век големият въпрос за бъдещето на българското селско стопанство – *рационализация или трансформация* – поставен още след Първата световна война, продължава да разделя икономическата теоретическа мисъл и дейците от практиката. В по-голямата си част "практиците" застават на позицията за по-нататъшно насърчаване отглеждането на зърнени култури като се съсредоточат усилията в рационализация на производството и сериозна намеса от страна на държавата[60].

Тезата за необходимостта от трансформация на българското земеделие са лансира предимно от академичните среди. Такова е и становището на автора на реферата Ат. Яранов. Това е по-перспективната позиция, но тя по времето преди кризата няма много поддръжници. Нейната реализация изисква значителни усилия и финансови ресурси от страна на държавата и субектите в аграрния сектор и това я прави доста непопулярна.

Всички обаче, независимо от това как чертаят бъдещето на аграрния сектор в българската икономика, виждат в държавата основен фактор и във воденатa от нея стопанска политика решаващ регулатор за развитието му. Това единодушие по отношение на необходимостта от държавна намеса в развитието на отрасъла се дължи отчасти и на появилите се нови тенденции в световен мащаб в стопанските функции на държавата и превръщането й в пряк участник в икономическия живот след Първата световна война, което насочва и икономическата мисъл у нас в тази насока.

По-съществено е обаче това, че българската икономика, и най-вече селското ни стопанство, имат по-голяма нужда от държавна поддръжка и намеса, в сравнение с редица други страни в Европа, поради закъснялото икономическо развитие на страната. Много точно е изразил тази необходимост в една своя статия д-р К. Бобчев: "Изобщо в България като аграрна страна със зараждаща се индустрия, много по-голям обсег и значение има протекционизмът и другите мерки за пряко насърчение и повдигане на производството, т.е. за премахване на недостатъците на едно бавно

---

[59] *Списание на* БИД, 1931 кн. 1, с. 54-64; кн. 2, с.113-138.

[60] Най-подробно вижданията на тези кръгове за характера и насоките на държавната намеса в селскостопанския сектор, с цел неговата рационализация, са изложени в резолюцията на конференцията на директорите на подвижните земеделски катедри в България, проведена в края на 1929 г. В нея се настоява за цялостна ревизия на "общата стопанска, финансова, кредитна и фискална политика" на българската държава към нуждите на българското земеделие като се насърчава и занапред производството на зърнени храни. Държавата трябва да гарантира високи цени на зърнените храни на вътрешния пазар и тяхната конкурентоспособност на външния, като насочи основната част от своята митническа политика в тази посока. В помощ на зърнопроизводството трябва да бъде насочена и политиката на държавата по отношение на животновъдството, както и индустриалната политика. Държавата трябва да отпуска средства от държавния бюджет за зърнопроизводството е др. – Списание на Б. Ик. Д., 1931, кн. 1, с. 11-12.

стопанско развитие, докато в индустриалните страни държавната намеса се налага повече за премахване недостатъците на едно нерационално и нехармонично развитие"[61].

Това твърдение на Бобчев се отнася с пълна сила и за времето между двете световни войни, въпреки сравнителния (с времето на османското владичество) напредък в индустриализацията на страната. Усложнената обстановка в международните икономически отношения след Първата световна война е допълнителният фактор, който засилва необходимостта от държавно участие във формирането на условията за развитие на българската икономика. На преден план след войната излиза нейният аграрен сектор.

От лансираните през 20-те и началото на 30-те години на XX в. сред българските научни и практически среди две основни идеи за бъдещето на българското селско стопанство, по-добрата е идеята за неговата трансформация, защото създава възможности за по-гъвкавото му развитие и реакция на промените в световната пазарна конюнктура. Освен това, до голяма степен необходимостта от преструктурирането на производството в този основен отрасъл от българската икономика е детерминирана в променените икономически условия в България и света след Първата световна война и това прави тази идея до голяма степен обективно необходима.

Постепенната трансформация, която се наблюдава в българското селско стопанство през втората половина на 20-те години на XX в. е ясен белег за неговата модернизация и засилване на пазарната му ориентация. Интересно е да видим обаче, каква е ролята на българската държава в този процес? Стихиен процес ли е тази трансформация или българската държава го подпомага по някакъв начин?

С излизането си от Първата световна война България влиза в остра политическа криза, която продължава почти до края на 20-те години на XX век. След войната икономическата политика на държавата носи белези на радикалност и идеологизация. Противопоставянето между левите и десните политически сили се пренася и в икономическата сфера. Стига се до борба за запазване или промяна на икономическата система. Идеологическата мотивация на действията на управляващи и опозиция, включително и в стопанската сфера, е доминираща.

Идването на власт на радикалното правителство на БЗНС (като самостоятелно от м. май 1921 г.) е определящо за отношението на държавната власт към българското селско стопанство. Този кабинет провежда серия мероприятия в аграрната сфера, които са известни в историческата литература като "аграрна реформа". Последствията от тази дейност на земеделското правителство все още не са получили съвсем адекватната и неутрална оценка на историците, макар че в десетилетията след 1989 г. са публикувани някои нови разработки, които представят действията на правителството на БЗНС в селскостопанската сфера в нова светлина, различна от доминиращата по времето на социализма[62].

Основните закони, които земеделското правителство приема в аграрната област са два: Закон за увеличаване на размера на държавните земи и Закон за трудовата

---

[61] *Бобчев, К.* Отношение на държавата към народното стопанство. – Списание на Б. Ик. Д, 1930, кн. 4, с. 216.

[62] Виж, например: *Пенчев, П.* Икономически последици от деветоюнския преврат – Исторически преглед, 2005, кн. 3-4, с. 34-59.

поземлена собственост[63]. С известни уговорки, към аграрното законодателство на Земеделския съюз могат да се причислят и Законът за трудовата повинност[64] и Законът за водните синдикати[65], но основата на намеренията на правителството на Ал. Стамболийски в аграрната сфера са първите два закона.

Тук ще направим едно кратко отклонение от основната линия на изложението към доктрината на БЗНС и ще изложим една оценка за нея, с която напълно сме съгласни. Смятаме, че това ще направи по-точни изводите за стопанската политика на този кабинет, включително и за тази към селското стопанство.

Основните принципи на икономическата доктрина на БЗНС са изложени в една брошура на Ал. Стамболийски от 1919 г.[66] Някои от постановките в нея звучат доста заплашително за съществуващата социално-икономическа система, но същевременно са доста объркващи. Въпреки че не отрича частната собственост, в която вижда двигател на прогреса, Стамболийски приема като една от основните задачи на неговата организация преразпределянето на тази собственост за постигането на по-голяма справедливост в българското общество. Той се обявява за привърженик на кооперативната форма на собствеността, както и за държавните монополи, които трябва да бъдат алтернатива на частните. От изложеното в брошурата като че ли се налага изводът за засилена държавна намеса в икономиката. Същевременно обаче Стамболийски смята държавата за лош стопанин, независимо от това как тя ще бъде реформирана[67].

Изложената в брошурата на Стамболийски икономическа доктрина на водената от него организация БЗНС е била предмет на много анализи, оценки и спекулации в историческата литература. Често той е представян като реформатор, който иска да промени из основи социално-икономическия строй в България след Първата световна война. Нашето мнение е, че съдържанието на брошурата "Принципите на българският земеделски съюз" е нещо абстрактно и е само в мислите на нейния автор. Нищо съществено от водената от БЗНС стопанска политика не може да се определи като провеждане на тези принципи на практика. По подобен начин стоят нещата и с т.нар. "аграрна реформа".

Ние не отричаме, че земеделското правителство има намерение да провежда такава реформа. Само смятаме, че нейните цели са други. Те са изложени съвсем ясно

---

[63] *Държавен вестник,* бр. 109 от 16 август 1920; бр. 31 от 12 май 1921.

[64] *Пак там,* бр. 56 от 14 юни 1920. Законът за трудовата повинност има до толкова отношение към аграрната сфера, доколкото младежите, отслужващи тази повинност, в началото са извършвали дейности по увеличаване на обработваемата земя в страната чрез пресушаване на блата, мочурища и др., т.е. подпомаган е ефектът от Закона за увеличаване на размера на държавните земи.

[65] *Държавен вестник,* бр. 165 от 22 октомври 1920. Освен основната му цел – подпомагане на електрификацията на страната, Законът за водните синдикати има отношение към мелиорацията в селското стопанство. За значението на този закон за развитието на електродобивната индустрия в България. – *Пенчев, П.* Електрификацията в стопанската политика на българската държава от Освобождението до 1944 г., С., УИ "Стопанство", 2009, с. 30-41.

[66] *Стамболийски, Ал.* Принципите на българският земеделски съюз, С., 1919.

[67] *Пенчев, П.* Електрификацията в стопанската политика..., с. 29-30.

в мотивите към проекта на Закона за увеличаване на размера на държавните земи. Ще цитираме основното в тези мотиви и макар че цитатът ще е малко по-дълъг, от това ще стане много по-ясна целта на аграрната реформа, още повече че вносител на този законопроект е самият Стамболийски: *"Г. г. народни представители! Масовото прииждане на бежанци от крайегейска българска Тракия, ...извънредно много увеличи броя на обезземлените земеделци в България. Свободните и годни за стопанска земледелческа култура държавни земи са недостатъчни да поберат и дадат препитание на тези нещастници. Явява се належаща нужда от увеличаване на размера на земите, които да послужат за настаняване на местожителство на всички прокудени или обезземлени българи, като им се даде един минимум от културна земя.* ***Този въпрос щеше да се разреши лесно, ако законопроектът за трудовата поземлена собственост би бил закон в едно най-късо време*** (подчертаното мое – М. Д.).

Настоящият законопроект ***не измества онзи за трудовата поземлена собственост*** (подчертаното мое – М. Д.), *а го предшества и улеснява...*

Законопроектът, който ви предлагам, има тези три задачи:

1. Да обсеби за ползване от държавата и народа всички чифлишки земи, размерът на които изцяло надминава 300 декара и които не се обработват непосредствено от самите притежатели.

2. Да отнеме също така от частните притежатели всички гори и пасища, които изцяло надминават 500 декара.

3. Да отнеме в полза на държавата всички спорни мери и гори и по тоя начин да предотврати кървавите саморазправи и нескончаемите процеси..."[68].

В предходния текст според нас, са изложени основните причини за създаването на законите, които стоят в основата на т.нар. аграрна реформа на БЗНС. Това се потвърждава и от мотивите към законопроекта за трудовата поземлена собственост. Те са изпълнени с общи фрази без конкретно съдържание от типа: "справедливо владение и използване на поземлената собственост" или "да бъде разпределена земята между земеделците-стопани, за да образува най-подходящи и най-здрави устои за държавата и общественото развитие..."[69] и др.

По-интересни са целите, които се преследват със законопроекта и средствата, с които те ще се постигат. В мотивите са очертани точно три основни елемента на преследваната цел: "създаване на трудови земеделски стопанства, частично комасиране на земите, докато се вотира специален закон за него, и разрешаване на въпроса с вътрешната колонизация[70] (присъединяването на пустеещи земи, блата, мочурища и други подобни към поземления фонд на страната – б. м. М.Д.)".

Вносителят, министърът на земеделието и държавните имоти Александър Оббов, определя като основна цел на законопроекта "...земята да принадлежи преди

---

[68] *Стенографски дневници* на XIX Обикновено народно събрание, I И.С., 40 зас., 30 юни 1920.

[69] *Пак там*, I РС, 33 зас., 25 април 1921.

[70] *Пак там.* В следващия текст, отнасящ се до анализа на законопроекта за трудовата поземлена собственост, цитатите са от мотивите към него и затова няма да се посочва източника на всеки цитат.

всичко на земеделците...". Как ще се реализира всичко това? На първо място вносителят заявява, че ще бъде посегнато на едрата поземлена собственост, но (това е съществено за изложението) **"...с изключение на земите, стопанисвани с интензивни култури"** (подчертаното мое – М. Д.). Според него, "почти всички едри земеделски стопанства са най-примитивни... Самият произход на тези стопанства е следователно доста съмнителен...". От този текст може да се направи заключението, че оказвайки своеобразен натиск върху едрите земеделски стопанства (задругите, големите семейства) земеделското правителство се стреми да стимулира едрото интензивно земеделие. Кабинетът няма добро отношение само към примитивните едри земеделски стопанства, а не към едрата земеделска собственост въобще. В това може да се забележи идея за трансформация на българското земеделие, макар че тя не е ясно формулирана и доста наивна като очакван ефект.

Една от целите на законопроекта за трудовата поземлена собственост е да се създават "трудови земеделски стопанства". Основният източник за набавяне на земя за такива стопанства, според вносителя, е държавният поземлен фонд, който не се използва производително: "...държавната работа е станала синоним на дезорганизация, на безсистемност. Впрочем самият факт, че голяма част от непокритите държавни имоти се дава под наем, иде да покаже, че много от тях са излишни – следователно свободни, за да увеличат с нещо площта на проектираните трудови земеделски стопанства." Същото мнение се изказва в мотивите и по отношение на манастирските имоти.

Интересен факт е, че при приемането на Закона за трудовата поземлена собственост няма никакви разисквания, както би трябвало да се очаква. Това най-малко показва, че на този закон не се отдава такова значение. В своята книга, посветена на стопанската политика на българската държава, Атанас Яранов констатира, че обсъждания на закона не е имало, "...защото мнозина се бяха изказали по време, когато преди година беше изложен на разглеждане законопроектът за увеличаване на размера на държавните земи..."[71].

Този цитат ясно показва връзката между Закона за увеличаване на размера на държавните земи и Закона за трудовата поземлена собственост, както и еднаквите цели, които те преследват, и които съвсем не са борба с едрата частна поземлена собственост. Според нас с двата закона се преследват основно две цели: оземляване на пришълците от външните територии и максимално използване на наличния поземлен фонд за производителни цели. Това, според авторите на законите, трябва да стане чрез отнемането на земя от едрите, но примитивни, земеделски стопанства и държавния поземлен фонд, и предоставянето ѝ на дребните, полуоземлените земеделци и преселниците, които за създадат "трудови земеделски стопанства". В съдържанието на този термин трябва да се виждат повече стопанства, които да произвеждат, в противовес на арендните отношения или пустеещи земи.

Пак на същото място Яранов съвсем основателно отбелязва, че в главата "Отчуждаване" на Закона за трудовата поземлена собственост "има такива неясноти, че

---

[71] *Яранов, Ат.* Стопанската политика на България (от 1878 до 1928 г.), С., 1934, с. 244.

никой не може да разбере размера на отчуждаванията"[72]. Това дава основание да се мисли, че и двата закона, имащи за цел стопанско активизиране на спекулативно използвания или пустеещ поземлен фонд в България са създавани, така да се каже, "на сляпо", без да имат точна представа техните създатели, каква и в какъв размер полезна земя влиза в полето на тяхното действие. До приемането на Закона за увеличаване размера на държавните земи и Закона за трудовата поземлена собственост в България не е правено преброяване на поземлената собственост и за нея няма данни, с изключение на публикуваните от К. Попов през 1916 г., които имат приблизителен характер и не отчитат промените, които настъпват в нея след края на Първата световна война[73]. По всяка вероятност обаче тези данни стоят в основата на създаването на двата закона, защото следващата селскостопанска анкета е направена чак през земеделската 1933-1934 г.[74]

Таблица 1

Брой на частните стопанства и притежаваната от тях земя през 1908[75].

Размер на притежанията (дка)	Брой на стопанствата	% от всички стопанства	Притежавана площ (дка)	% от общата обработваема земя
До 20	424 898	45.52	3 215 680	6.9
От 20 до 100	386 728	41.44	19 548 540	42.3
От 100 до 300	111 632	11.96	16 893 710	36.5
От 300 до 1000	9 173	0.98	4 056 520	8.8
Над 1000	936	0.10	2 543 420	5.5

Източник: Попов, К. Стопанска България през 1911 г., С., 1919, с. 89-90.

Трябва да се отбележи, че тази картина на частната поземлена собственост в България претърпява значителни промени по време на Първата световна война. След войната значително намаляват едрите поземлени владения (над 300 хектара) поради загубата главно на Южна Добруджа, където те са основно съсредоточени, но и на някои други територии. По този начин земята за отчуждаване, обект на законодателството на БЗНС, съществено намалява. Дори този факт да бъде игнориран, размерът на поземлената собственост, която трябва да бъде отчуждена с двата закона, е съвсем незначителен в сравнение с нуждите на населението (основно 400-те хиляди бежанци).

По същият начин и обществената поземлена собственост се оказва недостатъчна, за да задоволи глада за земя след Първата световна война. През 1908 г. в България държавната собственост е 760 530 ха, общинската – 2 417 488 ха, манастирската –

[72] *Пак там*, с. 243.
[73] *Попов, К.* Стопанска България през 1911 г. Статистически изследвания, С., Държавна печатница, 1916, с. 83 и сл.
[74] *Статистически известия* на Главна дирекция на статистиката, 1935, кн. 5.
[75] Таблицата е съставена по *Попов, К.* Стопанска България..., с. 89-90.

70 741 ха, собствеността на окръжните съвети, която също може да се отчуждава - 1 275 ха[76]. Трябва да се има предвид, че не цялата земя от тези категории подлежи на отчуждаване според законите на БЗНС, а само тази, която не се използва ефективно от съответните институции – държава, общини, окръжни съвети и манастирските управи.

Изводът, който се налага е, че Законът за увеличение на размера на държавните земи и Законът за трудовата поземлена собственост, които са в основата на аграрната реформа на правителството на БЗНС, до голяма степен са създадени под натиска на обстоятелства, породени от последствията от участието на България в Първата световна война, а не преследват идеологически цели, каквито много често им се приписват в литературата по стопанска история на България. Това се потвърждава и от съдбата на тези закони след свалянето на БЗНС от власт през 1923 г.[77].

Ако целта на законите, особено на закона за трудовата поземлена собственост, е да се засили влиянието на Земеделския съюз в селото чрез създаването на значителен слой от дребни и средни селски стопани, то тя априори е постигната, защото такъв слой съществува. Тук, обаче, възниква големият въпрос – кои собственици на земеделски земи трябва да се включат в категорията дребни и средни земеделци? Според К. Попов, за дребни трябва да се смятат собственици с владение до 100 декара земя, а за средни – до 300 декара[78]. До 300 декара притежания е и горната граница в Закона за трудовата поземлена собственост. Тогава около 923 258 земеделски стопанства попадат в тази категория, което е 98,9% от всички стопанства в България през 1908 г.

Следователно, *основната цел на двата закона е създаването на поземлен фонд за оземляване главно на бежанците, които навлизат в царството по време на военния период от 1912 до 1918 г.* Тук обаче се проявява най-слабият момент и в двата закона, който до голяма степен не позволява те да станат ефективни. Не е направена предварителна оценка на състоянието и размера на подлежащата за отчуждаване земя. През 1908 г. обработваемата земя над 300 декара е 6 599 940 декара. През 1920 г. тя става още по-малко след отнемането на големи територии с мирния договор след Първата световна война.

Именно поради това правителството на БЗНС приема и допълнителни мерки за настаняването на бежанците. През ноември 1920 г. Народното събрание, без всякакви разисквания, приема Закон за настаняване на бежанците и обезпечаване на поминъка им[79]. На бежанците са дават земи и им се отпускат заеми с 20-годишен срок на погасяване и гратисен период от 3 години след настаняването им в новите владения. Със закона се създава специално бюро за настаняване на бежанците, което е в състава на Министерството на вътрешните работи и народното здраве. На него са подчинени специално създадени за целта комисии в околиите, в които ще бъдат настанявани бежанците.

---

[76] *Попов, К.* Цит. съч., с. 86.

[77] *Пенчев, П.* Икономически последици от деветоюнския преврат – Исторически преглед, 2005, кн. 3-4, с. 34-59.

[78] *Пак там,* с. 89.

[79] *Стенографски дневници* на XIX Обикновено народно събрание, I РС, 6 зас., 12 ноември 1920.

Правителството на БЗНС има и други законодателни инициативи в областта на селското стопанство. Такива са Законът за насърчение на земеделското производство от ноември 1920 г., Законът за горите от 1921 г. и някои други с по-локално действие като Законът за стопанисването на високостеблените гори в централните Родопи и Законът за стопанисването на някои държавни гори и други[80].

От съществено значение за правилното разбиране на отношението на правителството на БЗНС към посоката и характера на развитието на българското селско стопанство е Законът за насърчение на земеделското производство, приет в самия край на 1920 г.[81] В него са изложени ръководните принципи на Земеделския съюз за водената от него селскостопанска политика. Затова, за по-голяма яснота, ще изложим тези принципи по-подробно. Законът съдържа 13 глави, които обхващат всички сфери на селското стопанство[82].

Основните принципи, които ще преследва в земеделската си политика правителството на Ал. Стамболийски, са следните: 1) Употреба на добри семена; 2) Развой на опитното дело; 3) Насърчение на обработването на индустриални растения; 4) Създаване на кооперации за мелорации (Законът за водните синдикати – б.м., М. Д.); 5) Създаване на работилници за направа и поправка на земеделски инвентар; 6) Изложби; 7) Намесата на агрономи в производството и изобщо в селското стопанство; 8) Преобразуване на земеделските сгради; 9) Земеделска литература[83].

По отношение на животновъдството намеренията на правителството на Земеделския съюз са следните: 1) Доставка на мъжки и женски разплодни; 2) Създаване на скотовъдни дружества; 3) Добро гледане на разплоден добитък; 4) Гнезда за разплодни животни за по-евтино снабдяване с разплоден добитък; 5) Доотглеждане на млад разплоден добитък; 6) Уреждане на културни пасбища; 7) Изложби, конкурси пазари[84].

Най-общото впечатление от предложените от кабинета на БЗНС принципи, които ще се води неговата политика в сектора на селското стопанство е, че те са доста несистемни и доста конкретни (в смисъл на текущи задачи), а по отношение на животновъдството – и доста еднопосочни, което не е присъщо за такъв тип общи положения. Проличава и това, че правителството няма ясна цел в провеждането на тази политика. От гледна точка на основната дилема за развитието на българското селско стопанство, която се налага в периода между двете световни войни, предложената програма предвижда мероприятия, които не засягат из основи структурата на отрасъла и специално на земеделското производство.

Налага се констатацията, че в края на 1920 г., когато се приема Законът за насърчение на земеделското производство, в БЗНС доминира схващането за рациона-

---

[80] *Яранов, Ат.* Стопанската политика на България..., с. 238-248.

[81] *Стенографски дневници* на XIX Обикновено народно събрание, I РС, 21 зас., 8 декември 1920.

[82] Главите са следните: I. Земеделско образование; II. Научни изследвания и екскурзии; III. Земеделие; IV. Скотовъдство;V. Лозарство; VI. Овощарство; VII. Зеленичарство; VIII. Бубарство; IX. Пчеларство; X. Рибарство; XI. Земеделска индустрия; XII. Фонд за насърчение на земеделското производство; XIII. Общи нареждания.

[83] *Яранов, Ат.* Стопанската политика на България..., с. 238.

[84] *Пак там.*

лизация на селскостопанския сектор, а не за неговата трансформация. Такава позиция може да се обясни с това, че програмата е изложена доста рано и новите тенденции в развитието на селското стопанство след Първата световна война все още не са се проявили толкова отчетливо.

Най-правдоподобното обяснение е, че след войната в Земеделския съюз вземат връх политици, които нямат ясна представа от аграрна икономика и преследват повече собствени политически цели, отколкото това какво ще бъде развитието на селското стопанство. Позицията за рационализация българското селско стопанство е по-удобна и по-безпроблемна, защото не се посяга на статуквото и се създават възможности за обещания по време на избори и увеличаване на привържениците на съюза. Обяснение може да се намери и в коалиционния характер на правителството, когато е приеман законът, но това едва ли има голямо значение[85].

Цялата аграрна политика на Земеделския съюз по време на неговото самостоятелно управление показва, че съюзът не променя своите позиции по отношение на аграрната си политика. Ние смятаме, че след Първата световна война БЗНС няма ясна и стабилна аграрна програма, целяща създаването на значителен брой привърженици, които да осигурят неговото дълголетие начело на българската държава. Действа се под натиска на обстоятелствата, в което не виждаме нищо осъдително, като се имат предвид натрупаните проблеми в българското общество и икономика след войната, за които вече стана дума.

БЗНС е свален от власт по насилствен начин. Не смятаме обаче, че между причините за неговото отстраняване от управлението е неговата политика по отношение на селското стопанство. Такава констатация се потвърждава и от факта, че Законът за трудовата поземлена собственост, въпреки големите обструкции срещу него от различни среди в обществото и самия Демократически сговор, който поема управлението от август 1923 г., не е отменен. През юни 1924 г. е приет нов Закон за трудовите земеделски стопанства, който прави корекции на основните параметри на земеделския закон, но не отменят действието му[86].

Естествено е, и това се признава от всички през 20-те години на XX в., че рязка трансформация на селскостопанското производство чрез директна държавна намеса не е възможна и не е полезна и за самото производство, и за държавата, и за обществото. Държавно стимулиране на съществуващото производство чрез рационализации, машинизиране, подобряване на условията и други мероприятия е важно и полезно. Но този тип производства са изключително зависими от природните условия и чуждите пазари, чиято конюнктура съвсем не е благоприятна за българските зърнени храни. Трансформацията на селското стопанство е далеч по-ефективна и перспективна цел, която, за да се осъществи, има нужда от значителна държавна помощ, която да не се измерва само финансово.

Към края на 20-те години на XX век все по-малко са тези, които виждат добро бъдеще за българското селско стопанство в развитието на зърнопроизводството. Все повече стават адептите на развитието на интензивни култури, производството

---

[85] От октомври 1919 г. до март 1920 г. БЗНС управлява в коалиция с още две партии – Народната и Прогресивнолибералната.

[86] *Пенчев, П.* Аграрната реформа на БЗНС и развитието на капитализма..., с. 220-223.

на плодове и зеленчуци, грозде и индустриално животновъдство (отглеждане на животни и птици за месо и животински субпродукти – кожи, вълна и др.), но за да се случи това, е необходима голяма предварителна работа, която трябва да се свърши от държавата в огромната си част.

Проблемите са известни на всички. Българското селско стопанство продължава да има нужда от комасация на земята, която, въпреки че от 1907 г. страната има кадастрална система, все още не е извършена, колкото и правителства след тази година да обещават да направят това. Друга необходима предпоставка за трансформацията на земеделското производство е наличието на достъпен кредит за селските стопани. Наред с това е необходимо да се преструктурират и насоките на външната търговия, да се търсят нови пазари, за да се стимулира производството на артикули, алтернативни на зърнените храни. Допълнително е необходимо да се организира специализирано обучение и просвета в редица други дейности, които не могат да се осъществят без държавна намеса и съдействие.

Задачата пред българските управляващи тогава съвсем не е лесна. От една страна, те трябва да подпомагат селското стопанство такова, каквото е, а от друга – да полагат усилия за неговата радикална промяна. Поради това всички правителства през 20-те години на XX век избират да вървят след събитията и да реагират на възникналите проблеми, а не да полагат усилия да ги предотвратяват или да намаляват вредата от евентуалното им възникване.

Двата кабинета на Демократическия сговор, които управляват България до 1931 г., извършват някои действия и в двете посоки – трансформацията и рационализацията на селското стопанство, но с това не променят много съществено отношението на държавата към този основен отрасъл на българската икономика. Промените, които се наблюдават в него, се дължат повече на външни фактори и на благоприятните природни условия, отколкото на активност от страна на държавата. В обществото и в политическите среди продължава да витае дилемата, каква насока трябва да има стопанската политика на държавата към аграрния сектор. Разногласия по този въпрос има и сред самите управляващи от Сговора. Има привърженици на интензификацията на производството в рамките на съществуващата структура чрез машинизиране и мелиорации, но има и адепти, които смятат, че е необходима политика, която да води до трансформация на селскостопанското производство към интензивни и по-трудоемки култури[87].

Икономическата политика на двата кабинета на Демократическия сговор не е била досега предмет на специално изследване и оценка от историческата наука[88]. В

---

[87] *Яранов, Ат.* Стопанската политика на България..., с. 249 и сл.

[88] Първият кабинет на Демократическия сговор управлява България от юни 1923 до януари 1926 г., а вторият – от януари 1926 до юни 1931 г. Отделни страни на стопанската им политика са отбелязани в някои изследвания, които имат голям хронологически диапазон на издаването им и това ги прави доста противоречиви едно на друго в интерпретациите и оценките на тази политика. Ще отбележим само някои от тези публикации: *Пенчев, П.* Електрификацията в стопанската политика на българската държава от Освобождението до 1944 г., С., УИ "Стопанство", 2009, с. 41-96; *П. Пенчев.* Икономически последици от Деветоюнския преврат 1923 г., Исторически преглед, 2005, кн. 3-4; *Първанова, Р.* Към въпроса

съществуващите досега оценки за някои нейни аспекти има доста преднамереност, дължаща се на конюнктурни обстоятелства, което затруднява до известна степен непредубедения читател да се ориентира и да си създаде реална представа за нейните насоки и цели. Това изложение няма за цел да изследва в дълбочина икономическата активност на сговористките кабинети. Задачата му е, на основата на наличните факти, да се изяснят няколко неща: 1) Каква е активността на двата кабинета в областта на селскостопанската политика. Има ли съществена разлика в нейното съдържание; 2) Да се види, има ли определена насока на тази политика и има ли приемственост между нея и политиката, водена от правителството на БЗНС в аграрната сфера; 3) Каква е заслугата на тези кабинети за прогресивното развитие на селското стопанство през втората половина на 20-те години на XX век; 4) Как реагира правителството на Ляпчев на отражението на избухналата през 1929 г. Голяма депресия върху българското селско стопанство.

На пръв поглед активността на двата кабинета на Демократическия сговор в законодателството по отношение на селското стопанство е впечатляваща. Общо до началото на Голямата депресия са приети над 14 закона и изменения на закони, засягащи пряко аграрния сектор на икономиката. Веднага обаче ще отбележим, че съвсем малка част от тях представляват корекции на земеделското законодателство в тази сфера. В повечето случаи законодателството на сговористките правителства е естествено продължение на създадената правна рамка от БЗНС в областта на селското стопанство. Доказателства за такова твърдение могат да се открият при анализа на промените, които първото сговористко правителство на Цанков прави в два основни закона, приети от земеделския кабинет – Закона за трудовата поземлена собственост и Закона за насърчение на земеделското производство.

Законът за трудовата поземлена собственост е приет противоречиво от българското общество. Аграрната реформа има и привърженици и противници. През 1923 г., още в началото на управлението на Сговора, министър-председателят Ал. Цанков прави своеобразна защита на трудовата поземлена собственост. В свои изказвания веднага след деветоюнския преврат той подчертава, че земята трябва да бъде на тези, които я обработват[89]. Това не е ново твърдение, защото такава е основната

за покровителството на българската индустрия при управлението на правителството на Александър Цанков (1923-1925). – В: Клио. Сборник в чест на 65-годишнината на ст.н.с. Милен Куманов, С., 2008, с. 643-660; *Спасов, Л.* Икономическата политика на първото и второто сговористко правителство – В: Проблеми от стопанската история на България, С., 1996; *Василев, В.* За главните фактори на индустриалния подем през периода на временната и частична стабилизация на капитализма в България – *Известия на Института по история,* т. 11, С., 1962; *Василев, В.* Българо-британските отношения при второто правителство на Демократическия сговор (1926-1931). – В: *Юбилеен сборник в чест на академик Димитър Косев*. С.,1985; *Василев, В.* Българо-британски финансови и търговски отношения по време на световната икономическа криза (1929-1933). – *В: Изследвания по българска история,* т. 9, С., 1987; *История* на националното и световното стопанство. С., УИ "Стопанство", 2002; *Леонидов, Ат.* Репарационната политика на второто сговористко правителство и грабителските домогвания на международния империализъм – *Исторически преглед,* 1966, кн. 2 и др.

[89] *П. Пенчев.* Икономически последици..., с. 220.

идея, изложена в мотивите към Закона за трудовата поземлена собственост на Стамболийски[90].

Мнозинство са привържениците на аграрната реформа и в създадения през август 1923 г. Демократически договор, който става политическа опора на правителството на Цанков. В програмата му се отбелязва, че кабинетът ще провежда "една политика, която като насърчава *прогресивните* (курсивът е в документа) земеделски домакинства, да може и чрез по-справедливо и по-рационално разпределение на *държавните и общински земи и част от земята на едрите земевладения* (курсив мой – М. Д.) между земеделците, да създаде жизнеспособни стопанства за останалото без или с недостатъчна земя селско население"[91]. И в този текст могат да се открият много сходства със Закона за увеличаване на размера на държавните земи и Закона за трудовата поземлена собственост, определящи начините на оземляване на селяните – преди всичко от държавния и общински поземлен фонд.

Приетият през август 1924 г. Закон за трудовите земеделски стопанства внася известни корекции в параметрите на аграрната реформа на БЗНС. В тези промени има демонстрация на определен афинитет към стимулиране на отглеждането на дълготрайни култури и развитие на интензивно земеделие, но такива намерения, вече отбелязахме, има и земеделската реформа. Много от положенията в новия закон имат пожелателен и доста общ характер, което ги прави трудно изпълними.

Много добре оценява ефекта от Закона за трудовите земеделски стопанства д-р П. Джидров, един от народните представители в XX-то Обикновено народно събрание, като казва, че с този закон не се преследва никаква стопанска политика, а се прави само една промяна в имуществените отношения на българските граждани. Той смята, че трябва да се води политика за развитието на едрото земевладение, което е по-рентабилно[92]. В отговор на това министърът на земеделието и държавните имоти в правителството на Цанков – Янаки Моллов, който е вносител на законопроекта, цитира данни от Годишника на Римския институт по земеделие и изказва твърдението, че навсякъде в Европа едрите земеделски стопанства се разпадат. Според него доходността на дребните стопанства е по-голяма[93]. В това изявление се усеща значителна доза от терминологията на земеделското правителство и още повече – липса на ясна позиция към аграрния сектор на самия ресорен министър.

Изтъкваме този факт не за да вземаме страна в тази полемика. От гледна точка на нашата задача по същественото е това, че духът, целите и съдържанието на Закона за трудовите земеделски стопанства, както и позициите на неговите автори представят пред нас една значителна приемственост в провежданата политика по отношение на селското стопанство, която се потвърждава и от други действия на кабинетите на Демократическия сговор до началото на Голямата депресия.

Със законодателната си дейност в областта на селското стопанство двата кабинета на Демократическия сговор продължават основната линия на стопанската политика на БЗНС в тази сфера. Повечето от приетите закони стимулират рационали-

---

[90] *Стенографски дневници* на XIX Обикновено народно събрание, I РС, 33 зас., 25 април 1921.
[91] Цитирано по: *П. Пенчев.* Икономически последици..., с. 220.
[92] *Яранов, Ат.* Стопанската политика..., с. 259.
[93] *Пак там.* с. 261.

зацията на аграрния сектор и се отделя по-малко място за усилия за трансформация на земеделието, макар че добре се разбира от голяма част от управляващите, че това е по-доброто бъдеще на българското селско стопанство. Трябва обаче да се отбележи, че със законодателната си дейност кабинетите на Цанков и Ляпчев значително разширяват държавната помощ за селското стопанство и тази дейност представлява добра основа за по-нататъшна държавна намеса в сектора. Началото на Голямата депресия прекъсва възможността за такова развитие.

Няма да правим подробен анализ на законите на Демократическия сговор до 1929 г. в областта на селското стопанство. Това е задача на специално изследване. Ще изброим някои от тях, за да покажем само очертаващата се обща тенденция в това законодателство. Кабинетът на Ал. Цанков приема повече закони, отнасящи се директно до аграрния сектор. Такива са: Закон за земеделските опитни институти (1923 г.), Закон за санитарно-ветеринарната служба (1924 г.), Закон за горите (1925 г.), Закон за земеделското образование (1925 г.)[94]. През 1925 са правени изменения в Закона за подобрение на земеделското производство[95].

Кабинетът на Андрей Ляпчев прокарва през Народното събрание повече закони в други сфери на икономиката, които индиректно имат за цел да интензифицират селскостопанското производство чрез по-добро техническо въоръжение, увеличаване на възможностите за финансиране и улесняване на износа на някои земеделски произведения чрез митнически преференции. От началото на 1926 до към края на 1928 г. от парламента са приети: Закон за митническа тарифа на износните стоки (1926 г.), които са изключително от земеделски произход, Закон за отдаване на концесия експлоатацията на държавните гори, Закон за откриване на завод за добитък в Южна България (1926 г.), Закон за заем за общинските скотовъдни фондове (1926 г.), чиято цел е да се увеличат средствата на фонда за просвета на животновъдите, Закон за насърчаване на износа на вина. Парламентът приема и постановление на Министерския съвет за доставка на земеделски инвентар чрез БЗБ на стойност 60 млн. лв. (1927 г.), Закон за доставка на земеделски инвентар чрез БЗБ на стойност 110 млн. лв. (1928 г.)[96]. През 1928 г. още веднъж са направени промени в Закона за подобрение на земеделското производство[97].

Развитието на икономическата политика на втория кабинет на Демократическия сговор, включваща и селското стопанство, дава още един аргумент в полза на периодизацията на българската история във времето между двете световни войни на два етапа. От есента на 1929 г. настъпва значителна промяна в съдържанието и насоките на тази политика. По отношение на селското стопанство най-добър пример за такава промяна е бързата реакция на правителството във връзка с големите затруднения, които изпитва отрасълът при реализацията на своето производство за чужбина и създаването на Дирекцията за закупуване и износ на зърнени храни "Храноизнос".

Голямата депресия се отразява най-директно на износа на зърнени храни и естествено е държавата да реагира най-напред на този проблем. В литературата по

---

[94] *Пак там.* с. 251 и сл., 254 и сл., 270 и сл., 275 и сл.

[95] *Държавен вестник,* бр. 94 от 27 юли 1925; бр. 106 от 10 август 1925.

[96] *Яранов, Ат.* Стопанската политика..., с. 293, 298 и сл., 312, 313-314, 351-352, 352, 364.

[97] *Държавен вестник,* бр. 218 от 24 септември 1928.

стопанска история на България началната дейност на Дирекция "Храноизнос" се отнася към антикризисната политика на правителството на четиripартийната коалиция Народен блок (юни 1931 – май 1934 г.)[98]. Това по същество е правилно, но често се игнорира един друг факт, който поставя правителството на Андрей Ляпчев в друга светлина. Дирекция "Храноизнос" е създадена от този кабинет още в края на 1930 г. и това показва една бърза реактивност от негова страна към възникналите проблеми в реализацията на зърнените храни. В известен смисъл реакцията на българското правителство изпреварва създаването на подобни институции в други европейски държави и САЩ.

Първоначалната основна задача на Дирекция "Храноизнос" е да компенсира българските производители на зърнени храни за загубите, които те търпят от спадането на цените на тези произведения на световния пазар, чрез изкупуването им от държавата на по-високи цени. Полученото отрицателно салдо след продажбата на тези артикули на външни пазари трябва да се покрива от държавния бюджет. Явно е, че управляващите сговористи са си представяли съществуването на дирекцията като временна мярка срещу временни трудности на световните пазари. Такива позиции по отношение на първоначалните прояви на стопанската криза след 1929 г. заемат повечето от правителства на европейските държави и в САЩ. Това е една от съществените причини да не бъдат взети своевременни мерки срещу нея. Повечето от управляващите тогава, а и не само те, смятат че това е нормална проява на икономическия цикъл, която ще бъде преодоляна от регулативната функция на пазара.

Очертахме накратко тази атмосфера в мисленето на отговорните фактори тогава в Европа, за да изтъкнем една друга бърза реакция на правителството на Ляпчев във връзка с възникналите проблеми за реализацията на българското производство на международните пазари. Тази реакция показва прозорливост и дългосрочна мисъл и се отнася изключително за развитието на българското селско стопанство, макар че формално е в сферата на външната търговия. Няколко месеца преди да падне от власт кабинетът на Ан. Ляпчев прокарва през парламента закон за създаване на Експортен институт в България.

Пласирането на българските износни произведения, които са изключително селскостопански стоки и главно зърнени храни, среща значителни трудности още след Първата световна война. Намирането на нови пазари за тях става жизнено важно, особено след началото на стопанската криза през есента на 1929 г.[99]. Идеята на създателите на Експортния институт е да се търсят пазари за алтернативни на зърнените храни произведения. Това поставя задачата за преструктурирането на българското земеделско производство на държавно ниво, тъй като Експортният институт е държавна организация и провежда държавна политика в областта на външната търговия, която в случая е тясно свързана с усилия за активизиране на аграрния сектор

[98] Подробно за създаването и дейността на Дирекция "Храноизнос". – Вж: *Беров, Л.* Дирекция "Храноизнос" 1930-1944 г. – Трудове на ВИИ "Карл Маркс" – София, 1960, кн. 1.

[99] *Стенографски дневници* на XXII ОНС, IV р.с., 35 зас., 21 януари 1931, с. 635 – мотиви към законопроекта за Експортен институт.

на българското стопанство. Неговата роля в тази насока е значителна и това става ясно след практическото му реализиране, което става доста по-късно през 1935 г.[100].

Необходимостта от такава институция е належаща и с оглед на нуждата от по-добра предварителна подготовка и организация на работата по сключването на търговските договори с отделните държави. Според замисъла на управляващите от Демократическия сговор Експортният институт трябва да замести сложната конфигурация от държавни органи, които до този момент формулират и провеждат външнотърговската политика на страната, и които често в тази си дейност преследват противоречащи си цели, защитавайки интересите на фиска, търговците или производителите поотделно[101].

Всички очаквания, че Експортния институт ще премахне съществуващата некоординираност и ще се превърне в основен фактор, формиращ ефективна за народното стопанство външнотърговска политика на държавата, остават напразни. Новото правителство, дошло на власт през юни 1931 г., спира работата по практическата му реализация. Взаимните подозрения и противоречия в коалицията Народен блок, са основната причина за това. Дейността по създаването му се възобновява през 1935 г., след отшумяването на стопанската криза[102].

Направихме това отклонение в изложението за първоначалната съдба на Експортния институт по две причини. Първо, защото неговото учредяване има пряко отношение към разглеждания въпрос за бъдещето на българското селско стопанство – рационализация или преструктуриране. Втората причина е свързана с по-прецизната оценка на икономическата политика на кабинета на Ан. Ляпчев (второто правителство на Демократическия сговор), част от която има антикризисни измерения, защото се осъществява в началните години на Голямата депресия.

По време на стопанската криза, притисната от обстоятелствата, държавата става по-активна по отношение на българското селско стопанство. До известна степен

---

[100] Подробно за историята на Експортния институт през 30-те години на XX век – *Димитров, М.* Създаване на Експортен институт в България през 1935 г. – В: Известия на Исторически музей Кюстендил, т. XVI, Кюстендил, 2008.

[101] След Първата световна война с формирането на отделни аспекти от външнотърговската ни политика се занимават няколко центъра. В Министерството на външните работи към Консулско-стопанската дирекция съществува Отдел по сключване на стопански спогодби с чужбина. В Министерството на търговията, промишлеността и труда до 1 април 1930 към Отделението за търговия и промишленост съществува Служба за подготовка и сключване на търговски договори. В Министерството на финансите при подготовката и сключването на търговски договори и спогодби взема участие Отделението за митници. В определянето на външнотърговската ни политика участват още Българска народна банка, търговско-индустриалните камари, Съюзът на българските индустриалци и Съюзът на българските износители. При такава пъстра картина на институционално участие във формирането на българската външнотърговска политика създаването на координационен център, който същевременно да има решаващо значение за определянето на нейните насоки, е съвсем оправдано и навременно. Организирането на институции, които да съсредоточават в себе си цялостната дейност по провеждането на външнотърговската политика е практика в много държави по света. В това отношение България дори изостава от редица европейски и други страни.

[102] *Димитров, М.* Създаване на Експортен институт в България..., с. 288 и сл.

нейната дейност става разнопосочна и изглежда хаотична, но проблемите, които възникват в отрасъла са големи и от различно естество. Много често тяхното разрешаване има комплексен характер и не е толкова лесно те да бъдат ликвидирани, без да са отрази това на други сфери на българското стопанство.

Много точно изразява особеностите на държавната политика по отношение на земеделието по време на кризата К. Бобчев, един от най-ерудираните български икономисти от онова време: "...държавата бе поставена в областта на земеделието пред много важни задачи. Вземани с оглед към кризата, мероприятията на държавата за подобрение на положението на земеделците *имаха изключително косвен характер* (курсив мой, М. Д.): те имаха за предмет не непосредствено земеделското производство, върху което трябва да се въздейства сравнително по-продължително време, а условията – пазарни, кредитни, данъчни, които косвено се отразяват върху развитието на това производство и които по-бързо се поддават на изменение."[103].

Основното внимание и усилията на българската държава по време на Голямата депресия са насочени към регулирането на цените на земеделските произведения. Не може да се твърди, чрез ценовата си политика държавата има основна цел преструктурирането на българското селскостопанско производство, но определено тази политика има и такъв ефект.

Основен инструмент в ценовата политика на държавата по време на кризата е дирекция "Храноизнос"[104]. През същия месец (декември 1930 г.), когато е създадена дирекцията, със заповед на министъра към отделение "Митници" в Министерството на финансите е формиран специален Комитет за регулиране на цените на вътрешния пазар. Основната му задача е да се бори със спекулата в ценообразуването, но той изиграва определена роля и за по-интензивното развитие на някои земеделски производства по време на кризата, например на производството на захарно цвекло, на памука и слънчогледа[105].

Активно участие в регулирането на цените по време на стопанската криза има и Българска земеделска банка. На нея се възлага изкупуването и продажбата на някои селскостопански култури на определени цени под твърдата гаранцията на държавата, като пашкулите, оризовата арпа, розовия цвят и розовото масло и други[106].

---

[103] *Списание на* Б.Ик. Д, 1933, кн. 2, с. 104.

[104] *Беров, Л.* Цит. съч., с. 278.

[105] *Калинов, Д.* Цит. съч., с. 344-345. Комитетът се състои от 5-има членове – двама представители на Министерството на финансите (това са началниците на отделенията "Митници" и "Държавни привилегии и акцизи" и по един представител на Министерството на търговията, промишлеността и труда, Министерството на земеделието и държавните имоти и търговско-индустриалните камари.

[106] *Сп. Б. Ик. Д.,* 1933, кн. 6, с. 380-381. Началото на превръщането на БЗБ от чисто банкова институция в стопански институт, влияещ съществено върху икономическото развитие на страната, е поставено с изменението и допълнението на закона за банката от януари 1921 г. С него на БЗБ, освен чисто кредитни функции, се възлагат и покупката и продажбата на земеделски произведения от производителите, ръководство, контрол и кредитиране на всички видове земеделски кооперации и др. С този закон капиталът на БЗБ става неограничен. *Вж: Димитров, М.* Държавата и проблемите в кредитната система на България по вре-

Освен ценообразуването държавата използва и други инструменти за регулиране на селскостопанското производство, които целят насърчаването и регламентирането на някои земеделски култури. С цел да се подобри положението на лозарите през 1932 г. е увеличен акциза върху фабричния спирт и същевременно намалява акциза и освобождава от общински данък гроздовия спирт[107]. Приети са и специален Закон за насърчение на градинарството, Закон за насърчаване на сеенето на захарно цвекло и други[108].

Външнотърговската политика на държавата по време на стопанската криза също се оказва ефективен регулиращ инструмент за посоката на развитие на селското стопанство. Насочването на българския износ към държавите от Централна Европа, и особено към Германия, засилва търсенето не толкова на зърнени храни, колкото на редица индустриални култури, както и на зеленчуци, плодове и животинска продукция[109].

Косвено влияние върху развитието на отрасъла се осъществява чрез митническия протекционизъм и цялостната насърчителна политика на държавата по отношение на индустрията. Тази политика е основна причина, довела до по-интензивно индустриализиране на страната след Първата световна война. Но ако за развитието на българската промишленост тази политика изиграва роля, която има сериозни критици в българското общество, то по отношение на селското стопанство тя има определено положителен ефект, тъй като довежда до по-голямо използване на местни селскостопански суровини, което от своя страна активизира отглеждането на такива култури като захарно цвекло, памук, коноп, лен[110].

По време на кризата външнотърговската политика на България има една особеност, освен посочената по-горе, която също оказва влияние върху преструктурирането на селскостопанското производство чрез насърчаването на износа на определени земеделски произведения. От 1930 г. започва масово изтегляне на чужди краткосрочни кредити и други капитали от страната и през следващата 1931 г. настъпват големи затруднения в международните плащания поради изчерпването на де-

---

ме на стопанската криза 1929-1934 г., – В: "*Публичната администрация – предизвикателства и перспективи*, С., *УИ "Стопанство"*, 2009.

[107] *Недков, Б.* Развитие на българската финансова система през последното десетилетие - Тр. СИСП при СДУ, 1937, кн. 3-4, с. 180.

[108] *Държавен вестник,* бр. 35 от 15 май 1934; бр. 1 от 12 април 1932.

[109] Външнотърговската политика на Народния блок е разработена подробно в труда на М. Иванов. – Виж: *Иванов М.* Политическите игри с външния дълг. Български сюжети на стопански кризи и възход 1929-1934, С., 2001, с. 99-204.

[110] Общоизвестен факт е, че Законът за насърчаване на местната индустрия от 1928 г. има много критици, които обвиняват държавата, че провежда политика на "свръхиндустриализиране", без да се намесва и да регулира развитието на индустриалното производство. Според противниците на нерегулираното покровителство на промишлеността това довежда до хаос в развитието й и разстройва вътрешния пазар, който е основен за нейното производство. Подробно за държавната индустриална политика по време на стопанската криза 1929-1934 г. *В: Димитров, М.* Политиката на българската държава по отношение на индустрията по време на стопанската криза 1929-1934 г. – *В:* България – 100 години суверенна държава, Т. 2, С., 2010, 201-215.

визните запаси на БНБ. Правителството на Народния блок предприема определени мерки за заздравяване на платежния баланс, които представляват една от същностните черти на неговата външнотърговска политика и стават регулатор на външнотърговския оборот, не само по отношение на количеството на вноса и износа, но и за неговата структура. Такива мерки са въвеждането на пълен валутен монопол на БНБ, системата на частните компенсационни сделки и валутните премии[111]. Чрез тях се насърчава износът на определени селскостопански култури, които, освен всичко друго, са и в състояние да подобрят девизното състояние на националната банка.

В литературата по стопанска история на България все още не е даден задоволителен отговор на *въпроса има ли приемственост във воденатa икономическа политика между партийните и безпартийни кабинети през 30-те години на XX век?* До този момент доминира мнението, че превратът на 19 май 1934 г. има за цел и до голяма степен като последствие решителна промяна в същността, насоките и съдържанието на политическия и икономически живот в България. В определен смисъл това е вярно за някои страни от нашето развитие през втората половина на 30-те години на XX век и до 1944 г. Има обаче сфери от обществения живот, в които съществува приемственост между воденатa до превратa политика и тази на неговите извършители – Военния съюз и Политическия кръг "Звено", т.нар. деветнайсетомайци, с чието управление в историографията се свързва началото на нов етап в историята на България между двете световни войни. Един от примерите за такава приемственост е мястото и ролята на държавата в икономиката[112].

Борбата с обхваналата българската икономика от началото на 1930 г. икономическа криза е част от дейността на две правителства до май 1934 г. – второто на Демократическия сговор (януари 1926 – юни 1931 г.) и най-вече на Народния блок (юни 1931 – май 1934 г.). Макар че има известни успехи в антикризисната си законодателна дейност, кабинетът на Сговора по различни причини не успява да изгради до край адекватна стратегия и да води ефективна борба със стопанската криза. Бързото падане от власт прекратява усилията му в тази посока.

От своя страна правителството на Народния блок има доста мащабна и до голяма степен по-обмислена антикризисна политика[113]. По време на неговия мандат държавната намеса в икономиката за противодействие на кризата, се осъществява в няколко области и именно тук се очертават елементите на определена приемственост между воденатa от Блока политика и тази на неговите наследници в управлението – деветнайсетомайците[114]. На първо място това е селското стопанство, един

---

[111] *Бобчев, К,* Цит. съч..., с. 29.

[112] Проблемът за приемствеността в държавната стопанска политика на България през 30-те години на XX в. не е разработван до сега в нашата историография.

[113] Неадекватната реакция на кризата е характерна за повечето правителства в света. Мнението, че кризата ще отмине от само себе си, е най-разпространено сред управляващите почти навсякъде в първата и отчасти втората година на стопанската криза.

[114] Между другото в историографията по стопанска история на България все още няма достатъчно прецизна характеристика на мащабите и последствията от стопанската криза 1929-1934 г. Много често пишещите за този период се позовават на стари оценки от времето след 9 септември 1944 г., които до голяма степен представляват постулати, имащи за цел да при-

от най-пострадалите отрасли по време на кризата не само в България, но и в световен мащаб. Активността на българската държава по отношение на селското стопанство по време на Голямата депресия се фокусира в дейността на Дирекция "Храноизнос".

Правителството на Народния блок няколко пъти променя режима да дейност на дирекцията, с цел да отговори на постоянно променящите се условия в аграрния сектор, но без особен успех. Обобщените резултати от изкупната дейност на "Храноизнос" до 1934 г. съвсем не са окуражителни. За първите две години от съществуването си тя инкасира загуби от 1 122 323 078 лева[115]. В края на управлението си кабинетът се опитва още веднъж да направи по-ефективна държавната намеса в търговията със зърнени храни. На 20 януари 1934 г. Министерският съвет взема решение да въведе държавен монопол в тази сфера[116].

Поради "мъртвия" сезон за селското стопанство през зимата и ранна пролет ефектът от въвеждането на монопола не се проявява осезателно върху състоянието на земеделското производство, но потенциалните ползи от него са оценени от новото правителство на деветнайсетомайците. То дори предприема действия за разширяването и засилването на монопола. Една от причините за това е сравнително подобрата ефективност от него за бюджетните приходи на държавата, защото от началото на 1934 г. цените на земеделските произведения на международния пазар бележат ръст. Подобна картина на развитието на цените се наблюдава и на вътрешния пазар[117]. Запазването и разширяването на монопола на Дирекция "Храноизнос" е свързано и с обещанията на деветнайсетомайците за по-големи грижи за българското селско стопанство, заявени в манифеста от 19 май 1934 г. На този режим се разчита да бъдат компенсирани щетите от лошите метеорологични условия през лятото на 1934 г., вследствие на които има много слаба реколта от зърнените храни[118].

годят историческото ни развитие от 30-те години на XX век към предварително определени теоретически схеми. Все още остава открит въпросът за определянето на точния размер на пораженията от тази криза върху отделните клонове на българското стопанство и отражението й върху обществения живот, бита и ежедневието на българина.

[115] Загубите са покрити частично от постъпленията от износа на реколта 1930 г. и от данъка върху хляба и брашната, от които общо са получени 371 130 040 лв. По този начин до края на 1933 г. Храноизнос фактически завършва дейността си със загуба от 751 193 038 лв. Поради липсата на финансови средства през 1933 г. дирекционните агенти практически престават да изкупуват зърнени храни. Това принуждава производителите да продават продукцията си на по-ниски цени на свободния пазар. – *Г. Каназирски,* Цит. съч., с. 6.

[116] *Държавен вестник,* бр. 237 от 22 януари 1934. Притурка. Законопроектът за въвеждането на монопола се разработва от ръководството на "Храноизнос" още от есента на 1933 г. В началото на януари директорът й Г. Николов изпраща мотивиран доклад до министър-председателя за въвеждането на монопол върху зърнените храни – *Софийски търговски вестник,* бр. 852 от 14 януари 1934.

[117] *Ас. Христофоров,* Развитие на конюнктурният цикъл в България – Трудове на СИСП при СДУ, 1939, кн. 1-2, с. 114, 120

[118] Членът на ръководството на Българското земеделско дружество Димитър Симов определя резултатите от въвеждането и поддържането на монополния режим на Храноизнос през 1934 г. като много положителни. Според него с това са постигнати няколко цели: 1) поддържат се задоволителни цени на зърнените храни; 2) премахната е опасността от спекула,

Продължаването на въведения от Народния блок монополния режим на "Хранонзнос" от кабинета на деветнайсетомайците е едно от доказателствата за конструктивния характер на мероприятията в стопанската област на това правителство. Освен чисто фискални мотиви със запазването и засилването на държавния монопол в търговията със зърнени храни се преследват до известна степен и социални цели.

Друг голям проблем в българската икономика по време на кризата е въпросът за задълженията на населението и кризата в банковата система. Този проблем има преобладаващо отношение към селското население на страната. Той има предистория в развитието на българското стопанство през втората половина на 20-те години на XX век[119]. По време на стопанската криза възниква голямо напрежение в кредитната система на страната във връзка със задълженията на населението. Създава се опасност от срив на системата. Това принуждава правителството на Народния блок да се намеси в тази област. Неколкократните опити на кабинета да се справи с този доста комплициран проблем обаче се оказват неуспешни[120].

В самия край на 1933 г., принудени още веднъж от обстоятелствата, управляващите от Блока предприемат още една инициатива за разрешаване на проблема. На 31 декември Народното събрание приема Закон за облекчаване на длъжниците и заздравяване на кредита. Законът влиза в сила на 2 януари 1934 г. С него се преследва едно по-трайно и последователно уреждане на въпроса със задълженията на населението[121]. Най-съществения момент в това отношение е учредяването на Погасителна каса, която застава като посредник между длъжниците и кредиторите[122]. Поради краткото време, през което управлява кабинетът след приемането на зако-

---

поради лошата реколта и кризата в кредитната система и; 3) осигурена е прехраната на населението. Виж: *Д. Симов.* По-широки задачи. – Известия на Дирекцията за закупуване и износ на зърнени храни, 1935, бр. 2, с. 19.

[119] След стабилизацията на лева и сключването на Стабилизационния заем през 1928 г. БЗБ засилва своите позиции и развива усилена кредитна дейност към селското стопанство и земеделските кооперации, чийто брой през втората половина на 20-те години на XX в. бързо нараства. От 1925 до 1930 г. броят на личните заеми и заемите срещу залог, раздадени от Земеделската банка нараства почти двойна – от 245 хиляди на 431 хиляди заема, а сумата им общо се увеличава на 972 млн. лв. През 1925 г. на 2 243 млн. лв. през 1930 г. – Вж.: *А. Чакалов,* Задълженията на българското земеделско стопанство – Тр. СИСП при СДУ, 1936, кн. 2-3, с. 139.

[120] За политиката на правителството на Народния блок по въпроса за задълженията на населението по-подробно Вж.: *М. Димитров,* Политиката на правителството на Народния блок по въпроса за задълженията на населението през 1932 г. – В: *Историческата, юридическата и икономическата наука в полза на България* – Сборник с материали от научна конференция, проведена в с. Равда на 30-31 май 2003 г., т. 1 – *Историческата наука в полза на България,* С., 2004, с. 132-144.

[121] *Държавен вестник,* бр. 223 от 2 януари 1934. Притурка.

[122] В литературата често се посочва като документ и дата на създаването на Погасителната каса приетата от правителството на деветнайсетомайците Наредба-закон за облекчаване на длъжниците и заздравяване на кредита от 7 август 1934 г., за която ще стане дума понататък в текста. Всъщност касата е създадена със Закона за облекчаване на длъжниците и "рождената" й дата е 2 януари 1934 г.

на, реализацията му на практика остава в начална фаза и няма видим ефект от прилагането му.

С идването си на власт деветнайсетомайците скоро налагат свой вариант за разрешаване на проблема със задълженията на населението. Това става с Наредба-закон за облекчаване на длъжниците и заздравяване на кредита от 7 август 1934 г. С нея се отменят всички закони по тази материя на правителството на Народния блок[123]. Отмяната на Закона за облекчаване на длъжниците и Закона за закрила на земеделеца-стопанин, приети от Народното събрание през пролетта на 1932 г., е съвсем формална, защото отдавна никой не се ползва от техните постановления.

По друг начин новите управляващи се отнасят към Закона за облекчаване на длъжниците и заздравяване на кредита от януари 1934 г. Макар че наредбата-закон от август отменя действието на закона, в нея се запазват общият смисъл, духът, схемата и голяма част от постановленията му. Той е в основата на наредбата-закон. Променят се само някои елементи, за да се направи практическата дейност по разрешаване на проблема със задълженията по-ефективна.

Наредбата-закон за облекчаване на длъжниците и заздравяване на кредита определя по нов начин категориите длъжници, които могат да се ползват от нейния режим.[124] Тя не променя статута на Погасителната каса, а само по-точно регламентира обсега на действието й и разширява нейните правомощия да разрешава дела по облекчение на длъжници. Правителството на Кимон Георгиев се стреми да създаде по-стройна и оперативна организация на тази институция, като изменя и някои положения, засягащи структурата и функциите на касата. По този начин то продължава и усъвършенства създадената от кабинета на Народния блок добра основа за трайно разрешаване на проблема със задълженията на населението със закона за облекчение на длъжниците от януари 1934 г.[125].

През 30-те години на XX в. проблемът с оземляването на селяните и бежанците все още остава неразрешен, въпреки усилията на правителствата на БЗНС и Демократическия сговор в тази насока. Това е една от причините кабинетът на деветнайсетомайците да предприеме действия за ревизиране на Закона за трудовите земеделски стопанства от 1924 г. и изменението му от 1933 г. Наредбата-закон за изменение и допълнение на закона за трудовите земеделски стопанства променя някои елементи от приложната част на закона, които засилват ролята на държавата с цел по-ефективната му реализация[126].

Тези и някои други инициативи в сферата на селското стопанство, работата по които е започната от правителството на Народния блок и завършена при управлението на деветнайсетомайците, са едно добро доказателство, че Военният съюз и "Звено" в своите действия са водени от желанието да извадят българското стопанство от състоянието на криза. Това тяхно намерение е една от основните причини за

---

[123] *Държавен вестник,* бр. 103 от 7 август 1934 г. – Притурка.

[124] *Пак там.*

[125] *Ас. Христофоров*, Развитие на конюнктурния цикъл..., с. 77.

[126] *Държавен вестник,* бр. 194 от 26 ноември 1934. По-подробно за измененията на ЗТЗС Вж: *М. Димитров,* Стопанската политика на кабинетите на Военния съюз (19.V.1934 - 21.IV.1935) – Дисертация, 2006, с. 186-189.

извършването на преврата на 19 май 1934 г. Въпреки че остро критикуват Блока за неспособността му да се справи със стопанската криза, когато вземат властта, деветнайсетомайците възприемат рационалните и ефективни елементи от антикризисната политика на кабинета на Н. Мушанов, като ги доработват или довършват без промени.

Същевременно, новите управляващи не се отнасят безкритично към онези инициативи на предходния кабинет в стопанската област, които смятат за неправилни или недобре реализирани. Те са променяни или изцяло отменяни в зависимост от преценката за тяхната ефективност.

Всичко това дава основание да смятаме, че в областта на стопанската политика на държавата 19 май 1934 г. не е такава разграничителна дата, каквато е в развитието на останалите сфери на обществения живот през 30-те години на XX век. Проблемите, които икономиката поставя за разрешаване пред управляващите в България, изискват определена приемственост във водената от тях политика. Това прави стопанската политика на държавата по-ефикасна. Тази приемственост довежда до интензивно развитие на икономиката след 1934 г. до избухването на Втората световна война и до втория връх, след началото на XX в., в цялостното развитие на Третата българска държава. Поставяната в историографията вътрешна граница за обособяването на отделен етап след 1934 г., именуван "В навечерието на Втората световна война" по отношение на икономическата политика на държавата, трябва да бъде заличена.

След 1934 г. политиката на пряка намеса в развитието на селското стопанство от страна на българската държава, налагана постепенно по време на икономическата криза от началото на 30-те години на XX в., се засилва. Този процес е стимулиран от съществената промяна в политическия модел в България – ликвидирането на политическите партии и парламента, което дава възможност за по-експедитивно законодателстване в областта на икономиката.

Държавната намеса в контрола и регулирането на селскостопанското производство се движи в две основни направления. От една страна, се създават институции, които осигуряват доминиращата роля на официалната власт в развитието на отрасъла, а от друга – се създават преференциални условия за развитието на дадени производства чрез изкупните цени, данъчни облекчение и улеснено кредитиране.

С голяма доза увереност може да се твърди, че селското стопанство и особено земеделското производство застават в центъра на стопанската политика на българската държава. Опитите да се организират земеделските производители чрез земеделските задруги и земеделските камари са един от аргументите за такова твърдение. Друг такъв аргумент са няколкото мощни държавни институции, имащи за основна цел разрешаването на жизнено значимите за българските селяни през 30-те години проблеми. През 1934 г. държавата създава мега банка за кредитиране на селското стопанство. През същата година е учредена Погасителна каса, която фактически ликвидира възникналия по време на Голямата депресия огромен проблем със задълженията основно на селското население[127].

[127] За създаването на тези институции, виж: Трета глава на този труд.

Наред с усилията за създаване на условия за достъпно кредитиране на селскостопанското производство още в началото на 30-те години, по време на кризата българската държава предприема мерки за стимулирането на преструктурирането на селскостопанското производство към отглеждането на интензивни култури, плодове, зеленчуци и други, които намират по-добър прием на международните пазари[128]. Особено ефективни в това отношение са дирекция "Храноизнос", която след 1934 г. разширява своята ценова политика именно към стимулирнето на такива производства, както и създаденият през 1935 г. Експортен институт.

През 30-те години на XX в. българската държава полага немалко усилия и за развойната дейност в областта на селското стопанство, които имат за цел да се използват модерни технологии в този сектор и да подобрят качеството на произвежданата продукция в земеделието и животновъдството[129]. Може да се каже, че в голяма степен цялото законодателство, включително и измененията в много от данъчните закони в последното десетилетие преди Втората световна война, имат като преследван ефект подобряване на условията за развитието на аграрния сектор на българската икономика. Изключение прави законовата рамка на българската индустрия, създавана през този период.

4. БЪЛГАРСКАТА ИНДУСТРИЯ В ПЕРИОДА МЕЖДУ ДВЕТЕ СВЕТОВНИ ВОЙНИ – "ПРЕЯЖДАНЕ" И ДИЕТА

Вече беше отбелязано по-горе, че от края на XIX в. в България започва да се провежда силен и систематичен държавен протекционизъм по отношение на местното индустриално производство. Тази политика на българската държава беше оценена като грешна. Последствията от нея бързо се проявяват във времето между двете световни войни. След 1919 г. започва едно по-интензивно индустриализиране на страната като следствие от продължаващата политика на подпомагане на индустрията.

В литературата по стопанска история на България най-разпространено и по същество единствено до този момент е разделянето на развитието на българската ин-

---

[128] Такива например са: Наредба-закон за насърчение на градинарството (*Държавен вестник*, бр. 258 от 28 ноември 1935.), Наредба-закон за уреждане засаждането на нови лозя и попълване на съществуващите (*Държавен вестник*, бр. 265 от 25 ноември 1935), Наредба-закон за изменение е допълнение на наредбата-закон и закона за уреждане на производството и продажбата на розово масло (*Държавен вестник*, бр. 118 от 30 май 1936), Наредба-закон за преработка на млякото (*Държавен вестник*, бр. 153 от 11 юли 1936), Наредба-закон за уреждане производството и продажбата на розово масло (*Държавен вестник*, бр. 86 от 20 април 1937) и др.

[129] Наредба-закон за земеделско-стопанските изследователски и контролни институти (*Държавен вестник*, бр. 16 от 23 януари 1936), Наредба-закон за мострения панаир в Пловдив (*Държавен вестник*, бр. 40 от 21 февруари 1936), Правилник за семеконтролна служба в България.

дустрия в периода между двете световни войни на споменатите вече четири етапа: 1919-1923 г., 1924-1929 г., 1929-1934 г. и 1934-1939 г. В изложението и по този проблем ние ще се придържаме към предложената от нас пред периодизация, която разделя времето между двете световни войни на два етапа – от 1919 до 1929 г. и от 1929 до 1939 г. Макар че развитието на индустрията в междувоенния период е по постоянна възходяща линия, влиянието на избухналата през 1929 г. световна криза и върху този сектор на българската икономика не може да се пренебрегне. Кризата оказва пряко въздействие върху количествените и качествени изменения в индустриалното производство.

Развитието на индустриалното производство *след 1919 г. до 1929 г.* е един от факторите (заедно с външната търговия), които довеждат до това, че българската икономика по същество не преживява сътресенията след края на Първата световна война, характерни за някои други, главно от воюващите, държави. Този факт, който се отбелязва и от най-добрия и най-продуктивен, по наше мнение, изследовател на българската стопанска история от този период – проф. Любен Беров[130] – е още един аргумент в подкрепа на нашето предложение за периодизация на времето между двете световни войни без обособяване на отделен етап от 1919 до 1923 г., изложено на друго място в този труд.

В някаква степен парадоксален е фактът, че през военните години – от 1912 до 1918 – българското индустриално производство се развива много добре. В проведената още през 1921 г. индустриална анкета са отбелязани данни, които впечатляват, сравнени с подобна анкета от 1909 г. Между обекта на двете проучвания има известна разлика, тъй като анкетата от 1909 г. събира данни само за индустриални заведения, които са под режима на действащия тогава Закон за насърчаване на местната индустрия, т.е. не са включени всички производства и предприятия. Анкетата от 1921 г. обхваща всички предприятия и производства от индустриален тип. Тази разлика не създава съвсем точна представа за развитието на българската индустрия през периода на войните, но се очертават добре определени тенденции.

Анкетираните индустриални заведения през 1909 г. те са 266, а през 1921 г. – 1541[131]. Това увеличение се дължи на разширяването на обекта на изследването през 1921 г. Най-голям принос за него има включването на две индустрии, които през 1909 г. остават извън анкетата – тютюневата и керамичната. В изследването на всички останали индустриални производства са включени и ненасърчавани предприятия, но те са от вида и ценза на насърчаваните. С други думи – броят на едрите индустриални заведения в България по време на войните е нараснал значително.

Общо вложеният капитал във всички индустриални предприятия, анкетирани през 1921 г., се изчислява на 294 082 039 зл. лева, а вложеният капитал през 1909 г. в насърчаваните от държавата индустрии – на 66 032 440 зл. лева. Средно на едно предприятие през 1921 г. се пада 161 636 зл. лв. вложен капитал, а през 1909 г. –

---

[130] *Беров, Л.* Икономическото развитие на България през вековете. С., 1972, с. 123-124; Развитие на индустрията в България. 1834, 1947, 1989. С., 1990, с. 129.

[131] Анкета на едрата и покровителствана индустрия в България през 1921 г. Книга I, Индустриални предприятия. С., 1925, с. 60-95.

248 242 зл. лева[132]. Наблюдаваното намаление на основния капитал през 1921 г. се дължи на факта, че в последната анкета са включени значителен брой производителни кооперации, които са предприятия от дребен тип, но са насърчавани от държавата чрез законодателството след войните.

Интересна е картината на вложения капитал, ако той се разпредели по индустриални производства. Най-общата констатация е, че в почти всички индустрии основният капитал е увеличен. Изключение правят минната и керамичната индустрии[133]. Това е обяснимо, защото при тогавашното състояние на минната индустрия, слабото използване на машини и примитивният начин на добиването на полезните изкопаеми, основният капитал няма голямо значение. Освен това, за голяма част от мините не са калкулирани като капитал терените, защото те са отпуснати на концесионерите за безплатно ползване от държавата или общините за срока на концесията. Положението при керамичната индустрия е подобно[134].

Интензивно развитие по време на войните 1912-1918 г. получават циментовото производство, химическата индустрия, производството на взривни вещества и кибрит, розовата индустрия. Розовата индустрия например през 1910 г. е представена само от 3 по-едри предприятия, а през 1921 г. те вече са 31, в това число и 9 кооперативни сдружения[135]. От индустриите за храни и питиета най-значително развитие има при мелничарството, производството на захар и на растителни масла. Новооснованите предприятия в хранителната индустрия са едни от най-крупните в страната[136].

През десетилетието от 1911 до 1921 г. общият брой на работниците в насърчаваните производства се увеличава от около 23 000 души през 1911 г. на 55 517 души през 1921 г. Увеличението е с повече от 141%[137]. Най-голям е ръстът на работниците в тютюневата индустрия. Те са 35,8% от всички работници през 1921 г. Следва минната индустрия – 17,4% от всички работници, индустриите за храни и питиета – 13,6% и други[138]. Общо в трите индустрии през 1921 г. работят малко повече от 37 000 души, 66,8% от всички работници в България.

Основната причина за съсредоточаването на такъв голям брой работници в тези индустрии е ръчният характер на производството и използването на примитивен инструментариум. В тютюневата индустрия например през 1921 г. има общо 167 предприятия, от които 120 са за манипулиране на суров тютюн, процес при който се използва изключително ръчен труд. Същото е положението и в минната индустрия, където масово се използват кирки, лопати, лостове и други елементарни инструменти.

---

[132] *Месечни известия* на Главна дирекция на статистиката, 1923 г., № 4.

[133] *Пак там.*

[134] *Списание* на Българското Икономическо дружество, 1923, кн. 10, с. 560.

[135] Анкета на едрата и покровителствана индустрия в България през 1921 г. Книга I, Индустриални предприятия. С., 1925, с. 67.

[136] *Списание* на Българското Икономическо дружество, 1923, кн. 10, с. 561.

[137] Развитие на индустрията в България..., с. 130. При това изчисление проф. Л. Беров е съпоставил броя на работниците, като е изчислил, че през 1911 г. в индустриалните предприятия работят приблизително 23 000 души.

[138] *Списание* на Българското Икономическо дружество, 1923, кн. 10, с. 561.

Данните за стойността и обема на производството по време на войните също са показателни за състоянието и развитието на българската индустрия. Те също показват значителен ръст. Изчислено по покупателна сила на лева, през 1922 г. в стойностно отношение индустриалната продукция нараства с 23,8% в сравнение с 1921 г. (от 176 млн. лева на 218 млн. лева[139]). Индексът на обема на индустриалното производство (база 1911 г.= 100) през 1921 г. нараства на 123 пункта[140].

За да се открият причините за нарастването на стойността и обема на производството на българската индустрия, трябва да се види и разпределението им по индустрии. В случая ще използваме данните за стойността на производството през 1921 г., с които разполагаме.

Таблица 1

Стойност на годишното производство по индустрии 1921 г. (в следвоенни млн. лева)

Минна	*Метална*	*Керамична*	*Химическа*	*Хранителна (без мелн.)*	*Само мелничарство*	*Тютюнева*	*Текстилна*	*други*
274,4	110,3	111,7	74,1	2,346,1	1,868,2	932,2	308,9	348,8

Източник: Месечни известия на Главна дирекция на статистиката, 1923 г., № 4.

През воeнния период българската индустрия се развива прогресивно, но във вътрешната ѝ структура не настъпват особени промени. Разпределението на стойността и обема на производството отново, както преди войните, показват доминация на леката индустрия, а в нея – на хранителната и най-вече – мелничарската. Въпреки че от 1912 до 1918 г. България участва активно в три войни, не се наблюдава голям ръст на химическата индустрия например, също и на текстилната. От индустриите за износ известен ръст има тютюневата, но той е с конюнктурен характер. Дума не може да става за някакво нарастване на тежката индустрия, макар че такъв тип производства са пряко свързани с обслужването на армията и нейните военни действия. Българското индустриално производство, въпреки показания ръст на броя на индустриалните заведения, капиталовложенията, стойността и обема на производството, си остава примитивно, имащо за цел изключително вътрешния пазар. Стопанските субекти в него остават пасивни и очакващи грижи от страна на държавата, както е било в "златните" години пред войните.

Причините за това състояние на българската индустрия след Първата световна война са много и различни. Някои автори виждат като основна причина за ръста на българското индустриално производство във военното десетилетие обезценяването на лева, което кара притежателите на парични средства да ги инвестират, за да не загубят от инфлацията[141]. Несъмнено е принципното правило, че обезценяването на

[139] Изчислено по покупателна сила на лева през 1922 г.

[140] Развитие на индустрията в България..., с. 130.

[141] Такова е твърдението на проф. Л. Беров. – Вж.: Развитие на индустрията в България..., с. 131.

валутата е съществен стимул паричните ресурси (капиталите) да "бягат" от латентното им състояние в банковата система, която в екстремните военни години значително намалява гаранциите за сигурност, към сравнително по-стабилното място на инвестициите, макар че в създалата се обстановка след 1914 г. това място също не е много сигурно.

В конкретния случай с българската индустрия обаче, тази аксиома трудно може да се приложи по следните причини: 1) Инфлацията е нов феномен в световната икономическа и финансова практика, предизвикан от войната. Светът тепърва ще се наглася към нейните условия[142]. Едва ли българските индустриалци и въобще притежатели на значителни парични ресурси по онова време са в авангарда на икономическата активност. Като се има предвид, че във времето преди войните те функционират в "парниковите" условия, създадени от държавата, трудно може да си представим български индустриалец, който трескаво инвестира в производство, за да запази свободните си капитали. По-скоро му е присъщо обратното поведение преди 1912 г.; 2) По време на войните българската държава не променя политиката си към индустрията, т.е. запазва се действието на покровителственото законодателство по отношение на този сектор от икономиката от довоенния период. Във военните условия, при наличието на преференциите, създадени от законите, индустриалците натрупват значителни печалби, които влагат в разширяването на производството, защото, колкото и парадоксално да звучи, по време на войните вътрешният пазар за индустриални стоки се разширява. Разчитайки на силната подкрепа на държавата, тези индустриалци се опитват да задоволят нуждите на този пазар. Подобно е положението и в първите години след Първата световна война.

Във военното десетилетие в областта на индустриалното производство в България има условия за спекула, но те се стимулират и охраняват от държавата, която не променя с нищо своята индустриална политика. Тази трудно обяснима пасивност на държавната политика по отношение на индустрията се поддържа до края на 20-те години на XX в., а в някои аспекти и след това и тя довежда до известни сътресения в индустриалния сектор през 30-те години на този век.

Във времето от 1919 до 1929 г. българското индустриално производство продължава прогресивното си развитие. Точното очертаване на тази тенденция се затруднява от непълната статистика за този период, но тенденцията е очевидна. Особено оскъдни са данните за 1922 и 1923 г. Официална статистика за по-големите насърчавани индустриални предприятия в България се води след 1929 г. На базата на комбинирани данни от различни източници обаче може да се създаде сравнително адекватна картина на развитието на българската индустрия през периода от 1921 до 1929 г. Тя е показана в следващата таблица.

---

[142] С горното твърдение не искаме да кажем,че инфлацията е съвсем ново явление в световната икономика. Тя може да се открие в много други предишни епохи от историята на човечеството и е имала влияние върху икономическите процеси например в САЩ по време на Войната за независимост (1775-1783 г.) и по времена Гражданската война (1861-1865 г.), във Франция по време на революцията 1889 г. и т н. Никога обаче до края на Първата световна война тя не е била такъв решаващ фактор в икономическите отношения на държавите и света като цяло.

Таблица 2

Индекс на физическия обем на индустриалното производство в България от 1921 до 1929 г. (1921 г. = 100)

Година	Сума на производството на насърчаваните предприятия по текущи цени (млн. лв.)	Индекс на фабрично-Заводските цени	Индекс на обема на производството на насърчаваните предприятия	Индекс на произведения манипулиран тютюн	Индекс на произведените тютюневи изделия	Индекс на производството на каменни въглища	Общ индекс на обема на индустриалното производство
1921	1946	100	100	100	100	100	100
1922	...	...	...	...	...	...	104
1923	...	...	...	...	...	...	111
1924	1242	136	104	157	97	130	116
1925	5895	145	210	167	129	130	186
1926	4435	138	165	136	108	128	150
1927	5854	132	228	134	108	131	189
1928	7375	141	270	111	117	151	213
1929	7396	146	262	110	115	175	209

Източник: Развитие на индустрията в България..., с. 135. Таблицата е създадена от проф. Л. Беров по данни от: *Тодоров, Д.* Насърчаваната индустрия и индустриална политика в България. – Стопанска мисъл, 1933, кн. 4, с. 48 и 56 и данни от Анкета на едрата и покровителстваната индустрия в Царство България през 1921 г., С., 1925, кн. 4, с. 626.

Показваме тази таблица, не само за да се очертаят трендовете на общото нарастване на индустриалното производство в България през посочения период, а и поради още една причина. Ясно се вижда, че за 1922 и 1923 г. липсват данни. Това обаче не е основание да се говори за периода от 1924 до 1929 година като "години на стабилизация", "етап на стабилизация", т.е. няма основание това време да се отделя като обособено в развитието на българската индустрия. Напротив, оскъдните данни, по които е изчислен общият индекс на обема на индустриалното производство за 1922 и 1923 г. показва тенденция на нарастването му[143]. От 1921 до 1929 г. индустриалното производство на България се удвоява. Увеличаването е със 109%.

През етапа 1919-1929 г. настъпват известни структурни промени в българската индустрия. Според проведената индустриална анкета през 1921 г. в страната има 1544 едри индустриални заведения, от които 1,6% са държавни, 29,4% – частни, намиращи се под режима на Закона за насърчаване на местната индустрия от 1909 г.,

[143] Индексът е изчисляван по данните за осем индустриални производства, което не е достатъчно, но е показателно за някаква тенденция.

61,5% – частни, извън неговия режим и 7,5% – кооперативни. До 1929 г. има увеличение на броя на държавните предприятия (те са главно в областта на добива на електрическа енергия, добива на каменни въглища, металната индустрия), в които е съсредоточен 17,14% от целия капитал на едрата индустрия и в тях работят 29,4% от работниците. Подобна тенденция има и в сектора на индустриалните заведения, които са под режима на закона от 1909 г. Към края на 20-те години на XX в. те притежават 60,8% от капитала в едрата индустрия[144].

Кои са предпоставките и факторите за такова развитие на българската индустрия? На първо място трябва да се отбележи благоприятната обстановка на вътрешния пазар в България, за който продължава основно да работи тази индустрия. Върху него не оказва конкурентен натиск вносът на стоки, които се произвеждат от българските индустриални предприятия. Държавата продължава да създава "парникови" условия за развитието на българската индустрия чрез индустриалната и митническата си политика.

Освен това вътрешният пазар за индустриални стоки се разширява до известна степен поради нарасналите доходи на селското население и градските работници. От 1924 до 1928 г. общият чист доход от селското стопанство се увеличава с 22,1% - от 26 196 000 000 лева на 33 637 000 000 лева[145]. За същия период сумарният доход от заплати на работниците в индустриалното производство нараства с 8,4% - от 16 004 000 000 на 17 477 000 000 лева[146]. Подобно е положението и при доходите на занаятчиите, занаятчийските работници, държавните служители и други[147].

Вътрешният пазар на страната за индустриални стоки се увеличава и от притока на големи бежански маси в България от Македония, Беломорието и Южна Добруджа като последствие от войните, които страната води в периода 1912-1918 г. Стимул за развитието му е и почти замразената външна търговия на страната с голяма част от предвоенните й партньори до 1929 г., поради наказателните клаузи в Ньойския договор във външнотърговската политика[148]. Това разширява в известна степен полето за пласмент на някои български стоки на вътрешния пазар като заместител на подобни вносни стоки: захар, захарни изделия, тютюневи изделия,

---

[144] *Костов, Е., Л. Велева, М. Димитров, П. Пенчев, П. Стоянов.* Увод в стопанската история, С., УИ "Стопанство", С., 2011, с. 161.

[145] *Чакалов, Ас.* Националният доход на България 1924-1935, – Тр. СИСП при СДУ, 1937, кн. 2, с. 35.

[146] *Пак там,* с. 60.

[147] *Пак там,* с. 47-49; 79-81.

[148] Ньойският договор налага на България едностранно и автоматично (без някакво предварително договаряне) да предоставя на държавите от Съглашението статута на "най-облагодетелствана нация в търговията" до август 1925 г. Това и още някои други ограничения в договора принуждава българската държава да се въздържа от активни търговски контакти с тези страни и да регламентира търговията с останалите държави чрез ограничени външнотърговски съглашения от типа на временните спогодби. Като се има предвид, че значителна част от българската външна търговия преди войната е с държави от Съглашението, става ясно, че активна политика за подновяването на търговските договори е безпредметна.

гвоздеи, тел и телени изделия, земеделски сечива, растителни масла, цялата продукция на вълненотекстилната индустрия и на рудодобива[149].

На второ място, ръстът на броя на индустриалните заведения и на производството се дължи, от една страна, на факта, че българските предприемачи продължават да инвестират в отрасли с ниска капиталоемкост и бърз оборот на капитала, а от друга – на нарастването на чуждите капиталовложения в българската индустрия. През 1929 г. чуждият капитал е около 20% от целия инвестиран основен капитал в българската индустрия[150].

На трето място, показателите за развитието на българската индустрия през този период се "надуват" и от приноса на бързото развитие на нови индустриални производства като захарното[151], тютюневото[152] и др., вследствие на заетите позиции на вътрешния пазар през 20-те години на XX в., както и на някои производства, които са енергоносители за останалите индустрии и за бита – каменовъгленатa индустрия, електродобивът[153].

Ръстът на индустриалното производство през 20-те години на XX в. обаче най-вече се дължи на продължаващата неадекватна политика на българската държава към него, която през този период с нищо не се различава от политиката, водена преди Първата световна война. Въпреки че вътрешните и международни икономически условия се променят драматично след 1919 г., насърчителната политика по отношение на индустрията не е променена, което насърчава откриването на нови индустриални заведения.

Началото на Голямата депресия бележи повратен момент в развитието на българската индустрия. *От 1930 г.* започва нов етап в нейното развитие, който продължава *до 1939 г.*, когато е прекъснат от избухването ѝа Втората световна война. В резултат на продължаващата благоприятна атмосфера за развитие, в много браншове на българското индустриално производство започват да се проявяват елементи на преситеност – създават се повече предприятия и се произвежда повече продукция, отколкото може да се реализира на вътрешния пазар или да се изнесе в чужбина.

Проблемите в българското индустриално производство в началото на 30-те години на XX век са предизвикани не толкова от външни влияния и фактори, колкото от продължаващото безразборно и несистемно откриване на индустриални заведения и пресищане на вътрешния пазар за индустриални стоки. Важна роля играе и не добре обмислената държавна политика, особено засиленият митнически протекционизъм, въвеждащ почти забранителен митнически режим на вноса, което убива

---

[149] Развитие на индустрията в България..., с. 134

[150] *Пак там.* с. 134.

[151] *Обрешков, Т.* Промени в народостопанския ни живот. – Списание на Б.Ик.Д., 1928, кн. 1 и 2, с. 28.

[152] *Ненов, С.* Тютюнът в нашето народно стопанство и износ. – Списание на Б.Ик.Д., 1929, кн. 1, с. 29.

[153] *Обрешков, Т.* Цит. съч., с. 29.

конкуренцията на българския индустриален пазар[154]. Тази конкуренция би могла да изиграе положителна роля, ограничавайки разрастването на националната индустрия.

В годините на Голямата депресия от 1929 до 1934 г. в състоянието на българската индустрия не настъпват драматични промени. По това време и до 1936 г., с малки изключения, тя се развива под режима на приетия през 1928 г. нов Закон за насърчаване на местната индустрия. Депресията не засяга сериозно този сектор от икономиката поради отбелязания вече факт, че почти цялата индустрия работи с местни суровини и пласментът й е на вътрешния пазар. Освен това и в световен мащаб депресията поразява по-слабо индустриалното производство.

По време на този етап броят на индустриалните предприятия от насърчаваните индустрии не се променя чувствително, но от 1929 до 1935 г. мощността на инсталираните в тях двигатели се увеличава с около 36%, като чувствителен напредък отбелязва *електрифицирането* на индустриалното производство. През 1929 г. с електроенергия се осигуряват 22% от мощността на инсталираните двигатели, а през 1935 г. – около 30%. В годините на депресията се отбелязва тенденция на разширяване капацитета на насърчаваните индустриални предприятия и създаване на нови, сравнително по-едри. През 1929 г. на едно индустриално заведение се падат средно 160 конски сили на инсталираните двигатели, а през 1935 г. – 213[155].

В сектора на индустриите, които не се насърчават от държавата със специално законодателство, от най-голямо значение е тютюневата индустрия. Това е производство, чийто пласмент е ориентиран предимно към експорт. Възникналите затруднения в износа на тютюни и тютюневи изделия по време на депресията се отразяват пряко върху състоянието този бранш. Илюстрация за това е броят на заетите работници (средномесечен брой) в него по време на депресията: през 1929 г. в тютюневата индустрия работят 23 100 души, през 1930 г. – 28 900, през 1931 г. - 22 700, през 1932 г. – 17 100, през 1933 г. 12 000 и през 1934 г. – 12 300[156].

Останалите ненасърчавани индустриални производства – строителната и минната индустрия, както и част от предприятията за добив на електроенергия, които са създадени по един специален закон за водните синдикати през 1920 г., не са засегнати от депресията, защото има голямо търсене на тяхната продукция на вътрешния пазар, поради засиленото строителство на жилищни сгради, използването на въглищата за отопление и в БДЖ, и засилените темпове на електрификация на индустрията, както и увеличаването на употребата на електрическа енергия за бита[157].

Своеобразната възходяща тенденция в развитието на българската индустрия продължава до началото на Втората световна война. Стойността на индустриалното производство отбелязва постоянно нарастване, особено след 1936 г. През 1937 г. е 7 млрд. и 224 млн. лв. и е с 37,7% повече от тази през 1933 г., когато тя е 5 млрд. и 247 млн. лв. Общият индекс на обема на индустриалното производство (база 1934/1935 г. = 100) през 1934 г. е 98.3, през 1935 г. – 101.7, през 1936 г. – 112.3, през

---

[154] *К. Бобчев,* Външната търговска политика на България след войната – Тр. СИСП при СДУ, 1938, кн. 4, с. 30-31.

[155] *Костов, Е., Л. Велева, М. Димитров, П. Пенчев, П. Стоянов.* Увод в..., с. 161.

[156] *Пак там,* с. 161-162.

[157] *Пак там,* с. 162.

1937 г. – 129,5 и през 1938 г. – 127,8. Следващата таблица показва нарастването на производството по индустрии:

Таблица 3

Индекс на индустриалното производство (1934/1935 г. = 100)

*Индустрии**	*1931 г.*	*1932 г.*	*1933 г.*	*1934 г.*	*1935 г.*	*1936 г.*	*1937 г.*	*1938 г.*
Текстилна	...	...	...	101,7	98,3	120,3	127,7	155,4
Кожарска	...	...	...	87,8	112,2	129,2	157,0	167,4
Каучукова	...	...	...	112,6	87,9	131,3	177,6	140,3
Производство на растителни масла	...	...	...	96,9	103,1	143,4	155,9	85,0
Индустрии за храни и питиета	...	...	...	74,3	125,7	108,6	204,5	95,8
Производство на ел. енергия	...	...	...	102,9	97,1	145,1	174,3	194,8
Мелничарска	...	...	...	94,5	105,5	106,6	118,1	128,6
Керамична				101,1	98,9	98,9	121,8	94,2
Каменовъглена	...	...	...	102,2	97,8	100,9	112,2	98,5
Химическа	...	...	...	96,8	103,2	113,6	115,9	140,1
Среден индекс	**104,4**	**106,9**	**102,6**	**97,8**	**103,0**	**119,8**	**146,5**	**130,0**

*За 1931, 1932 и 1933 г. разполагаме само с общ индекс на производството на насърчаваните индустрии.

Източник: Таблицата е компилирана и изчислена по: *Христофоров, Ас.* Развитие на конюнктурният цикъл в България 1934-1939 – Тр. СИСП при СДУ, 1939, кн. 1-2, С., 1939, с. 57; *Недков, Д.* Цит. съч., с. 20.

Според данните от таблицата основните индустриални производства могат да се разделят на три групи. В ***първата група*** влизат текстилната, кожарската и каучуковата индустрии, които увеличават производството си поради засилените държавни поръчки за армията и относително увеличения износ на някои от артикулите, произвеждани от тези индустрии. Във ***втората група*** можем да поставим производството на растителни масла, индустриите за храни и питиета и на електроенергия. При тях индексът на нарастване на обема на производството също е по-голям от средния за периода. Това е следствие на засиленото търсене на продуктите на тези индустрии на вътрешния пазар, поради нарастване на покупателната сила на населението, засилените темпове на електрификация на индустрията и повишената консумация на този вид енергия в градовете и някои по-големи села. В ***третата група***

са останалите индустрии от таблицата, при които нарастването на обема на производството се движи около общия индекс.

Както става очевидно от данните, в навечерието на Втората световна война българската индустрия достига такъв ръст, че съвсем естествено е при ограничения вътрешен пазар и слабата външнотърговска ориентация на индустриалното производство, тя да изпадне в състояние на преситеност. Благоприятните условия, в които индустрията се намира до този момент, довеждат до безконтролно откриване на индустриални заведения във всички нейни браншове. Ограничеността на капацитета на вътрешния пазар и слабата експортна ориентация на индустрията през 30-те години на XX в. стават предпоставка за кризисни явления на свръхпроизводство в този сектор на българската икономика, които бързо започват да се проявяват.

5. ДЪРЖАВАТА И ИНДУСТРИЯТА

От изложеното по-горе стана ясно, че по време на войните 1912-1918 г. българската индустрия преживява период на положително развитие. Резултатите от проведената анкета за състоянието на този отрасъл през 1921 г. са достатъчно показателни за това. След войната българското индустриално производство продължава интензивното си развитие. По този начин още през 20-те години на XX век се създават предпоставки за промяна в отношението на държавата към отрасъла, за да бъде спряна започналата да се проявява тенденция към преситеност в някои негови браншове. Поради предлаганите от насърчителното законодателство привилегии и облекчения в тях се изграждат повече производства, като по този начин се увеличава обемът на произвежданата продукция и това води до "задръстване" на вътрешния пазар, за когото работи в огромната си част българската индустрия. Значението на насърчителното законодателство започва да се подлага на съмнение в българското общество и в деловите среди[158].

До началото на Голямата депресия българската държава не променя своето отношение към индустриалното производство. Правителството на БЗНС прави плах и неуспешен опит за данъчна реформа, с която да увеличи облагането на стопанските субекти (включително и тези от индустриалния сектор) и с това свършва неговата активност по отношение на индустрията.

---

[158] *Бобчев, К.* Стопанството и стопанската политика в България след войната, Списание на Б. Ик. Д., 1931, кн. 8, с. 486. Симптоми на преситеност в някои браншове на българската индустрия се проявяват още в периода преди войните. На втория конгрес на търговско-индустриалните камари, проведен от 28 до 30 май 1912 г. в Пловдив, се взема решение, че бирената, брашнената и спиртната индустрии, които са едни от най-полезните за страната и се считат за доста закрепнали на местния пазар, не са застрашени от външен внос, следователно "протежирането на тия от тях, които харчат производството си изключително за вътрешния пазар, *е неразумно* (курсив в документа), протекцията би се оправдала само тогава, когато продуктите на същите се изнасят в странство". – *Съкратени протоколи* на втория конгрес на Търговско-индустриалните камари в България, 28-30 май 1912 г., Пловдив, 1912, с. 22.

Следващите кабинети на Демократическия сговор не намират за необходимо да обърнат специално внимание на индустриалното производство. Те продължават инерцията от предвоенните години и основното в тяхната политика към индустриалния сектор е приемането на нов Закон за насърчаване на местната индустрия през 1928 г.[159]. Този закон трябва да се смята дело и на двата кабинета на Ал. Цанков и Ан. Ляпчев, защото първият проект е изготвен още през втората половина на 1925 г.

Големият въпрос, който тогава се поставя в българското общество е, не дали да има или не закон, с който да се покровителства българската индустрия, а какъв да бъде този протекционизъм. Още през 1909 г., когато е приеман последният такъв закон, общото становище е, че той ще има характера на изключително законодателство, свързано с предстоящите драматични събития в Европа и, от друга страна, ще има временно действие – за срок от 16 години (до 31 декември 1925 г.). Според създателите на закона, след този срок покровителството на местната индустрия ще става само чрез инструментите на митническата политика, т.е. финансовите и материалните жертви, които прави българската държава, за да се развива индустриалното производство в страната, ще отпаднат. Освен това, в закона от 1909 г. като изключителен закон, съществува едно диференцирано отношение към отделните индустриални производства. В него има една класификация на индустриите, като някои от тях (например: брашняната, бирената, спиртната, за производството на бурета и каци и др.) умишлено се отстраняват от действието на закона, защото се смята, че са достатъчно укрепнали, задоволяват нуждите на местния пазар и на него не срещат никаква външна конкуренция[160].

С други думи, замисълът на този закон според създателите му, както и на другите два преди него, е да подпомогне българската индустрия да преживее младежките си години, да укрепне, за да може да се бори с чуждата конкуренция на българския пазар. Друг е въпросът, дали това е най-добрата индустриална политика, но за това се писа в предходните глави.

Ако за политиците и икономистите от времето преди войните такъв начин на мислене и действие е до известна степен обясним и оправдан, то с политиката си по отношение на индустрията тези, които управляват българската държава през 20-те години на XX в., а за известно време и през 30-те години, показват инертност, неподготвеност и непростим формализъм. Приетият през 1928 г. Закон за насърчаване на местната индустрия добре илюстрира това[161].

Този закон по същество продължава действието на закона от 1909 г. без да отчита промените във вътрешните и международни икономически условия, които са доста съществени. Теоретически протекционизмът намира оправдание като временна мярка от страна на държавата, която има за цел да укрепи едно зараждащо се местно индустриално производство. След това държавата трябва да се грижи това производство да стане конкурентноспособно на вътрешния и външни пазари срещу

---

[159] *Държавен вестник*, бр. 58 от 14 юни 1928.

[160] *Стенографски дневници* на XIV Обикновено народно събрание, I Р. С., 64-то зас., 30 януари 1909 г.

[161] Пак там.

чуждата конкуренция, а това не се разбира от българския икономически и политически елит през 20-те години на XX век.

Създателите на Закона за насърчение на местната индустрия от 1928 г. постъпват по съвсем различен начин. Без да се съобразяват с променените условия и най-вече със значителното укрепване и ръст на българското индустриално производство след Първата световна война, те разширяват приложното поле на закона. В чл. 3 определените за насърчаване групи индустрии се увеличават значително (от 10 на 21 групи)[162]. С това законът, вместо да създаде условия за засилването на конкурентоспособността на българското индустриално производство на външните пазари, като протежира тези индустрии, които имат шанс да излязат на тези пазари, увеличава конкуренцията между индустриалния и занаятчийския сектор на българския пазар. С това се удрят българските занаяти, които по това време дават между 7 и 9% от националния продукт и в тях са заети не малък брой работници.

Тази констатация не е опит за защита на занаятчийското производство в България. Тя само показва, че приетият през 1928 г. Закон за насърчаване на местната индустрия не е обмислен добре предварително, с него не се преследват определени актуални за българската икономика цели. Той представлява формално продължение на действието на стария закон от 1909 г., но със значителни вредни последствия за българската индустрия.

Законът от 1928 г. има още една значителна слабост. Индустриалните концесии, които се регламентират в закона от 1909 г., се отпускат при доста усложнена процедура от Народното събрание и не могат да се отстъпват (продават). В новия закон могат да се продават само след разрешение на министъра на търговията, промишлеността и труда. Освен че създава благоприятни условия за корупция в държавната администрация, това положение е предпоставка за създаване на хаос в териториалното разпределение на индустриалното производство и много скоро управляващите в България го разберат.

Знак, че законът от 1928 г. е приет съвсем формално и с него не се преследват някакви сериозни намерения в индустриалната област от страна на управляващите и създателите му, е и фактът, че той е приет без каквато и да е предварителна подготовка. Работата по неговото изработване започва още през 1925 г., но тя не е свързана със сериозно проучване на състоянието и перспективите на българското индустриално производство. Последните данни за състоянието на това производство са от анкетата, проведена през 1921 г., но дори и да са взети предвид, те вероятно са интерпретирани неправилно, защото ръстът на броя на индустриалните предприятия, отчетен в анкетата, би трябвало да доведе създателите на закона до други изводи. Симптоми за значителна промяна в икономическата среда на индустриалното производство има и необходимостта от промяна на държавното отношение към българската индустрия се появява доста преди приемането на закона от 1928 г. Такъв е опитът за създаване на монопол от захарните фабрики в България.

През 1924 г. захарните фабрики в България се обединяват в картел за общи продажби и разпределяне на районите за засяване на цвеклото, което довежда до по-

[162] Пак там.

вишаване на цената на захарта на вътрешния пазар[163]. Тези предприятия са изцяло в ръцете на чужд капитал[164]. Опитите на правителството на Ал. Цанков да постигне споразумение със захарните фабрики не се увенчават с успех. Те не отстъпват от позициите си на монополисти и не желаят да бъде намалена цената на захарта. Това довежда до конфликт между държавата и захарния картел, който продължава дейността си и при следващите правителства[165].

Възползвайки се от извършеното през лятото на 1924 г. изменение на чл. 72 от Закона за акцизите и патентовия сбор върху питиетата, министърът на финансите П. Тодоров намалява митото на вносната захар от 60 лв. на 27,50 лв. за 100 кг. с цел да се насити вътрешния пазар с този артикул и да бъде принуден картелът да намали цените[166]. Тази мярка на правителството обаче засяга съвсем неочаквано цвеклопроизводителите. През 1925 г. в страната се внася чуждестранна захар за над 100 млн. лв. Захарният картел свива производството, тъй като разполага с достатъчно готова продукция на склад и това довежда до сериозно свиване на площите, засети с цвекло и намаляване на доходите на селското население, занимаващо се с производството на тази култура[167]. По време на стопанската криза подобни отношения възникват и между държавата и картела на пивоварните фабрики[168].

След началото на Голямата депресия в печата се поставя остро въпросът за намеса на държавата за намаляване на цените на редица индустриални произведения за масова консумация[169]. Настоява се за създаване на специален закон против картелите[170]. През декември 1930 г., със заповед на министъра на финансите Вл. Моллов, към отделение "Митници" е създаден комитет, който да наблюдава движението на цените на вътрешния пазар и да предприема мерки за тяхното регулиране[171].

---

[163] Повишаването на цената на захарта оказва влияние върху цените на други артикули, за производството на които тя е суровина, и това довежда до повишаване на цените на повече стоки, главно за масова консумация.

[164] Захарната индустрия е изцяло в ръцете на чуждестранен капитал до 1930 г., когато на кооперативни начала е създадена първата захарна фабрика с български капитал – Виж: *Б. Недков,* Развитие на българската финансова система..., с. 188.

[165] *Д. Калинов,* Картели и регулиране на цените (реферат, четен пред Българското икономическо дружество на 19 март 1931 г.) – Списание Б.Ик.Д., 1931, кн. 6, с.343-344.

[166] *Държавен вестник,* бр. 96 от 31 юли 1924.

[167] *Д. Калинов,* Цит. съч., с. 343.

[168] *Б. Недков,* Развитие на българската финансова система..., с. 186-187.

[169] Подробно за политиката на българската държава към индустрията по време на стопанската криза 1929-1934 г. – Вж.: *Димитров, М.* Политиката на българската държава по отношение на индустрията по време на стопанската криза 1929-1934 г. – В: България – 100 години юридически суверенна държава. Икономически, политически и културни постижения, Т. 2, С., УИ "Стопанство", 2010, с. 201-215.

[170] *Д. Калинов,* Картели и регулиране на цените..., с. 345.

[171] Комитетът се състои от 5-ма членове: двама представители на Министерството на финансите – началниците на отделенията "Митници" и "Държавни привилегии и акцизи"; един представител на Министерството на търговията и промишлеността и труда; един представител на Министерството на земеделието и държавните имоти и един представител на търговско-индустриалните камари. – *Държавен вестник,* бр. 198 от 7 декември 1930.

Комитетът е създаден по подобие на анкетните или помирителните комитети, съществуващи в практиката на антикартелното законодателство в Европа и останалия свят[172]. Притисната от обстоятелствата, българската държава най-после предприема първи стъпки към отказ от политиката на безпрекословно насърчаване на местното индустриално производство.

Още през пролетта на 1930 г. Министерството на търговията, промишлеността и труда предприема по-мащабна кампания за контрол върху развитието на индустриалното производство. Неин инициатор е проф. Д. Мишайков, един от адептите на идеята за засилване на държавната намеса в стопанския живот, който става член на правителството на Демократическия сговор след реконструкцията му на 15 май същата година[173].

На 29 май министър Мишайков свиква конференция с участието на Управителния съвет на Съюза на българските индустриалци и други представители на индустрията. На нея се гласува резолюция, в която се настоява *да се коригира закона за насърчаване на местната индустрия от 1928 г. и държавата да започне да провежда политика на подкрепяне само на по-слабо развитите групи индустрии* (курсив мой – М.Д.). Освен това се настоява за политика на ограничаване на клоновете, в които има отчетено свръхпроизводство, "за да се внесе хармония между размера на производството и размера на потреблението." За успешното изпълнение на последната задача се иска да се увеличат прерогативите на Индустриалния съвет при Министерството на търговията, промишлеността и труда и той да определя режима на откриване на нови индустриални заведения[174].

Повдигнатият въпрос на конференцията за въвеждането на режим на преситеност е внесен за мнение в Индустриалния съвет. Съветът одобрява това становище и въз основа на неговото решение, че е целесъобразно и стопански оправдано да не се дават облаги за откриване на нови индустриални заведения в отрасли, които са обявени за преситени, до края на 1930 г. след щателно проучване в такъв режим са поставени 26 отделни индустриални производства[175].

Правителствената смяна през юни 1931 г. обаче връща до известна степен държавната политика по отношение на индустрията на стартовите й позиции от края на 20-те години на XX век. Новият министър на търговията, промишлеността и труда Г. Петров застава на позицията, че от юридическа гледна точка въвеждането на

---

[172] *Д. Калинов,* Картели и регулиране на цените..., с. 344.

[173] Българските държавни институции 1879-1986, С., 1987, с. 322-323.

[174] *Индустриален преглед*, 1938, кн. 3, с. 34.

[175] *Пак там.* За преситени са обявени производствата на: 1. растителни масла; 2. мелничарство; 3. захар; 4. спирт; 5. оризолющене; 6. трикотажни изделия; 7. сламени шапки; 8. гвоздеи; 9. бижутерия; 10. поцинкована и бодлива тел; 11. телеграфни и телефонни апарати и централи; 12. изделия от гума и каучук; 13. глюкоза; 14. вълнени платове с тегло над 250 г. на квадратен метър; 15. конопени прежди за въжета и канапи; 16. боя за обувки и лакови бои; 17. оцет; 18. букволеярство; 19. бергоманеви тръби; 20. кожарство; 21. памучни платна и платове с тежест над 100 г. на квадратен метър; 22. кухненски и алуминиеви съдове, лъжици, вилици и ножове; 23. панти; 24. тъкачество на ленени платове; 25. сапун за пране и тоалетен сапун.

принципа на преситеността е формално противозаконно и връща старата практика, т.е. възстановява действието на закона от 1928 г., въпреки изразеното становище на ръководството на Съюза на българските индустриалци в специално изложение до министерството да се запази статуквото и ако е необходимо да се измени законът[176]. Много скоро обаче под натиска на променените икономически условия по време на стопанската криза, настъпва сериозна промяна в индустриалната политика на кабинета на Народния блок.

В литературата по стопанска история на България досега се е наложило мнението, че по време на управлението на блока политиката по отношение на индустрията се характеризира със засилване на държавното регламентиране и намаляване на облагите за този отрасъл[177]. В това твърдение има не малка доза истина. Не трябва обаче да се смята, че сред управляващите има единодушие по въпроса за държавното регулиране на индустриалното производство в България и отказ от традиционния протекционизъм от края на XIX и началото на XX век. Притиснати, от една страна, от проблемите, породени от стопанската криза, и от друга, от политическата необходимост да защитават интересите на тези, които са ги избрали, партиите в Блока водят доста непоследователна политика в тази сфера. Такава е между впрочем и почти цялата им антикризисна стопанска политика.

На първо място законът за насърчаване на местната индустрия от 1928 г. през цялото управление на Народния блок не е променян, въпреки почти единодушното мнение на стопанските дейци и организации за неговата непригодност в условията на кризата и вредното му влияние върху икономическата конюнктура в страната. През 1932 г. за изменението на този закон се говори дори в тронното слово при откриването на Народното събрание[178]. Нов законопроект за индустрията се разработва от кабинета едва в края на управлението на Блока, но и той е подложен на сериозна критика от заинтересованите кръгове, което принуждава правителството бързо да се откаже от него[179].

Всяка законодателна инициатива на правителството в областта на промишлеността е придружена с ожесточени спорове и поява на открити противници вътре в самата коалиция. Така е при обсъждането на законопроекта за контрол върху картелите през есента на 1931 г., при възстановяване на Главното комисарство по продоволствието през август с.г., с което се цели да се нормират цените на продуктите от първа необходимост и прочее[180].

---

[176] *Индустриален преглед,* 1931, кн. 10, с. 183 – Изложение № 508 от 1 септември 1931 г. Няколко дни по-късно, на 9 септември е свикан Висшият индустриален съвет при СБИ, който също взема решение, че принципът на преситеността трябва да се запази, "за да може да се провежда една истинска индустриална политика с оглед на стопанските интереси на страната."

[177] Икономиката на България ..., с. 467; История на националното и световното стопанство, С., 2002, с. 370 и др.

[178] *Сп.Б.Ик.Д,* 1933, кн. 2, с.109.

[179] История на националното и световното стопанство...с. 370.

[180] *Р. Стоянова,* Под знака на конфронтацията. Демократическата партия и политическите борби в България (1924-1934), С., 2003, с. 258-260.

Въпреки трудностите, правителството на Блока прокарва някои мероприятия, с които се регламентира и ограничава индустриалното производство в страната. Това става главно с промените в режима на външната търговия и по-специално на вноса. Предвидените в закона за насърчаване на местната индустрия облаги по отношение на безмитния внос на суровини и полуфабрикати по време на управлението на това правителство са силно ограничени най-вече с увеличаването на адвалорната такса върху безмитния внос, налагана еднолично от министъра на финансите. Това се извършва по фискални съображения, т.е. в търсенето на нови приходи и намаляване на дефицита в платежния баланс[181]. За ограничаване на преференциите за местната индустрия действа и засилването на камбиалния монопол на БНБ, още в самото начало на управлението на Блока, през октомври 1931 г.[182]. Въвеждането на системата на девизните контингенти през май 1932 г. довежда до още по-големи затруднения при вноса на артикули, необходими за местното индустриално производство, обвързвайки този въпрос с износа на определени продукти от България[183].

Освен чрез ограничаване на облагите от безмитния внос на суровини, машини и материали за местната индустрия и приемането на специални закони, кабинетът на Народния блок провежда и някои други частични мероприятия, които засилват ограничителните елементи в закона от 1928 г. Особено активна е тази политика през 1932 г. В бюджета на държавата за 1932/1933 г. е направено изменение на чл. 23 от Закона за насърчаване на местната индустрия, с което фиксираната печалба на предприятията, които изпълняват обществени поръчки, се намалява от 20% на 10%[184]. През октомври с.г. Министерството на търговията, промишлеността и труда изготвя нов списък със суровини и полуфабрикати, необходими за индустрията, допускани без мито, с който броят им е намален почти наполовина в сравнение с 1927 г. – от около 1300 на 700. Освен това министерството издава нова наредба, с която се налагат големи ограничения за използването на списъка от отделните фабрични заведения[185].

Още в края на 1931 г. Индустриалният съвет при Министерството на търговията, промишлеността и труда взема решение облаги по Закона за насърчаване на местната индустрия в бъдеще да се дават само на предприятия, които използват в производството си нови машини. През 1932 г. по различни причини съветът отнема привилегиите на много от насърчаваните до този момент индустриални заведения. Същевременно обаче през тази година той дава облаги на около 80 нови предприятия[186].

От друга страна, силното ограничаване на вноса на сурови материали, готови индустриални произведения и крайно рестрикционната валутна политика на правителството създават обстановка на индиректно насърчаване на българското индуст-

---

[181] *К. Бобчев,* Външната търговска политика..., с. 6-8.
[182] *ЦДА,* ф. 258 к., оп. 1, а.е. 147, л. 1534, 1534-г.
[183] *Държавен вестник,* бр. 41 от 19 май 1932. – Наредба № 7 на БНБ.
[184] *Пак там,* бр. 76 от 1 юли 1932.
[185] *К. Бобчев,* Стопанската политика на България през 1932 г. – Списание на Б.Ик.Д., 1933, кн. 2, с. 108.
[186] Пак там.

риално производство. За него се запазва по-голям дял от вътрешния пазар и то се тласка към използването на местни суровини[187].

К. Бобчев дава една доста точна оценка на отношението на правителството на Народния блок към българската индустрия: "Индустрията – пише той – е тая производствена област у нас, която най-малко е засегната от кризата и която, от друга страна, се е ползвала досега с най-големи облаги, тъй че тя представлява нещо като един резервен фонд, от който в моменти като настоящия, може да се черпи, за да се улесни преодоляването на стопанските и финансовите затруднения на страната."[188]. Точно това прави кабинетът на Н. Мушанов. Към горната характеристика ще добавим, че тази по същество правилна позиция на правителството се изкривява от противоречията в коалицията. В стремежа си да задоволяват интересите на свои влиятелни партизани и да се представят по-добре пред избирателите си, управляващите често променят конкретните действия на кабинета[189]. Това довежда до поява на опозиция вътре в отделните партии и минира допълнително режима.

За непоследователната политика на правителството за постепенно премахване на състоянието на свръхпротекционизма оказват влияние и проблемите в другите области на икономическия живот. Нуждата от нови източници на приходи и дефицитът в платежния баланс принуждават кабинета да провежда мерки, които често имат различен, дори противоположен ефект върху развитието на индустрията.

С идването си на власт на 19 май 1934 г. кабинетът на Политическия кръг "Звено" и Военния съюз заема твърда позиция по отношение на индустриалното производство в България. Новото правителство продължава политиката, водена от Индустриалния съвет при Министерството на народното стопанство за ограничаване откриването на нови предприятия в браншовете, за които е преценено, че има преситеност. Освен това, чрез валутния контрол на БНБ се регулира състоянието на функциониращите предприятия в преситените производства. Банката отпуска валута за модернизация на производството само с одобрение на министерството[190].

Тази политика обаче не е достатъчно ефективна. Основната причина за това е фактът, че не е отменен Законът за насърчаване на местната индустрия от 1928 г. и неговия облекчителен режим е все още в действие[191]. Липсата на специално законодателство, което да регламентира точно условията за обявяване на дадено индустриално производство за преситено, води до субективизъм и непоследователност в

---

[187] Във всички насърчавани индустриални производства по време на стопанската криза се увеличава делът на използваните суровини и материали от местен произход за сметка на внасяните от чужбина. Виж – таблици от № 8 до № 16 в Приложението.

[188] *К. Бобчев,* Стопанска политика..., с. 108.

[189] По-горе са посочени примери за това.

[190] *А. Чакалов,* Стопанската политика на България през 1934 г. – Списание на Б.Ик.Д., 1935, кн. 1, с.87.

[191] В края на своето управление кабинетът на Народния блок подготвя текста на нов закон за индустрията, който трябва да повиши прага на условията, на които трябва да отговаря дадено индустриално заведение, за да се ползва от определени облаги. Острата реакция на голяма част от индустриалците и стопанските дейци принуждава кабинетът бързо да се откаже от намеренията си. – *История на националното и световното стопанство*...с. 370.

провеждането на линията на държавно регулиране и в края на краищата до нищожен ефект от дейността на Индустриалния съвет в тази насока.

Доста трудно се осъществява и текущият контрол върху насърчаваните предприятия. По сведения на Министерството на търговията, промишлеността и труда в края на управлението на Народния блок в страната има около 1200 индустриални заведения, които са под режима на Закона за насърчаване на местната индустрия и те трябва да бъдат контролирани от 6-има инспектори в министерството[192]. Според изискванията на чл. 50 от закона инспекторите трябва да правят по две ревизии годишно на тези предприятия, което е една непосилна задача[193].

Кабинетът на деветнайсетомайците също не успява да промени съществено правния режим на българската индустрия. До края на неговото управление не е приет закон по тази материя, въпреки че в новите условия и при липсата на парламент това може да стане доста лесно и бързо. Най-вероятната причина за това е липсата на достатъчно време за проучването и подготовката на по-радикални промени в индустриалното законодателство, както и натискът от някои делови среди. На всичкото отгоре, поради стремежа да се извършат икономии в разходите по издръжката на Министерството на народното стопанство, деветнайсетомайците намаляват броя на инспекторите по индустрията от 6 на 3[194]. С това се затруднява още повече контролът върху насърчаваните предприятия и събирането и систематизирането на сведения за състоянието на тази част от индустриалното производство.

Основание за твърдение, че управляващите от Военния съюз и "Звено" са имали намерение да направят сериозни промени в режима на българската индустрия и да превърнат държавата в решаващ фактор за нейното развитие, но не са имали достатъчно време, поради краткото им управление, е намереният документ във фонда на Министерството на търговията, промишлеността и труда (1934-1935 г. – Министерство на народното стопанство).

Документът е писан по всяка вероятност в края на 1934 г. и се състои от две части[195]. Първата е озаглавена "Петгодишен план за рационализиране на индустрията" и съдържа 12 точки[196]. Във втората част са изброени мероприятия, които трябва да се извършат през 1935 г. за реализирането на плана[197].

---

[192] *ЦДА,* ф. 231 к., оп. 3, а.е. 12, л. 176.

[193] *Държавен вестник,* бр. 58 от 14 юни 1928. Всеки инспектор трябва да посети и да направи ревизии на 400 предприятия на година. Това е една непосилна задача.

[194] *ЦДА,* ф. 231 к., оп. 3, а.е. 12, л. 176.

[195] *Пак там,* оп. 3, а.е. 12, л.167, 167-г., 167 а, 168. Документът е писан на ръка, с молив и представлява 4-ти екземпляр на оригинала (според бележката в горния ляв ъгъл на листа с червен молив – б.м. М.Д.). Липсва дата и подпис, но датирането приблизително може да се установи от заглавието на втората част: "II. За осъществяването на този план през 1935 г. следва да се извърши следното:..." Явно документът е съставен в края на 1934 г. или в самото начало на 1935 г.

[196] 1) Стабилизиране и рационализиране на създадените до сега индустриални предприятия; 2) Производства, които нямат достатъчно стопанско или национално оправдание, да преминат постепенно към друг вид производства, подходящи за нашите условия, без да се причини разрастване на предприятията; 3) Създаване на нови предприятия за производства, които се оправдават от стопанската структура на страната, от нуждите, от националните интереси

Първото, което се откроява в плана е това, че ролята на държавата е решаваща. Почти няма задача и в двете части, при чието изпълнение държавата да не играе основна роля. Освен това, в намеренията на деветнайсетомайците към бъдещето на българската индустрия, изложени в документа, има такива шокиращи положения: принудително сливане на промишлени предприятия, регламентирана от държавата промяна на производството, принудително картелиране, планиране на индустриалното производство, установяване на ценз за ръководство на индустриалните заведения и пр.

На второ място трябва да се отбележи, че в плана има поставени задачи, представляващи конкретна заплаха за съществуващото в момента привилегировано положение на индустрията, за чието изпълнение не е необходима по-продължителна и специална подготовка. Такива са намеренията за държавен контрол върху производствените разходи и цените на индустриалните произведения, намаляване и дори премахване на митническия протекционизъм.

Като замисъл 5-годишният план за рационализиране на индустрията представлява мащабна инициатива от страна на Политическия кръг "Звено" и Военния съюз за коренно преустройство на индустриалния сектор от българската икономика. Наличието на документа, макар и не в оригинал, е доказателство, че деветнайсетомай-

---

и вносно-износната политика на държавата; ще се насърчава създаването на едри предприятия с рационализирано производство; ще се държи сметка за финансовата организация на предприятията; 4) Насърчаване на свободните капитали към участие в такива предприятия (едри предприятия с рационализирано производство – б.м. М.Д.) чрез сконтиране на облигации и пр.; 5) Организиране на индустриалния кредит; 6) Ограничаването на инвестиране на капитали в производства, за които няма стопанско или национално оправдание и които при нормална митническа защита не биха могли да се задържат; 7) Сливане на еднородни слаби предприятия с цел да се намалят общите разходи, да се рационализира производството и да се поевтинят стоките. Със същата цел – картелиране на предприятия; 8) Уреждане на ръководството на предприятията; установяване на ценз на лицата, които могат да създават и ръководят – стопански и технически – предприятията; 9) Организирано проучване на производствените разноски и костуемите цени на изделията им; 10) Използване на възможностите за експорт на индустриални произведения; 11) Координиране на развитието на индустрията със създаване на нови доходни земеделски култури; организирано изкупуване на местни сурови материали за индустриална преработка; 12) Създаване на подробни планове за бъдещото развитие на отделните отрасли на индустрията. – *ЦДА*, ф. 231 к., оп. 3, а.е. 12, л.167, 167-г, 167 а.

[197] 1) Да се проучи състоянието на отделните отрасли от индустрията, техническите възможности, капацитетът, производството, качество на изделията, пазар, цени, да се проучат нуждите на индустрията; 2) Да се създадат здрави професионални организации на индустриалците; 3) Да се създаде и започне да се прилага нов закон за индустрията, който да изразява задачите на 5-годишния план; 4) Да се проучат производствените разноски и костуемите цени на масово употребяваните индустриални произведения; 5) Да се уреди техническото ръководство на индустриалните предприятия; 6) Да се направят първите опити за фузониране (сливане – б.м. М.Д.) на еднородни малки предприятия (съгласно т. 7 от плана); 7) Да се организира използването на местни сурови материали в индустрията; 8) Да се разработят отделни планове за развитието на разните отрасли на индустрията с оглед на местните условия. – *ЦДА*, ф. 231 к., оп. 3, а.е. 12, л. 168.

ците имат нови идеи и намерения към бъдещето на българското индустриално производство. Не без основание може да се предположи, че наличието на този план спомага допълнително за отстраняването на правителството на К. Георгиев в началото на 1935 г., защото увеличава неговите противници в съсловието на индустриалците. По този начин цар Борис и десните във Военния съюз са улеснени в борбата си против режима[198].

Специално трябва да се отбележи намерението в плана за създаване на нов закон за индустрията. Неговото изготвяне е поставено като най-близка задача през 1935 г. Законът трябва да "изразява задачите на 5-годишния план" (т. 3 от част II – б.м. М. Д.). С това се обяснява фактът, че деветнайсетомайците, които довършват и доразвиват много от действията на правителството на Народния блок в други сфери на стопанството, не изработват веднага наредба-закон за индустрията. Нуждата от нов правен режим за развитието на този сектор от българската икономика е очевидна. Новите управляващи обаче не възприемат проекта на Блока, защото идеите им за реформиране на индустриалния сектор са много по-радикални и реализацията им изисква време и подготовка.

Освен подготовката на коренни промени в държавната политика, деветнайсетомайците осъществяват и някои инициативи, които имат регулативен ефект върху българската индустрия. Повечето мерки на правителството са ограничителни. Такова е изменението на някои членове от Закона за насърчаване на местната индустрия от началото на декември 1934 г.[199].

Съществен елемент от индустриалната политика на деветнайсетомайците е намесата в отделни нейни браншове. В много от случаите тази интервенция е подчинена на политиката на трансформация на българското селско стопанство към отглеждането на технически култури, която управляващите имат сериозни намерения да провеждат. Началото на такова държавно регулиране на режима на отделните индустрии е поставено с регламентациите, въведени в конопения бранш[200]. След това подобна интервенция е направена и в други индустриални производства, използващи за суровина технически земеделски култури[201].

Отделихме по-голямо внимание на някои от мероприятията на правителството на Политическия кръг "Звено" и Военния съюз, защото смятаме, че по време на

---

[198] За кризата и отстраняването на деветнайсетомайците от власт подробно виж: *Георгиев, В.* Буржоазните и дребнобуржоазни партии в България 1934-1939, С., 1971, с. 85-90; *Мигев, Вл.* Утвърждаване на монархо-фашистката диктатура в България, 934-1936, С., 1977, с. 60-75; *Марков, Г.* Парола "Сабя". Заговорите и превратите на Военния съюз 1919-1936, С.,1992.

[199] *Държавен вестник,* бр. 204 от 7 декември 1934. – Наредба-закон за изменение на някои членове от закона за насърчаване на местната индустрия. С него са извършени няколко промени, от които най-съществена е тази на чл. 20, с която по същество се отменят привилегиите на местните индустриални заведения пред чуждите при държавни и общински доставки на материали и стоки. Според изменението, при търгове за такива, местните производители трябва да се предпочитат при до 5% по-висока предложена цена. В старата редакция на този член процентите са 15%.

[200] *Чакалов, А.* Стопанската политика на България..., с. 87.

[201] Такава е например Наредбата-закон за производството на конопено-ютени тъкани (*Държавен вестник,* бр. 144 от 25 септември 1934.).

това управление се извършва радикална промяна в отношението на българската държава към индустриалното производство. Оценявайки индустриалната политика на деветнайсетомайците, трябва да кажем, че в много отношения тя е прекалено агресивна, радикална и същевременно доста необмислена и даже нелогична в някои моменти. Тази политика в голяма степен излиза извън рамките на разумната и ефективна регулация и това до голяма степен е причина за бързото падане на кабинета от власт. Същевременно тя представлява опит да се създаде по-тясна и ефективна връзка между двата стълба на българската икономика – селското стопанство и индустрията, главно чрез принуждаване на последната да прави жертви в полза на аграрния сектор.

Радикалността в индустриалната политика на кабинета на Кимон Георгиев е притъпена от следващите правителства, но общата тенденция към ограничаване на привилегиите на българската индустрия и вкарването ѝ в рамките на нуждите на българското стопанство се продължава от тях. Индустрията вече не е "галеното дете" на българската държава. Следващата решаваща крачка за ограничаване на стихийното разрастване на индустриалното производство в България е Наредбата-закон за индустрията от 1936 г.

През тази година в индустриалната политика на България настъпва коренна промяна. Окончателно е изоставена следваната повече от 40 години практика на държавата да насърчава местното индустриално производство със специално законодателство. Още от началото на годината започва подготовка за налагането на нов режим на функционирането на индустриалния сектор в икономиката. През март е направено изменение на чл. 47 от Закона за насърчаване на местната индустрия от 1928 г., с което се предвижда възможността да се създават от държавата норми за качеството на индустриалната продукция чрез изработването на специални правилници[202].

След реконструкцията на кабинета на 4 юли 1936 г. правителството на Г. Кьосеиванов пристъпва към окончателно ликвидиране на насърчителната политика на държавата по отношение на индустрията. Първата стъпка в това отношение е ревизията на митническата тарифа на вносните стоки, с което се премахват митническите облекчения за вносните суровини и полуфабрикати, внасяни за нуждите на местната индустрия. Върху тези артикули се налага вносна адвалорна такса от 10 до 60%[203]. Същевременно е изменен и Законът за митниците в същия дух[204].

В края на август, след обстойни консултации със заинтересуваните страни, Дирекцията на търговията и промишлеността внася в Министерски съвет законопроект за индустрията, който е придружен с обширни мотиви за необходимостта му. Правителството приема законопроекта с много малки промени, публикуван е в Държавен вестник на 27 август и влиза в сила на 1 септември[205].

Наредбата-закон за индустрията е нещо като основен закон, конституция на българското индустриално производство. Дори нейната форма навежда на такава ми-

---

[202] *Държавен вестник,* бр. 51 от 6 март 1936.

[203] *Пак там*, бр. 195 от 31 август 1936, Наредба-закон за изменение и допълнение на митническата тарифа на вносните стоки.

[204] *Пак там*, бр. 194 от 29 август 1936.

[205] *Пак там*, бр. 193 от 27 август 1936.

сл. Този нормативен документ представлява пространно кодифициране на всички положения, които засягат индустриалното производство, и които до този момент са пръснати в различни законови и подзаконови актове на държавата. Същевременно наредбата-закон регламентира нов режим на развитието на индустриалния сектор, с което се формулира съвсем нова индустриална политика на българската държава.

Наредбата-закон за индустрията третира три основни направления на държавната индустриална политика – регламентирането, рационализирането и насърчаването на индустриалното производство. Съществен елемент в нея е даването на точно определение какво разбира законодателят под индустрия и индустриално производство[206]. Това е особено важно, за да се отдели индустриалното производство от занаятчийското и да не се допуска третирането на някои предприятия като смесена форма на индустриално и занаятчийско производство, което създава възможност такива стопански субекти да останат извън полето на действие на наредбата-закон[207]. Особено важно е да се отбележи този факт, защото той показва стремеж от страна на създателите на наредбата-закон да обхванат всички производства от т. нар. градско стопанство извън занаятите, за които е приготвен отделен законодателен акт. По този начин се цели да се очертае полето на действие на Наредбата-закон не само за индустрията, но и за занаятите.

По отношение на *регламентацията на индустриалното производство* законът кодифицира всички досегашни законоположения, намиращи се в други сфери на законодателната дейност. Най-съществено от тях е забраната от октомври 1935 г. да се откриват нови или разширяват съществуващите индустриални заведения в случай на преситеност. Законът съдържа и нови положения във връзка с регламентацията за изискването на специално разрешение от държавните органи за откриване на ново, разширението или преместване на съществуващо вече индустриално заведение; регистрацията на индустриалните заведения; задължително предоставяне на сведения за състоянието на предприятието, ликвидирането му или промяната на собствеността, качеството и обозначението на продукцията[208].

Особен интерес представлява глава VII от раздел II "Монополни положения и монополни споразумения (картели) в индустрията". В нея се уреждат положения, свързани с регламентацията на създаването и дейността монополите и контролът върху тях.

Българската държава насочва вниманието си върху появата на монополи в българското стопанство още от края на 20-те години на XX век и за това се писа по-горе в изложението. През 1931 г. е приет специален Закон за контрол върху карте-

---

[206] За индустриално производство в наредбата-закон се определя всяко производство, което се занимава с "преработване на сурови или полуобработени материали, което се извършва в установени заведения, отделно от жилищата на заетите в работата лица, и което няма занаятчийски характер...", т.е. "не преобладава ръчния труд, усвояван от едно дълго и системно обучение..." и при него "е прокарано едно разделение на труда до степен, щото ръководната и изпълнителната работа да се извършват от отделни лица". – *Държавен вестник,* бр. 193 от 27 август 1936. – Дял I. Общи положения, Глава I, Индустрия.

[207] *Държавен вестник,* бр. 193 от 27 август 1936. – Дял I. Общи положения, Глава I, Индустрия.

[208] *Пак там.* Дял II. Регламентиране на индустрията.

лите и монополните цени[209]. Този закон е приет под натиска на икономическата криза и рязкото спадане на цените на стоките на вътрешния пазар. Поради това много от положенията в него имат екстремен характер с цел да се свие "ножицата на цените".

Наредбата-закон от 1936 г. не само кодифицира материята по контрола върху картелите, но и я прави адекватна на променените условия след преодоляването на икономическата криза. Например при регламентирането на цените на индустриалните произведения законът от 1931 г. включва всички индустриални производства, които са под режима на Закона за насърчаване на местната индустрия от 1928 г. В наредбата-закон се определя точно кога се прилага регламентиране на цените. Това става само в два случая на липса или ограничаване на конкуренцията в определени производства: 1) съществуването на монополно положение (когато в даден клон на индустрията има само едно единствено или едно доминиращо с производството си предприятие) и 2) съществуването на монополно споразумение (когато в даден индустриален клон има образуван картел)[210].

Тук трябва да се направи едно отклонение и да се уточни, че монополното законодателство в България през 30-те години не е насочено специално към ликвидирането на възникналите монополи или монополни положения. Целта на това законодателство е насочена към контрола върху ценообразуването и превенцията срещу прекомерното повишаване на цените на индустриалните производства, попаднали в монополно положение или създали монопол. За българската държава монополът и монополното положение не е непременно зло за икономиката. Но то просто трябва да бъде вкарвано в нормални граници и да не се достига да спекула с него и изкривяване на конюнктурата чрез прекаленото им разрастване.

Именно затова, изхождайки от такава позиция спрямо проявите на монополизъм в българската индустрия, създателите на наредбата-закон за индустрията съсредоточават максимално контрола върху това явление. Той е поверен изцяло на министъра на търговията, промишлеността и труда. За да бъде по-ефективен контролът върху картелите (които не са забранени) се изисква от тях: 1) картелите да са сключени писмено и; 2) да бъдат вписани в картелният регистър на Министерството на търговията, промишлеността и труда. Разрешение за създаване на картел се дава от специална картелна комисия в министерството, а министърът може еднолично да прекрати дейността на един картел, ако прецени че нарушава свободната конкуренция и по такъв начин вреди на държавата и икономиката[211]. Резултатите от дейността на комисията са незначителни. Монополите и монополните положения или опити за създаване на монополи в България по това време не са често срещано явление и затова тази институция няма много работа.

Реализирането на ефективен контрол върху индустриалното производство е основна задача на държавата според наредбата-закон. В чл. 2 на глава II изрично е записано, че "върховен изпълнителен орган на индустриалната политика на държа-

---

[209] *Бобчев, К.* Законът за индустрията. – Списание на Б. Ик. Д., 1936, кн. 8, с. 458.

[210] *Държавен вестник,* бр. 193 от 27 август 1936. – Дял II. Регламентиране на индустрията, Глава VII Монополни положения и монополни споразумения (картели) в индустрията.

[211] *Пак там* (чл. 40).

вата е министърът на търговията, промишлеността и труда."[212] На това положение е подчинено и цялостното структуриране на ръководните органи на индустриалната политика. За подпомагане дейността на министъра и фактическо оперативно ръководство на тази политика, в Министерството на търговията, промишлеността и труда се създават няколко звена, които имат съвещателни функции и подготвят нормативните актове по отношение на индустрията. В тях, освен службите по компетенция в министерството, участват представители на други министерства, имащи отношение към българската индустрия, както и представители на професионалните организации в индустриалното производство[213].

Най-съществен от тези органи е и *Индустриалният съвет* към Министерството на търговията, промишлеността и труда[214]. Може да се каже, че той е модификация на съществуващия до този момент Индустриален съвет[215]. Съветът е призван да играе централна роля в определянето на държавната политика в индустриалната област. В неговата компетенция са само принципни въпроси, засягащи общо индустриалното производство. Интересен момент, който характеризира тази институция, е, че в нейния състав са увеличени представителите на министерствата, имащи отношение към индустриалната политика, за сметка на представителите на търговско-индустриалните камари. Тази промяна е мотивирана с факта, че новият съвет се занимава с определянето на общата индустриална политика, докато старият има повече компетенции по конкретни въпроси, отнасящи се до индустриалния сектор, за което търговско-индустриалните камари са по-компетентни.

Решаването на отделните проблеми, възникващи в индустриалните производства и браншове сега са прехвърлени за решаване от *новосъздадената Индустриална комисия*. Нейната основна функция е да наблюдава, регулира и провежда режима на преситеност, т.е. да преценява в кои браншове или райони на страната трябва да се обявява такъв режим и да се затварят индустриални заведения[216].

---

[212] *Пак там*, Дял I. Общи положения, Глава II. Органи на индустриалната политика.

[213] *Пак там.* В дейността на тези органи има гарантирана от наредбата-закон публичност, чиято цел е заинтересованите от един или друг нормативен акт да имат възможност да информират министерството за допуснати грешки и слабости, както и да изкажат мнение за ефекта от предприеманата мярка. Становищата на тези органи се публикуват в печата преди да влязат в сила решенията, за които се отнасят те.

[214] *Държавен вестник,* бр. 193 от 27 август 1936. Дял I. Общи положения, Глава II. Органи на индустриалната политика. Такава институция има създадена още със Закона за насърчаване на местната индустрия от 1928 г.

[215] *Държавен вестник,* бр. 58 от 14 юни 1928. Такава институция е създадена още със Закона за насърчаване на местната индустрия от 1928 г. Неговата дейност обаче няма определящо значение за общата политика на държавата по отношение на индустрията. Задачата на съвета е да решава конкретни казуси в отделните индустриални производства или браншове. Това до голяма степен ограничава неговата компетентност и го прави непригоден за новите задачи, които стоят пред държавната индустриална политика.

[216] *Държавен вестник,* бр. 193 от 27 август 1936. Дял I. Общи положения, Глава II. Органи на индустриалната политика (чл. 6). Такава комисия съществува при Министерството на търговията, промишлеността и труда и до този момент, но нейните задачи са доста ограничени и от нейното функциониране няма значителен ефект.

Освен тези два органа за провеждането на държавната индустриална политика, от значение е и конституираната с наредбата-закон *Картелна комисия*[217]. За разлика от съществуващата до този момент такава комисия, създадена със Закона за контрола върху картелите и монополните цени от 1931 г., нейните функции са доста ограничени. Тя няма право да издава решения самостоятелно, без утвърждаването им от министъра на търговията, промишлеността и труда, както е до този момент. Нейният статут е на съвещателно тяло към Индустриалния съвет и Индустриалната комисия. Съществуването ѝ е мотивирано от това, че въпросите на монополните споразумения и положения в индустрията имат по-специален характер и възникналите казуси в тази сфера трябва да се решават комплексно от различни институции. Картелната комисия по-скоро е координатор между индустриалния и Търговският отдел в министерството при разрешаването на такива въпроси[218].

В областта на *рационализирането на индустриалното производство* с този закон се поставя началото на нова, непозната до този момент в практиката на българските правителства политика, насочена към намаляване на производствените разходи и цените на индустриалните стоки. Предвижда се в определени клонове на индустрията да не се допуска броят на новосъздадените заведенията да пада под определен минимум. Дава се възможност за вътрешна реорганизация на даден клон от индустрията, която става задължителна за него, ако се приеме от болшинството участници в това производство. В това отношение важни задачи се поставят пред Съюза на индустриалците и неговите подразделения. Държавата трябва да извършва дейност и по типизирането на индустриалните заведения, за да се постигне по-голяма рентабилност[219].

Нови измерения има политиката на *насърчаване на индустрията*. Законът предвижда не особено съществени облекчения, които да се ползват от всички индустриални производства. Дават се известни преференции при придобиване на места за строеж на нови фабрики, за снабдяване с местни суровини и други материали, улеснения при осигуряване на доставки за държавни, общински и самоуправляващи се институции, облекчения при плащането на данъка върху индустриалните сгради. Законът дава права на министъра на ТПТ да създава специални закони за индустрии, които, според него, имат по-особено значение и се нуждаят от специално насърчаване[220].

Според сполучливото сравнение на един тогавашен икономист наредбата-закон за индустрията представлява "конституция...основен закон" на българската индустрия и открива "нова ера в индустриалната политика на страната"[221]. Въпреки че авторът на това определение е до голяма степен пристрастен към идеята за силна

---

[217] *Държавен вестник,* бр. 193 от 27 август 1936. Дял I. Общи положения, Глава II. Органи на индустриалната политика (чл. 7).
[218] *Бобчев, К.* Законът за индустрията..., с. 452-453.
[219] *Държавен вестник,* бр. 193 от 27 август 1936. Дял III. Рационализиране на индустрията.
[220] *Пак там,* Дял IV. Улеснение и насърчение на индустрията.
[221] *Бобчев, К.* Законът за индустрията..., с. 447.

държавна намеса в икономиката[222], ще се съгласим до известна степен с него, защото след приемането на наредбата-закон нищо в българската индустрия и в индустриалната политика на държавата не може да става извън нейните санкции.

Ще прибавим и още нещо: наредбата-закон за индустрията представлява присъда за неадекватната на икономическите условия политиката на българската държава за покровителстване на индустрията след Първата световна война до към средата на 30-те години на XX век. Същевременно тя е и епилог на тази политика. Единственото, за което трябва да се съжалява е това, че тази наредба-закон има много кратък срок на действие в мирновременни условия (до септември 1939 г.) и няма как да се оцени ефектът от режима, който тя създава върху развитието на българското индустриално производство.

Защо се стига до приемането на такъв законодателен акт, който поставя българското индустриално производство под пълния контрол и ръководство на държавата? Причините, според нас, са следните:

1) Загубата на време и пропускането на възможността да бъде нагодено българското индустриално производство към новите вътрешни и външни условия след Първата световна война поради мудната и неадекватна политика на българските правителства. Макар че симптоми има още през 20-те години на XX в., по време на икономическата криза от началото на 30-те години българското индустриално производство фактически попада в чужда и същевременно много враждебна среда. Поради собствените си (основно финансови) затруднения държавата не може повече да прави жертви за него. Оставена без държавни грижи, българската индустрия започва да се "задъхва" в изключително ограничения вътрешен пазар. Безконтролното откриване на индустриални предприятия трябва да се спре и това става по административен път от държавата;

2) За българското общество и за деловите среди става ясно, че индустриализирането на страната в рамките на ограничения вътрешен пазар е достигнало своя предел. Необходимостта да се търсят позиции за българското индустриално производство на външните пазара е жизнено важна. Само по този начин може да се развива по-нататък тя. Наредбата-закон за индустрията от 1936 г. е значително усилие от страна на държавата в такава посока;

3) Налагането на такъв тип държавно ръководство и регулиране на индустриалното производство е продиктувано и от още едно обстоятелство. Към 1936 г. очакванията в света за нова война са големи. До 1934 г. България няма право да поддържа редовна армия поради ограниченията, наложени от Ньойския договор от 1919 г. След тази година ограниченията отпадат и българските правителства започват усилено да работят по формиране и оборудване на нова армия. "Впрягането" на българското индустриално производство в осъществяването на тази цел е също един от мотивите за създаването на Наредбата-закон за индустрията.

---

[222] *Виж, например*: статиите на К. Бобчев: Идеята за планово стопанство и задачите на днешната стопанска политика. – Списание на Б. Ик. Д., 1933, кн. 4; Отношението на държавата към народното стопанство в България. – Списание на Б. Ик. Д., 1930, кн. 4.

Пета глава

ВЪНШНОТЪРГОВСКАТА ПОЛИТИКА НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА (1919-1939 г.)

1. ПРОМЕНИТЕ В УСЛОВИЯТА НА МЕЖДУНАРОДНАТА ТЪРГОВИЯ СЛЕД ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Когато става въпрос за изследване на отношенията между държавата и икономиката, най-напред трябва да се отбележи, че външната търговия е особено поле на тези отношения. Още с оформянето на пазарното стопанство през XVI-XVIII век в тази сфера на икономиката държавата заема централно място не само като регулатор, но много често и като организатор на външнотърговските отношения. Най-простата причина за това е фактът, че от външната търговия зависят най-много постъпленията в бюджета, който е основен източник за издръжка на модерната държава.

След Първата световна война настъпват радикални промени в международните отношения. В политически план светът се разделя на два остро противопоставени лагера – победители и победени. Взаимоотношенията между тях са детерминирани от подписаните мирни договори през 1919 г. Договорите налагат заробващи санкции на страните от т.нар. Троен съюз, които губят войната. Наред с другите ефекти това се отразява пряко и на състоянието и развитието на международната търговия след войната. Със сигурност може да се твърди, че световните търговски отношения на победените държави са парализирани за един период от 5-6 години след 1919 г.

Определени трудности, но от по-друг характер, във външнотърговски план изпитват и държавите от Антантата (коалицията, която печели Първата световна война), особено тези от тях, които са най-активни участници във военните действия и понасят преки материални загуби. По време на войната производството е изцяло мобилизирано за осигуряването на армията, което променя неговата структура. След приключването на военните действия икономиката на воюващите страни трябва да бъде "демобилизирана", а това изисква време. Така държавите победителки не могат да възстановят веднага производството в отраслите с външнотърговска ориентация и това се отразява на външнотърговската им активност. Освен тези пречки за размразяване на външнотърговските отношения на главните воюващи страни от Антантата, съществуват и други задържащи фактори. В тях (главно европейските държави) започва процес на възстановяване на икономиката и материалните поражения от войната. Вследствие на това голяма част от местното производство е насочено към подпомагане на възстановяването и по-голяма част от неговата продукция не се изнася.

Освен всеобщото разстройство на световното стопанство Първата световна война променя условията на международната политика и с още един свой резултат. Преди войната средоточие на международните търговски отношения е Европа. Са-

мо пет държави от стария континент (Великобритания, Франция, Германия, Австро-Унгария и Русия) и САЩ определят направлението на общата търговска политика. Две от тях – Великобритания и Русия – дават тон в тази насока в Европа[1].

След войната коренно се променя политическата структура на Европа и в известна степен на останалия свят. Разпадането на Руската и Австро-Унгарската империя довежда до появата на нови независими държави в Европа, които започват да водят самостоятелна външнотърговска политика и това усложнява и затруднява международните търговски връзки[2]. Променя се и предвоенното статукво и в останалия свят, което също се отразява на характера, съдържанието и насоките на международната търговия[3].

През 20-те години на XX в. още едно обстоятелство оказва влияние върху международната търговия. Това са насложилите се проблеми в световната финансова система. След войната, въпреки опитите в много страни през втората половина на 20-те години за връщане към стабилността на валутата от преди 1914 г., световната парична система не успява да се приспособи към изменените условия. Поради неравномерното разпределение на световните златни запаси, голямата част от които (повече от 60% от наличните златни запаси в света) се съсредоточават в САЩ и отчасти във Великобритания, а валутите на много страни остават далеч от стабилността си от преди Първата световна война. Златният стандарт изпада в криза. Всичко това допълнително затруднява външнотърговските отношения между държавите, създавайки проблеми в плащанията.

Вследствие на всичко отбелязано по-горе, през 20-те години на XX в. в световното стопанство се забелязват силни автаркични тенденции, които правят усилията за възстановяването на външнотърговския обмен от преди Първата световна война доста трудни, особено за победените държави. Причините за тяхната поява са най-малко две. От една страна, трудностите в международния обмен на стоки принуждават отделните държави да развиват производства, от продуктите на които да 1914 г. се снабдяват чрез внос. Освен психологическата обстановка на омраза и желание за реванш, за стремежа към автаркия спомагат и някои клаузи от мирните договори, които правят неизгодно сключването на търговски договори между държавите-победителки и победените страни[4].

---

[1] Русия, която заема доминиращо положение в търговията със селскостопански стоки, предимно зърнени храни, определя в голяма степен правилата в тази сфера на европейската международна търговия. От друга страна Великобритания, която до началото на Първата световна война стои твърдо на принципа на "free trade", също допринася за оформянето на облика на международните търговски отношения, оказвайки решаващо влияние в търговията предимно с индустриални стоки.

[2] След Първата световна война на политическата карта на Европа се появяват Чехия, Унгария, Сърбо-Хърватско-Словенското княжество, Литва, Латвия, Естония.

[3] Има се предвид появата на нови държави в Близкия изток след Първата световна война, както и силните тенденции на национално обособяване на някои колонии в Африка и Азия.

[4] Например задължението да се признава едностранно в подписваните търговски договори статута на "най-облагодетелствана нация в търговията" на държавите от Антантата, без те да осигуряват реципрочно такъв статут на победените страни.

С избухването на Голямата депресия през 1929 г. настъпват нови изменения в състоянието и насоките на външнотърговските отношения. Външнотърговските отношения са "взривени" от приетата през юни 1930 г. в САЩ нова митническа тарифа на вносните стоки, известна като "Smoot-Hawley Tariff Act"[5].

Първоначалното намерение на правителството на президента Хувър е да се защитят американските фермери от конкуренцията на вноса на селскостопански продукти. Масивна експанзия в пазара на селскостопанско производство на страни извън Европа по време на Първата световна война, заедно със следвоенното възстановяване на аграрния сектор в Европа, предизвиква свръхпроизводство, което на свой ред през втората половина на 20-те години на XX век довежда до спад цените на селскостопанските стоки на световния пазар. Защитата на американските фермери влиза като основно предизборно обещание в кампанията на републикански кандидат за президент Хърбърт Хувър през 1928 г.

Макар че някои изследователи на Голямата депресия смятат, че Хоули-Смуут тарифата дава нейното начало, по-скоро тя е следствие от началото на Голямата депресия отколкото нейна първопричина. Депресията е заложена дълбоко в структурните промени в световното стопанство, предизвикани от Първата световна война, които водят до намаляване на регулиращата функция на стопанската система. Хроническият излишък от работна сила намалява покупателната способност на обществото и това нещастно се съчетава с излишъка на производствен капитал, предизвикан от значителните технологични изменения след войната. Това намалява необходимостта от значителни нови капиталовложения, защото увеличават рентабилността на производството, и по този начин остава свободен капитал. Този процес се задълбочава от свиването на пазара, вследствие на намалената покупателна възможност на населението. Така се получава омагьосан кръг, изходът от който е избухналата криза през 1929 г.

Но докато тарифата не е могла да причини депресията, то със сигурност съдейства за още по-голямото влошаване на положението. Нейното въвеждане предизвиква буря от чуждестранни ответни мерки и политики през 30-те години на XX век, които допринасят за драстичния спад в международната търговия. Например, вносът в САЩ от Европа спада от 1,334 милиарда долара през 1929 г. до 390 000 000 щатски долара през 1932 г. В същото време износът на САЩ за Европа пада от 2,341 милиарда долара през 1929 г. до 784 милиона долара през 1932 г. Като цяло световната търговия се свива с около 66% за времето от 1929 до 1934 г.[6]

Хоули-Смуут тарифата представлява върхът на протекционизма в САЩ през XX век. След 1934 г. чрез редица взаимноизгодни двустранни споразумения, основани на приетия нов Търговски закон, търговската политика на Съединените щати като цяло показва трайна тенденция към либерализация.

Върху състоянието на външната търговия оказва влияние и паричната политика на водещите европейски държави и САЩ. В борбата с голямото спадане на цените на международните и националните пазари в началото на Голямата депресия от-

[5] Smoot-Hawley Tariff. U. S Department of Stat. – http://future.state.gov/when/timeline/1921_timeline/smoot_tariff.html

[6] *Пак там.*

делните страни провеждат различна политика по отношение на валутата си. Оформят се основно две групи държави във връзка с тази политика. Тон за образуването на едната група дава Великобритания, която през есента на 1931 г. пристъпва към обезценяването на лирата стерлинг. След нея подобна политика започват да провеждат и някои други държави, основно от Британската общност, но и други страни. По този начин се формира, макар и неофициално, т.нар. стерлингов блок[7]. Обезценяването на валутата и възприемането на политиката на евтин кредит бързо довеждат до намаляване на цените на стоките в тези държави и засилване на тяхната конкурентоспособност на международните пазари.

Втората група страни, известни като "златен блок", най-значителна от които е Франция, следва дефлационна политика. Това води до по-високо ниво на цените, в сравнение с това на държавите от "стерлинговия блок", и намалява възможностите за реализация на стоките им, което има като следствие задълбочаване и продължаване във времето на стопанската депресия в тези страни[8].

Наред с тези две основни групи държави, противоположни в монетарната си политика, в Европа се оформя още една общност начело с Германия, към която се присъединява и България. Страните от тази общност провеждат политики на стимулиране на външната си търговия чрез административен и законодателен контрол върху валутния режим. За тези политики са характерни валутните ограничения за външнотърговската дейност, контигентиране на вноса, валутните премии, компенсационните сделки, клиринговите спогодби. Именно заради това тази група държави се определят като "клирингов блок"[9].

Всичко това променя сериозно външнотърговската ориентация на отделните държави в света и международните търговски отношения. Великобритания се отказва от позицията на свободна търговия, преминава към митнически протекционизъм и създаване на система от търговски договори с преференциален режим на взаимни отстъпки със своите доминиони и останалите територии от британската колониална система[10].

Последствията от Голямата депресия върху световната търговия продължават до началото на Втората световна война. Трайният ефект от тях е нейното сепариране. От една страна, то се дължи на различните антикризисни политики, които водят държавите, участващи в нея, и които довеждат до различна продължителност на стопанските проблеми и различно излизане от кризата. От друга страна, върху хомогенността на световния пазар оказват влияние и новите политически реалности от втората половина на 30-те години на XX век – засилването на фашизма в Италия, на националсоциализма в Германия и безпрецедентната индустриализация и колективизация на селското стопанство, които се провеждат в СССР.

---

[7] *Христофоров, Ас.* Развитие на конюнктурния цикъл в България 1934-1939, Трудове на СИСП при СДУ, 1939, кн. 1-2, с. 4.

[8] *Пак там.*

[9] *Пак там.*

[10] През 1932 г. в гр. Отава се провежда конференция на държавите от Британската общност, която урежда търговските отношения и митническия режим на търговията между тези държави. – Imperial preference. Encyclopedia Britannica. – http://www.britannica.com/EBchecked/topic/283944/imperial-preference#ref115604

2. ЕТАПИ В РАЗВИТИЕТО НА ВЪНШНОТЪРГОВСКАТА ПОЛИТИКА НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА МЕЖДУ ДВЕТЕ СВЕТОВНИ ВОЙНИ (1919-1939 г.).

Във времето до началото на Първата балканска война (1929 г.) в приходната част на държавния бюджет на България преобладават преките данъци, облагащи най-вече селскостопанското производство и доходите от други дейности. В края на този период косвените данъци, в които най-съществено място като приход заемат вносните и износни мита, преобладават над преките. През 1910 г. от преки данъци в хазната постъпват 47 683 000 лева, а от косвени, без държавните привилегии – 57 282 000 лева[11].

В периода между двете световни войни положението се променя коренно. Преките данъци постепенно губят своето значение и след 1934 г. двата основни от тях, земеделският десятък (юшюр) и десятъка върху дребния рогат добитък (беглик) са премахнати от държавните приходи и са прехвърлени на общините. Макар че през годините от 1921 до 1936 г. приходите от преки данъци се колебаят, общата тенденция е към намаляването им като процент от държавните приходи (през 1936 г. те са общо около 413 млн. лв.)[12].

Косвените данъци стават основен източник на приходи в държавния бюджет след Първата световна война. Техният ръст е впечатляващ. През финансовата 1921/22 г. приходите от косвени данъци са 1 млрд. 340 млн. лева, а през 1936 г. – 2 млрд. 843 200 000 лева. В същото време приходите от външната търговия (вносни и износни мита) през 1921/22 г. са 577,5 млн. лв. (43,1% от всички приходи от косвени данъци). През 1936 г. – 765,1 млн. лв. (около 27% от всички приходи от косвени данъци)[13].

Направихме това отклонение към бюджетната сфера, за да подчертаем следното: 1) в периода между двете световни войни приходите от външната търговия представляват значително перо в държавния бюджет и поради това тази сфера стои във фокуса на държавната намеса в българската икономика; 2) Отношението на държавата към външната търговия в периода между двете световни войни е динамично и търпи промени, които са детерминирани от общите условия за стопанска дейност в България и света. С това се обяснява намаленият процент на участие на външната търговия във формирането на приходната част на държавния бюджет; 3) Освен това външнотърговската политика на държавата е ефективен инструмент за регулиране на националната икономика и в това отношение държавата също прави определени жертви, които имат ефект върху държавните приходи от тази дейност и довеждат до тяхното свиване.

---

[11] *Попов, К.* Стопанска България през 1911 г. Статистически изследвания, С., Държавна печатница, 1916, с. 427-429.

[12] *Недков, Б.* Развитие на българската финансова система през последното десетилетие. – Трудове на СИСП при СДУ, 1937, кн. 3-4, С.,1938, с. 66.

[13] *Пак там.*

Най-общо външнотърговската политика на българската държава в периода между двете световни войни може да се раздели на два етапа, обхващащи по отделно 20-те и 30-те години на XX век. Такава периодизация може добре да бъде обоснована и като се има предвид написаното по-горе за развитието на международната търговия през разглеждания период.

Външнотърговската политика на българската държава **през 20-те години на XX век** е изцяло под знака на последствията за България от участието й в Първата световна война и ограниченията, наложени на страната от Ньойския мирен договор, свързани с външнотърговската й дейност.

Договорът принудително налага на България (чл. 147) да признава клаузата на "най-облагодетелстваната нация в търговията" за стоките на всички държави от т. нар. в договора "съюзени и сдружени сили" (държавите, участващи в коалицията, спечелила Първата световна война, известна в литературата като "Съглашението" - б.м., М. Д.). Освен това тя не може да налага каквото и да е ограничение или забрана за вноса на стоки от тези държави на българска територия, ако те не се прилагат за други държави.

Договорът налага на България в срок от една година от влизането му в сила да извършва облагането на вносните стоки на "съюзените и сдружени сили" по договорната тарифа от преди Първата световна война (чл. 151). С тази тарифа, установена с търговските договори, които страната сключва в периода 1904-1907 г., фактически са намалени наполовина вносните мита от първата българска митническа тарифа, установяваща принципа на специфичното митническо облагане. Това ограничение фактически отнема на България възможността да променя своята митническа политика до 9 август 1921 г., когато влиза в сила Ньойският договор.

По отношение на вноса, износа и транзита на стоките от посочените по-горе държави договорът налага още едно ограничение (член 150): "Всяко облагоприятелстване, освобождаване от данъци (имунитет) или привилегия, засягащи вноса, износа или транзита на стоки, които би били отстъпени от България на коя да е чужда страна, ще бъдат едновременно и безусловно разширени за всички Съюзени и Сдружени държави, без да има нужда да се иска това и без компенсация." Според член 160, всички посочени ограничения са валидни за 5 години след влизането в сила на Ньойския договор, до 9 август 1925 г.

Ограниченията, наложени от Ньойския договор в областта на външната търговия, принуждават българската държава да се въздържа от активни търговски контакти със съюзените и сдружени държави и да регламентира търговията с останалите страни чрез ограничени външнотърговски съглашения от типа на временните спогодби. Освен това, в първите следвоенни години България трябва да се въздържа от изготвянето на нова митническа тарифа, най-вече за вносните стоки, която е особено необходима за страната в променените международни условия за търговия след войната. Всичко това оказва влияние върху провежданата от държавата политика в областта на външната търговия.

В междувоенния период външнотърговската политика на българската държава се развива в две направления. От една страна, режимът на вноса и износа се регу-

лира от *автономната държавна политика* за митата и валутата, а от друга страна, той е продукт на политиката на сключването на *търговски договори*.

През първия етап от развитието на външнотърговската политика на българската държава в периода между двете световни войни, от 1919 до 1929 г., вследствие на ограниченията, наложени от Ньойския договор, договорната политика на държавата остава на заден план и е доста ограничена по мащаби. По това време държавата се намесва във външнотърговската сфера чрез промени в митническия и валутен режим.

Веднага след войната настъпват съществени изменения в *митническата политика* на България. Държавата снабдява министъра на финансите с инструмент, който му дава възможност да компенсира принудата България да се въздържа от изработването на нова митническа тарифа на вносните стоки. Със Закона за изплащане на митата, акцизите и разните берии и такси в банкноти от есента на 1918 г. министърът получава възможност да събира тези държавни вземания в книжни пари, като еднолично определя коефициента на обезценяване на валутата спрямо златото (митнически коефициент)[14]. По този начин се избягва до известна степен ограничението в чл. 151 от Ньойския договор.

Възлов момент в политиката на българската държава в областта на външната търговия и по-специално по отношение на вноса е изработването през 1922 г.на нова митническа тарифа на вносните стоки[15]. В нея се запазва специфичното митническо облагане на стоките, като се разширява обхватът на тарифата от 1904 г.[16]. Съществен момент в тарифата е определението, че митата по нея ще се плащат в злато и министърът на финансите ще определя курсовата разлика (митническия коефициент). Освен това митата на почти всички стоки са увеличени в сравнение с тези от 1904 г. По този начин тарифата от 1922 г. получава по-силно протекционистичен характер.

Митническата тарифа на вносните стоки създава нов митнически режим на вноса, но характеристиката на този режим не се изчерпва само с нейните параметри. През 20-те години на XX век съществуват и други нормативни актове на българската държава, които допълват картината на митническото облагане. В посока на увеличаване на облагането на внасяните в България стоки оказват влияние още: Законът за общинския налог от 1922 г., с който допълнително се облагат всички вносни стоки с 20% върху наложеното мито; налаганата 3% адвалорна такса върху стойността на всички внасяни в страната стоки; различни специални митнически такси (статистическо право, товарно право в пристанищата, такси при товаренето, разтоварването и приемането на стоките и др.); акцизът, който се начислява и на някои вносни стоки, освен на тези българско производство, дори на такива, които не се произвеждат в страната[17]. От друга страна, с постановленията си някои нормативни

---

[14] *Държавен вестник,* бр. 261 от 19 ноември 1918.

[15] *Пак там,* бр. 8 от 11 април 1922.

[16] В новата тарифа има 595 статии и два пъти повече позиции за обмитяване по тарифата от 1904 г.

[17] *Бобчев, К.* Външната търговска политика..., с. 2.

актове действат към смекчаване на митническото облагане на вносните стоки. Такива се законите, които предвиждат безмитен внос на някои стоки[18].

След влизането в сила на митническата тарифа на вносните стоки България започва да провежда по-активна политика по отношение на режима на вноса, която в края на 20-те години довежда до неправомерно засилване на протекционистичния режим. Това става с две значителни увеличения на вносните мита през 1926 г. чрез изменение на тарифата и през 1928 и 1930 г. чрез увеличение на митническия коефициент[19].

С тези действия от страна на финансовото министерство, подкрепено от Народното събрание, само за две години вносните мита в България са увеличени общо с повече от 80%. В това увеличение може да се открият и съображения от протекционистичен характер (изменението на тарифата на вносните стоки през 1926 г.), но основният мотив, особено при използването на митническия коефициент като средство за повишаване на облагането на вносните стоки, е фискалният. Увеличението на държавните приходи от вносни мита е главната цел на държавата при извършването на тези промени. Не е случаен фактът, че по-голямата част от увеличението на митата става чрез манипулирането на курсовата разлика (митническия коефициент). За това не е необходима санкция на Народното събрание и министърът на финансите има значителна свобода на действие.

Във връзка с валутния режим на вноса от 1919 до 1929 г. в политиката на българската държава има два основни момента. Първият от тях е свързан с обезценяването на лева след Първата световна война и необходимостта да се регулира търсенето и предлагането на девизни средства, както и ограничаването на колебанията в курса на лева. Вторият важен момент е борбата за стабилизирането на валутата след 1923 г.

В настъпилия валутен хаос след Първата световна война съвсем естествено е българската държава да предприеме силни рестриктивни мерки по отношение на движението на средствата за международни плащания (девизите). Още в края на 1918 г. в страната е въведен девизен монопол със Закон за търговията с външни платежни средства. С него се създава специална "Централа на девизите" към БНБ, в която участват още 19 банки. Според разпоредбите на закона тази централа има изключителното право да купува и продава девизни средства, като същевременно определя курса на отделните валути. Износителите на стоки от България са длъжни да продават на Централата на девизите цялата получена от продажбата валута, а вносителите – да купуват необходимата им валута от централата[20].

Въвеждането на валутния монопол през 1918 г. няма голям ефект върху инфлацията и платежния баланс. По-скоро тази мярка от страна на държавата има за цел да ограничи спекулативното изнасяне на някои жизнено важни артикули и да нама-

---

[18] Безмитен внос например се предвижда по Закона за митниците от 1906 г., Закона за насърчение на местната индустрия от 1909 г., Закона за мините от 1910 г., Закона за подобрение на земеделското производство и опазване на полските имоти от 1922 г. – *Бобчев, К.* Външната търговска политика..., с. 3.

[19] *Държавен вестник*, бр. 32 от 13 май 1926.

[20] *История на финансово-кредитната система*...с. 511 и сл.

ли спекулата на вътрешния пазар. Колебанията на лева продължават и след създаването на Централата на девизите, дори към 1923 г. те добиват застрашителни за националното стопанство размери. Става ясен провалът на политиката на БЗНС по този въпрос.

В края на 1923 г. новият кабинет на Демократическия сговор предприема радикални мерки в областта на валутната политика. Първата стъпка е осъществена през декември с.г. с една наредба на Министерски съвет, с която се въвежда повторно (след 1918 г.) камбиален монопол[21]. През май 1924 г. това положение е облечено в законова форма с приемането на Закон за търговията с външни платежни средства[22]. Опирайки се на поуките от дейността на Централата на девизите, този път монополът е даден само на БНБ, което прави провеждането му доста по-ефективно[23].

До началото на Голямата депресия камбиалният монопол почти не се прилага от БНБ и тя рядко се намесва с валутните си инструменти за регулиране на вноса. Това се дължи най-вече на влизането в страната на значително количество девизи от двата външни заема, сключени от българската държава през 1926 и 1928 г., особено вторият от тях, който получава наименованието "Стабилизационен"[24]. Освен това, поради засилената икономическа активност в международен план през втората половина на 20-те години на XX век, в страната навлизат значително количество външни кредити по частен път, което прави функционирането на валутния пазар доста задоволително.

Политиката на българската държава през 20-те години на XX век по отношение *режима на износа* също претърпява изменения, вследствие на промените във вътрешните и международни икономически условия. Трябва да отбележим, че върху тази политика такива условия не оказват такова голямо влияние, както върху политиката към вноса, която е повлияна от рестрикциите, наложени на България от Ньойския мирен договор.

Финансовите затруднения, които българската държава изпитва след приключването на войната, изваждат на преден план фискалните съображения в провеждането на износната политика. Тази политика продължава до 1924 г. Увеличаването на митническата тежест върху износа от една страна става чрез налагането на допълнителни такси[25], а от друга – чрез приемането през 1921 г. на временна митническа

---

[21] *Държавен вестник,* бр.209 от 13 декември 1923.

[22] *Пак там,* бр. 38 от 2 май 1924.

[23] Според въведения през 1924 г. валутен монопол, БНБ единствена има право да определя курса на всички девизи. Износителите трябва да предават получената от износа валута най-късно 10 дни след получаването на валутата по курса на БНБ за деня, а вносителите са длъжни да декларират пред Банката количественото, стойността и датата на плащане на внасяните в страната стоки.

[24] *Н. Стоянов.* Българският държавен заем (стабилизационен) от 1928. – Списание на Б. Ик. Д., 1929, кн. 5-6. С тези два заема девизният режим получава значителна стабилност. През 1928 г. е приет нов Закон за търговия с външни платежни средства, който не променя с нищо съществено стария закон, дори в него има елементи на облекчаване на девизния монопол на БНБ. – *Държавен вестник,* бр. 69 от 1 юли 1929.

[25] Със Закон за 6/12 от кредитите по бюджетите за 1919/20 финансова година за първото полугодие на финансовата 1920/21 г. адвалорната такса, събирана от всички износни стоки

тарифа на износните стоки, с която се установяват високи специфични мита[26]. Освен преследването на финансови цели тази тарифа трябва да ограничи износа на жизнено важни за икономиката и населението продукти, такива като зърнените храни.

След преодоляването на следвоенните затруднения българската държава предприема политика на облекчаване на износа. Най-напред това става с приемането на нова митническа тарифа на износните стоки през март 1924 г.[27]. Въпреки че адвалорната такса, наричана вече "адвалорно мито", се запазва, в новата тарифа има едно значително намаляване на специфичните мита за стоки от селскостопански произход, с което се насърчава износа, а оттам и производството на тези стоки.

Съществено намаление на износните мита до началото на Голямата депресия през 1929 г. се прави още през 1926 г., когато се намалява адвалорното мито върху стоките, които не се облагат със специфично мито (от 6% на 1%) и през юли 1929 г., когато с новия Закон за търговия с външни платежни средства, се отменя адвалорната такса от 3% за всички стоки, предмет на износ от страната.

Девизният режим, установен в България в края на 1929 г., не оказва задържащо влияние върху износа, защото, както вече се спомена по-горе, до края на 20-те години на XX век търговците износители и вносители могат да разполагат свободно с девизни средства поради достатъчното им количество, т.е. камбиалният монопол на БНБ не се прилага в ограничителен режим.

Договорната външнотърговска политика на българската държава през етапа от 1919 до 1929 г. е доста ограничена. Част от причините, свързани с постановленията на Ньойския договор, бяха посочени по-горе. Освен това, след Първата световна война до началото на Голямата депресия през 1929 г., въпреки силните автаркични тенденции в политиката на много държави, структурата на българския износ е такава, че за неговата реализация има достатъчно пазари. За България не е особено належащо да търси нови условия, различни от преди Първата световна война чрез търговски договори или временни споразумения за пласирането на нейните стоки на външните пазари.

До 1925 г., когато отпадат ограниченията на Ньойския договор спрямо държавите от лагера на Съглашението (съюзените и съединени сили) българската държава провежда външнотърговската си политика на основата на договорите от времето преди Първата световна война. С останалите страни, с които България има търговски контакти от преди войната, са сключени временни споразумения, в които взаимно се признава клаузата за "най-облагодетелствана нация"[28].

се увеличава от 1% на 6% – *Държавен вестник*, бр. 71 от 1 юли 1920. Освен това, със споменатия вече Закон за търговия с външни платежни средства от 2 май 1924 г., на всички износни стоки се налага девизна такса от 3% върху стойността им.

[26] *Бобчев, К.* Външната търговска политика..., с. 19.

[27] *Държавен вестник,* бр. 275 от 8 март 1924.

[28] Такива временни спогодби са сключени с Унгария (1921 г.), Норвегия (1921 г.), Дания (1922 г.), Холандия (1922 г.), Германия (1922 г.), Испания (1922 г.), Австрия (1922 г.), Швеция (1924 г.), Швейцария (1924 г.), Египет (1924 г.). – *Бобчев, К.* Външната търговска политика..., с. 22.

Държавата продължава тази политика и след отпадането на ограниченията на договора. Във времето от 1925 до 1931 г. политиката на сключването на временни търговски спогодби, с признаване на клаузата за "най-облагодетелствана нация", е насочена към държавите от Съглашението[29]. По това време се активизира и договорната търговска политика на страната. През 1928 г. е сключен тарифен търговски договор с Турция. През 1927 г. започват преговори за сключване на редовен търговски договор с Гърция, но те се провалят по вина на гръцката страна[30].

Като обобщение може да се каже, че външнотърговската политика на България от 1919 до 1929 г. е доста инертна и не излиза от рамките, в които тя се развива във времето до началото на Първата световна война. Сложните външноикономически условия, които се установяват в света, не позволяват на държавата да използва външната търговия достатъчно ефикасно като инструмент за регулиране на стопанските отношения в страната. При създаването на общата рамка за външнотърговска дейност от страна на българската държава превес вземат фискалните цели, макар че и тук може да се открие известен стремеж за водене на протекционистична политика. Друг е въпросът, дали такава политика е необходима в икономическите условия в България през 20-те години на XX век.

През **30-те години на XX век** във външнотърговската политика на българската държава настъпват значителни промени. Най-общо тази политика се развива в три направления. Двете от тях – митническите и валутни инструменти и търговските договори – са продължение на политиката от предходния етап. След 1930 г. в тяхното провеждане се наблюдават значителни корекции. Третото направление условно може да се нарече институционално. След началото на Голямата депресия до 1939 г. българската държава създава специализирани институции, чиято дейност изцяло е насочена към контрол и регулиране на външната търговия.

Митническите и валутни мерки по отношение на вноса и износа стават особено актуални след лятото на 1931 г., когато световното стопанство е обхванато от остра финансова криза[31]. Влошеното финансово положение на държавата налага търсенето на допълнителни фискални източници. Възможностите това да става чрез увеличение на основните вносни мита, както и на митническия коефициент, са ограничени, защото през втората половина на 20-те години, в резултат на стремежа на уп-

---

[29] Временни търговски спогодби са сключени с Чехословакия, Великобритания, Белгия, Палестина (1925 г.), британските колонии (1926 г.), Гърция, Албания, Япония (1927 г.), Естония (1928 г.), Румъния (1930 г.). Освен това през 1927 г. България сключва с Полша спогодба за търговия и мореплаване, която урежда и други въпроси между двете страни. – *Бобчев, К.* Външната търговска политика..., с. 23.

[30] Двата договора, особено договорът с Гърция, имат интересна история. Договорът с Турция е сключен за срок от една година и не е продължава от нейна страна, защото през 1929 г. Турция въвежда нова митническа тарифа за вносните стоки с много по-високи мита. Сложните отношения между България и Гърция, свързани с уреждането на имуществото на техните граждани и репарациите, довеждат до това, че през 1930 г. Гърция обявява митническа война, като денонсира едностранно сключената през 1927 г. спогодба за "най-облагодетелствана нация в търговията". – *Бобчев, К.* Външната търговска политика..., с. 23.

[31] *Янулов, Ил.* Световните финанси в нова фаза и България. – Списание на Б. Ик. Д., 1933, кн. 2, с. 71-75.

равляващите да не посягат на безмитния внос, смятан за съществен за покровителстването на местната индустрия (тези компоненти на облагането на вноса стигат до предела на разумното увеличение).

Притискани от финансови затруднения правителствата, управляващи страната по време на Голямата депресия, са принудени да изоставят митническата протекция на българското индустриално производство и посягат на безмитния внос, увеличавайки неколкократно, т.нар. адвалорна такса. Това става чрез няколко изменения на Закона за митниците и Закона за митническата тарифа на вносните стоки през 1931 г., както и със Закон за засилване на държавните приходи от 1933 г. и едно негово изменение през 1935 г.[32].

Преследването на преимуществено фискални цели от държавата по време на Голямата депресия създава един доста объркан и технически сложен режим по отношение на вноса на стоки в страната, който по същество ликвидира протекционизма към българското индустриално производство и на практика суспендира Закона за насърчаване на местната индустрия.

През 1936 г. е извършена коренна промяна в политиката по облагането на вносните стоки, която става и съществен елемент от отказа на държавата да покровителства местното индустриално производства по архаичния начин от XIX век. През август с.г. е изменен Законът за митниците и е направена мащабна промяна на митническата тарифа на вносните стоки от 1922 г.[33] Същевременно, е приет нова Наредба-закон за индустрията[34].

При изменението на митническата тарифа на вносните стоки от съществуващите 595 статии са променени 400. От тях по 75 статии безмитният внос е превърнат в митен и по този начин безмитният внос е премахнат напълно. Само в 71 от статиите има умерено увеличаване на вносното мито, а във всички останали до 400 е направено намаление на митата, достигащо в някои случаи до 70%[35].

С измененията в Закона за митниците, в Закона за митническата тарифа на вносните стоки и с приемането на Наредбата-закон за индустрията в България фактически е премахнат митническият протекционизъм. Това е един голям знак за обществото в страната и за външнотърговските партньори, че българската икономика е значително укрепнала, добре структурирана и не се страхува от чужда конкуренция на вътрешния пазар.

Въпреки споменатите вече облекчения след 1924 г., до края на 20-те години на XX век митническият режим на износа все още е доста затегнат. След началото на Голямата депресия и започналата през 1930-1931 г. митническа война този режим

---

[32] *Държавен вестник,* бр. 196 от 25 ноември 1931; бр. 49 от 3 юни 1932; бр. 29 от 10 май 1933; бр. 295- притурка – от 30 декември 1935. В резултат на тези промени вносът на някои суровини, необходими за индустрията, се облага с по-ниски мита като обикновен внос, отколкото с адвалорна такса като безмитен внос. – *Бобчев, К.* Външната търговска политика..., с. 7; *Кацаркова, В.* Търговските отношения между България и Гърция (1930-1939) – *Векове*, 1980, кн. 6.

[33] *Държавен вестник,* бр. 194 от 29 август 1936; бр. 195 от 31 август 1936.

[34] *Пак там,* бр. 196 от 31 август 1936.

[35] *Държавен вестник,* бр. 195 от 31 август 1936.

става допълнителна пречка за конкурентоспособността на българските стоки на външните пазари. Ето защо от 1930 г. започва едно смекчаване на митническото облагане на износа, което към 1935 г. довежда до почти пълното му освобождаване от държавни вземания. Намалението на облагането става постепенно в годините с промени в митническата тарифа на износните стоки[36].

Интерес представляват промените във валутния режим след 1930 г., които основно се отнасят към регулирането на външната търговия, но имат значение още за платежния баланс, както и за външните задължения на страната, които през 30-те години на XX век. Тези промени стават значителен проблем и са източник на сложни, изпълнени с напрежение отношения с Обществото на народите и по-специално със съществуващия към него Финансов комитет[37].

Избухналата финансова криза през лятото на 1931 г. принуждава българската държава да вземе спешни мерки за ограничаването на изтичането на чужди капитали от страната, които освен чрез пряко изтегляне от българските финансови институции (банките), напускат страната и чрез външната търговия. Още през ранната есен на 1931 г. е прието едно изменение на Закона за търговия с външни платежни средства, което налага изключително рестриктивни ограничения на валутния режим[38]. По отношение на вноса ограничителните мерки дават право на БНБ да откаже, без да мотивира това, отпускането на девизни средства за всякакви плащания в чужбина. Освен това се забранява износът от страната на българска валута, облигации от заеми, монети, злато и сребро. Наред с тези мерки се ограничава значително вносът на всякакви артикули за нуждите на държавата, като за осъществяването на такъв внос се иска предварителното мнение на министъра на финансите и БНБ. С допълнителни наредби Банката засилва и конкретизира ограничителния режим и регулацията на вноса. По-съществените от тях до края на икономическата криза са въвеждането на девизните контингенти за внос и системата на т.нар. частни компенсационни сделки през 1933 г.

Девизните контингенти представляват една ограничителна за вноса мярка, но същевременно чрез тях на БНБ се дава възможност да провежда и определена регулативна политика, решавайки еднолично за кои стоки да се налагат контингентите. По силата на наредбата за тяхното въвеждане от май 1932 г., Банката отпуска на вносителите девизни средства за внос на определени стоки в размер на 50% от внесените стоки през 1931 г.[39]

---

[36] Такива промени в тарифата на износните стоки стават през 1930, 1934 и 1937 г. – *Държавен вестник,* бр. 291 от 27 март 1930; бр. 213 от 18 декември 1934; бр. 25 от 4 май 1937.

[37] Подробно по въпроса за проблемите с външния дълг на България през 30-те години на XX век: Вж.: *Вачков, Д.* Българският външен дълг в периода на голямата икономическа криза – *Исторически преглед*, 1998, № 5-6; *Същият.* Контактите на деветнадесетомайския режим с международните финансови среди – *Минало,* 1998, кн. 3; *Иванов, М.* Политическите игри с външния дълг. Български сюжети на стопански кризи и възход 1929-1934, С., 2001.

[38] *Стенографски дневници* на XXIII Обикновено народно събрание, I ИС, 23 зас., 7 октомври 1931, с. 400-409, 8 октомври 1931; с. 415.

[39] *Бобчев, К.* Външната търговска политика..., с. 15-16.

Освен въвеждането на девизните контингенти, силно ограничително въздействие върху вноса има и едно изменение на Закона за търговия с външни платежни средства от януари 1933 г., според което вносителят на стоки в България трябва да получи предварително разрешение за това от БНБ, независимо дали иска или не отпускането на валута от нея[40]. С това изменение вносната търговия на България се поставя изцяло под контрола на БНБ.

Въвеждането на частните компенсационни сделки става през юни 1933 г. и представлява едно "пречупване" на външнотърговската политика на българската държава. То се налага поради факта, че рестриктивният режим, наложен на вноса, започва да оказва негативно влияние и върху износа на България. Наложените ограничения на внасяните в страната стоки не могат да не предизвикат ответна реакция в чужбина и затруднения за износа. Тези затруднения и ниските цени на международните пазари за българските селскостопански произведения, които са в основата на този износ, не създават добри предпоставки за стимулиране на активността на търговците-износители.

Частните компенсационни сделки представляват точно такъв опит от страна на българската държава да стимулира износа. Сделките имат за цел да обвържат вноса с износа на определени стоки, като на търговците-вносители се позволява внос на определени стоки над определения от БНБ срещу износ от тяхна страна на посочени от Банката други стоки. На търговците-износители се дава право да продават на свободния пазар част от получените по този начин девизи, а не да ги предоставят на БНБ, както е според наредбите на Закона за търговия с външни платежни средства[41].

Системата на частните компенсационни сделки в по-голямата си част е насочена към стимулиране на износа и до известна степен ограничава вноса. От една страна, поради голямото търсене, при продажбата на валутата на свободния пазар търговците-износители получават една премия над курса, определен от БНБ, което представлява известна компенсация за ниските цени на международните пазари и увеличава печалбата им. От друга страна, тази система оскъпява до известна степен вноса на стоки, защото допълнително повишава цената на валутата, необходима за неговото осъществяване.

Системата на частните компенсационни сделки се оказва изключително ефективен инструмент за регулиране на външната търговия. Освен в България, по време на Голямата депресия тя е въведена в още много държави, главно от Източна и Централна Европа, като Германия и Австрия например. Особено съществени са нейните регулативни възможности.

Частните компенсации стават един от основните лостове в ръцете на българската държавата за намеса и в производството през следващите години до началото на Втората световна война. Тази система няколко пъти след 1933 г. е разширявана и прецизирана, като в навечерието на войната обхваща по същество целия внос и износ на България.

---

[40] *Държавен вестник,* бр. 246 от 31 януари 1933.

[41] *Недков, Б.* Развитие на българската финансови система..., с. 9-10.

След началото на Голямата депресия и сепарирането на световния пазар *договорната политика* на българската държава става изключително важен елемент от общата й външнотърговска политика. Дори и най-общият поглед върху сключените от България по време на депресията двустранни търговски договори дава основание за няколко констатации.

Най-напред трябва да се отбележи, че между 1931 и 1934 г. е времето на най-голяма активност на българската държава в политиката по сключване на търговски договори. Всъщност това са годините, когато страната заема място в групата на държавите от Централна и Източна Европа, които са обвързани с търговски контакти, чийто център е Германия. До 1934 г. са сключени редовни двустранни договори с: Германия през 1932 г. (в сила от 17 февруари 1933 г.), Чехословакия (в сила от 14 април 1934 г.), Югославия (в сила от 1 юли 1934 г.) и Италия (в сила от 14 октомври 1934 г.)[42]. Освен това през юли 1934 г. е сключена търговска спогодба с Унгария[43].

Тази геополитическа ориентираност на външната търговия на България намира основание в това, че още през 20-те години на XX век държавите от Централна и Източна Европа заемат доминиращо място като търговски партньори на България. През периода 1927/1929 г. вносът от тези държави е 74.5% от целият внос, а износът към тях – 81,6% от целия износ на страната. Само от Германия по това време вносът е съответно 21,5%, а износът за нея – 26,9%[44].

При такава ситуация, след началото на Голямата депресия и настъпилите затруднения в международните плащания, много държави, особено такива с които България има активен външнотърговски баланс (между които и посочените по-горе), пристъпват към блокиране на българските авоари, за да гарантират своите вземания от техния внос на българска територия. България трябва да уреди търговските си отношения на нова основа с търговски договори, в които да се регламентира и начинът на плащане с държавите контрагенти. По този начин подписването на търговски договори със страните от Централна Европа, особено с Германия, има до голяма степен принудителен характер, наложен от условията на стопанската криза. Кризата засилва търговската активност на тези държави и особено на Германия на Балканите и това също съдейства за външнотърговската ориентация на страните от региона[45].

---

[42] *Държавен вестник*, бр. 248 от 17 февруари 1933; бр. 10 от 16 април 1934; бр. 57 от 13 юни 1934; бр. 162 от 17 октомври 1934.

[43] *Държавен вестник*, бр. 88 от 20.VIII.1934 г. През 1921 г. България сключва временна търговска спогодба с Унгария. Това става чрез размяна на ноти между двете страни, с които те си признават статута на най-облагодетелствана нация в търговията.

[44] *К. Бобчев*, Външната търговска политика..., с. 41. Трябва да отбележим, че в категорията на "клиринговите" държави през 20-те години влизат и страни като Франция, Италия, Холандия, Белгия, Швейцария, с които в началото на 30-те години, по време на кризата, България има сключени частични клирингови спогодби.

[45] *В. Кацаркова,* За англо-германската търговска политика спрямо Балканите през 30-те години на XX в. – В: Проблеми на стопанската история, С., 2000, с.184-185. Кацаркова пише: "Влошената от кризата пазарна конюнктура създаде и обективни възможности за търговска експанзия на Германия на Балканите. Страните от региона бяха особено тежко засегнати от рязкото влошаване на пазарните условия за техния износ. Политиката на аграрен

За трайната ориентация на българската външна търговия към Централна Европа има съществено значение и фактът, че в страните от този регион българските износни стоки, главно селскостопански произведения, намират добра реализация, а от тези държави се набавят необходимите индустриални стоки, суровини и полуфабрикати[46].

Съществен елемент от външнотърговската политика на българската държава през 30-те години на XX век е уреждането на плащанията по международния обмен на стоки. В резултат на големите финансови проблеми почти навсякъде в Европа като масов начин на погасяването на такива задължения са налагат клиринговите спогодби между страните. В това отношение България има особено активна политика. За периода след 1931 г. до началото на Втората световна война страната сключва общи (обхващащи целия стокообмен) и частични (обхващащи само част от стокообмена) клиринги с почти всички свои търговски партньори. Извън тази система на плащане остават само държавите с напълно свободен девизен режим[47].

Интересен елемент на външнотърговската политика на българската държава през 30-те години на XX век са нейните усилия да активизира търговските си отношения със СССР, факт малко известен на широката аудитория. Известно е, че по това време в Съветския съюз се извършват мащабни мероприятия по налагането на социалистическата икономическа система и търговските контакти на страната са доста ограничени, дори може да се каже, нищожни.

Активността на България за установяване на търговски отношения със Съветска Русия няма практически резултат, но представлява любопитен факт от историята на българската външнотърговска политика и, надяваме се, читателят няма да се отегчи от по-подробното изложение на събитията в следващите редове.

Преди всичко трябва да се отбележи, че инициативата за установяване на търговски отношения със СССР идва от стопанските среди в България. През 1934 г. в. "Стопанска България" вижда в това значителни изгоди за българската икономика. Според вестника по този начин ще се премахне посредничеството при вноса на руски стоки, което ще доведе до поевтиняването им. Най-съществено обаче е, че

протекционизъм, към която преминаха индустриалните държави, доведе до значително ограничаване на вноса на селскостопански продукти и до рязко спадане на цените. От ситуацията се възползва Германия, която познавайки износните и валутни затруднения на балканските държави и сама притисната от девизна недостатъчност, им предложи *през 1932 г. система от клирингови спогодби и компенсационни сделки, с което направи достъпен германския пазар за тяхната селскостопанска продукция."* (курсив мой – М.Д.)

[46] *К. Стоянов,* Външната търговия на България и търговско-договорната й политика след войната. – Годишник на Висшето търговско училище – Варна, VIII, 1934-1935, Варна 1936, с. 40-41; 52-53; 58-59; 69-72.

[47] България сключва частични клирингови спогодби с Австрия (1931 г.), Швейцария (1932 г.), Германия (юни 1932 г., тютюнев клиринг), Италия (1933 г.). Общи клирингови спогодби са сключени с Германия (септември 1932 г.), Чехословакия (1932 г.), Австрия (1932 г.), Унгария (1933 г.), Югославия (1933 г.), Полша (1933 г.), Франция (1933 г.), Белгия (1933 г.), Швейцария (1933 г.), Турция (1934 г.), Италия (1934 г.), Испания (1934 г.), Холандия (1935 г.). Държави, с които плащанията се уреждат без клирингови спогодби през 30-те години на XX век, са: Великобритания, Дания, Норвегия, Египет, Палестина, САЩ. – *Бобчев, К.* Външната търговска политика..., с. 24-25.

с установяване на търговски отношения със Съветска Русия ще стане възможно да се купува нефт от тази страна и да се заплаща с износ на български стоки, което сега е невъзможно. Тази суровина се купува от Румъния, която иска да се заплаща в твърда валута[48].

Въпросът за възстановяването на отношенията със Съветска Русия е повдигнат сериозно още при управлението на Народния блок. Инициативата идва от българска страна, както на официално ниво, така и от индустриалците в България, които търсят по частен път контакти със съветската страна. До края на управлението на коалицията обаче няма конкретни резултати[49].

При новия режим на деветнайсетомайците пречките бързо са преодолени и на 23 юли 1934 г. България установява дипломатически отношения със СССР. За наш посланик в Москва е изпратен проф. Димитър Михалчев[50]. Трябва да се подчертае, че с възстановяването на официалните връзки двете страни преследват различни цели. Съветското правителство гледа на този акт преди всичко външнополитически и геополитически, свързвайки го със създаването на Балканския пакт. От българска страна повече се търсят икономически изгоди, свързани с намирането на нови пазари за българските произведения и осигуряване на по-евтин нефт[51].

България полага доста грижи да институционализира стопанските контакти между двете страни. Още през лятото на 1934 г. са създадени българо-съветски дружества в София, Видин, Враца, Сливен, Пазарджик[52]. През октомври към дружеството в София е образувана стопанска секция с председател Ив. Харизанов[53].

В края на 1934 г. пак в столицата е създадена специална българо-съветска камара, членове на която стават отделни търговци и индустриалци, банки, търговски дружества, кооперации и др. Неин почетен председател е политическият представител на СССР в България Ф. Ф. Разколников. Като основна цел камарата си поставя "да ратува за създаването, развитието и засилването на търговско-стопанските отношения между Царство България и Съветския съюз."[54].

Без да се отрича съществената роля на СССР в международните отношения и необходимостта България да е в добри отношения с тази велика сила, стопанският интерес се поставя в основата на възстановяването на дипломатическите отношения със Съветска Русия и от дейците на Военния съюз[55] и на Политическия кръг "Звено"[56].

Установяването на дипломатически отношения със СССР от правителството на деветнайсетомайците създава по-добри възможности активизиране на външната ни търговия на един пазар, които има огромен капацитет. При съществуващите труд-

---

[48] *Стопанска България,* бр. 79 от 29 ноември 1934.
[49] *Л. Спасов,* Българо-съветски дипломатически отношения 1934-1944 г., С. 1987, с. 14-19.
[50] *Пак там,* с. 26-27.
[51] *В. Хаджиниколов,* Стопански отношения и връзки между България и Съветския съюз до Девети септември (1917-1944 г.), С., 1956, с. 132-136.
[52] *Пак там,* с. 131.
[53] *Заря,* бр. 3943 от 25 октомври 1934.
[54] *В. Хаджиниколов,* Цит. съч., с. 135.
[55] *Ст. Недев,* Откраднати илюзии. Спомени, изживявания, преценки, С., 1997, с. 157.
[56] *П. Тодоров,* Лични свидетелства, С., 1999, с. 116, 164.

ности на световния пазар, това би се отразило благоприятно върху българското производство. Същевременно обаче икономическото сближаване между България и СССР би могло да създаде големи опасности за българския суверенитет. Може би затова следващите български правителства не се възползват от такава възможност и не полагат усилия за установяване на търговски отношения между двете държави.

Сложната обстановка, в която се развива българската външна търговия във времето между двете световни войни, и важността ѝ за цялостното развитие на българската икономика създават необходимост от по-голяма от **институционална** намеса на държавата в тази сфера. За разлика от времето до войните (1912 до 1918 г.), когато външната търговия на страната се наблюдава и регулира от отдел или дирекция в съответното министерство, след Първата световна война, особено през 30-те години на XX век, регулирането и контролът на този сектор от българската икономика влиза в полето на действие на повече държавни и държавно-обществени институции.

Институционалното участие на българската държава във външната търговия е доста разнородно. На най-висше ниво то се осъществява чрез три министерства - Министерството на външните работи и вероизповеданията, Министерството на търговията, промишлеността и труда и Министерството на финансите. Освен това във формирането и регулирането на външната търговия участват още БНБ, Експортният институт, търговско-индустриалните камари и организациите на стопанските съсловия.

Особено място в тази система от началото на 30-те години на XX век заема Дирекцията за закупуване и износ на зърнени храни "Храноизнос". Тя възниква като институция, която да се справи с големите затруднения в пласирането на тези артикули на външните пазари по време на Голямата депресия, но след преодоляването на кризата, разширява дейността си и в други земеделски производства и става същевременно посредник и инструмент за регулиране на развитието на селското стопанство чрез ценообразуването[57].

3. РЕЗУЛТАТИ ОТ ВЪНШНОТЪРГОВСКАТА ПОЛИТИКА НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА В ПЕРИОДА МЕЖДУ ДВЕТЕ СВЕТОВНИ ВОЙНИ (1919-1939 г.)

Като държава, претърпяла поражение след Първата световна война, България изпада в тежко положение в резултат от сключения през ноември 1919 г. Ньойски мирен договор. В договора има специални клаузи, които оказват решаващо влияние върху съдържанието и насоките на следвоенната външната търговия на страната.

Във времето от 1919 до 1929 г. външната търговия се развива под прякото влияние на резултатите от Първата световна война. На нейното състояние се отразяват не толкова материалните поражения и загубите от войната (те не са толкова големи), колкото политическите и правни последствия от нея, регламентирани в поста-

[57] Подробно за институциите, занимаващи се с външната търговия – Вж.: трета глава на този труд.

новленията на Ньойския мирен договор. Освен териториалните загуби, които се отразяват до известна степен на производството на зърнени храни, основен артикул в българския износ, договорът налага на България едностранно и автоматично редица ограничения на българската външна търговия по отношение на държавите от Съглашението[58]. Като се има предвид, че преобладаващата част от българската външна търговия преди войната е с държави от Съглашението, става ясно, че активна политика за подновяването на търговските договори е безпредметна в първите следвоенни години.

Въпреки затрудненията в следвоенните години българската външна търговия бързо нараства, като в стойностно отношение и по обем още през 1920 г. износът за първи път надвишава вноса[59]. През този етап най-активен е износът на България за съседните балкански страни, като с основните от тях – Турция и Гърция – има значителен положителен търговски баланс. Общо българският износ за двете държави надвишава вноса от тях през 1921 г. с 551 млн. лв., през 1922 г. – с 1 млрд. и 116 млн. лв., през 1923 г. – с 454 млн. лева. България продължава да има положителен търговски баланс с Турция и Гърция: през 1925 г. – 675 млн. лв., 1926 г. – 885 млн. лв. и през 1927 г. – 886 млн. лева. Следващата таблица показва измененията в насоките на външната търговия на България до 1923 г.

Таблица 4

Дялово участие на държавите във вноса и износа на България (1919-1923 г.)

Държави	1919 г.		1920 г.		1921 г.		1922 г.		1923 г.	
	% от вноса	% от износа	% от вноса	% от износа	% от вноса	% от износа	% от вноса	% от износа	% от вноса	% от износа
Държави от Дунавския басейн	7,3	20,4	10,1	23,7	20,1	16,3	25,6	15,0	22,1	22,3
Германия	0,0	3,8	6,9	10,4	16,7	9,9	21,8	16,5	20,0	8,1
Италия	35,9	12,4	27,7	17,2	20,6	13,7	12,2	12,1	16,5	14,7
Други държави	56,8	63,4	55,3	48,7	42,4	60,1	42,4	56,4	41,1	54,9

Източник: *Стефанов, Ив.* Външната търговия на България... с. 48 и сл.

След 1925 г. отпада задължението за едностранно признаване на статута на "най-облагодетелствана нация в търговията" на страните от Съглашението, но българската държава продължава да се въздържа от активна външнотърговска политика и сключване на търговски договори. Първият редовен тарифен търговски договор след войната е сключен с Турция през 1928 г.

---

[58] *Кесяков, Б. и Д. Николов.* Ньойски договор с обяснителни бележки., С., Мартилен, 1999, с. 38-39, 41.

[59] *Стефанов, Ив.* Външната търговия на България след войните – Трудове на СИСП при СДУ, 1938, кн. 2-3, С., 1939, с. 9 и 11.

До 1929 г. структурата на вноса остава непроменена от времето след войната. От 1919 г. до 1928 г. най-голямо място в него заемат готовите изделия, основно фабрични (средногодишно 54,3% от целия внос), суровините (средногодишно 8,4% от целия внос) и полуфабрикатите (средногодишно 29,4% от целия внос). Пак за същия период в износа най-значими продължават за бъдат зърнените храни, като на второ място след тях се нарежда тютюнът (дори в някои години ги изпреварва), който средногодишно е 45,6% от целия износ.

И след 1925 г. (до 1929 г.) значението на Германия и държавите от Дунавския басейн в българската външна търговия продължава да расте, макар и слабо, за сметка на Италия и другите държави.

В етапа от 1929 до 1939 г. има по-съществени промени в състоянието и развитието на българската външна търговия. Големите затруднения, които настъпват на световните пазари по време на Голямата депресия 1929-1934 г. довеждат до значително свиване на външнотърговските обороти. В стойностно отношение вносът на стоки в България се свива от 8 млрд. и 320 млн. лв. през 1929 г. на 2 млрд. и 240 млн. лв. през 1934 г., а износът – от 6 млрд. и 390 млн. лв. през 1929 г. на 2 млрд. и 530 млн. лв. през 1934 г.[60].

На второ място, по време на Голямата депресия, във връзка със спадането на цените на земеделските произведения и трудностите в износа на зърнени храни, държавата се намесва институционално много категорично във външната търговия. През 1930 г. създава специална Дирекция за търговия и износ на зърнени храни "Храноизнос". До 1934 г. нейната дейност не е много ефективна, но с въвеждането на държавен монопол в търговията и износа на тези артикули (за кратко, по време на депресията) и регулирането на изкупните и продажните им цени, определено тя оказва положително влияние върху вътрешната и външна търговия с тях.

На трето място, по време на депресията настъпват значителни промени в насоките на външната търговия на България. Най-съществената от тях е рязкото нарастване на участието на Германия в нея. Нейният дял в българския внос се увеличава от 22,2% през 1929 г. на 40,1% през 1934 г., а в износа – от 29,9% през 1929 г. на 42,7% през 1934 г. Участието на държавите от Дунавския басейн в българския износ намалява от 29,8% през 1929 г. на 14,2% през 1934 г., а във вноса – от 20,7% през 1929 г. на 10,3% през 1934 г. Делът на Италия във вноса се свива от 10,7% през 1929 г. на 7,8% през 1934 г., а в износа – от 10,5% през 1929 г. на 9,2% през 1934 г. Общото участие на другите държави в българската външна търговия по време на депресията не се променя. През 1929 г. то е 37,3%, а през 1934 г. – 37,9%[61].

Бързото нарастване на значението на Германия за външната търговия на България се обяснява с влиянието на няколко фактора и обстоятелства: 1) С това, че германската икономика има силно индустриален характер и селското стопанство на страната не е в състояние да задоволи вътрешните й нужди, следствие на което се налага внос на селскостопански, особено земеделски, продукти отвън. Обратно, българското стопанство е изключително аграрно и България изпитва голяма нужда

[60] *Бобчев, К.* Външната търговска политика на България..., с. 39.
[61] *Бобчев, К.* Външната търговска политика на България..., с. 41-42.

от внос на индустриални стоки; 2) Създалата се взаимноизгодна конюнктура е кодифицирана през 1932 г. със сравнително добър и за двете държави търговски договор и клирингова спогодба; 3) По време на депресията, като средство за борба с нея, другите държави в голяма степен затварят границите си за вносни стоки, особено селскостопански, чрез високи вносни мита и това улеснява българо-германските търговски връзки.

Като цяло, въпреки големите затруднения по време на Голямата депресия, българската външна търговия отбелязва добри резултати. Търговският баланс на страната през цялото време е с положително салдо с изключение на 1932 г., когато то е отрицателно, но само с 80 млн. лв.

След преодоляването на Голямата депресия до 1939 г. българската външна търговия отбелязва възходящо развитие. Насоките на външнотърговската политика на държавата от времето на кризата се запазват. От 1934 до 1938 г. общото количеството на износа нараства малко повече от два пъти. Търговският баланс на България с отделните държави през разглеждания етап показва една значителна динамика, но през цялото време той е положителен: през 1934 г. – с 1 млрд. и 14 млн. лв., през 1935 г. – с 907 млн. лв., през 1936 г. – с 1 млрд. и 456 млн. лв., през 1937 г. – 2 млрд. и 3 млн. лв. и през 1938 г. 1 млрд. и 695 млн. лв.

В годините преди Втората световна война външната търговия на България общо запазва своята структура, но се задълбочават промените в структурата на износа, започнали преди това. Продължава да се увеличава относителният дял на износа на други земеделски и животински продукти, за сметка на износа на зърнени храни. Освен промяната в конюнктурата на международните пазари за засилването на тази тенденция съдейства и българската държава със създаването през 1935 г. на Експортен институт, чиято основна задача е да търси нови пазари за пласмент на българското производство, алтернативни на пазарите за зърнени храни и други начини за засилване на външната търговия. Тази активност на властта е стимулирана от задълбочаващата се през 30-те години на XX в. трансформация на земеделското производство към отглеждането на технически култури, плодове, зеленчуци, животински произведения за сметка на зърнените храни.

Върху положителните процеси във външната търговия на страната през разглеждания етап оказват влияние много добрите реколти (с изключение на 1935 г.), относително по-голямото повишаване на цените на земеделските произведения на международния пазар от цените на индустриалните, постепенното облекчаване на режима на валутните ограничения, наложен от българската държава по време на депресията, вследствие на което се активизира износът към неклиринговите държави[62]. За увеличението на външнотърговския обмен през този етап съдейства и продължаването на процеса на индустриализация на българското стопанство.

От особено значение за доброто развитие на българската външна търговия през този етап е нарастването на значението на английския пазар. От 2,1% от общия износ през 1934 г., през 1935 г. износът за тази държава нараства на 4,4%, през 1936 г.

[62] Това са държавите, с които България няма сключени през този период клирингови спогодби и плащанията с тях се извършват в свободна валута.

на 11,6% и на 13,9% през 1937 г. Вносът от Англия се свива от 13,2% през 1931 г. на 4,6% през 1936 и 1937 г.

След 1934 г. германският дял в българската външна търговия отбелязва нов ръст. Задълбочаването на търговските връзки между България и Германия се дължи на интензивната подготовка на Германия за война и растящата нужда от хранителни продукти и суровини от земеделски произход, както и на активната дейност на българската държава по въоръжаване на армията след 1934 г. Натрупаното значително положително клирингово салдо в германски марки от България се компенсира в голяма степен от увеличаването на държавни доставки от Германия. Впечатляващите показатели за германското участие в българския външнотърговски оборот се дължат отчасти и на създаването на т.нар. Голяма Германия след присъединяването към Третия райх на Австрия и Чехословакия. С това австрийският и чехословашкият дял във външната търговия на България се сливат с германския.

Шеста глава

ФИСКАЛНА ПОЛИТИКА НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА МЕЖДУ ДВЕТЕ СВЕТОВНИ ВОЙНИ (1919-1939 г.)

1. ПРОМЕНИ В ДАНЪЧНАТА ПОЛИТИКА

Най-общо фискалната политика на дадена държава представлява система за събиране на приходи с цел да се покрият разходите по изпълнение на държавните функции. Същевременно тази политика може да бъде ефективен инструмент за влияние на официалната власт върху развитието на националната икономика. Тази втора функция на фискалната политика става основна в света след Втората световна война и това извежда държавата като решаващ фактор в икономическото развитие на страните.

От началото на XIX век в света господства една, условно наречена традиционна, фискална политика, основана на принципите на класиците на икономическата теория Адам Смит и Давид Рикардо, чиито основни компоненти са балансиран бюджет и покриване на възникналия дефицит чрез увеличаване на държавния дълг, т.е. всеки дефицит при приключването бюджета се оформя като държавен дълг.

Този тип фискална политика продължава да се практикува до края на 20-те години на XX век, когато вследствие на Голямата депресия, започва да се прилага друга, чиято основа са теоретическите постулати на кейнсианството. Тази политика се основава на схващането, че без помощта на държавата пазарът и частния сектор не могат да осигурят ефективно използване на икономическите ресурси, което значи, че държавата заема възлово място във формирането и насочването на икономическото развитие. Нейната цел е балансирането на държавния бюджет за по-дълго време. За бюджетите за по-кратки периоди (годишните бюджети) балансирането не е задължително.

В исторически план могат да бъдат откроени два типа фискална политика. Едната от тях е т.нар. *автоматична фискална политика*, която се осъществява без намеса на държавата, чрез предварително изградени за целта механизми[1]. Вторият тип фискална политика е *дискреционната*. При нея държавата целенасочено използва данъчната система за постигане на предварително начертани цели в общата си икономическа и социална политика[2].

---

[1] Такива механизми например са автоматичното изменение на данъчните постъпления чрез въвеждането на прогресивно данъчно облагане и корпоративен данък-печалба. Освен това, при тази система, настъпват автоматично изменения в държавните трансферни плащания. В условия на криза те намаляват, поради намаляването на приходите в бюджета, и обратно. – Фискална политика, Трибаго, http://prepisvam.blogspot.com/2009/03/blog-post_7283.html

[2] Тази политика се осъществява чрез предварително изготвени предвиждания и програми за държавните разходи, изследвания, пряко участие на държавата в изкупуването на редица

След създаването на Третата българска държава в края на XIX век, особено след проведената данъчна реформа през 1894-1895 г., в България започва да се изгражда модерна данъчна система и държавата води фискална политика от традиционен тип, с определени дискреционни мерки в нея, която продължава до началото на 30-те години на XX век. Нейното провеждане среща определени трудности, за които има различни причини. Най-значителната от тях е фактът на закъснялото икономическо развитие в сравнение с общото ниво в света, което налага българската държава да прави големи разходи за подпомагане на развитието на икономиката. Това прави дефицитите постоянен атрибут на годишните държавни бюджети.

След края на Първата световна война настъпват радикални промени в световната финансова система, които са свързани с появата на инфлацията и налагането на огромни парични плащания (репарации) на победените държави от държавите-победителки като компенсация за нанесените вреди и загуби във войната. Тези два фактора поотделно се отразяват пряко върху фискалната политика на отделните държави за дълъг период от време, но в комбинация действат само върху държавите, загубили войната. А България е в групата на победените в световния военен конфликт.

Развитието на **българската данъчна система** в периода между двете световни войни е доста интензивно. То също може да се раздели на два етапа, границата между които е началото на Голямата депресия през 1929 г. Наложилата се тенденция през войните (1912-1918 г.) на значителни данъчни жертви от страна на държавата в полза на развитието на определени сфери на българската икономика отстъпва място на един постепенно засилващ се стремеж, чрез чести промени в законодателния режим на облагането да се постигат чисто фискални цели. Въпреки демонстрираните намерения от правителствата, управляващи страната през 20-те години на XX век, да продължават покровителствения режим по отношение на местното индустриално производство и дори да го разширят, обхващайки и селското стопанство, чрез промените в данъчната система по същество тази политика постепенно е изоставена.

В периода между двете световни войни частта на приходите от данъци в националния доход на България е доста голяма. Само държавните данъци са 8-9% от общата му сума, а по отношение на паричните доходи те са между 12 и 14% в различните години[3]. Тези проценти не изглеждат толкова безобидни, ако се вземат предвид още два факта – ниските доходи на голямата част от българското население и сравнително големия процент на натуралния дял в общия доход на българите.

Твърде високото данъчно облагане от една страна прави особено трудно, дори невъзможно, увеличаването на общата сума на приходите от данъци. Стопанството

стоки и услуги, с цел – създаване на гарантиран пазар и др. За осъществяването на дискреционната политика държавата се намесва в данъчното облагане чрез промяна в законодателството, а също така регулира чрез интервенция размера и количеството на социалните плащания – пенсии, обезщетения и др. – Фискална политика, Трибаго. – http://prepisvam.blogspot.com/2009/03/blog-post_7283.html

[3] *Недков, Б.* Развитие на българската финансова система през последното десетилетие. – Трудове на СИСП при СДУ, 1937, кн. 3-4, с. 68.

става особено чувствително към засилването на данъчното облагане. Това води до реакция от негова страна срещу всеки опит за такова увеличение, промяна в цените, облагане на производството или консумацията. Така тези мерки стават малко ефективни. Главният фактор, който може да влияе върху увеличаването на данъчните постъпления, остава развитието на стопанството.

От друга страна, хората с ниски доходи са преобладаваща част от българското население и това детерминира до голяма степен като единствена възможността основата на данъчната система на страната да е облагането на това население. Малкият брой на хората и стопанските субекти с по-големи доходи прави невъзможно да се изгради българската данъчна система върху облагането на такива данъкоплатци[4]. Това противоречие прави безалтернативно налагането на данъците върху консумацията и митата като ядрото на българската данъчна система в периода между двете световни войни, защото прякото облагане не обещава добри перспективи за фиска.

В подкрепа на горните твърдения са резултатите от опита на правителството на БЗНС (1920-1923 г.) да извърши реформа в прякото данъчно облагане. Със Закона за бюджета за 1921/1922 г. този кабинет отменя данък-занятие, поземленият данък, училищният налог и пътният данък и ги замества с данък върху общият доход[5]. Това довежда до рязко спадане на приходите от преки данъци през следващата финансова година, причините за което стават укриване на доходи, липса на ориентация и страх в голяма част от населението (главно селското) от промяната, дезорганизация на данъчната администрация и др. Поради този факт, след отстраняването на кабинета "Стамболийски" от власт през 1923 г., следващото правителство възстановява старото положение. Така първият опит на българската държава да консолидира прякото данъчно облагане в единен данък се проваля. Същата съдба имат и другите опити на БЗНС да промени данъчната система като прехвърли по-голяма част от данъчната тежест върху по-мощните икономически субекти. Фискалните резултати от въвеждането на данъка върху дружествата са незначителни[6]. Данъкът съществува в различни режими до 1936 г., когато е слят с данък-занятие[7].

В периода между двете световни войни в българската данъчна система се наблюдават и доста архаични начини на облагане на населението. Такива са личните натурални повинности, характерни за икономиката на едно феодално общество, в което паричните данъци не съществуват, или са голяма рядкост. Далеч сме от мисълта, че в България по това време има остатъци от феодално стопанство, но смятаме, че основната причина за съществуването на такъв начин на облагане се дължи

---

[4] Пример за това е облагането с допълнителен данък върху общия доход, който се налага върху по-големите доходи. За 1933/34 финансова година с такъв данък са обложени 7 125 души, а за финансовата 1935 г. – 5 521 души. Общият установен доход за облагане на тези данъкоплатци през първата година е 1 047 500 лв., а през втората – 848 400 лв. – *Недков, Б.* Развитие на българската финансова система..., с. 107.

[5] *Държавен вестник*, бр. 293 от 31 март 1921.

[6] *Недков, Б.* Развитие на българската финансова система..., с. 106-110.

[7] *Държавен вестник,* бр. 24 от 3 февруари 1936.

на особено ниския паричен доход на голямата част от българското население и с това се навяват реминисценции за времето на османското владичество.

След провала на опита на БЗНС да стабилизира и оптимизира данъчната система в областта на прякото облагане, тези данъци постепенно започват да губят значението си като източник на приходи за държавната хазна. Една част от тях са премахнати и са прехвърлени за събиране в полза на общините (поземленият данък и десятъкът върху дребния рогат добитък – беглик)[8].

При други преки данъци е направен опит за тяхното реформиране, за да се подобрят приходите от тях (данък-занятие, допълнителния данък върху общия доход, данъка върху дружествата). Промяната на статута и режима на отделните преки данъци при реформирането им има обратен ефект – намаляване на приходите от тях създава големите недобори (несъбрани вземания). Това се признава от българските власти в доклада до Финансовия комитет на Обществото на народите за упражнението на бюджета на държавата за финансовата 1935 г.[9]. В края на разглеждания период приходите от преки данъци в държавната хазна са незначителна част от всички приходи.

Таблица 1

Постъпления от преки и косвени данъци и отношението им като % от общите приходи (*млн. лв.*)

Години	*Всичко постъпления (без заеми)*	*Постъпления от преки данъци*	*% на преките данъци от всички постъпления*	*Постъпления от осн. косвени данъци*	*% на осн. косвени данъци от всички постъпления*	*На 100 постъпления от преки данъци, колко ост. косвени данъци*
1934	4803	809	16.84	1975	41,12	224
1935	4711	648	13.75	2021	42,89	312
1936	5629	737	13.09	2375	42,20	322
1937	6670	765	11.47	2698	40,45	352
1938	6568	732	11.14	2876	43,79	392
1938 (5мес.)	*2598*	*287*	*11.05*	*1092*	41,98	381
1939(5 мес.)	*2858*	*279*	*9.76*	*1220*	42,68	437

Източник: *Христофоров, Ас.* Развитие на конюнктурния цикъл в България 1934-1939 г. – Трудове на СИСП, 1939, кн. 1-2, с. 105. Взети са годините след 1934, за да се види по-точно състоянието и промените след направените изменения, особено в частта на преките данъци.

[8] *Пак там,* бр. 115 от 25 май 1935; бр. 82 от 11 април 1935.
[9] *ЦДА,* ф. 238 к, ор. 1, а. е. 39, л. 2а.

Трайната тенденция на намаляване на приходите от преки данъци насочва вниманието и усилията на държавата към промени в косвените данъци. След началото на Голямата депресия покупателната способност на населението спада значително и това веднага се отразява върху приходите от косвени данъци. С тяхното увеличаване фискът се надява да пресече тази негативна тенденция и да стабилизира и увеличи тези приходи, които стават вече жизнено важни за функционирането на държавната машина. За такива промени върху българските власти оказват натиск и международните финансови институции, които се грижат особено скрупульозно България да плаща редовно задълженията си в чужбина[10].

Основните косвени данъци във всяка данъчна система по онова време са митата и акцизите върху предметите, обект на пазарна размяна. В частта за външнотърговската политика се спираме по-подробно на промените в митническия режим. Тук само ще отбележим основните моменти в него, които пряко засягат българското производство. Известен факт е, че вносните мита са най-съществени за фискалните цели на държавата. От тях са най-големите приходи, идващи от митниците в държавната хазна.

През 20-те години на XX век българската държава, пак по фискални съображения, увеличава значително основните мита чрез промяна на въведения в употреба през декември 1918 г. "митнически коефициент"[11]. В търсенето на нови фискални източници в условията на Голямата депресия в началото на 30-те години управляващите от коалицията Народен блок предприемат мерки за увеличаване на приходите от единствено възможния по това време митнически източник – адвалорните мита (адвалорните такси), налагани върху безмитния внос на машини, материали, суровини и полуфабрикати за местното индустриално производство.

През 30-те години на XX век размерът на адвалорните мита нараства няколко пъти. Веднъж това става с две изменения на Закона за изменение и допълнение на Закона за митническата тарифа на вносните стоки през ноември 1931 г. и юни 1932 г.[12] и със Закона за засилване на държавните приходи от май 1933 г.[13]. След преодоляването на икономическата криза през 1935 г., с Наредба-закон за изменение и допълнение на Закона за засилване на държавните приходи, държавата прави още едно увеличение на адвалорните мита[14].

С тези увеличения фактически се изчерпват възможностите за засилване на държавните приходи от мита. Достигната е вече границата на допустимото. Макар че на пръв поглед промените, направени в облагането с адвалорно мито, засягат

---

[10] Подробно по този въпрос. – Вж: *Вачков, Д.* Българският външен дълг в периода на голямата икономическа криза – *Исторически преглед*, 1998, № 5-6; *Същият.* Контактите на деветнадесетомайския режим с международните финансови среди – *Минало,* 1998, кн. 3; *Иванов, М.* Политическите игри с външния дълг. Български сюжети на стопански кризи и възход 1929-1934, С., 2001.

[11] Този проблем е разгледан по-подробно в частта за външнотърговската политика на България.

[12] *Държавен вестник*, бр. 196 от 25 ноември 1931; бр. 49 от 3 юни 1932.

[13] *Пак там,* бр. 29 от 10 май 1933.

[14] *Пак там*, бр. 295 от 30 декември 1935.

вноса на суровини и материали, те се отразяват пряко върху цените на стоките от индустриален произход на вътрешния пазар, защото българската индустрия работи изцяло за него.

Фискалните резултати от увеличението на адвалорното мито са повече от незадоволителни. Приходите от вносни мита и адвалорната такса (адвалорното мито) намаляват от 1 236 300 000 лв. през финансовата 1929/1930 г. на 573 600 000 лв. през финансовата 1933/1934 г.[15] Това повече от двойно намаление, което в голямата си част е функция на икономическата криза, не е компенсирано дори частично от посочените по-горе мероприятия на държавата. То само довежда до затруднения на българския вътрешен пазар и за индустриално производство, особено за индустриите, ползващи привилегиите по Закона за насърчаване на местната индустрия от 1928[16]. Проблемите в индустриалния сектор в известна степен се отразяват и на някои селскостопански браншове, които произвеждат суровини за местната индустрия, като се затруднява реализацията на тяхната продукция.

Според мнението на специалистите тогава промените в адвалорните такси създават една сложна система от адвалорни мита, която заедно със специфичните общи и конвенционална митнически тарифи усложняват много митническия режим и унищожават предимствата от специфичното облагане с мита[17]. Към това ще прибавим и затрудненията, които тази система създава на вътрешния пазар, както и фактическото ликвидиране на предимствата за българската индустрия по Закона за насърчаване на местната индустрия от 1928 г. (което не смятаме непременно за негативен факт – б.м. М. Д.). В крайна сметка фискалните интереси на държавата надделяват. Край на това положение се слага с мащабната реформа на данъчното, митническото и индустриалното законодателство през август 1936 г.[18] След влизането в сила на промените, направени с тази реформа, фискалните интереси на държавата са поставени в синхрон с икономическия интерес на обществото. За съжаление, това положение не продължава дълго време, защото е прекъснато от избухването на Втората световна война.

Другият основен източник на приходи от косвеното облагане са акцизите. Това са класическият вид косвени данъци, защото се налагат върху стоките, включително и тези за масова употреба, включват се в крайната им цена и се плащат от консуматорите на тези стоки. Големият проблем при тези данъци е тяхното оптимално кодифициране (систематизиране), така че да се получи оптимален режим на облагане, който да бъде поносим за данъкоплатците (консуматорите) и същевременно

---

[15] *Бобчев, К.* Външната търговска политика на България след войната. – Трудове на СИСП при СДУ, 1938, кн. 4, С., 1939, с. 33.

[16] Създава се едно парадоксално положение: някои вносни суровини се облагат с по-малко мито по митническата тарифа като обикновен внос, отколкото с адвалорна такса като безмитен внос по Закона за насърчаване на местната индустрия.

[17] *Недков, Б.* Развитие на българската финансова система..., с. 71

[18] Става въпрос за ревизията на Закона за митниците (*Държавен вестник,* бр. 194 от 29 август 1936), Закона за митническата тарифа на вносните стоки (*Държавен вестник,* бр. 195 от 31 август 1936) и публикуването на Наредбата-закон за индустрията (*Държавен вестник,* бр. 195 от 31 август 1936).

да задоволява държавните фискални интереси. Изкривяването на този режим в едната или другата посока може да има вредни за икономиката последици. Прекомерното облагане на определени стоки с акциз води до намаляване на покупателната способност на населението по отношение на стоките и това се отразява на производството им, ако са местни стоки, и на доходите от мита, ако са вносни поради свиването на пазара. Обратно, при по-голямо намаляване на облагането с акциз се накърняват фискалните интереси на държавата[19].

В периода между двете световни войни, вследствие на нарасналите фискални нужди на държавата, акцизите са подложени на същите радикални изменения, както митата, особено от началото на 30-те години на XX век. Тази манипулация е толкова агресивна, че е определена от някои съвременници като "фискален фанатизъм"[20].

От 1917 до 1924 г., притисната от финансови трудности и в безпомощността си да се справи с управлението на държавните финанси, държавата прави десет изменения и допълнения на Закона за акцизите, от които пет чрез законите за бюджета, четири изменение на Закона за солта и едно на Закона за тютюна[21].

Интензивните промени в акцизното законодателство през тези години създават объркаост и усещане за несправедливост в стопанските субекти и данъкоплатците[22]. През 1924 г. правителството на Демократическия сговор прави опит за реформа, за да промени това положение, но той пропада при влизането на законите в парламента. През 1925 г. е направен втори опит за намаляване на броя на стоките, обект на облагане с акциз, но и неговата съдба е същата. Усилията на държавата за оптимизирането на тези данъци до началото на 30-те години на XX век приключват с отмяната на акциза върху хазартните игри през 1928 г. и с унифицирането на някои други акцизи[23].

Промените в акцизното законодателство навлизат в нова фаза след 1931 г. През декември тази година е направена нова мащабна промяна в Закона за акцизите и патентовия сбор върху питиетата. С него се отменят или намаляват акцизите върху значителен брой стоки за масова употреба – виното и материалите, от които се произвеждат виното и ракиите, фабричния спирт, захарта, винения оцет, спирта за горене и други[24].

---

[19] Акцизите са косвен данък, който съществува в данъчната система на България още от основаването на Третата българска държава. До края на Първата световна война те са подлагани три пъти на кодифициране – през 1885, 1894 и 1905 г.

[20] *Христов, Д.* Акцизите у нас преди и след тяхното кодифициране. – Списание на Б. Ик. Д., 1937, кн. 2, с. 73.

[21] *Държавен вестник,* бр. 65 от 26 март 1917, бр. 261 от 19 ноември 1918; бр. 172 от 31 октомври 1919; бр. 259 от 18 февруари 1921; 293 от 31 март 1921; бр. 271 от 4 март 1924; бр. 96 от 31 юли 1924.

[22] Например един артикул, към който е доста чувствителна голямата част от мъжкото население на България виното, през 1918 г. е обложен с акциз чрез специален закон, след което до 1942 г. законът е променян 6 пъти. – *Държавен вестник,* бр. 261 от 19 ноември 1918.

[23] *Държавен вестник,* бр. 5 от 9 април 1931, бр. 12 от април 1931, 18 бр. 223 от 29 декември 1931.

[24] *Пак там,* бр. 227 от 2 януари 1932.

След една сравнително спокойна 1932 г., когато в акцизното законодателство са направени незначителни промени[25], през 1933 г. е извършена най-мащабната промяна в него. През тази година Народното събрание гласува изменение и допълнение на няколко закона, които радикално променят тази материя – Закон за изменение и допълнение на Закона за акцизите и патентовия сбор върху питиетата[26], Закон за засилване на държавните приходи[27] и Закон за бюджета на държавата за финансовата 1933/1934 г.[28] С първия закон се променят едновременно шест други закона, отнасящи се до акцизното облагане[29]. Целта на управляващите с тези изменения е да се оптимизират приходите от тези данъци и да се подобри механизмът на облагането и контролът, особено при тютюна и производството на вино, ракия и плодов спирт. В някои аспекти целта е постигната и има известни подобрения, но голяма част от проблемите остават неприложени[30].

От друга страна, с приемането на някои закони като Закона за засилване на държавните приходи, се увеличава значително броят на стоките, облагани с акциз. Някои от тях (изкуствена коприна, лакове и политури, избухливи вещества, стъклени изделия, памучни прежди) не представляват първа необходимост и приходите от тях в бюджета са незначителни. Облагането на други обаче по този закон показва стремеж на управляващите за увеличаване на приходите от облагането с акцизи. Такива нововъведени обекти на облагане са цимента, книжните изделия, маята за хляб, каучука, *таксите за нови постройки* (курсив мой – М. Д.)[31].

Резултатите от реформата на акцизното законодателство през 1933 г. има като основен мотив увеличаването на приходите от този вид данъци и е направена под перманентния натиск на международните финансови институции, особено на Финансовия комитет при Обществото на народите. Това представлява само една част от изискванията на тази институция за реформиране на приходната част от бюдже-

---

[25] През тази година е променено само облагането на бициклетите (вид велосипеди). – *Държавен вестник,* бр. 71 от 1 юли 1932.

[26] *Държавен вестник*, бр. 10 от 13 април 1933.

[27] *Пак там,* бр. 29 от 10 май 1933

[28] *Пак там,* бр. 68 от 28 юни 1933. – по-специално чл. 48 и 98.

[29] Това са Законът за акцизите и патентовия сбор върху питиетата, Законът за облагане на материалите, от които се вари ракия, Законът за облагане на вината, Законът за тютюна, Законът за солта и Законът за общинския налог.

[30] Направени са големи усилия да се увеличи пласментът на плодовия спирт, виното и плодовите ракии, чийто производства по време на кризата изпитват големи трудности. При реформирането на облагането на тютюнопроизводството от значение са ограничаването на сеенето на тютюн (поради кризата в отрасъла след началото на Голямата депресия), засилването на счетоводния контрол, намаляването на ферментационния период на тютюна на листа и др. Освен това значителен успех представлява въвеждането на облагането на рязания тютюн и цигарените книжки, но то остава на хартия и не се въвежда на практика.

[31] По време на Голямата депресия строителната индустрия, както и каучуковата, отбелязват значителен ръст в сравнение с останалите индустриални производства. С това може да се обясни облагането на посочените по-горе артикули с акциз. Вж: *Димитров, М.* Икономиката на България в навечерието на Втората световна война (1934-1939 г.) – В: Проблеми от стопанската история на България, С., УИ "Стопанство", 1996, с. 153-155.

та на България, в стремежа си да направи българската държава по-редовен и по-предвидим платец на външните задължения на страната.

Мерките на правителството на Народния блок, които са продължени от следващите кабинети, се оказват неефективни. Това принуждава държавата през 1935 г., с изменение на Закона за акцизите и патентовия сбор върху питиетата, да създаде нови акцизи[32]. През 1936 г. са направени нови шест изменения на Закона за засилване на държавните приходи[33]. Най-значителното от тях е направено през март 1936 г. То обхваща материя по шест закона – Закона за акцизите и патентовия сбор върху питиетата, Наредбата-закон за засилване на държавните приходи (от 1935 г.), Закона за митниците, Закона за подобрение на земеделското производство и опазване на селските имоти, Закона за облагане на моторните коли. Шестата промяна са отнася до налагането на нов акциз – върху конците за шев (макарите).

Резултатите от промените в акцизното законодателство на България в периода 1929-1936 г. са доста колебливи. Това показват данните за приходите от тях и промените в съотношението между тях и прякото данъчно облагане.

Таблица 2

Процентно участие на акцизите общата сума на приходите
от държавните данъци по финансови години (1928/29-1936 г.)

1928/29	1929/30	1930/31	1931/32	1932/33	1933/34	1934	1935	1936
59,8	61,9	59,6	65,3	67,3	61,4	62,2	64,2	64,0

Източник: Недков, Б. Развитие на българската финансова система..., с. 70.

Средно за периода приходите от тези данъци се движат около 62,9%. Става ясно, че ефектът от всички усилия на държавата да подобри начина на контрола и увеличи приходите от акцизи да остават без съществен успех. Прави впечатление и един друг факт – известна плахост от страна на управляващите да облагат с този данък по-масови стоки. Търсенето на приходи само от стоки, които се употребяват по-ограничено несъмнено е една от причините за тези резултати от реформите.

След радикалното изменение на акцизното законодателство през 1933 г. до 1936 г., когато е извършена следващата промяна, фискалната доходност от акцизи като процент от общите доходи на държавата (всички приходи) е 21,5%. В сравнение с предходния период увеличението е само 1,6%. Приходите от акцизи от групата със слабо потребление са 56% от всички приходи от акцизи. Акцизите от хранителни продукти – 24,5%, от облекло – 4,3%. Всички останали акцизи от осветление, отопление, хигиена, просвета и др. – 15,2%[34]. Промените имат и други негативни последици за акцизната система – увеличаване на персонала, изменения в техниката на облагането и други.

---

[32] *Държавен вестник,* бр. 169 от 31 юли 1935

[33] *Пак там,* бр. 13 от 20 януари 1936; бр. 35 от 15 февруари 1936; бр. 58 от 14 март 1936; бр. 95 от 1 май 1936; бр.133 от 18 юни 1936; бр. 192 от 26 август 1936.

[34] *Христов, Д.* Акцизите у нас..., 77-78.

Нов период в развитието на акцизното законодателство в България настъпва през есента на 1936 г. С приетата от правителството на Георги Кьосеиванов през септември Наредба-закон за държавните привилегии, акцизите и патентите се извършва ново законодателно кодифициране на акцизите в България[35]. С този законодателен акт се отменят няколко закона, отнасящи се до тази материя.

Новата законодателна уредба за кодифициране на акцизното облагане има няколко преимущества: 1) Премахнати са някои групи акцизни стоки, които се смятат за второстепенни от гледна точка на тяхното значение за бюджета, за да се облекчи централната данъчната администрация. Много от тях са прехвърлени към службата за общински данъци, а други са ликвидирани изцяло; 2) Засилва се облагането на готовите продукти, т.е. облагането по обем и тегло, за сметка на абонаментната (патентната) система, която в годините е доказала своята неефективност; 3) Министърът има право да разсрочва плащането на дължими акцизи, с изключение на внасяните от чужбина стоки, тютюневия и театралния акциз. Тези, които се ползват от това облекчение, могат да осъществяват плащанията си не със свои средства, а със средствата на консуматорите (след като са продали стоките)[36]. Тази привилегия не трябва да се смята като преимущество на новата система. В нея може да се открие потенциална възможност за субективизъм във вземането на решенията. Освен това се нарушава единството в плащането, с което се компрометира авторитетът на акцизите и се създава опасност от укриване на плащания.

Други промени, които се правят с новата система са: усъвършенства се техниката на акцизното облагане; разширява се системата на нормировка на производството, за да се определят по-точно акцизите; разширява се бандеролната система, която е най-ефективното средство за защита на фискалните интереси на държавата и на индустриалците, производители на акцизни стоки. Наред с това са променени питейните и тютюневи патенти, с цел да се търси по-голяма справедливост при облагането.

След промяната в акцизното законодателство през 1936 г. приходите от тези данъци през следващите години до началото на Втората световна война са средно около 23,8% от всички държавни приходи. За сравнение – през периода 1917-1933 г. те са 26%, а през 1933-1936 г. – 19%[37]. Тези проценти показват, че акцизното облагане е на прав път и с големи шансове за по-нататъшно подобрение, но историческата съдба на България и тук прекъсва един добър опит да се модернизира икономиката на страната и взаимовръзката между интересите на реалния сектор на стопанството и държавните интереси.

---

[35] *Държавен вестник,* бр. 196 от 1 септември 1936.
[36] *Христов, Д.* Акцизите у нас..., с. 79.
[37] *Пак там,* с. 80.

2. ФОНДОВЕТЕ СЪС СПЕЦИАЛНО ПРЕДНАЗНАЧЕНИЕ И БЮДЖЕТНАТА СИСТЕМА

Един интересен аспект на българските публични финанси в периода между двете световни войни е системата на фондовете със специално предназначение, съществуваща извън общия бюджет на държавата. Към 1936 г., когато държавата пристъпва съм реформирането на тази система и фактическото й ликвидиране, общото число на фондовете е 90. Само една незначителна част от тях (общо 10) са създадени във времето преди Първата световна война. Останалите са продукт на следвоенните условия. Последните фондове са създадени със специални закони през 1934 и 1935 г.[38]

Фондовете са разпределени към отделни държавни институции, за да се финансират определени техни дейности и задължения. Към Главна дирекция на държавните и гарантирани от държавата дългове са присъединени 7 фонда, към Министерството на вътрешните работи и народното здраве – 11 фонда, към Министерството на народното просвещение – 12 фонда, към Министерството на финансите – 8 фонда, към Министерството на правосъдието – 2 фонда, към Министерството на войната - 3 фонда, към Министерството на търговията, промишлеността и труда – 8 фонда, към Министерството на земеделието и държавните имоти – 13 фонда, към Главна дирекция на общите сгради, пътищата и благоустройството (към Министерството на общите сгради, пътищата и благоустройството – 6 фонда, към Главна дирекция на трудовата повинност – 1 фонд, към Главна дирекция на пощите, телеграфите и телефоните – 3 фонда, към Главна дирекция на железниците и пристанищата – 8 фонда, при Българска земеделска и кооперативна банка, включително и към Дирекцията за закупуване и износ на зърнени храни – 8 фонда[39].

Повече от фондовете имат социално-културни цели. Пряко отношение към икономиката и икономическата политика на държавата имат общо 22 фонда. Отделно само при БЗКБ има учредени 8 фонда, изключително със стопанска насоченост. Ще се спрем по-подробно на някои от фондовете, за да очертаем сложността и преплитането в системата на българските публични финанси.

Към Главна дирекция на държавните и гарантираните от държавата дългове съществува от 1908 г. *фонд "Кадастър на недвижимите имоти"*[40]. Той е създаден за покриване на разходите по осъществяване на комасация на недвижими имоти. Вече се писа по-горе в изложението какво значение има за развитието на селското стопанство дейността по уедряване на селскостопанските имоти, която от 1907 г., с приемането на Закона за кадастъра става държавна грижа. Приходите в този фонд нямат пряко отношение към държавните или общински данъци, тъй като се формират от такси върху подлежащите за комасиране имоти, глоби и други случайни приходи.

Към Министерството на финансите има два фонда, които се отнасят към данъчната система. *Фондът "Общински налози"* е предназначен да събира постъпленията

---

[38] *ЦДА*, ф. 238 к, оп. 1, а. е. 38, л. 65.
[39] *Недков, Д.* Развитие на българската финансова система..., с. 298-329.
[40] *Държавен вестник*, бр. 8 от 11 януари 1908.

от общинския налог, след което те се разпределят между други фондове[41]. Докато този фонд прехвърля приходи от общински данъци като разходи на държавата (с изключение на учителските заплати), създаденият през 1934 г. *фонд "10% от акциза върху бензина за общините"* има предназначение да разпределя 10% от приходите от акциза върху бензина между отделните общини[42]. Приходите в него се формират от акциза върху бензина (10%) и данъка върху моторните коли, употребяващи друго гориво (30%).

Към Министерството на търговията, промишлеността и труда съществуват общо 8 фонда, 5 от които са по-съществени за развитието на българската икономика. *фонд "Обществени осигуровки"* е предназначен за изплащане на помощи и пенсии на осигурените работници и служители. Приходи за фонда се събират от вноски на осигурените, вноски от работодателите, вноски от държавата и други случайни приходи (глоби и др.)[43]. Създаденият през 1935 г. *фонд "Експортен институт"* е предназначен да финансира дейността на Експортния институт по активизиране и диверсифициране на българската външна търговия[44]. Приходите във фонда се набират от специален данък върху всички изнасяни от страната стоки, вноски от търговски-индустриалните камари, стоковите борси, сдруженията на износителите и други.

Друг фонд към МТПТ е преназначен за активизиране на проучванията и експлоатацията на особено важния по онова време енергиен източник – каменните въглища. През 1925 г. е създаден *фонд "Стопанско повдигане на България"*, който трябва да покрива разходите по проучването на подземните богатства на България и някои други частни и обществени начинания в тази насока[45]. Приходите във фонда се формират от част от печалбата на държавните каменовъглени мини. След 1934 г., с едно изменение на Закона за експлоатация на държавните каменовъглени мини във Владайско-Мошинско-Пернишката котловина, законът с който е създаден и фондът, се преименува във *фонд "Проучване на подземните богатства на България"*[46].

Друг важен за икономиката фонд в МТПТ е *фондът "Подпомагане на търговското и промишлено образование"*[47]. Той има сравнително кратък живот – от 1924 до 1931 г., когато е закрит и е включен в редовния бюджет на държавата[48]. Фондът е предназначен за подобряване на обучението и материалната база на професио-

---

[41] *Пак там,* бр. 49 от 2 март 1915. Това са фонд "Заеми на общините за водоснабдяване, осветление и благоустройство", фонд "Постройка на здания за Министерството на финансите", фонд "Възнаграждение за извънреден труд на служители на Министерството на финансите" и фонд "Учителски заплати" при Министерството на народното просвещение.

[42] *Държавен вестник,* бр. 114 от 20 август 1934. – Наредба-закон за изменение и допълнение на Закона за акцизите и патентовия сбор върху питиетата и на Закона за данък върху моторните коли.

[43] *Недков, Д.* Развитие на българската финансова система..., с. 313.

[44] *Държавен вестник,* бр. 236 от 19 октомври 1935.

[45] *Пак там,* бр. 258 от 19 февруари 1925.

[46] *Пак там,* бр. 101 от 4 август 1934.

[47] *Пак там,* бр. 78 от 9 юли 1924. – Закон за търговско и промишлено образование.

[48] *Пак там,* бр. 7 от 9 април 1931 – Притурка.

налните държавни и частни училища в България. Приходите се събират от печалбите от продажбата на изделия от работилниците при училищата (70% от продажбите), таксите на учениците, печалбите (1%) на БНБ и БЦКБ, държавните мини и други случайни.

Освен посочените по-горе фондове, в МТПТ има още два фонда – *"Специализиране по търговски науки в странство"* и *"Специализиране по промишлеността в странство"*, които отпускат стипендии за повишаване на квалификацията в тези стопански сфери в чужбина[49]. Приходите в тях са доста слаби – половината от таксите на учениците в съответните средни специализирани училища. Тези училища в България са съвсем малко, което прави дейността на фондовете доста анемична и неефективна.

Най-многобройни са фондовете при Министерството на земеделието и държавните имоти – 13. При тях има един интересен момент – от всичките 13 фонда 6 са създадени във времето от 1921 до 1934 г., 6 – през 1934 и 1935 г. и само един преди началото на войните – през 1912 г. Един по-подробен анализ на насочеността на създаваните към това министерство фондове до и след 1934 г. в известна степен очертава и целите и съдържанието на държавната политика към най-значимия сектор в българската икономика – селското стопанство.

Създаденият през 1912 г. *фонд "Културни мероприятия по земеделието"* още със самото си наименование показва една липса на всякаква концепция от страна на управляващите за начина, по който държавата трябва да се отнася към селското стопанство. Фондът няма конкретна цел. Според закона, с който е създаден, той е предназначен за посрещане на разходите във връзка с "разни мероприятия" за подобрение на земеделското производство, скотовъдството, горите, лова, водите, рибовла, пчеларството и други селскостопански сфери. Средствата в него се събират от над 10 източника[50]. Показателна е и годината, в която българската държава се е сетила за "културни мероприятия по земеделието". Това е още един аргумент в полза на тезата за неадекватното отношение на управляващите към селското стопанство в началния период на съществуването на Третата българска държава, обоснована в първа глава на този труд.

Стремежът да се подпомага селското стопанство чрез системата на фондовете се засилва след края на Първата световна война. Във времето до 1933 г. държавата учредява фондове, които имат за предмет на финансиране съвсем конкретни селскостопански дейности, част от които са, така да се каже, с поддържаща роля за развитието на отрасъла. Такива например са фондовете за поддържането на ветеринарното дело и борбата с отделни болести и вредители[51], фондове, финансиращи промените в състоянието и експлоатацията на поземлената собственост[52].

---

[49] *Пак там,* бр. 62 от 8 март 1906, бр. 78 от 9 юли 1924.

[50] *Пак там,* бр. 104 от 10 май 1912.

[51] Фонд "Епизотии" (за борба с едноименна болест) – *Държавен вестник,* бр. 90 от 22 юли 1924; фонд "Ветеринарно-лечебно дело" *Държавен вестник,* бр. 73 от 4 юли 1933.

[52] Фонд "Трудови земеделски стопанства" – *Държавен вестник,* бр. 31 от 12 май 1921; фонд "Оборотен капитал за стопанската експлоатация на държавните гори" – *Държавен вестник,* бр. 71 от 1 юли 1932.

Само един от създадените до 1933 г. фондове при МЗДИ има за цел да насърчава отглеждането на определена земеделска култура, т.е. да насърчава селскостопанско производство. Това е създаденият през 1931 г. *фонд "Насърчение производството на захарно цвекло*[53]*"*. Неговото предназначение е да се събират средства за изплащане на премии на захарните фабрики за износ на захар и насърчаване на цвеклопроизводството.

От 1934 г. настъпва нов качествен етап в развитието на системата на фондовете. Той се свързва с радикалната промяна в държавното управление – идването на поредица от безпартийни кабинети на власт след 19 май същата година[54]. Новите управляващи създават за по-малко от две години нови 6 фонда, изключително с насоченост към стимулиране на развитието на отделни селскостопански производства. Такива са *фонд "Поощрение и развитие на ореховата култура"*[55], *фонд "Подобрение на птицевъдството"*[56], *фонд "Подобрение на скотовъдството"*[57], *фонд "Млекопреработване"*[58], *фонд "Едър земеделски инвентар"*[59].

Показаната по-горе картина на фондовете към МЗДИ не изчерпва всички съществуващи в периода между двете световни войни в държавата фондове за подпомагане на селското стопанство[60]. Тя обаче е достатъчна, за да се покаже качествената промяна в отношението на управляващите към него. Ясно е очертана смяната на посоката на държавната политика към отрасъла. С тази констатация не искаме да правим политически внушения. За тази промяна има чисто икономически причини, свързани с новата конюнктура в международната търговия през 30-те години на XX век и необходимостта от по-гъвкава структура на селското стопанство, за да се вмести то в нея. Скоростта, с която са направени тези промени след 1934 г., не само по отношение на фондовете, но и в други сфери на стопанския живот, създават атмосфера за размисъл върху връзката между политическите модели и икономическото развитие на дадена страна.

В периода между двете световни войни в системата на фондовете при министерствата функционират и фондове, които са към отделни дирекции. Тематично, в голямата си част, тези фондове са свързани с финансиране на развитието на инфраструктурата, която е от изключително значение за прогресивното развитие на икономиката. Към Главна дирекция на обществените сгради, пътищата и благоуст-

---

[53] Първоначално фондът е учреден към БЗБ със специален закон – *Държавен вестник,* бр. 14 от 21 април 1931. През 1932 г., с приемането на Закон за насърчение на сеенето на захарно цвекло и производството на захар, фондът е преименуван на "Насърчение на цвеклопроизводството" и е прехвърлен към МЗДИ – *Държавен вестник,* бр. 2 от 2 април 1932 – Притурка.

[54] Става въпрос за установяването на безпартиен режим в България след преврата на 19 май 1934 г. и последвалите го безпартийни кабинети до 1944 г.

[55] *Държавен вестник,* бр. 162 от 17 октомври 1934.

[56] *Пак там,* бр. 223 от 19 декември 1934.

[57] *Пак там.*

[58] *Пак там,* бр. 16 от 23 януари 1935.

[59] *Пак там,* бр. 87 от 17 април 1935.

[60] Освен към МЗДИ такива фондове са учредени и към БЗКБ, Дирекция "Храноизнос" и други институции.

ройството функционират 6 фонда[61]. При Главна дирекция на пощите, телеграфите и телефоните (ГДПТТ) има 3 фонда[62], а при Главна дирекция на железниците и пристанищата (ГДЖП) – 7 фонда[63]. Към последната дирекция е присъединен още един *фонд "Поморийски (Анхиалски) солници"*. Фондът е създаден по частна инициатива на солопроизводителите през 1894 г. През 1915 г. е включен като държавен фонд при ГДЖП. Първоначално неговото предназначение е да подпомага функционирането на солниците в Поморие. С наредба-закон от 1936 г. на фонда се възлага организирането и подобрението на солопроизводството в България[64].

Създаването на система на фондове със специално предназначение има за цел да осигури финансирането на точно определени дейности и държавни ангажименти. Набирането на част от средствата за осъществяването на тяхната дейност чрез отделяне на част от данъчните приходи отклонява средства от държавния бюджет, необходими за други държавни дейности, тъй като харченето на средствата във фондовете е законово регламентирано и те не могат да се използват от държавата за други цели.

Постепенно във времето във фондовете със специално предназначение се натрупват известни финансови ресурси. От една страна, след началото на Голямата депресия, особено след началото на световната финансова криза през лятото на 1931 г. и увеличаването на дефицитите в държавното съкровище, силно нараства желанието на българските финансови министри да използват средствата от фондовете за покриване поне на част от тези дефицити.

От друга страна, пак поради намаляващите общи приходи в съкровището, сериозно се орязват бюджетите (бюджетните кредити) на отделните министерства и самостоятелни дирекции. В стремежа си да осигурят допълнителни средства за

---

[61] Фонд "Общински пътища"- *Държавен вестник,* бр. 75 от 6 юли 1920; фонд "Пътища" – *Държавен вестник,* бр. 210 от 14 декември 1934; фонд "Електрификация на страната" – *Държавен вестник,* бр. 3 от 4 януари 1935; фонд "Водоснабдяване" – *Държавен вестник,* бр. 73 от 4 юли 1933; бр. 68 от 28 юни 1933; фонд "Планиране" – *Държавен вестник,* бр. 73 от 4 юли 1933; бр. 68 от 28 юни 1933; фонд "Държавна каменна кариера "Бошуля" – *Държавен вестник,* бр. 129 от 12 юни 1935.

[62] Фонд "Постройка на телеграфо-пощенски помещения и набавяне на пощенски вагони" – *Държавен вестник,* бр. 59 от 15 юни 1923; фонд "Постройка и издръжка на санаториуми и летни почивни станции за телеграфо-пощенските служители – *Държавен вестник,* бр. 90 от 22 юли 1925; фонд "Радиоразпръсквателна служба" – *Държавен вестник,* бр. 22 от 31 януари 1935.

[63] Фонд "Насърчение на автомобилното дело в България" – *Държавен вестник,* бр. 112 от 21 май 1935; фонд "Разширение, подобрение и обзавеждане на железопътните гари и пристанища" – *Държавен вестник,* бр. 270 от 2 март 1927; фонд "Постройка на нови железници и пристанища" – *Държавен вестник,* бр. 66 от 24 юни 1925; фонд "Подновяване" (за подновяване на инсталациите и подвижния материал на държавните железници и пристанища) – *Държавен вестник,* бр. 83 от 15 юли 1929; фонд "Осигуровки срещу пожар" – *Държавен вестник,* бр. 83 от 15 юли 1929; фонд "Железничарски жилища, лечебни заведения и пансиони" – *Държавен вестник,* бр. 83 от 15 юни 1929; фонд "Пенсионни добавки" – *Държавен вестник,* бр. 84 от 16 юли 1923, бр. 129 от 7 септември 1923.

[64] *Недков, Б.* Развитие на българската финансова система..., с. 326.

дейността си извън тези кредити, отпускани от Министерството на финансите, министрите създават нови специални фондове, с което косвено отклоняват нови средства от бюджета. В началото на 30-те години на XX по отношение на системата на фондовете се развиват две противоположни тенденции. От една страна, към централния бюджет се присъединяват съществуващи до този момент самостоятелни фондове, а от друга – се учредяват нови такива.

От началото на 1929/1930 финансова година към държавния бюджет са присъединени 14 фонда. Само за една година приходите в тях са 300 млн. лв., а разходите по дейността им – 211 млн. лева. През 1933/1934 финансова година към държавния бюджет са присъединени още 5 фонда. За това сливане натиск оказва и Финансовият комитет при Обществото на народите, който настоява за опростяване на финансовата система на държавата и засилване на държавните приходи[65]. През същия период, след 1931 г., са създадени нови 19 фонда, повечето от които са учредени за покриване на загубите от дейността на дирекция "Храноизнос" и на БЗБ (от 1934 г. - БЗКБ) в търговията с някои земеделски произведения[66].

Радикалната реформа на системата на фондовете се извършва в края на 1935 г. В края на същата година, със специална наредба-закон към бюджета на държавата са присъединени още 33 фонда[67]. Като самостоятелни фондове остават *фонд "Пенсии за прослужено време"* и *фонд "Обществени осигуровки"* поради особеното положение и важност, които имат в социалната сфера. Извън бюджета остават и фондовете от частен характер, чиито източници са дарения, завещания и други постъпления. Те се управляват от държавата по установените законови правила и техните средства не могат да бъдат използвани за решаване на проблемите на бюджета[68].

За да се предотврати възможността от безконтролно учредяване на нови фондове от министерствата и дирекциите е изменен параграф 117, алинея 2 от Закона за бюджета, отчетността и предприятията. С промяната създаването на нови фондове може да става само след предварително писмено разрешение от министъра на финансите и то само, когато средствата, с които ще се финансират тези фондове, не са държавни средства и държавни приходи[69].

С това решение на правителството системата на фондовете със специално предназначение в България е ликвидирана. Общо от 1929/1930 до 1936 г. от тях са изземти от държавата за покриване на бюджетни дефицити 877 млн. лв. Освен това взетите като заеми от фондовете суми към 1936 г. възлизат на около 163 млн. лева.

---

[65] Отношенията между българското правителство и Финансовия комитет при Обществото на народите подробно се експонират от директора на Главна дирекция на държавните и гарантираните от държавата дългове Никола Стоянов в нещо като отчети, които се публикуват на страниците на Списание на Българското икономическо дружество ежегодно от 1928 г. (годината на сключването на т.нар. Стабилизационен заем от България).

[66] *Недков, Б.* Развитие на българската финансова система..., с. 53.

[67] *Държавен вестник*, бр. 278 от 10 декември 1935.

[68] *ЦДА*, ф. 238 к., оп. 1, а. е. 38, л. 65-67.

[69] *Пак там*, л. 68

Известна част от средствата на фондовете са пласирани във вътрешни заеми на държавата, реализирани през 1934, 1936 и 1937 г.[70].

Трудно е да се прецени ефектът от тази промяна в начина на финансиране на определени групови, социални или общодържавни дейности. Твърде кратко време, само 3 години, се прилага новата финансова система на държавата, чиято цел е "простота и единство". През 1936, 1937 и 1938 г. приходите по редовния бюджет, по извънредните бюджети (вкл. допълнителните кредити) и по специалният бюджет на железниците надвишават чувствително разходите[71]. Причините за това обаче трябва да се търсят повече в подема на икономиката, отколкото в промените във финансовата система на държавата. В крайна сметка и в случая с фондовете фискалните интереси на държавата в известна степен надделяват над обществения интерес.

3. ДЪРЖАВНИТЕ ФИСКАЛНИ МОНОПОЛИ[72]

Това е още един аспект на фискалната политика на българската държава. Монополите не са ново явление, характерно за периода между двете световни войни. Опити за създаването на такъв тип държавни приходи в България има още от края на XIX и началото на XX век. В края на 1896 г. Народното събрание приема закон за въвеждане на първия истински държавен монопол – върху картите за игра[73].

През 1900 и 1901 г. се правят два опита за въвеждане на монопол върху тютюневите изделия. През първата година, в усилията си да се справи с острата финансова криза, кабинетът на Т. Иванчов подготвя законопроект за монопол върху тютюна, но се отказва да го внесе в парламента поради силното социално напрежение в страната[74]. През 1901 г., пак по същите общи причини (кризата в държавните финанси) и конкретно във връзка с опита тя да бъде преодоляна чрез сключването на външен заем, коалиционното правителство на Демократическата и Прогресивно-либералната партия отново се опитва да въведе монопол върху тютюна. Този опит пропада, защото договорът за заем не е ратифициран от Народното събрание и предвиденото в него акционерно дружество с монополни права в тютюневия бранш не се реализира[75].

---

[70] *Недков, Б.* Развитие на българската финансова система..., с. 37, 38 и 54.

[71] *Христофоров, Ас.* Развитие на конюнктурния цикъл..., с. 100.

[72] В нашия случай под фискални монополи ще разбираме монополизирането на дадена стопанска дейност от държавата, с цел да се подобрят държавните приходи от нея. Фискалният монопол е различен от одържавяването на дадени производства или сектори от икономиката, с цел да се стабилизират и развият дейността си.

[73] *Христов, Д.* Защо не успяват у нас фискалните монополи. – Списание на Б. Ик. Д., 1936, кн. 4, с. 200.

[74] *Пак там,* с. 201.

[75] *Н. Сакаров,* Българските държавни финанси, С., 1918 г., с. 86. – Като част от гаранциите в договора за заем, който правителството сключва с френски банки, се предвижда приходите от печалбите на държавата от замисленото да се създаде по същия договор Дружество за

През 1905 г. се учредяват четири държавни монопола – върху спирта, тютюна, солта и петрола, чиято цел, според тогавашния министър на финансите Лазар Паяков, е чисто фискална – по-големи приходи в хазната. Всички тези държавни монополи са ликвидирани от следващото правителство на Демократическата партия[76].

Нов опит, пак за създаване на тютюнев монопол, е направен при управлението на коалиционното правителство на трите либерални партии с министър-председател д-р В. Радославов през 1914 г. Целите на управляващите са насочени към осигуряване на редовни приходи за държавния фонд "Тютюн" и създаване на по-сигурни гаранции за търсения от държавата външен заем[77].

Още един път въпросът за тютюнев монопол е поставен сериозно по време на стопанската криза 1929-1934 г. Както видяхме, тютюневата индустрия е една от най-пострадалите от кризата. Тя не се ползва от облекченията на Закона за насърчаване на местната индустрия от 1928 г. и проблемите в тютюневото производство започват още преди 1929 г. Затрудненията в международната търговия по време на стопанската криза нанасят допълнителен удар на този отрасъл, тъй като голямата част от производството му е предназначено за износ. В България се натрупват големи партиди непродаден тютюн и тютюневи изделия.[78] Това, заедно със съществения намаляване на покупателната способност на населението, създава предпоставки за засилване на контрабандното производство и разпространение на тютюневите артикули, с което държавата се лишава от значителни приходи в бюджета.

Правителството на Народния блок прави опит да въведе тютюнев монопол в стремежа си да облекчи финансовото положение на държавата. Монополът не е реализиран на практика, защото се натъква на силен обществен натиск от страна на заинтересованите в тютюневия бранш стопански среди. Те организират обществено движение срещу това намерение на кабинета.[79]

"Офанзивата" на държавата по създаването на фискални монополи от първото десетилетие на XX век е прекратена за известно време след началото на Първата световна война. Въпреки необходимостта от повишаване на държавните приходи, правителствата до 1934 г. не посягат сериозно към този инструмент за тяхното увеличаване[80].

съучастна режия на тютюните, за да се използва като гаранция за заема. По-подробно по този въпрос, вж: – *Цв. Тодорова*, Дипломатическа история на външните заеми на България 1888-1912 г., С., 1971, с.273-318.

[76] *Попов, Ж.* Народно-либералната (стамболовистка) партия в България 1903-1920, С., Наука и изкуство, 1986, с. 74; *Христов, Д.* Защо не успяват у нас..., с. 201-202.

[77] *ЦДА*, ф. 238 к, оп.1, а.е. 37, л. 7.

[78] *Беров, Л.* Голямата компенсационна сделка срещу български тютюни през 1934 г. и българо-германската търговия в навечерието на Втората световна война – В: Българо-германски отношения и връзки, т.III, С., 1981, с.318-338.

[79] *Банков преглед*, бр. 528 от 13 юли 1935.

[80] Това не означава, че от 1914 до 1934 г. не са правени опити от страна на държавата да създава нови фискални монополи, но както се изразява Д. Христов в цитирания от нас негов материал, те представляват "окарикатуряване" на този тип държавни приходи. – *Христов, Д.* Защо не успяват у нас..., с. 203.

Въвежданите до 1934 г. държавни монополи по-скоро имат вид на акцизно облагане на определени стоки. Опит за създаването на нова форма на организация и функциониране на монополите се прави от кабинета на Военния съюз и Политическия кръг "Звено", който идва на власт след преврат през май същата година. По замисъла на управляващите тези монополи имат статута на отделни институции, които осъществяват пълен контрол, а в някои случаи дори организират сами производството и реализацията на дадени продукти. Тази дейност на т.нар. деветнайсетомайци е част от цялостната им концепция за нов държавен и обществен ред и нова роля на държавата в икономическия живот[81]. Това правителство създава четири държавни монопола – върху спирта, тютюна, солта и петрола.

На 1 септември 1934 г. правителството приема наредбата-закон за монопола на спирта и сливовата ракия[82]. Тя е публикувана в Държавен вестник на 8 септември[83]. Според наредбата-закон монополът обхваща производството, пречистването, продажбата на вътрешния пазар, вноса и износа и определянето цените на спирта и сливовата ракия[84]. Към Министерството на финансите се създава специална дирекция, която да управлява монополната дейност. Институцията е с големи права. Тя определя цената на тези артикули на едро на вътрешния пазар и за износ, както и монополното право, което трябва да се плаща на държавата при вноса на такива стоки. Регламентира за всяка реколта видовете спирт и ракии, които ще се произвеждат и определя продажната цена на материалите, които ще се използват за това. Дирекцията също така определя броят и местонахождението на спиртните фабрики, спиртоварните и ракиджийниците. Вносът на инсталации за производството на спирт и сливова ракия може да става само с нейно разрешение[85].

В свое изявление в печата от 13 септември новоназначеният ръководител на дирекцията за монопола на спирта и сливовата ракия д-р Н. Карамболов заявява, че според управляващите тя трябва *да бъде изградена като"голяма държавна търговска организация"* (курсив мой – М. Д.). Дирекцията ще има управително тяло, счетоводство, касова служба, рекламен отдел, архив, т.е. всичко необходимо за дейността на една търговска централа[86]. Понеже в наредбата-закон се предвижда държавата сама да може да организира производството на спирт и ракия, на дирекцията се дава право по Закона за отчуждаване на имоти за държавни и общински нуж-

---

[81] Това е една голяма тема в българската историография. По-подробно Вж: *Георгиев, В.* Буржоазните и дребнобуржоазни партии в България 1934-1939. С.,1973; *Мигев, Вл.* Утвърждаване на монархо-фашистката диктатура в България 1934-1936. С., 1977; *Марков, Г.* Парола "Сабя". Заговорите и превратите на Военния съюз 1919-1936, С.,1992.

[82] *Нови дни,* бр. 9 от 3 септември 1934. Тук искаме да посочим още веднъж, че след преврата на 19 май 1934 г. не функционира Народно събрание. То не е свиквано до 1938 г. Според постановленията на Търновската конституция (чл. 47) при определени обстоятелства правителството може да управлява с наредби, които имат силата на закон. Деветнайсетомайците, и следващите кабинети след тях, се възползват от това. По този начин дейността на правителството става доста по-експедитивна от гледна точка на законодателството.

[83] Държавен вестник, бр. 130 от 8 септември 1934.

[84] Пак там, чл. 1 от наредбата закон.

[85] Пак там, чл. 2 от наредбата-закон.

[86] *Нови дни,* бр. 17 от 13 септември 1934.

ди да отчуждава движими и недвижими имоти за упражняването на тази дейност. Имоти могат да се вземат и под наем[87].

Срещата на директора на монопола с представителите на браншовите организации на лозарите и търговците на спиртни напитки явно няма необходимия ефект и не успокоява духовете. Седмица по-късно дирекцията изпраща официално писмо до Българския лозарски съюз, в което се обясняват още веднъж мотивите за въвеждането на новия режим. Специално се изтъква, че той има за цел да подобри положението на лозарите, като осигури и разшири пазара за тяхната продукция[88].

Въпреки резервираността, с която въвеждането на монополния режим върху спирта и сливовата ракия е посрещнат от обществото и особено от заинтересованите стопански среди на лозарите и търговците на спиртни питиета, от началото на октомври започва изкупуването на всички ракии, които се намират в производителите. По същото време започват работа и организираните от дирекцията на монопола държавни спиртоварници – две в София и по една в Бургас, Видин и Анхиало (Поморие).[89]

След стартирането на монополната дейност пропагандата за значението на монопола продължава с неотслабваща сила. В нея се включва и министърът на финансите П. Тодоров. В специално интервю за пресата в началото на октомври той изтъква отново предимствата на монополния режим, който според него ще осигури на производителите сигурен купувач на тяхното производство – държавата[90].

В края на октомври Н. Карамболов прави ново изложение за ползата от монополния режим. В него той разширява аргументите си в негова защита. Според директора монополите (имат се предвид предстоящите за въвеждане монополи на тютюна и солта – б.м., М. Д.) представляват *нов курс в икономическата политика на България, който скоро ще промени цялостната фискална, стопанска и социална политика на страната. Според Карамболов, с тях се прави първата голяма крачка към отказ от либералното стопанство и "се тръгва по пътя на един сигурен етатизъм* (курсив мой – М. Д.), при който държавата се намесва в частния живот, в частноправните отношения, производство и търговия, за да ги координира, да ги съгласува и подчини на общия интерес на цялото, на държавата като единица."[91].

Такива изявления на един държавен чиновник могат да бъдат в известна степен достатъчен аргумент за разкриване на определени намерения на Военния съюз и Политическия кръг "Звено" за фундаментални промени в организацията и филосо-

---

[87] *Държавен вестник,* бр. 130 от 8 септември 1934. чл. 3 от Наредбата-закон за монопола на спирта и сливовата ракия.

[88] *Софийски търговски вестник,* бр. 886 от 26 септември 1934.

[89] *Нови дни,*бр. 36 от 3 октомври 1934.

[90] *Пак там,* бр. 39 от 7 октомври 1934.

[91] *Пак там,* бр. 51 от 21 октомври 1934. Малко по-късно, в началото на ноември, Карамболов отново прави изявление за новата роля на държавата. С въвеждането на монополите, според него, се цели да се променят досегашните устои на икономиката. "Днешното правителство – заявява директорът на монопола – в духа на новото време...със своите реформи иска да засегне дълбоко досегашните стопански и производствени отношения." – *ЦДА,* ф. 258 к., оп. 2, а.е. 1230, л. 9.

фията на държавата в стопанската област. Това е още повече така, като се има предвид, че след 19 май 1934 г. в управлението не влизат случайни, а добре подбрани хора, верни на каузата на преврата.

Изложеното по-горе може да изглежда като навлизане в ненужна конкретика в историята на създаването на монопола на спирта през 1934 г., но то е показателно за мотивацията при учредяването му, поне на част от участниците. Явно е, че за някои от тях фискалните мотиви не са единствени и дори не най-съществените.

Първите резултати от въвеждането на монопола на спирта и сливовата ракия са доста обнадеждаващи. По данни на Министерството на финансите до края на 1934 г. от продадените от дирекцията на монопола спирт и сливова ракия постъпват 19 562 303 лв. Към тази сума трябва да се прибави и монополното право, което се събира за количествата от минали години, непродадени до този момент от производителите и които дирекцията прибира. Сумата от него е 11 258 300 лв. Общо постъпленията от монопола до края на годината са 30 820 663 лв.[92].

До голяма степен тези впечатляващи резултати в началото на монополната дейност се дължат на съществената разлика между изкупните и продажните цени на спирта и сливовата ракия, основно на останалите от минали години количества. Те са определени с решение на Министерски съвет от 2 октомври 1934 г.[93]

Ефектът от началната дейност на спиртния монопол изглежда внушителен. Като се приспаднат разходите, общите постъпления в бюджета на Дирекцията на монопола на спирта и сливовата ракия за 1934 г. са 29 676 000 лв. От 1 октомври до края на годината общо тя изразходва 2 441 246 лв. Чистата печалба от дейността за 1934 г. е 28 379 417 лева[94]. Този първоначален ефект обаче не отговаря на действителната картина на нещата, защото до края на годината все още не е изградена цялостната система за дейността. Организационната работата по нея продължава и през следващата година.

Допускането на възможността да се използват частни индустриални заведения за производство на спирт като агенти на дирекцията на монопола е може би най-голямата слабост на монопола. Изплащането на възнаграждението за тяхната дейност фактически повишава цените на всички артикули, в производството на които се използва спирт, защото се калкулира в продажната им цена. Така се създава опасност от намаляване на консумацията, което да се отрази на доходите на държавата. Освен това се създава нова възможност за контрабанда и корупция във взаимоотношенията между спиртните фабрики и ракиджийниците от една страна и агентите на дирекцията – от друга.

---

[92] *Пак там,* ф. 284 к., оп.1, а.е.6312, л. 5.

[93] *Държавен вестник,* бр. 150 от 2 октомври 1934. Изкупната цена на литър сливова ракия от 40 градуса е 28 ст., а на останалите артикули, спиртни питиета – 25 ст. на литър. Продажните цени са следните:

	Спирт	Сливова ракия
От септември до ноември 1934 г.	***0,72 лв.***	***0,74 лв.***
За декември 1934 г.	***0,74 лв.***	***0,76 лв.***
От януари 1935 г.	***0,76 лв.***	***0,78 лв.***

[94] *ЦДА,* ф. 258 к., оп.2, а.е.1678, л. 95.

Следващият монопол, който въвежда кабинетът на К. Георгиев в началото на ноември 1934 г., е на тютюна. Той е най-радикалният от въведените от деветнайсетомайците монополи[95]. С него държавата изземва цялото производство и търговия с тютюневи изделия от частния сектор. За осъществяването на стопанската дейност се създава специална Дирекция на монопола, която е със статут на самостоятелна юридическа личност[96]. Тя трябва да изкупува, обработва и продава тютюневите изделия. В прерогативите й влиза и определянето на цените на едро и дребно на тютюневите продукти, които се одобряват от Министерския съвет. Дирекцията осъществява и регулирането на вноса на тютюневи изделия и сурови тютюни.

В наредбата-закон за монопола на тютюневите изделия се подчертава специално, че производството на тютюневи изделия може да става само в тютюневите фабрики на Дирекцията на монопола. За своята дейност дирекцията получава от държавата права да отчуждава или наема съществуващи вече тютюневи фабрики. Всички останали заведения, които тя не наема или отчуждава, се закриват, като се откупува годния за ползване инвентар или се обезщетяват собствениците[97].

Всеки акт на отчуждаване трябва да бъде одобрен от Министерски съвет. Дирекцията сама определя цените на имотите. Според наредбата-закон плащането на имота може да се извършва и на части за срок от 3 години, като за това време на собственика се изплаща лихва равна на сконтовия процент на БНБ. Предвижда се възможност собствениците на отчуждаваните имоти да могат да обжалват решенията в съда. Това обаче не може да спре процедурата на отчуждението.

Според чл. 10 от наредбата-закон, търговията с тютюневи изделия в България продължава да се извършва по режима, установен от Закона за тютюна. В границите на държавата обаче могат да се държат и продават само монополните тютюневи изделия или такива, които са одобрени от Дирекцията на монопола върху тютюневите изделия. Всякаква друга търговия се забранява. Това положение има за цел да ограничи до минимум контрабандата с тютюневи изделия, която достига големи мащаби по време на стопанската криза. Същевременно то засяга сериозно и интересите на големите български и чуждестранни търговци, защото те трябва да получават разрешение за своята дейност от Дирекцията, с която по същество са в конкуренция.

Централизирането на производството на тютюневи изделия в ръцете на държавата трябва, според очакванията на управляващите, да намали производствените разходи, да създаде възможност за типизирането им и да увеличи консумацията на доброкачествени тютюни. От друга страна, със създаването на монопола се цели ликвидирането, или поне намаляването на контрабандното производство и разпространение на тютюневи изделия, а от това се очаква увеличаване на постъпленията в бюджета[98].

Целите на тютюневия монопол не са реализирани докрай и той не успява да покаже реални резултати. Основната причина за това е падането на кабинета на К.

---

[95] *Държавен вестник*, бр. 179 от 7 ноември 1934 г. – Наредба-закон за монопола на тютюневите изделия.

[96] *Пак там.*

[97] *Пак там.*

[98] *ЦДА*, ф.284 к, оп.1 а.е.6312, л. 5 – гръб.

Георгиев и честата смяна на правителствата след него. Цялостната организация на монопола изисква време, влагане на средства и приемственост в изграждането й. Това обаче не става.

Цялата дейност по организационното изграждане на тютюневия монопол замира след падането на деветнайсетомайците от власт през януари 1935 г. Още в началото на месеца на специалистите става ясно, че този монопол няма да се въвежда, въпреки значителната организационна работа, извършена от дирекцията.[99] Постепенно той е ликвидиран от следващите правителства. По време на управлението си кабинетът на ген. П. Златев не прави нищо за продължаване дейността му. Всичко е оставено в ръцете на Дирекцията на монопола, която до май 1935 г. продължава да развива дейност, като купува тютюн на листа за около 33 млн. лева[100].

Трудно може да се даде оценка за въвеждането на монополната организация и ефекта от нея за тютюневия бранш. Правителството на К. Георгиев определено вярва в правилността на своите действия. То смята, че монополът може да реализира чиста годишна печалба за държавата от около 20 млн. лв., като същевременно се ограничи до минимум контрабандата и се стабилизират цените на едно сравнително по-високо ниво, с което се преследва добър социален ефект[101].

От друга страна обаче, според разчетите на дирекцията, създаването на монопола би струвало на държавата около 160 млн. лева[102]. При тогавашното състояние на държавните финанси това би било доста скъпо мероприятие, с бавна възвръщаемост, което ще доведе до допълнително обременяване на разходния бюджет. Тази е една от основните причини, според някои специалисти за това, че следващите правителства не продължават започнатото от деветнайсетомайците[103].

Третият монопол, който се опитва да въведе кабинетът на К. Георгиев, е монополът на солта. Това е втори опит на българско правителство да монополизира този отрасъл от българската индустрия и търговията със сол[104]. Проектът на наредбата-закон за него е подготвен още в края на август[105]. Внесен е в Министерския съвет в края на септември 1934 г., заедно с проекта за монопола на тютюневите изделия.[106] Приемането на наредбата-закон обаче се забавя доста и е публикувана в началото на декември[107].

---

[99] *Неделчев, К.* Тютюневият монопол – Финансов сборник, 1938, кн. 7 и 8, с.733.
[100] *ЦДА*, ф. 258 к., оп.2, а.е. 1678, л. 109.
[101] *Пак там*, с.110-111.
[102] *Пак там*, с. 108.
[103] *Недков, Б.* Развитие на българската финансова система..., с. 211.
[104] За първи път държавен монопол върху солта е въведен от кабинета на Народнолибералната партия в началото на 1905 г. Със Закона за акцизите и патентовия сбор върху питиетата държавата монополизира производството и търговията с този артикул – Виж: *Държавен вестник*, бр. 23 от 31 януари 1905. Монополът е премахнат от правителството на Демократическата партия със Закона за солта. – *Държавен вестник*, бр. 272 от 10 декември 1908.).
[105] *Нови дни*, бр. 1 от 24 август 1934.
[106] *Пак там* бр. 23 от 20 септември 1934.
[107] *Държавен вестник*, бр. 203 от 6 декември 1934.

Една съществена причина за това монополът на солта да се забави е фактът, че въвеждането на монополите на спирта и на тютюневите изделия има приоритет поради сезонния характер на производството в тези браншове и това ангажира почти изцяло дейността на правителството.

С наредбата-закон се въвежда пълен държавен монопол върху производството, вноса и продажбите на сол. Монополът ще се осъществява от създадена за целта дирекция, която е "държавен автономен институт" и самостоятелна юридическа личност[108]. Дирекцията има големи права. Тя определя цените на едро и дребно на солта. Единствено тя разрешава вноса на сол от чужбина, възлага производството на този артикул на притежателите на солници или соловарни фабрики, като определя условията на производство. Освен това дирекцията може "да заставя" отделните производители да се кооперират, за да подобрят производството и тя единствена определя видовете и количествата сол, които ще се произвеждат в страната и ще се изнасят в чужбина[109].

Наредбата-закон дава големи права на директора на монопола на солта. Той представя дирекцията еднолично пред всички институции в страната и в чужбина и сключва сделките от нейно име. На самата дирекция се дават права да сключва заеми, да наема и отчуждава имоти за осъществяване на дейността си по производството и съхраняването на солта[110]. Това става при условия, идентични с тези в наредбата-закон за монопола на тютюневите изделия[111].

По-различни са и целите, които си поставят управляващите деветнайсетомайци с въвеждането на солния монопол. Задачите му са изброени много подробно в едно изложение на дирекцията на монопола до министъра на финансите: 1. Организиране на продажбата на солта по еднакви ниски цени на дребно за цялата страна. Насърчаване на увеличаването на производството до пълното задоволяване на нуждите на страната; 2. Постепенно преминаване към нормиране на качеството на солта, след като се достигне производство, което да осигури достатъчни запаси за следващата година; 3. Популяризиране на използването на местна брикетна сол, вместо вносна каменна от скотовъдците; 4. Рационализиране на производството на сол в Поморие и Анхиало; 5. Рационализиране и по-строг технически контрол на производството на каменна сол в Провадия; 6. Проучване на въпроса за денатуриране на солта за скотовъдството, за да може да се продава на ниски цени; 7. Преминаване на други производства, при които солта се използва като суровина, като производството на сода каустик, сода бикарбонат и хлорна вар, което ще става със средствата на монопола. С това се цели да се освободи сапунената индустрия в страната от зависимост от вносни суровини; 8. Монополът трябва да поеме ръководството на Атанаскьойските солници след изтичането на концесионния договор[112].

---

[108] *Пак там,* чл. 1 от наредбата-закон за монопола на солта.

[109] *Пак там,* чл. 4 от наредбата-закон за монопола на солта.

[110] *Пак там,* членове от 5 до 8 включително от наредбата закон за монопола на солта.

[111] *Пак там,* бр. 179 от 7 септември 1934, чл. 4 от 4 до 6 включително от Наредбата-закон за монопола на тютюневите изделия.

[112] *ЦДА*, ф. 258 к., оп. 2, а.е. 1678, л. 92.

Голяма част от изброените по-горе задачи изискват повече време и подготвителна работа. Това до известна степен допринася този монопол да се въведе по-късно, макар че неговата подготовка започва едновременно с подготовката на монополите на спирта и сливовата ракия и на тютюневите изделия.

До падането на правителството на К. Георгиев от власт практическата дейност по изграждането на монопола на солта остава в съвсем начална фаза. Създадена е само дирекцията. Той остава в проектна фаза и след януари 1934 г.

Деветнайсетомайците правят опит да въведат още един монопол – върху петрола, бензина и другите леки минерални масла. Първоначално е подготвян самостоятелен проект за въвеждане на монопол върху петрола. Той е готов още в края на август и е внесен в Министерски съвет заедно с проектозаконите за тютюна и солта в края на септември[113]. Впоследствие проектът е изоставен и монополът се въвежда с едно изменение на наредбата-закон за монопола на спирта и сливовата ракия през декември 1934 г.[114].

Основната причина за създаването на държавния петролен монопол, според управляващите, е да се отстрани негативното влияние, което оказва върху стопанството съсредоточаването на почти целия внос и търговия с този продукт в ръцете на 6 частни фирми, които диктуват цените на петролните продукти в страната. Най-голямата от тях е дружество "Петрол", което внася в около 60% от нефтените продукти[115].

Основните цели на правителството с въвеждането на монопола на петрола, бензина и леките минерални масла са, на първо място, уеднаквяване и същевременно намаляване на цените на газта на вътрешния пазар, което е и една социална задача, тъй като една голяма част от населението я използва за осветление. През 1934 г. в 16% от пунктовете за продажба на газ тя се продава по 7 лв. и по-малко. В 80% от пунктовете цената е 8-10 лв., а в 4% – най-отдалечените пунктове (Неврокопско, Смолян, Златоград) – по 10, 12 до 15 лв. При провеждането на монопола се предвижда цена 7 лв. за страната и 8 лв. за отдалечените пунктове[116].

Освен намаляването и стабилизирането на цената, се предвижда монополът да даде възможност на държавата като единствен вносител да води преговори за по-добри търговски условия със страните износителки на петрол. Поставя се, също така, задача да се засили държавната инициатива за търсене на нефтени находища и др.

Въвеждането на монопола се възлага на Дирекцията на монопола на спирта и сливовата ракия, с което се затруднява допълнително дейността ѝ. Тя трябва да купува и внася в страната необходимите нефтопродукти, като организира на вносните пунктове – пристанищата във Варна, Бургас и евентуално Свищов – продажбата им на всички клиенти, включително и на фирмите, които до този момент се

---

[113] *Нови дни*, бр. 1 и бр. 23 от 24 август; бр. 68 от 20 септември 1934.
[114] *Държавен вестник*, бр. 208 от 12 декември 1934.
[115] *Финансов сборник*, 1935, кн. 1, с. 81.
[116] *Пак там*, с. 82.

занимават с внос на такива артикули[117]. И този монопол остава на хартия до края на управлението на деветнайсетомайците.

След падането на кабинета на К. Георгиев и четирите държавни монопола нямат дълготраен живот. Всички те са отменени от правителството на А. Тошев (21 април - 23 ноември 1935 г.).

От изложеното по-горе могат да се направят някои заключения за въведените монополи от кабинета на Военния съюз и Политическия кръг "Звено". На първо място, целите които си поставят управляващите, са чисто фискални и стопански. Притиснат от бюджетните дефицити и проблемите със задълженията на държавното съкровище, кабинетът на К. Георгиев търси в създаването на монополите нови и по-стабилни източници на приходи.

Твърденията на някои от организаторите и ръководители на монополите, че с тях се поставя началото на нова роля на държавата в икономическия живот не само като регулатор, но и като пряк участник в него, трудно може да бъде доказано. Може да се предположи, че по-скоро това са техни лични желания и амбиции. Един от видните дейци и организационен секретар на Военния съюз по време на управлението на деветнайсетомайците полковник Стефан Недев в спомените си определя създаването на монополите така: "С това се преследваше увеличението на бюджетните приходи в държавната хазна и преодоляването на някои негативни последици, породени от икономическата криза."[118].

Краткото управление на кабинета на деветнайсетомайците не дава възможност те да реализират на практика всички свои намерения в стопанската област, включително и по отношение на монополите. От четири монопола, създадени на хартия, два остават в начална фаза на изграждане до падането на правителството от власт. Изграждането на останалите два монопола въобще не започва.

Защо не успяват фискалните монополи на деветнайсетомайците? Това е един доста важен въпрос, чиито отговор съвсем не е елементарен. Безспорно, най-конкретната и може би най-съществената причина, е краткото управление на кабинета. Те не са изградени докрай и няма достатъчно време да се видят резултатите от тяхната дейност. Освен това, някои съвременници изтъкват като причина и конкретни грешки от страна на правителството. Според тях, финансовият министър П. Тодоров се нагърбил да създава едновременно четири монопола, една неосъществима задача при моментното състояние на финансовата система на държавата, която сама е имала нужда от модернизация. Като друга причина за провала на монополите се посочва това, че изграждането им е изисквало огромни средства, които българската хазна в момента не притежава[119].

По-съществени обаче са недоволството на заинтересованите стопански кръгове и натискът, който те оказват върху кабинета на К. Георгиев и върху следващите правителства за премахването на монополите. Това въздейства демотивиращо върху тях и се появява неувереност в правилността на начинанието.

---

[117] *Държавен вестник,* бр. 208 от 12 декември 1934. – Наредба-закон за изменение и допълнение на наредбата-закон за монопола на спирта и сливовата ракия.

[118] *Недев, С.* Откраднати илюзии. Спомени преживявания, преценки, С., 1997, с. 152.

[119] *Христов, Д.* Защо не успяват у нас..., с. 207.

Съществен фактор се оказва и натискът върху България от страна на международните финансови институции против създаването на монополите[120]. Фактът, че държавните приходи от акциза върху артикулите, производството и търговията, които се монополизират от държавата, са заложени за обслужването на двата външни заема (от 1926 и 1928 г.), е доста притеснителен за тях. Те се опасяват, че това може да създаде трудности по обслужване на задълженията на българската държава[121].

При бежанския заем като гаранция са заложени приходите от солта и спирта. Погасяването на Стабилизационния заем се гарантира с приходите от всички вносни и износни мита,[122] но в случаите, когато българското съкровище има затруднения за погасяване на задълженията по заема "всеки друг или всички други приходи, които биха могли от време на време да бъдат определени за служба на заема."[123].

Превръщането на държавата в единствен износител и вносител на спиртни и особено на петролни продукти, с въвеждането на монопола на спирта и леките минерални масла създава определени опасности от затруднения при използването на митата от тази външнотърговска дейност като гарант за Стабилизационния заем. По подобен начин стоят нещата и с възможността от включване на други държавни приходи като допълнителна гаранция, съгласно чл. II ал. 6. Най-вероятни такива могат да бъдат приходите от артикулите, обект на монополната дейност на деветнайсетомайците.

Опасенията на международните финансови институции се декларират от тях почти едновременно с началото на дейността на кабинета по създаването на монополите. На 13 ноември 1934 г. в Министерството на външните работи се получава рапорт от българската легация в Лондон за воден разговор с Ото Нимайер на 3 ноември. От него става ясно, че при посещението на българската делегация в Женева през септември за редовната сесия на ОН, от Финансовия комитет е обърнато специално внимание на факта, че българското правителство не е поискало съгласието на заинтересованите страни за въвеждането на монопола на спирта и сливовата ракия. Според Нимайер, това е необходимо поради обстоятелството, че акцизът върху спирта е един от данъците, заложен за обслужване на Бежанския заем[124].

Българските представители признават, че това е грешка и обещават този пропуск да бъде поправен, но официална реакция от страна на българското правителство няма. В разговора Ото Нимайер по английски маниер заявява, че този въпрос е маловажен, но като български доброжелател държи да изтъкне, "колко лошо впечатление прави в странство тенденцията да не се зачитат поетите задължения и да се отменяват своеволно от една от договарящите се страни, без съгласието на дру-

---

[120] *Вачков, Д.* Контактите на деветнадесетомайския режим с международните финансови институции. Минало, 1998, кн. 3, с. 61.

[121] *ЦДА*, ф. 173 к., оп. 4, а.е. 118, л. 3; *История на финансовата и кредитната система в България*, т. 2, Варна, 1983, с. 756, 806.

[122] *Стоянов, Н.* Българският държавен 7½% стабилизационен заем от 1928 г. – Списание на Б.Ик.Д., 1929, кн. 5 и 6, с. 241-242.

[123] *Държавен вестник*, бр. 32 от 12 май 1928. Чл. II, параграфи 1 и 6 от протокола за Стабилизационния заем.

[124] *ЦДА*, ф. 258 к., оп. 2, а.е. 1230, л. 37.

гата." Според него, в интерес на България е да не бъде поставена между страните, които не зачитат международните си задължения[125].

Интервенцията на Нимайер е в резултат на това, че българското правителство забавя отговора на едно запитване от 2 октомври 1934 г. на Комитета на пълномощниците по българския държавен бежански заем от 1926 г., в което се искат подробни сведения за въвеждането на монополите и начина, по-който ще се гарантира занапред заемът при новото положение. На 23 октомври секретарят на комитета изпраща още едно писмо до българския кабинет, с което напомня, че исканите сведения се забавят[126].

Едва в началото на ноември българското правителство реагира на писмото на Комитета на пълномощниците по Бежанския заем и на предупреждението на Ото Нимайер. На 6-и същия месец е изпратен официален отговор до секретаря на комитета, в който се дава обосновка на положителните резултати от въвеждането на спиртния монопол, която е подкрепена с конкретни цифри. Секретарят обаче в ответно писмо изразява съмнение в достоверността на данните, предоставени от българска страна[127].

Изпращането на писмото става след като на 2 ноември 1934 г. в сградата на БНБ се провежда съвещание, в което участват управителят на банката Д. Божилов, директорът на монопола на спирта и сливовата ракия Н. Карамболов, началникът на отдела за бюджета и отчетността при Министерството на финансите Б. Арнаудов и завеждащият отдел за държавните дългове в Дирекцията на държавните и гарантираните от държавата дългове Ал. Моллов[128].

Основното, което трябва да се реши на съвещанието е начинът, по който ще се осъществява гарантирането на заема от 1926 г. след въвеждането на монополите и специално на този на спирта, който вече е в действие. Решено е, сума, съответна на акциза върху продадения от дирекцията на монопола спирт, да се внася всеки месец по специална сметка в БНБ, под наименование "Заложени приходи по Бежанския 7% заем от 1926 г.". В началото на всеки месец дирекцията ще дава нареждане на БНБ да прехвърля в нея от редовната й текуща сметка съответната сума. Това решение, оформено в специален протокол на 5 ноември, е одобрено от Министъра на финансите[129].

---

[125] *Пак там.*

[126] *Пак там,* а.е. 1232, л. 86. В запитването комитетът иска следното: 1. Изцяло преведени текстове на законите, уреждащи новите монополи; 2. Предвиждане от страна на българското правителство на финансовите резултати от въвеждането на монополите и 3. Условията за залагането на "всички приходи от монополите по такъв начин, че залозите по обслужването на заема да не бъдат намалени."

[127] *ЦДА,* ф. 258 к., оп. 2, а.е. 1230, л. 36. В писмото на българското правителство се твърди, че приходите от акциз върху спирта през финансовата 1933/1934 г. са 25 млн.лв. Данните, с които разполага Комитетът на пълномощниците по Бежанския заем са, че държавата ни получава по това перо 49 174 079 лв. Правело неприятно впечатление, че цифрите, предоставени от българската страна били закръглени в най-голяма степен, тези на комитета са точни до лев.

[128] *ЦДА,* ф. 258 к., оп. 2, а.е.1232, л. 45.

[129] *Пак там.*

При новата обстановка на държавен монопол върху производството и търговията със спирт и ракии това изглежда добро решение, но то не може да задоволи комитета, защото съществува много голяма неяснота около ефективността на спиртния монопол. Това, заедно със забавянето на информацията за извършените промени от страна на българското правителство, задълбочава съмненията в чужбина, че българското правителство продължава да пренебрегва международните си задължения. Този факт му създава трудности при воденето на преговорите за облекчаване на плащанията на България по външните й задължения[130]. Исканията за промяна в условията на спогодбите по външните заеми от април и май, поради тежкото финансово положение на държавата, не са приети от комитетите на носители на титри от българските държавни заеми.[131] Тогава българската държава иска нова анкета на състоянието на българското стопанство и финанси[132].

По подобен начин се развиват взаимоотношенията между българското правителство и международните финансови институции във връзка със заложените държавни приходи като гаранция за Стабилизационния заем от 1928 г. На 19 декември 1934 г. Ото Нимайер изпраща официално писмо от името на кредиторите по този дълг до финансовия министър П. Тодоров[133]. В него се споменава за едно съобщение в българския печат, че кабинетът е премахнал всички износни мита. Това предизвиква тревога сред кредиторите, които упълномощават Нимайер да сезира българското правителство и да му напомни, че според чл. 12 от общия договор приходите от всички вносни и износни мита, включително и адвалорните такси, талоните и др., са заложени като гаранция за изплащането на Стабилизационния заем. Член 14 задължава българската държава да не предприема никакви мерки, които са от естество да намалят заложените приходи до такава степен, че да бъдат застрашени дадените гаранции. Накрая Нимайер настоява кабинетът да му изпрати информация и документи във връзка с изложеното по-горе[134].

Отново прави впечатление мигновената реакция на кредиторите на България, което показва, че действията на българското правителство в стопанската и специално във финансовата сфера се следят от близо от тяхна страна. Писмото на Нимайер до кабинета е изпратено само един ден след приемането на Наредбата-закон за митническата тарифа на износните стоки[135]. С нея действително се премахват всич-

---

[130] *Стоянов,Н.* Настъпилата промяна от 1 октомври 1934 г. в службата на външните ни държавни заеми – Списание на Б.Ик.Д., 1935, кн. 1, с. 126. На 26.X.1934 г. българското правителство изпраща до ФК на ОН писмено изложение, в което се казва, че поради продължаващите трудности в областта на държавните приходи, не може да изпълнява задълженията си по априлската и майската спогодба от тази година по външните държавни заеми.

[131] *ЦДА,* ф. 258 к., оп. 2, а.е. 1230, л. 38.

[132] *Стоянов, Н.* Настъпилата промяна от 1 октомври 1934 г. в службата на..., с. 126.

[133] Кредитори по Стабилизационния заем са: Ottoman bank, J. Henry Schroder & Co и Stern Brothers, Лондон, Banka d'Italia, Рим, Credit Suisse,Цюрих, Hope & Co в Амстердам, и банковата група Speyer & Co, Blaier & Co Inc., J. Hanry Schroder Banking Corporation, Ню Йорк. – Виж: *ЦДА,* ф. 258 к., оп. 1, а.е.3278, л. 13.

[134] *ЦДА,* ф. 258, оп. 2, а.е. 1230, л. 115-116.

[135] *Държавен вестник,* бр. 213 от 18 декември 1934.

ки износни мита с изключение само на 9 стоки. Оценката на Министерството на финансите е, че с това ще се намалят митническите приходи с около 7-8 млн. лева[136]. Това е нищожно намаление, но и то плаши българските кредитори. Явно те се отнасят с определено недоверие към стопанската му политика.

След въвеждането на държавния монопол върху солта възниква проблем с начина, по-който ще се процедира с акциза върху този артикул, който също е заложен като гаранция за Бежанския заем. На 30 декември началникът на Отделението за държавните дългове при Дирекцията на държавните и гарантираните от държавата дългове Александър Моллов изпраща писмо до Министерството на финансите, в което иска пояснения за това, как да се постъпва с приходите от акциза върху солта след 1 януари 1935 г., когато влиза в сила монополът върху производството и търговията с този артикул[137].

На съвещанието в БНБ в началото на ноември, на което присъства и Моллов, проблемът с акциза върху солта не е разискван, макар че проектът за неговото въвеждане е вече в Министерския съвет. Това показва, че управляващите деветнайсетомайци осъществяват дейността по създаването на държавните монополи без дългосрочна стратегия и не съвсем уверено.

Мигновената реакция на международните финансови среди, свързана с отпускането на двата заема, към всяко действие на правителството, което засяга интересите на кредиторите, обърква и създава несигурност в управляващите за правилността на линията, която са възприели със създаването на монополите.

Не е насърчителна реакцията и на ФК при ОН. Мнението на Комитета е, че политиката за създаване на монополи е особено опасна за страна като България, финансовата система и икономическата структура на която са слаби и имат нужда от модернизация[138]. Въвеждането на монополите е една от основните причини в доклада на тази институция пред Съвета на ОН за България да има негативна оценка на цялостната стопанска политика на правителството на К. Георгиев[139]. Прави впечатление, че негативният доклад на ФК за стопанското положение на България и икономическата политика на деветнайсетомайците е приет от Съвета на ОН на 19 януари 1935 г., два дни преди падането на правителството. Несъмнено това оказва влияние за неговото сваляне от власт на 22 януари[140].

Същевременно, в края на 1934 г. се засилва натискът срещу правителството от страна на част от дейците на Военния съюз и особено срещу финансовия министър П. Тодоров и министъра на народното стопанство К. Бояджиев, на които открито се искат оставките[141]. Създава се доста сложна обстановка, която по същество парализира дейността на кабинета по извършването на реформите в областта на държавните приходи. В края на краищата всичко приключва, когато кабинетът на К. Георгиев е свален от власт.

---

[136] *ЦДА,* ф. 284 к., оп. 1, а.е.3612, л. 4- гръб.
[137] *Пак там,* а.е. 1232, л. 20.
[138] *Пак там,* а.е. 1955, л. 80-81.
[139] *Стоянов, Н.* Настъпилата промяна от 1 октомври 1934 г. в службата на..., с. 128.
[140] *Вачков, Д.* Контактите на деветнадесетомайския режим..., с. 61-62
[141] *Марков, Г.* Парола "Сабя"..., с. 118-122.

Доста трудно е да се оцени политиката на деветнайсетомайците по въвеждането на фискалните монополи. Още по онова време те имат горещи привърженици и безмилостни критици. Най-съществено в случая е това, че монополите на деветнайсетомайците не успяват да се реализират на практика. Двата основни монопола – на спирта и сливовата ракия и на тютюна, имат сезонен характер, т.е. ефектът от тях може да се оцени след прибирането на реколтата от плодовете, гроздето и тютюна, но това не става поради ликвидирането им преди това от кабинета на А. Тошев. Освен това за правилното функциониране на монополите е необходима много добра организация на дейността, за която също е необходимо време, което не им е дадено от политиците в България.

Държавните монополи не са някаква новост, нито за България, нито за света. Например в Югославия през 30-те години на XX в. има няколко държавни монопола - на тютюна, солта, кибрита, цигарената хартия, гербовите марки и петрола. Те обаче са добре организирани и затова действат много ефективно. Създадена е обща Управа на държавните монополи, която е автономна институция. Според в. "Слово" през последните години приходите от монополите в Югославия се движат около 2 млрд. и 500 млн. динара годишно, като най-доходоносен е тютюневия монопол – около 1 млрд. и 450 млн. лв. годишно.[142]

***

Във времето между двете световни войни системата на българските държавни финанси става значително по-сложна, в сравнение с периода до Първата световна война. Това усложняване е пряка функция от разминаването между по-бързо нарастващите фискални нужди на държавата и по-бавните темпове на развитие на стопанството. Допълнително в тази насока оказват влияние и слабите процеси на преструктуриране на националната икономика и съществуването в нея на все още съществено количество архаични елементи, което я прави още по-нерентабилна.

От гледна точка на фиска тази "закостенялост" в отрасловата структура, структурата на отделните икономически субекти и произтичащата от това ниска пазарност на стопанството създава значителни трудности по модернизиране на данъчната система и оптимизиране на държавните приходи. След Първата световна война българската държава полага значителни усилия да осъществи промени в данъчната система, които да засилят държавните приходи и да й осигурят по-големи възможности за ефективна политика.

Поради обективни и отчасти субективни причини през 20-те години на XX век държавата се стреми да оптимизира прякото данъчно облагане, но в тази си дейност тя претърпява провал по време на Голямата депресия от началото на 30-те години на века. Още по време на кризата и до началото на Втората световна война значителните промени се извършват в полето на косвените данъци – митата и акцизите. Преките данъци са оставени на заден план като малко ефикасни. Това става паралелно със засилените процеси на промени в структурата на националното стопанс-

[142] *Слово*, бр. 4045 от 25 декември 1935.

тво, което прави измененията на косвените данъци относително по-ефикасни като приходи и по-малко затормозяващи развитието на икономиката.

Фискалната политика на българската държава между двете световни войни може да се определи като умерено успешна. Като цяло обаче финансовите интереси на държавата често надделяват в провеждането на тази политика. За това има съществени вътрешни и особено външни причини, които правят провеждането ѝ доста трудно. Макар че бюджетните дефицити са често срещано явление, България успява да се справи и с външните си задължения, но не трябва да се забравя един съществен факт – до края на разглеждания период страната ни няма почти никакви военни разходи. Това доста облекчава управляващите.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Времето между двете световни войни е време на периодични сътресения в обществения и икономически живот в България. Това са трудни години и за българската икономика. След Първата световна война тя продължава да бъде доста изостанала в сравнение с икономиките на много други държави. Не са особено значими и структурните промени в стопанството, в неговата организация и техническата му въоръженост. Това прави ролята на държавата за развитието на тази сфера на българското общество по-значима отколкото в периода преди войната, а задачите, които управлението трябва да решава в стопанската област – по-сложни.

През 20-те години на XX век икономиката на България продължава да се развива с инерцията от предвоенните години. В производствения сектор, особено в областта на селското стопанство, настъпват известни промени, но те по-скоро имат стихиен характер, като реакция на промените в пазарната конюнктура, а не са следствие от целенасочена и планирана дейност от страна на държавата. Напротив, със своите действия в определени посоки, управляващите в страната дори задълбочават проблемите (например, в индустриалната област).

От друга страна през 20-те години българската държава не навлиза толкова агресивно в икономическото пространство. Дори не прави значими опити за това. Методите и формите на нейната намеса в стопанските отношения, с малки изключения, по-скоро са от времето на неомеркантилизма, характерен като стопанска политика през втората половина на XIX и началото на XX век. Без да отчитат промените, настъпили в икономическата сфера след Първата световна война, управляващите в България в известен смисъл вървят след събитията. През първото десетилетие след края на войната не се правят съществени промени в законовата рамка, регламентираща развитието на българското стопанство. Поддържат се някои погрешни позиции на държавата по отношение на индустрията от времето преди войната, с продължаването на покровителственото законодателство. Ако воденето на такава политика в предвоенните години би намерило поддръжници и защитници тогава и сега, то през 20-те години на XX век тя е определено погрешна и със значителни негативни последици.

Изключение от традиционното поведение на държавата в стопанската област правят промените във валутния режим след 1923 г., които са предизвикани от фискална необходимост. До началото на Голямата депресия и те остават „на книга", тъй като българската валута е стабилна, вследствие на външното финансиране с двата държавни заема.

Инерцията на предвоенното отношение на държавата към икономиката продължава за известно време и по време на Голямата депресия. Трябва обаче да се отбележи, че в първите години на кризата в България има сравнително по-адекватна реакция спрямо проявите на кризата, отколкото доста други, включително и водещи икономически страни в Европа и света.

Пораженията, които кризата от началото на 30-те години нанася на българското стопанство, са доста специфични. Най-тежки удари понасят земеделието и кредитната система. Именно в тези области са първите крачки на по-агресивна и нестандартна намеса на държавата. Тази тенденция постепенно се задълбочава, за да стигне през втората половина на 30-те години на XX век до превръщането държавното участие в решаващо за регулирането и насочването на развитието на всички сфери на икономиката.

Определено може да се твърди, че през 30-те години на XX век българската икономика започва да добива характерните черти на една средно развита икономика от европейски тип и трябва да се отбележи, че ролята на държавата за тази промяна е решаваща. В последното десетилетие преди Втората световна война повечето от държавните мероприятия в икономическата сфера са успешни и имат значителен положителен ефект.

До края на разглеждания период българското стопанство не придобива характерните черти на класическо капиталистическо стопанство, защото държавната намеса в него е прекалено силна, особено през 30-те години на XX век. Това положение обаче е детерминирано в предходни времена и се дължи от една страна на историческата съдба на българския народ и от друга – на грешно заложената първоначална концепция за характера и степента на държавното участие в развитието на българското стопанство в края на XIX век. След Първата световна война вече е прекалено късно България да се върща в епохата на свободната конкуренция. Държавата става задължително необходима за правилното развитие на икономиката в междувоенния период и 20-те години са пропуснато време от гледна точка на осъвременяването на нейната намеса чрез натрупания опит по време на войните 1912-1918 г.

Върху характера и степента на държавна намеса в икономиката в периода между двете световни войни оказват влияние, освен външни фактори, които имат повече икономическо естество, и вътрешни, които са предимно с политически характер. Започнало с управлението на БЗНС и събитията след неговото падане от власт през 1923 г., политическото противопоставяне продължава през целия междувоенен период. То се отразява както на стопанската политика от отделните кабинети, така и на приемствеността между тях. Могат да се открояят две граници в това отношение, които имат политическа основа и водят до промяна във водената от държавата стопанска политика. Това са 1923 и 1934 г. През двете години в България се извършва насилствена смяна на властта и основните мотиви на превратаджиите са свързани с недоволство от водената от свалените от власт правителства икономическа политика.

Възможно е някои да сметнат следващата констатация за пресилена, но по отношение на промяната в характера, съдържанието и насоките на държавната намеса в българското стопанство на 1929 г. най-много приляга да бъде гранична. Скоро след нея традиционните политически партии отиват в историята или правят опит да се променят коренно. С тях си отива и старият начин на политическо мислене и действие по отношение на стопанството. Всъщност след 1929 г. България окончателно скъсва с остатъците от своята история от времето преди войните 1912-1918 г. Старата форма на държавно покровителстване на икономиката (в частност на ин-

дустрията) бързо е изоставена. Започват да се използват много по-разнообразни и модерни инструменти за държавна намеса като валутния и търговския режим, данъчната система и други. Използват се и похвати, които от днешни позиции биха предизвикали значителна критика, но в онова време не са изглеждали толкова неприемливи.

Предмет на държавно регулиране става целият производствен сектор, а след 1934 г. развитието на селското стопанство се превръща приоритет на държавната политика, което е една много правилна позиция, съобразена с българските условия. През втората половина на 30-те години на XX век индустрията е поставена на мястото си, като се създава държавна система за регулиране и регламентиране на нейното производство и с това се прекратява стихийното й разрастване, което заплашва за парализира националната икономика.

Отново с ясното разбиране, че могат да възникнат възражения, ще направим още една констатация. Пак през 30-те години е изграден окончателно силен държавен сектор в кредитната система, без който развитието на българската икономика изглежда доста проблематично. По този начин държавата се опитва да се опази от навлизането на значителен чужд капитал и същевременно се сдобива с още един ефективен инструмент за регулиране на стопанството.

През 30-те години на XX век държавата придобива ясна представа за ролята, която трябва да играе за икономическия, а оттам и за цялостния просперитет на България, и това има много бързи последствия в забележимите положителни промени в стопанството след преодоляването на кризата през 1934 г. Установилата се трайна прогресивна тенденция в неговото развитие е фатално прекъсната с избухването на Втората световна война през 1939 г. Пропуснатото време в края на XIX и началото на XX век, когато е било възможно да се създаде стабилен и жизнеспособен национален капитал (не е задължително той да бъде свързан непременно с индустриалното развитие на страната) е пропуснато фатално. В периода между двете световни войни за българската икономика няма друга алтернатива, освен да се опре на държавната снага.

Има още един важен момент. Поглеждайки назад в цялостното историческо развитие на Третата българска държава не може да не забележим, че държавата е основният участник в него. В предходните векове на чуждо подтисничество българите са се старали да избягват или ограничават до възможния минимум контактите с властта. След Освобождението, особено в икономическата област, държавата става субекта, от който се чака да разреши проблемите на всеки. През 30-те години на XX век в държавата българинът вижда и могъщия фактор, с който трябва да се съобразява задължително. Насаждането на такава психология, което в никакъв случай не трябва да се смята, че е става целенасочено и принудително, довежда до това, че българският народ сравнително лесно, безболезнено и без значителна съпротива посреща социализма като икономическа и политическа система и бързо се адаптира към нея.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. АРХИВНИ ДОКУМЕНТИ

Централен държавен архив

Ф. 3 к. – Монархически институт;
Ф. 6 к. – Общ съюз на българските търговци. Промишлено-занаятчийски съюз;
Ф. 157 к. – Главна дирекция на железниците и пристанищата;
Ф. 159 к. – Министерство на финансите;
Ф. 165 к. – Общ съюз на българските земеделски кооперации;
Ф. 169 к. – Общ съюз на занаятчийските кооперации в България;
Ф. 173 к. – Народно събрание;
Ф. 178 к. – Главна дирекция на пощите, телефоните и телеграфите;
Ф. 194 к. – Министерство на земеделието и държавните имоти (1934-1935 г. – Министерство на народното стопанство);
Ф. 231 к. – Министерство на търговията, промишлеността и труда (1934-1935 г. – Министерство на народното стопанство);
Ф. 232 к. – Главна дирекция на обновата;
Ф. 235 к. – Клонов съюз на тютюневата индустрия. Дружество на тютюнофабрикантите в България;
Ф. 238 к. – Марко Рясков;
Ф. 258 к. – Главна дирекция на държавните и гарантираните от държавата дългове;
Ф. 271 к. – Общ съюз на българските занаятчии;
Ф. 273 к. – Общ съюз на тютюневите кооперации в България. Централен съюз на тютюневите кооперации;
Ф. 284 к. – Министерски съвет;
Ф. 285 к. – Българска народна банка;
Ф. 288 к. – Българска земеделска и кооперативна банка (до 1934 г. 2 отделни описа за Българска земеделска банка и Българска централна кооперативна банка);
Ф. 294 к. – Банка "Български кредит" АД;
Ф. 393 к. – Българска постоянна делегация при ОН;
Ф. 480 к. – Дирекция за закупуване и износ на зърнени храни "Храноизнос";
Ф. 602 к. – Банкерски съвет при Министерството на финансите;
Ф. 863 к. – Михаил Календеров;
Ф. 866 к. – Асен Чакалов;
Ф. 912 к. – Георги Ив. Вълев;
Ф. 927 к. – Клонов съюз на мелничарската индустрия (1935-1941 г. – Родов съюз на мелничарската индустрия);
Ф. 1013 к. – Съюз на индустриалците;
Ф. 1076 к. – Никола Ст. Стоянов;
Ф. 1162 – Общ съюз на земеделските задруги.

Държавен архив – София

Ф. 29 к. – Софийска търговско-индустриална камара;

Централен военен архив – Велико Търново

Ф. 012 – Петко Ив. Златев (ген. Пенчо Златев).

Научен архив при Българска академия на науките

Ф. 48 – Георги Данаилов;
Ф. 175 – Андрей Тошев;
Сбирка IV – *Колев, Кр.,* Спомени от дейността на Военния съюз на българските офицери и за моето участие в него. С., 1963;
- *Мошанов, Ст.,* Из спомените ми. С., б.г.;
- *Мушанов, Н.,* Спомени. Ръкопис;
- *Палазов, Ил.,* Популярните банки и тяхното развитие в историята на нашето народно стопанство. С., б.г.;
- *Янчулев, М.,* Спомени, С., б.г.

Български исторически архив при Народна библиотека "Св. Св. Кирил и Методий"

Ф. 218 – Славчо Д. Загоров;
Ф. 220 – Стамо К. Пенчев;
Ф. 222 – Български масонски ложи;
Ф. 279 – Константин Н. Бобчев.

Държавен архив – Бургас

Ф. 2 к. – Стокова борса – Бургас;
Ф. 5 к. – Бургаска търговско-индустриална камара.

Държавен архив – Варна

Ф. 49 к. – Стокова борса – Варна;
Ф. 63 к. – Варненска търговско-индустриална камара.

Държавен архив – Пловдив

Ф. 174 к. – Пловдивска търговско-индустриална камара.

Държавен архив – Русе

Ф. 8 к. – Русенска търговско-индустриална камара.

2. ПЕРИОДИЧЕН ПЕЧАТ

Агроном (1932-1935 г.);
Акцизен преглед (1933-1934 г.);
Архив за стопанска и социална политика (1927-1935 г.);
Български търговски вестник (1936-1937 г.);
Българо-британски преглед (1933-1935 г.);
Бюлетин на Българска земеделска и кооперативна банка (1935 г.);
Дневник (1934-1935 г.);
Занаятчийска дума (IX.1934-IX.1935 г.);
Заря (1934-1935 г.);
Знаме (1931-VI.1934 г.);
Земеделска мисъл (1926-1933 г.);
Зора (1934-1935 г.);
Известия на Българска земеделска банка (1931-XI.1934 г.);
Известия на Българска земеделска и кооперативна банка (1935-1936 г.);
Известия на Българска народна банка (1933-1936 г.);
Известия на Дирекция за закупуване и износ на зърнени храни (1935 г.);
Изгрев (1933-V.1934 г.);
Индустриален преглед (1934-1936 г.);
Кооперативен подем (1933-1935 г.);
Кооперативно дело (1926-1932 г.);
Мир (1934-1935 г.);
Народно стопанство (1918, 1929-1935 г)
Нови дни (VIII.1934-1935 г.);
Обществено развитие (1931-1934 г.);
Пладне (1931-юни 1934 г.);
Слово (1934-1936 г.);
Софийски търговски вестник (1934, 1935 г.);
Социалдемократ (1920, 1921 г.);
Списание на съюза на популярните банки (1933, 1934);
Стопанска България (1934, 1935 г.);
Стопанска мисъл (1931-1936 г.);

Стопански вести (IV.1934, 1935 г.);
Стопанство (1935, 1936 г.);
Финансов вестник (1935 г.);
Държавен вестник (1921-1935 г.);
Стенографски дневници на XXIII и XXIV Обикновено народно събрание.

3. ПУБЛИКУВАНИ ДОКУМЕНТИ, СПОМЕНИ И МЕМОАРИ

Балканският комитет в Лондон (1903-1946 г.). – В: Архивите говорят, т. 27, С., 2003;

Българо-съветски отношения и връзки. Документи и материали, т. I, ноември 1917 – септември 1944. С., 1977;

Българска народна банка. Сборник документи, т. III, 1915-1929 г. – В: Архивите говорят, т. 19, С., 2001; т. IV, 1930-1947 г. – В: Архивите говорят, т. 29, С., 2004;

Българска народна банка. Месечен статистически бюлетин. 1934, 1935;

Българо-съветски отношения и връзки. Документи и материали. т. I, ноември 1917-септември 1944. С., 1977;

Доклади на Върховната сметна палата по упражнение бюджета на държавата за 1934, 1935, 1936 бюджетни години. С., 1937, 1938, 1939;

Из личния архив на Кимон Георгиев, т. I. – В: Архивите говорят, т. 40, С., 2005;

Казасов, Д. "Звено" без грим. С., 1936;

Казасов, Д. Видяно и преживяно 1891-1944. С.,1969;

Малинов, Ал. Под знака на острастени и опасни политически борби. С., 1991;

Митаков, В. Дневник на правосъдния министър в правителствата на Георги Кьосеиванов и Богдан Филов, С., 2001;

Муравиев, К. Договорът за мир в Ньой. С., 1992;

Муравиев, К. Събития и хора. С., 2004;

Мушанов, Н. Спомени. Дневник. С.,1992;

Недев, Ст. Откраднати илюзии. Спомени, преживявания, преценки. С.,1997.

Николаев, Н. Фрагменти от мемоари. С., 2003;

Отчет на Българска земеделска банка за 1933 г. С., 1934;

Отчети на Българска земеделска и кооперативна банка 1934, 1935, 1936, 1937, 1938 години. С., 1935, 1936, 1937, 1938, 1939;

Отчети на Българска народна банка за 1933, 1934, 1935, 1936, 1937 години. С., 1934, 1935, 1936, 1937, 1938;

Отчет на Българска централна кооперативна банка за 1933 г. С., 1934;

Отчет за дейността на Варненската търговско-индустриална камара заедно със съкратени протоколи от редовните ѝ сесии за 1934 и 1935 г.

Отчет за дейността на бюрото на Пловдивската търговско-индустриална камара за 1933 г., 1934 г., 1935 г.

Отчет за дейността на бюрото на Софийската търговско-индустриална камара за 1933 г., 1934 г., 1.XI.1934-1.XI.1935 г.;

Отчет за дейността на Експортния институт през 1935, 1936, 1937, 1938 години. С., 1936, 1937, 1938, 1939;

Отчет на Дирекцията на държавните и гарантираните от държавата дългове за 1933, 1934, 1935, 1936, 1937 години. С., 1934, 1935, 1936, 1937, 1938;

Отчет на Съюза на Популярните банки за 1935 г. С., 1936.

Пешев, Д. Спомени, С., 2004;

Рясков, М. Спомени из моя живот. С., 1995;

Статистически годишници на Царство България за 1929, 1930, 1931, 1932, 1933, 1936 години, С., 1929, 1930, 1931, 1932, 1933, 1936 г.;

100 години Русенска Търговско-индустриална камара. Документален сборник. Русе, 1995;

Създаване, устройство и дейност на Върховната сметна палата 1880-1948. Сборник документи. – В: Архивите говорят, т. 12, С., 2000;

Тодоров, П. Лични свидетелства. С., 1999;

Тютюневата компенсационна сделка. Доклад от Комитета по продажба на старите тютюни по изпълнение и приключване на тютюневата част от държавната компенсационна сделка до Министерския съвет и Управлението на Българска земеделска и кооперативна банка. С.,1935;

Цанков, Ал. Моето време. Мемоари, "Прозорец", б.г.;

Цар Борис III в британската дипломатическа кореспонденция (1919-1944 г.), т.1, (1919-1934 г.). – В: Архивите говорят, т. 38, С., 2005;

Чешмеджиев, Г. Политически спомени. С., 1988;

4. ИЗСЛЕДВАНИЯ

Аврамов, Р. Комуналният капитализъм. Из българското стопанско минало, т. I-III, С., 2007.

Аврамов, Р. Стопанският XX век на България. С., 2001;

Агънски, Н. Държава и стопанство – *Архив за стопанска и социална политика,* 1935, кн.3;

А.М. Конференцията в Хага – план Йънг – *Сп. БИД,* 1929, кн. 5-6;

Андерсон, О. Н. По въпроса за финансовата реформа – *Списание на Съюза на популярните банки,* 1933, кн. 2;

Андерсон, О. Н. По въпроса за ножиците на цените в България – *Тр. СИСП при СДУ,* 1935, кн. 1;

Андерсон, О. Н. Пак по въпроса за ножиците на цените в България – *Тр. СИСП при СДУ,* 1935, кн. 2-3;

Андреев, А. Нашата износна политика и външните пазари – *Архив за стопанска и социална политика,* 1936, № 3;

Арсов, П. Отражението на световната икономическа криза от 1929-1934 г. върху икономическото влияние на империалистическите държави на Балканите и иконо-

мическата ориентация на балканските държави. – *Трудове на ВИИ "К. Маркс"*, 1962, кн. 2;

Арсов, П. Икономическата политика на империалистическите държави на Балканския полуостров – *Трудове на ВИИ "К. Маркс"*, 1963, кн. 1;

Асеов, Ж. Тютюнът в българското стопанство. С., 1933;

Атанасов, Ат. Българската индустрия. – В: *100 години българска индустрия 1834-1937*, С., 1937;

Баев, Б. Стопанският национализъм и неговото проявление и отражение в българското народно стопанство. С.,1934;

Баламезов, Ст. Нашата парламентарна практика, С., 1932;

Башулков, К. Юридическите и социалноикономическите устои на фашизма. С., 1929;

Беров, Л. Стопанската политика на правителството на Народния блок. – *Исторически преглед*, 1953, № 3;

Беров, Л. Към въпроса за външнотърговската ориентация на българския фашизъм – *Трудове на ВИИ "К. Маркс"*, 1954, кн. 1;

Беров, Л. Дирекция "Храноизнос". – *Трудове на ВИИ "К. Маркс"*, 1960, № 1;

Беров, Л. Доходността на различните категории земеделски стопанства в България при капитализма – *Трудове на ВИИ "К. Маркс"*, 1962, № 2;

Беров, Л. Външната търговия между България и Германия между двете световни войни (1919-1939 г.). – *В: Българо-германски отношения и връзки*. т. I, С., 1972;

Беров, Л. Икономическото развитие на България през вековете. С., 1974;

Беров, Л. Голямата компенсационна сделка срещу български тютюни през 1934 г. и българо-германската търговия в навечерието на Втората световна война. – *В: Българо-германски отношения и връзки*. т. III, С.,1981;

Беров, Л. За икономическите отношения на балканските държави. – *В: България и Балканите* 681-1981. С., 1982;

Беров, Л. Материалното положение на интелигенцията в България между двете световни войни – *Исторически преглед*, 1988, кн. 12;

Беров, Л. Протекционизмът на Балканите преди Втората световна война. – *В: Протекционизъм и конкуренция на Балканите през XX в.* С., 1989;

Беров, Л. Икономиката на София между двете световни войни – *В: София през вековете*, т. 2, С., 1991;

Бехар, А. Германският империализъм и отражението му в България. С., 1949;

Бистрицки, В. За българската външна политика през 30-те години (1931-1938 г.). – *В: Външната политика на България 1878-1944. Изследвания по българска история*, т. III, С., 1978;

Бистрицки, В. Търговски връзки между Чехия и България преди Втората световна война (1929-1939) – *Векове*, 1987, кн. 2;

Бочев, Ст. Капитализмът в България. Икономически текстове (1911-1935) и лични спомени, С., 1998;

Бобчев, К. Нови задачи на българската търговска политика – *Сп. БИД*, 1928, кн. 8;

Бобчев, К. Отношението на държавата към народното стопанство – *Сп.Б.Ик.Д*, 1930, кн. 4;

Бобчев, К. Картелни проблеми – *Сп. БИД,* 1931, кн. 6;

Бобчев, К. Стопанство и стопанска политика в България след войната – *Сп. БИД,* 1931, кн. 8;

Бобчев, К. Идеята за планово стопанство и задачите на днешната стопанска политика – *Сп. БИД,* 1933, кн. 4;

Бобчев, К. Промишлена политика. С., 1932;

Бобчев, К. Външната търговска политика на България след войната – *Тр. СИСП при СДУ*, 1938, кн. 4;

Бочев, Ст. Планово стопанство – *Сп. БИД,* 1935, кн. 1;

Бочев, Ст. По производството и пласмента на тютюна. – *Български тютюн,* 1937, № 4;

Бочев, Ст. Капитализмът в България. С., 1998;

Бурилков, Ж. Данъчната тежест и народното стопанство – *Сп. БИД,* 1923-1924, кн. 7;

Бурилков, Ж. Дългове и репарации – *Сп. БИД,* 1924-1925, кн. 9;

Българските държавни институции 1879-1986. Енциклопедичен справочник. С., 1987;

Василев, В. За главните фактори на индустриалния подем през периода на временната и частична стабилизация на капитализма в България – *Известия на Института по история,* т. 11, С., 1962;

Василев, В. За политическата обстановка в България след парламентарните избори от 21 юни 1931 г. – *Известия на Института по история*, 1967, № 19, с. 41-69;

Василев, В. България, Франция и Малката Антанта (1933-1934 г.). – *В: В чест на академик Димитър Косев. Изследвания по случай 70 години от рождението му.* С., 1974;

Василев, В. Българо-британските отношения при второто правителство на Демократическия сговор (1926-1931). – В: *Юбилеен сборник в чест на академик Димитър Косев.* С.,1985;

Василев, В. Българо-британски финансови и търговски отношения по време на световната икономическа криза (1929-1933). – *В: Изследвания по българска история,* т. 9, С.,1987;

Вачков, Д. Българският външен дълг в периода на голямата икономическа криза – *Исторически преглед*, 1998, № 5-6;

Вачков, Д. Контактите на деветнадесетомайския режим с международните финансови среди – *Минало,* 1998, кн. 3;

Вачков, Д. Проблемът с натуралните контрибуции, наложени на България след Първата световна война – *Минало,* 2002, кн. 1;

Вачков, Д. Антиинфлационната политика на БЗНС в периода на самостоятелното му управление – *История*, 2003, кн. 1-2;

Вачков, Д. Уреждане на финансовите задължения между България и Германия, формирани през Първата световна война. – В: Сборник в памет на Радослав Попов, С., 2005, с. 185-195;

Вачков, Д. Българските финанси и изпитанията на войните 1912-1913 г. – Военноисторически сборник, 2012, кн. 4;

Велев, Ал. Главните реформи на земеделското правителство. С., 1977

Velikov, S. Bulgarian-Turkisyh Economic Relations and Contacts (1918-1934) – Etudes balkaniques, 1977, N 1;

Велева, Л. Търговско-индустриалните камари в България 1894-1919 (организация и дейност), С., Авангард Прима, 2005;

Велева, Л. Комитетите и дирекцията за стопански грижи и обществена предвидливост (1915-1918 г.), С., Авангард Прима, 2006;

Величкова, Г. Фашизмът в българската книжнина (20-те – първата половина на 30-те години) – *Минало,* 2000, кн. 1;

Владигеров, Т. Ръководено стопанство. Теория и практика. Принос за изучаване тенденциите на съвременното стопанство и на стопанската политика. С., 1939;

Владигеров, Т. Промишлена политика. С., 1940;

Владикин, Л. Социално-стопанска същност и правно устройство на цялостната бонификация в Италия. С., 1933;

Вълчанов, Х. Върховна сметна палата (история и същност). С., 1945.

Ганов, З. Насоки за ново индустриално законодателство – *Сп. БИД,* 1935, кн. 5, с. 288-301;

Генов, Г. Ньойският договор и България. С.,1935;

Генчев, Н. Нужни са сериозни изследвания за фашизма в България – *Исторически преглед,*1968, кн. 4;

Георгиев, В. Буржоазните и дребнобуржоазни партии в България 1934-1939. С.,1973;

Георгиев, В. Народният сговор – *ГСУ Исторически факултет,* т. 68, 1978;

Георгиев, В. Формиране на организационната система, програмата и тактиката на Военния съюз (1918-1920 г.) – *ИБИД,* т. 32, 1978;

Георгиев, В. Развитие на политическата система на България (1918-1944 г.). – *В: България 1300. Институции и държавна традиция, т. 1, С., 1981;*

Георгиев, В. Още за Народния сговор. Основаване, начална програма, организационна система, създатели – *ИИИ на БКП,* т. 51, 1984;

Георгиев, В. Масонството в България. (Проникване, организация, развитие и роля до средата на тридесетте години на XX век). С.,1986;

Георгиев, В. Народният сговор 1921-1923. С., 1989;

Гешева, Й. Държавната институция Велико народно събрание 1879-1911, С., 2001;

Гребенаров, А. Показанията на ген. Иван Вълков и кап. Иван Харлаков за събитията около 9 юни 1923 г. – *Македонски преглед,* 2003, кн. 2;

Гребенаров, А. Поверителни документи за мерките на деветнайсетомайците срещу ВМРО – *Македонски преглед,* 2004, кн. 2;

Григоров, К. Намесата на съвременната държава в стопанския живот – *Архив за стопанска и социална политика,* 1935, кн. 2, с.77-101;

Гришина, П. Р. Возникновение фашизма в Болгарии 1919-1925. С., 1976;

Гришина,П.Р. К вопросу о формировании государствено-монополистического капитала в буржоазной Болгарии. – *В: Сборник в чест на Христо Христов,* С., 1988, с. 137-151;

Грънчаров, Ст. Размисли за българската икономическа мисъл (1915-1944) – *Исторически преглед,* 1999, кн. 5-6;

Гъбенски, Ив. Външната ни търговска политика след войната – *Сп. БИД,* 1932, кн. 8;

Гъбенски, Ив. Участието на България в международните стопански конференции след войните – *Сп. БИД,* 1932, кн. 9;

Гъбенски, Ив. Търговският договор между България и Германия – *Сп. БИД,* 1933, кн. 3, с. 145-167;

Данаилов, Г. Стопанските задачи на днешната държава – *Демократически преглед,*1924, кн. 8;

Данаилов, Г. Социални и икономически последствия от Голямата война (Издание на Карнегиевата дотация за международен мир, засягащ балканските държави). С., 1934;

Данаилов, Г. Социална и стопанска структура на България. Синтетическа студия, С., 1934;

Данчов, Ю. Свързване на БДЖ с железопътните мрежи на съседните държави *Сп. БИД,* 1938, кн. 1;

Даскалов, Д. Цар Борис III познатият и непознатият. С., 2001;

Даскалов, Р. Българското общество 1878-1939, т. 1 – Държава, политика, икономика, т. 2 – Население, общество, култура, С., 2005;

Дерменджиев, И. Намесата на държавата в стопанството през периода на Първата световна война (1914-1917 г.), С., 1945;

Дерменджиев, И. Развитието на държавния апарат в България по време на управлението на БЗНС – *ГСУ- ЮФ*, т. 55, 1964;

Дерменджиев, И. Очерци по развитието на държавния апарат в България (1877-1944), С., 1965;

Деянова, М. Аграрни проблеми в балканските страни – *Архив за стопанска и социална политика,* 1935, кн. 3;

Джидров, П. Партии и партизанство – *Архив за стопанска и социална политика,* 1926, кн. 4;

Джидров, П. Безпартийната власт и партиите – *Архив за стопанска и социална политика,* 1928, кн. 3;

Джидров, П. Идеализъм в политиката – *Архив за стопанска и социална политика,* 1929, кн. 4;

Джидров, П. Демокрация и фашизъм, С., 1933;

Джидров, П. Проблеми на нашия политически живот – *Архив за стопанска и социална политика,* 1934, кн. 2;

Джидров, П. Безпартийната власт и конституцията – *Архив за стопанска и социална политика,* 1934, кн. 3;

Димитров, Г. Бежанският заем от 1926 г. – *Исторически преглед*, 1984, № 1, с. 43-57;

Димитров, Г. Настаняване и оземляване на българските бежанци (1919-1939). Благоевград, 1985, 238 стр.;

Димитров, И. Някои своеобразия в развитието на фашизма в България – *Исторически преглед,* 1968, кн. 1;

Димитров, И. Българската демократична общественост, фашизмът и войната. С., 1976;

Димитров, И. Българо-италиански политически отношения 1922/1943. С., 1976;

Димитров, И. България на Балканите и в Европа, С., 1983;

Димитров, М. Българската икономика в навечерието на Втората световна война (1934-1939). – *В: Проблеми от стопанската история на България,* С., 1996, с. 151-160;

Димитров, М. Стопанската политика на правителството на Петко Златев (22.I. – 21.IV.1935). – *Трудове на Висшето военно общовойсково училище "Васил Левски",* кн. 54, История, В. Търново, 1997;

Димитров, М. Външнотърговската политика на правителството на деветнайсетомайците (май 1934-януари 1935 г.). – *В: Проблеми на стопанската история.* С., 2000;

Димитров, М. Някои аспекти на социалните възгледи на П.К. "Звено" и социалната политика на правителството на деветнайсетомайците (май 1934-януари 1935 г.). – *В: Трудова заетост и социална политика в условията на евроинтеграция.* Свищов, 2000;

Димитров, М. Създаване и начална дейност на банка "Български кредит". – *В: Предизвикателства пред икономическата наука и образование в началото на XXI век,* т. 2, Свищов, 2001;

Димитров, М. Създаване на държавен тютюнев монопол в България през 1934 г. – *В: Науката, методиката и училището – конфликтни точки, срещи и разминавания.* Смолян, 2002;

Долински, Н. В. Кризата в българското селско стопанство – *Сп. БИД,* 1931, кн. 1, с. 28-36;

Долински, Н. В. Аграрна политика, Варна, 1933;

Долински, Н. В. Проявите на кризата в българското земеделско стопанство – *Годишник на Висшето търговско училище – Варна,* VIII, 1934-1935;

Долински, Н. В. Реколтите на зърнени храни в България, Варна, 1935;

Долински, Н. В. Скотовъдството в България, С., 1935;

Долински, Н. В. Земеделието и народното стопанство – *Тр. СИСП при СДУ,* 1936, кн. 2-3, с. 61-67;

Дочев, П. Стокообменът между България и Югославия – Експортен преглед, 1940, кн. 19

Егоров, П. Опит за установяване пазарността на българското земеделско стопанство – *Тр. СИСП при СДУ,* 1938, кн. 2-3;

Екимов, Ив. Българска земеделска банка – *Сп. БИД,* 1931, кн. 8, с.490-506;

Екимов, Ив. Валутната ни политика – *Сп. БИД,* 1934, кн. 5;

Жарновский, Я. Проблема авторитарных и диктаторских режимов в Централной и Восточной Эвропе в период между двумя мировыми войнами. – *Etudes Bolkanik,* 1973, № 2;

Живкова, Л. Към въпроса за икономическата експанзия на Германия в България (1933-1939). – *В: Българо-германски отношения и връзки,* т. I, С., 1972;

Загоров, Сл. Подпомагане на затруднените длъжници земеделци и заздравяване на кредите в България – *Сп. БИД,* 1933, кн. 1, с. 1-9;

Иванов, Г. Корпоративната идея в съвременното право – *Годишник на Висшето търговско училище – Варна*, XII, 1938-1939;

Иванов, Ив. Кризата в нашата захарна индустрия – *Сп. БИД,* 1932, кн. 10;

Иванов, М. Усилията на Русенската търговско-индустриална камара за преодоляване на стопанската криза в България 1931-1934 г. – *В: Алманах за историята на Русе*, т. II, Русе, 1997;

Иванов, М. Външните държавни дългове на България в годините на голямата депресия – *Минало,* 1998, кн. 2;

Иванов, М. Голямата депресия и новата програма на българското стопанство (1929-1934) – *Исторически преглед*, 1999, № 1-2;

Иванов, М. Политическите игри с външния дълг. Български сюжети на стопански кризи и възход 1929-1934, С., 2001.

Иванов, М. Българското стопанство през второто "златно десетилетие" – 1935-1939 г. – *Исторически преглед,* 2004, № 1-2, с. 107-128;

Иванов, М. Можехме ли да девалвираме лева? Какво се крие зад ортодоксалния български отговор на Голямата депресия – *Исторически преглед,* 2005, кн. 3-4;

Иванова, Е. Икономиката на Стара Загора и околията в годините на сговористкото управление (1923-1929 г.) – *Минало,* 1999, кн. 3;

Иванова, Е. Стопанството на Стара Загора и околията по време на икономическата криза (1929-1934). – В: *Известия на Старозагорския исторически музей*, т.1, Ст. Загора, 2002, с.151-168;

Иванова, Е., С. Димитрова, История на електрификацията в Старозагорския район. Стара Загора, 2002;

Икономика на България до социалистическата революция. С., 1989;

Илиев, К. Италианската харта на труда. С., 1933;

История на железниците в България. С., 1997;

История на икономическата мисъл в България. Т. 2, С., 1973.

История на кооперативното движение в България, т. 1, С., 1987; т. 2, С., 1990;

История на националното и световното стопанство. С., 2002;

История фашизма в Западной Европе. М., 1978;

История на финансово-кредитната система на България. т. 2, От Освобождението до 1944 г. С., 1983;

Йоцов, Я. Управлението на Демократическия сговор – *Исторически преглед,* 1948-1949, кн. 1;

Йоцов, Я. За социално-икономическата основа на фашистката диктатура у нас в нейния начален етап – *Исторически преглед,* 1959, кн. 8;

Йоцов, Я. Классовая и партийно-политическая борьба в Болгарии в 1931-1934 гг. – *Etudes Historiques*, 1968, № 4;

Казасов, Д. Фашизмът и българските партии – *Исторически преглед,* 1968, кн. 5;

Калинов, Д. Данъкът върху приходите и реформата на преките данъци – *Сп. БИД,* 1924-1925, кн. 6-7;

Калинов, Д. Картели и регулиране на цените – *Сп. БИД,* 1931, кн. 6;

Калинов, Д. Търговските ни спогодби с Югославия и Унгария – Сп. БИД, 1934, кн. 8;

Калинов, Д. Световната стопанска криза и автаркията, като главен неин израз – *Сп. БИД,* 1935, кн. 5;

Калфов Хр. Новите социални движения. С., 1934;

Калфов, Хр. Новото време и народното движение. Фашизъм. Хитлеризъм. Деветоюнство. С., 1934;

Каменаров, Н. Дирекцията за закупуване и износ на зърнени храни. – *Стопанска мисъл,*1932, кн. 3;

Капсъзов, А. Социално-икономическата адаптация на тракийските бежанци в България между двете световни войни – *Известия на Тракийския научен институт*, 2002, кн. 3;

Карабулков, Т. Френският печат за 9-ти юни 1923 г. – *Минало,* 2003, кн. 3; 2004, кн. 1;

Карамихайлов, М. Проблемът за задължняемостта на земеделското население в България и ролята на Погасителната каса като обществено-стопански институт – *Стопанство,* 1936, кн. 7;

Караджов, Д. Търговията между България и Югославия – *Архив за стопанска и социална политика*, 1939, кн. 3;

Кацаркова, В. Икономиката на България през Първата световна война (1915-1918 г.), дисертация, С., 1969

Кацаркова, В. Ограбването на България от германския империализъм през периода на Първата световна война (1915-1918 г.) – В: Трудове на ВИИ „К. Маркс", кн. II, 1969; *Същата.* Държавното регулиране на стопанството в България в годините на Първата световна война. – В: Изследвания по българска история, т. VII, С., 1973

Кацаркова, В. Търговските отношения на България с другите балкански страни в навечерието на Втората световна война (1934-1939) – *Studia balcanika,* 14, 1979;

Кацаркова, В. Опити за държавно регулиране на икономиката на България през Първата световна война – *Военноисторически сборник,* 1968, кн. 3;

Кацаркова, В. Търговските отношения между България и Гърция (1930-1939) – *Векове*, 1980, кн. 6;

Кацаркова, В. Икономическите отношения на България с балканските държави в периода между двете световни войни (1919-1941), С. 1989;

Кацаркова, В. Германските правителствени доставки за балканските страни през 30-те години на XX в. – *В: България, Балканите и Европа,* В. Търново, 1992;

Кацаркова, В. За англо-германската търговска политика спрямо Балканите през 30-те години на XX век. – В: *Проблеми на стопанската история,* С., 2000;

Кашкин, Н. С. Балканските конференции (1930-1934) – Actes du premier congres international des Etudes balkaniques et Sud-East Europenes. т. 5, Sofia, 1970;

Кейнс, Дж. Обща теория на заетостта, лихвата и парите, С., Princeps, 2001.

Кинкел, Ив. Проблемът за кризата в парламентарно демократичния и либерален режим в наше време – *Архив за стопанска и социална политика,* 1934, кн. 3;

Кинкел, Мара. Планово стопанство и капитализъм – *Сп. БИД,* 1933, кн. 7;

Киранов, Пр. Идеи за стопанско организиране на България. С., 1933;

Киряков, Хр. Възможна и необходима ли е трансформация на земеделското ни производство? Свищов, 1934;

Колев, В. Статутът на столичната община (1878-1998). – *В: София 120 години столица*. С.,2000;

Колев, В. Александър Цанков (1879-1959). – *В: Български държавници и политици 1918-1947*. С., 2000;

Колева, М. Германо-български икономически отношения 1919-1924. – *Минало*, 2001, кн. 3;

Константинов, Н. Преките данъци на кръстопът – *Сп. БИД, 1924-1925, кн. 4-6;*

Константинов, Н. Новите данъчни законопроекти *Сп. БИД*, 1924-1925, кн. 7-8;

Костов, Е. Рачо Петров офицерът, политикът, държавникът, С., 2004;

Костов, Е. Третият държавен съд и военните задължения, формирани от българското правителство в периода 1915-1918 г. – Военноисторически сборник, 2012, кн. 4;

Костов, П. Установяване и характер на фашистката диктатура в България – *Исторически преглед*, 1967, кн. 2;

Косатев, Т. Политиката на правителството на Българския земеделски народен съюз по бежанския въпрос (1919-1923). – *В: Известия на Института по история*, т. XXVI, С., 1983;

Косев, Д. Външната политика на България при управлението на Андрей Ляпчев 1926-1931. С., 1995;

Коцев, Вл. Фашизъм, национализъм, българизъм. С., 1928;

Куманов, М. Александър Малинов (1867-1938). – *В: Български държавници и политици 1918-1947*. С., 2000;

Куманов, М. Никола Мушанов (1872-1951). – *В: Български държавници и политици 1918-1947*. С., 2000;

Куманов, М. Професор Александър Цанков и цар Борис III – *Исторически преглед*, 2002, кн. 1-2, с. 158-175;

Кънев, Т. Стопанската криза и износната ни търговия. С., 1933;

Лалков, М. Цар Борис III (1894-1943). – *В: Български държавници и политици 1918-1947*. С., 2000;

Лазаров, Н. История на БНБ и банковото дело в България. С., 1997;

Левашки, Г. Капитализмът в земеделското стопанство в България в периода между двете световни войни – *ИИИ*, т. 24, 1963, кн. 3-4;

Леонидов, Ат. Чуждите кредитори и България след Първата световна война – *Исторически преглед*, 1964, кн. 4;

Леонидов, Ат. Репарационната политика на второто сговористко правителство и грабителските домогвания на международния империализъм – *Исторически преглед*, 1966, кн. 2;

Люлински, И. Новата стопанска система в Италия. Синдикално и корпоративно устройство на производството и разделението на благата. С., 1933;

Ляпчев, Ан. Програма за финансово заздравяване и стопанско замогване на страната – *Сп. БИД*, 1927, кн. 6;

Манчев, Кр. Германия и българо-югославските отношения в навечерието на Втората световна война. – *В:Българо-германски отношения и връзки*, т. I, 1972;

Манчев, Кр. Общи черти в развитието на балканските държави между двете световни войни. – *В: Проблеми на балканската история и култура.* С., 1979;

Манчев, Кр. Монархията и диктатурата в България, 1934-1944. – *В: 681-1948. Из историята на българската народност и държава*, С., 1993;

Манчев, Кр. Парламентарната демокрация в България, 1918-1934. – *В: 681-1948. Из историята на българската народност и държава*, С., 1993;

Манчев, Кр. История на балканските народи (1918-1945). С., 2000;

Манчев, Кр. и В. Бистрицки. България и нейните съседи. Политически и дипломатически отношения. С., 1978;

Маринова, М. Българското икономическо дружество – създаване и утвърждаване в обществено-икономическия живот (1895-1919), Свищов, Издание на СА „Д. А. Ценов", 2012.

Марков, Г. Преходните кабинети в България и нацистката политика (януари-ноември 1935 г.) – *В: Българо-германски отношения и връзки*, т. II, С., 1979;

Марков, Г. Българо-германски дипломатически отношения (1919-1944). – *В: Българо-германски отношения и връзки*, т. III, С., 1981;

Марков, Г. Българо-германските отношения 1931-1939. С., 1984;

Марков, Г. Парола "Сабя". Заговорите и превратите на Военния съюз 1919-1936. С.,1992;

Марков, Г. Покушения, насилие и политика в България 1878-1947. Второ прераб. изд. С., 2003;

Мигев, Вл. За периодите на фашистката диктатура от 1934 до 1944 г. – *Исторически преглед,* 1967, кн. 2;

Мигев, Вл. Утвърждаване на монархо-фашистката диктатура през 1935-1936 г. и Цанковото движение – *Исторически преглед,* 1967, кн. 6;

Мигев, Вл. Организиране на "запасното войнство" и фашистката диктатура в България през 1934-1939 г. – *Известия на Института по история,* т. 22, 1972;

Мигев, Вл. Фашистките младежки организации и политическото развитие на България 1934-1939 г. – *Известия на Българското историческо дружество,* т. 29, 1974;

Мигев, Вл. Утвърждаване на монархо-фашистката диктатура в България 1934-1936. С., 1977;

Мигев, Вл. Формиране на концепцията за парламентарния модел на българската монархо-фашистка държава (1937-1938 г.). – *В: Изследвания по българска история,* т. 10, С., 1990;

Мигев, Вл. Политическата система на България от 9 юни 1923 г. до 9 септември 1944 г. – *Исторически преглед,* 1990, кн. 9;

Мигев, Вл. Авторитарни и фашистки тенденции в българското общество между двете световни войни. – *В: Проблеми на новата и най-новата и най-новата политическа история на България,* С., 1991;

Мигев, Вл. По някои проблеми на икономическата политика на България в навечерието на Втората световна война. – *В: Проблеми на новата и най-новата стопанска истори.,* С., 1994;

Мигев, Вл. Георги Кьосеиванов (1884-1960). – *В: Български държавници и политици 1918-1947.* С., 2000;

Мигев, Вл. Иван Багрянов (1891-1945). – *В: Български държавници и политици 1918-1947.* С., 2000;

Мигев, Вл. Опит за нов прочит на някои моменти от историята на БЗНС в периода 19 май 1934 – 1 септември 1939 г. – *В: Земеделското движение в България. История, развитие, личности.* Пазарджик, 2004;

Милев, К. Банковото дело в България през 1933 и 1934 г. – *Сп. БИД,* 1935, кн. 6, с. 365-375;

Милкова, Ф. Българската буржоазна държава след преврата от 19 май 1934 г. *В: Съвременна България,* Т. 2, С., 1985;

Милкова, Ф. Българската буржоазна държава през периода на фашистката диктатура, 1923-1944, С., 1987;

Милкова, Ф. Българската държава и изключителното законодателство през периода 1923-1944 г., С., 1991;

Минков, Д. Гумената индустрия в България – *Тр. СИСП при СДУ,* 1935, кн. 2-3;

Михова, Хр Някои аспекти на дипломатическата подготовка на Балканския пакт (1934 г.). – *В: В чест на академик Димитър Косев. Изследвания по случай 70 години от рождението му.* С., 1974;

Мишайков, Д. Основни начала на политическата икономия. С., 1933;

Мишайков, Д. Предстоящи стопански задачи – *Сп. БИД,* 1934, кн. 10

Мозер, Ч. Д-р Г. М. Димитров. С., 1992;

Моллов, Я.С. Земеделие и индустрия – *ГСУ, Агрономически факултет,* III, 1924-1925;

Моллов, Я.С. Проблеми на българското земеделие – *Сп. БИД,* 1935, кн. 8-9;

Мутафов, К. Световната стопанска криза. С., 1940;

Натан, Ж. Характер, същност и главни етапи на развитието на българския фашизъм – *Исторически преглед,* 1966, кн. 6;

Натан, Ж. Избрани трудове в два тома, Т. I, Изследвания върху стопанското минало на България. С., 1977;

Натан, Ж., Л. Беров Монополистическият капитализъм в България. С., 1956; (1923-1944 г.) – *Исторически преглед,* 1989, кн. 8;

Наумов, Г. Създаването на Народния блок и идването му на власт през юни 1931 г. – *ГСУ, Идеологически катедри,* 1966, № 59;

Наумов, Г. Политическите борби в Демократическия сговор през управлението на Андрей Ляпчев – *Исторически преглед,* 1969, № 6, с. 24-51;

Наумов, Г. Антикризисната законодателна дейност на Народния блок (1931-1934) – *Исторически преглед,* 1973, № 6, с. 53-68;

Наумов, Г. Селското движение в България 1929-1934. С.,1975;

Наумов, Г. Работническата партия в България (1927-1939). С.,1980;

Наумов, Г. Александър Цанков и Андрей Ляпчев в политиката и държавното управление. С., 2004;

Недев, Н. Цар Борис III. Биография. С., 2004;

Недев, Н. Поглед върху дейността на Военния съюз (Офицерската лига) от основаването му до 9.IX.1944 г. – Исторически преглед, 1963, кн. 2

Недев, Н. Прекъснатост или непрекъснатост на фашистката диктатура в България

Неделчев, К. Тютюневият монопол – *Финансов сборник,* 1938, кн. 7 и 8, с. 732-738.

Неделчев, К. Външната търговия на България 1920-1936. С., 1937;

Ненов, С. Индустрията с тютюневи изделия в България – *Стопанска мисъл,* 1933, кн.1 с. 79-93;

Ненов, С. Тютюнът в нашето народно стопанство и износът – *Сп. БИД,* 1929, кн. 1, с. 29-33;

Неновски, Н., Теорията за стопанското развитие на Иван Кинкел (1883-1945) – *Икономически и социални алтернативи,* бр. 3, 2013, с. 5-26;

Неновски, Н. и П. Пенчев Исторически поглед към протекционизма в България и Румъния. Протекционистичните теории на Михаил Манойлеску (1891-1950) и Константин Бобчев (1894-1976). – В: Икономически изследвания, 2013, кн. 2;

Неновски, Н., Р. Андреев. Българските икономисти за Голямата депресия, УИ „Стопанство", под печат;

Николова, В. Народната партия и буржоазната демокрация. Кабинетът на Константин Стоилов. 1894-1899, С., 1986.

Н. К. Цени и парично обръщение в България – *Тр. СИСП при СДУ,* 1936, кн.1;

Н. К. Влиянието на цените върху някои страни на стопанското развитие на България през 1926-1937 – *Тр. СИСП при СДУ*, 1938, кн. 1;

Новата държава и нейните задачи. С., 1934;

Панайотов, Ст. Два жизнени въпроса на стопанска България: задълженията и изравнение цените на земеделските и индустриални произведения. С.,1935;

Панайотова, К. Резултати от аграрната реформа на земеделското правителство (1920-1923) – *Векове,* 1980, кн. 4, с. 31-43;

Панайотова, К. Консорциумът и кооперациите в стопанската политика на земеделското правителство (1919-1923) – *Исторически преглед,* 1987, кн. 4, с. 26-39;

Панайотова, К. Данъчната и финансова политика на земеделското правителство (1919-1923) – *Исторически преглед,* 1989, кн. 2, с. 17-31;

Панайотова, К. Към въпроса за стопанската политика на коалиционното и самостоятелното правителство на БЗНС 1919-1923 – *В: Изследвания по българска история,* т. 10, С., 1990;

Пеев, Хр. За родната индустрия – *Сп. БИД,* 1933, кн. 2, с. 87-90;

Пеев, Хр. Търговията на България със съседните й страни. С., 1936;

Пеева, К. Българо-турски договори и спогодби и регулирането на двустранните отношения в периода 1908-1938 г. – В: *Изследвания в чест на Стр. Димитров*, Т.2, С., 2001, с. 700-714;

Пенчиков, К. Германия и Югоизточна Европа 1919-1933. С., 1993;

Пенчев, П. Как се наливаха основите. Към ранната история на българската корупция (1879-1912 г.)(С., 2011;

Пенчев, П. Полемично за икономическите последици от Руско-турската освободителна война (1877-1878 г.) – *Историбески преглед,* 2008, кн. 3-4;

Пенчев, П. Аграрната реформа на БЗНС и развитието на капитализма в селското стопанство при управлението на първия кабинет на Демократическия сговор – *В: Земеделското движение в България. История, развитие, личности.* Пазарджик, 2004;

Пенчев, П. Икономическите последици от деветоюнския преврат – *Исторически преглед,* 2005, кн. 3-4;

Пенчиков, К. „Дисконто Гезелшафт" и българо-германските политически отношения 1919-1929 г. – *Исторически преглед,* 1982, кн. 2.

Петров, Л. Проблеми на военната политика на България 1934-1939. С.,1990;

Петрова, Д. БЗНС и образуване на правителството на Народния блок – *ГСУ, Исторически факултет*, 1977, № 67, с. 247-296;

Петрова, Д. БЗНС в периода на икономическата криза 1929-1934. С.,1979;

Петрова, Д. Създаване и дейност на Цанковото движение (май 1932 май 1934) – *Исторически преглед*, 1986, № 6;

Петрова, Д. Народното социално движение и преврата на Деветнадесети май 1934 г. – *Минало,* 1994, кн. 4;

Петрова, Д. Българският земеделски народен съюз, 1899-1944, С., 1999;

Поппетров, Н. Образът на цар Борис III в дневния ред на българското общество – 1918-1943 г. – *Исторически преглед,* 2002, кн. 1-2, с. 44-74;

Попов, Д. Значението на памучната индустрия за българското народно стопанство. – *В: 100 години българска индустрия, 1834-1937,* С., 1937;

Попов, К. Финансовите тяжести на България по изпълнението на Ньойския договор – *Сп. БИД,* 1925, кн. 6-7;

Попов, К. Бежанския въпрос. С., 1926;

Поппетров, Н. Водачески схващания на българския десен политически поток (30-те – първата половина на 40-те години – *Исторически преглед,* 1992, кн. 1-2;

Поппетров, Н. Възможността за диалог или "дискусиите" за българския фашизъм – *Демократически преглед,* 1996, кн. 4-5;

Поппетров, Н. Авторитаризъм – фашизъм (към модела на политическото развитие на България – 1918-1944 г.) – *Исторически преглед,* 1997, кн. 2;

Прешленова, Р. Икономическа политика и национално самочувствие (1879-1914). – В: Модерният историк. Сборник в чест на А. Пантев, С., 1999, с. 49-55;

Първанова, Р. Програмата на Демократическия сговор – *Исторически преглед*, 1987, № 6;

Първанова, Р. Демократическият сговор и неговото управление (1923-1931) – *Исторически преглед*, 1994-1995, № 31, с. 19-48;

Парванова, Р. Отношенията между България, Дисконто Гезелшафт и Междусъюзническата комисия. – *Исторически преглед*, 1999, кн. 1-2.

Първанова, Р. Из парламентарната дейност на БЗНС при сговористкото управление – *В: Земеделското движение в България. История, развитие, личности.* Пазарджик, 2004;

Първанова, Р. Към въпроса за покровителството на българската индустрия при управлението на правителството на Александър Цанков (1923-1925). – В: Клио. Сборник в чест на 65-годишнината на ст. н. с. Милен Куманов, С., 2008, с. 643-660;

Радант, Х. Интересите на ИГ Фарбениндустри в България до 1944 г. – *В: Българо-германски отношения и връзки,* т. I, С., 1972;

Радулов, Ст. Управлението на БЗНС и българската буржоазия, С., 1981;

Радулов, Ст. За влиянието на германския фашизъм върху българския фашизъм. – *В: Българо-германски отношения и връзки,* т. Ш, С., 1981;

Радулов, Ст. Основни тенденции в българския фашизъм – *ИИИБКП,* 63, 1989;

Развитието на индустрията в България 1934-1989. С., 1990;

Русенов, М. Характерни моменти в икономическото развитие на България от Освобождението до 9.IX.1944 г. – *В: Съвременна България,* т. I, С,. 1984, с. 174-180;

Савов, Д. Ст. Индустриалната политика на България – *Сп. БИД,* 1935, кн. 8-9, с. 474-490;

Саздов, Д. България след Първата световна война. Ньойски мирен договор. Реформената политика на БЗНС – В: *Проблеми от стопанската история на България.* С., 1996;

Саздов, Д. Социалната политика в законодателството на демократична България (1880-1912), С., 2008;

Саздов, Д. Програмните възгледи на Българския земеделски съюз за икономическото развитие на България – *В: Земеделското движение в България. История, развитие, личности.* Пазарджик, 2004, с. 9-16.

Саздов, Д. и др. История на националното и световното стопанство. С., 2002;

Саздов, Д. Демократическата партия в България 1887-1908. С., 1987;

Свраков, Г. Стопанството на балканските държави и тяхната взаимна търговия. Варна, 1934.

Свраков, Г. За автаркията (що е тя и защо се иска). – *Годишник на Висшето търговско училище – Варна,* VIII, 1934-1935;

Свраков, Г. Нашата митническа политика във връзка със сегашната ни митническа тарифа. – *Списание на Дружеството на завършилите Висшето търговско училище във Варна,* 1937, кн. 2;

Свраков, Г. Митото и държавните финанси. С., 1939.

Свраков, Г. Теория на търговската политика (външна търговия). С.,1946;

Селскостопанско настаняване на бежанците 1927-1932. С., 1932;

Симеонова, Т. Световната икономическа криза и отражението ѝ в Югославия и България. – *В: Политика, времена, промени. Историческото образование,* Варна, 2005;

Славов, Г. Компенсационната сделка от 1934 г. – *Финансов сборник,* 1935, кн. 7, с. 488-496;

Спасичев, Ст. Стопанските връзки на България с държавите от Дунавския басейн. (Анализ на разполагаемите статистически материали) – *Тр. СИСП при СДУ,* 1936, кн. 4;

Спасов, Л. Дейността на българските правителства за въоръжаване на войската (1919-1939 г.) – *Военноисторически сборник,* 1984, кн. 6;

Спасов, Л. Българо-съветски дипломатически отношения 1934-1944. С., 1987;

Спасов, Л. България, великите сили и балканските държави 1933-1939 г. С., 1993;

Спасов, Л. Икономическата политика на първото и второто сговористко правителство – В: *Проблеми от стопанската история на България.* С., 1996;

Спасов, Л. Антикризисната политика на Народния блок 1931-1934 г. – В: *Предизвикателството пред икономическата наука и образование в началото на XXI век.* т. 2, Свищов, 2001;

Спасов, Л. Международното положение на България при деветнайсетомайците и преходните кабинети. – В: *История на българите*, т. IV, Българската дипломация от древността до наши дни, С., 2003;

Станимиров, Н. Съвременната държава и плановото стопанство – *Стопански проблеми,* 1936, кн. 1;

Станишев, Хр. История на История на строежите и съобщенията в България от Освобождението до края на 1939 г. С., 1948;

Стателова, Е. Приемственост и иновации в стопанската политика на българската държава 1879-1944. – *В: От икономическа раздробеност и политическо противостоене – към икономическо, политическо и духовно единство.* Доклади, четени на приморски срещи "Клио 98" 8-14 юни 1998 г. Пловдив, 1998;

Стефанов, Ив. Селско-стопанските материали в българската индустрия – *Тр. СИСП при СДУ*, 1936, кн. 4;

Стефанов, Ив. Върху структурата и източниците на финансовото стопанство в България – *Тр. СИСП при СДУ*, 1935, кн. 2-3;

Стефанов, Ив. Външната търговия на България след войните – *Тр. СИСП при СДУ*, 1938, кн. 2-3;

Стефанов, Хр. Българската Радикална партия 1906-1949. С.,1984;

100 години български държавни железници. С., 1988;

Стойков, Б.х., Държавната намеса в стопанския живот. С.,1934;

Стоянов, В. Създаване и характер на Демократическия сговор – *ГКНКИБКП ВУЗ,* 1, 1977;

Стоянов, В. Първият деветоюнски кабинет на Ал. Цанков. – *ГКМЛ ВУЗ*, 2, 1982;

Стоянов, В. Към въпроса за характера на военнофашистката диктатура на Ал. Цанков. Идеята за създаване на "силна държавна власт" и опитите за нейното осъществяване. – *В: Изследвания по българска история,* т. 10, С., 1990;

Стоянов, В., В. Тепавичаров. Политическата алтернатива (юни 1923 – януари 1926 г.). С., 1992;

Стоянов, К. Външната търговия на България и търговско-договорната й политика след войната – *Годишник на Висшето търговско училище – Варна*, VIII, 1934-1935;

Стоянов, К. Търговските ни отношения с Чехословакия – *Архив за стопанска и социална политика*, 1936, кн. 1.

Стоянов, К. Мотиви и основания за намесата на държавата в стопанския живот – *Сп. БИД*, 1934, кн. 5;

Стоянов, Н. Българският 7½% стабилизационен заем от 1928 г. – *Сп. БИД,* 1929, кн. 5-6, с. 231-256;

Стоянов, Н. Предложението на председателя Хувър от 20 юний 1931 г. и отлагането на българските репарации – *Сп. БИД,* 1931, кн. 10, с.593-607;

Стоянов, Н. Репарации и междусъюзнически дългове. Български държавни дългове. С., 1933;

Стоянов, П. По закона за облекчаване на длъжниците и заздравяване на кредита. С., 1934;

Стоянов, П. Й. Развитие на преките данъци в данъчната система на България от Освобождението до края на XIX век. – В: *Надежди и разочарования в историята, Благоевград, 2005*;

Стоянов, П. Й. Реформи и промени в преките данъци по време на управлението на БЗНС и Демократическия сговор (1920-1925 г.). – В: *Историкии. Научни изследвания в чест на доцент д-р Стоян Танев, Шумен, 2007*;

Стоянов, П. Й. Законът за акциза на ракиите от 1903 г. – В: *България – 100 години юридическа суверенна държава, С., 2010*;

Стоянов, П. Й. Данъчната политика за българските правителства по време ма войните1912-1918г., Годишник на Юридическия факултет на УНСС, С., 2010;

Стоянов, Хр. Външната търговия на България и търговско-договорната й политика след войната, *ГВТУ – Варна,* VIII, 1934-1935;

Стоянова, Р. Обществено-политическите възгледи на Демократическата партия (1931-1934 г.). – *Исторически преглед*, 1989, № 11, с. 37-53;

Стоянова, Р. Демократическата партия и началото на блоковото управление (юни-октомври 1931 г.). – *Исторически преглед*, 1991, № 2, с. 21-35;

Стоянова, Р. Държавната политика към земеделските кооперации в България (края на XIX в. – 1944) – *Исторически преглед,* 1993, кн. 6, с. 36-57;

Стоянова, Р. Младежкият съюз, женските и професионални групи към Демократическата партия (1924-1934). – *Исторически преглед*, 1994-1995, № 4, с. 121-151;

Странски, Ив. Задачи на Министерството на земеделието. – *Земеделие*, 1924, кн. 2, с. 17-21;

Стубленски. Световното стопанство и световната политика 1929-1938 г. С.,1939;

Тепавичаров, В. Андрей Ляпчев (1866-1933). – *В: Български държавници и политици 1918-1947*, С., 2000;

Тодоров, Д. Българска народна банка девизна или стопанска политика ръководи у нас. – *Стопанска мисъл,* 1933, кн. 2;

Тодоров, Д. Насърчаваната индустрия и индустриалната политика на България – *Стопанска мисъл,* 1933, кн. 4;

Тодоров, Н. и др. Стопанска история на България 681-1981. С., 1981;

Тодоров, П. Върху държавните ни финанси – *Сп. БИД,* 1921, кн. 4-5;

Тодорова, Цв. Германското "голямо икономическо пространство" и България след Първата световна война – В: *Проблеми на стопанската история*. С., 2000;

Тодорова, Цв. Външният държавен дълг на България през военно време 1913-1918. – Исторически преглед, 2002, кн. 5-6, с. 3-66;

Тошев, Д. Търговията на Германия с балканските държави. – *Архив за стопанска и социална политика,* 1934, кн. 5;

Тошев. Д. Индустриалната политика на България след Първата световна война, Варна, 1943;

Тошев, Д. Развитие на едрата индустрия в България през системата на протекционизма. Варна, 1946;

Тошкова, В. Изпълнителната власт и външната политика на България (1919-1945). – *В: 120 години изпълнителна власт в България,* С., 1999;

Томашевски, Й. Фактори на икономическия растеж в България през периода 1930-1939 – *В: Съвременна България,* т. I, С., 1984, с. 221-232;

Тотев, А. Ю. Статистическа характеристика на българското селско стопанство. С., 1940;

Тотев, Ст. Развитие на икономиката на България след Първата световна война – приемственост и различия, Bulgarien Quarterly, 1992, кн. 1, с. 105-117;

Тошев, Д. За аграрната криза на Балканите. – *Известия на Българска земеделска банка,* 1934, № 1-4.

Трендафилов, Ст. Военният съюз и преврата на 19 май 1934 г. С., б. г.;

Фичоров, И. Проблеми и тенденции в организационното развитие на Съюза на българските индустриалци 1903-1934 г. – *Минало,* 1994, кн. 3;

Хаджиниколов, В. Стопански отношения и връзки между България и Съветския съюз до Девети септември (1917-1944). С., 1956;

Хаджиниколов, В. Още за фашизма и неговите особености в България – *Исторически преглед,* 1968, кн. 6;

Хаджиниколов, В. и др. История на профсъюзното движение в България. С., 1968;

Харизанов, Ив. Организираният капитализъм – *Звено,* 1930, кн. 15;

Харизанов, Ив. Държавната намеса в стопанския живот – *Кооперативен подем,* 1933, кн. 8;

Хаеризанов, Ив. Възможно ли е планово стопанство при капитализма – *Звено,* 1933, кн. 16, 17, 18, 19;

Христов, Д. Акцизите в България – *Стопанска мисъл,* 1930, кн. 1;

Христов, Д. Защо не успяват у нас фискалните монополи – *Сп. БИД,* 1936, кн. 4;

Христов, Д. Акцизите у нас преди и след тяхното кодифициране – *Сп. БИД,* 1937, кн. 2;

Христов, Н. Нашата стопанска обнова. С., 1934;

Христофоров, Ас. Развитие на конюнктурния цикъл в България 1934-1939. – *Тр. СИСП при СДУ,* 1939, кн. 1-2;

Хьош, Е. История на балканските страни. С., 1998;

Цанков, Ал. Последствията от войната. С., 1919;

Цветков, П. "Оригиналност" и имитация в българските тоталитарни доктрини и организации (1918-1939). – *В: Втори международен конгрес по българистика. Доклади,* Т. 23, С., 1988;

Цветков, П. Европейските сили, Балканите и колективната сигурност 1933-1935. С., 1990;

Цветков, П., Н. Поппетров. Към типологията на политическото развитие на България през 30-те години – *Исторически преглед,* 1990, кн. 2;

Цончев, Ц. Анализ на цените на стоките в България за времето 1926-1936 – *Тр. СИСП при СДУ,* 1938, кн. 1;

Цураков, А. Народното събрание на България 1879-2003. С., 2003;

Чакалов, Ас. Националният доход на България 1924-1945 г. С., 1946;

Чакалов, Ас. Националният доход на България 1924-1935 – *Тр. СИСП при СДУ,* 1937, кн. 2;

Чакалов, Ас. Задълженията на българското земеделско стопанство – *Тр. СИСП при СДУ*, 1936, кн. 2-3;

Чакалов, Ас. Международната стопанска конференция и България – *Сп. БИД,* 1933, кн. 5, с.282-303;

Чакалов, Ас. Поуки от световната монетна и стопанска конференция – *Сп. БИД,* 1933, кн. 10, с. 657-667;

Чакалов, Ас. Народостопанско насочване на кредитната политика у нас – *Сп. БИД,* 1935, кн. 8-9, с. 567-575.

Чакалов, Ас. Националният доход на България 1924-1935 – *Тр. СИСП при СДУ,* 1937, кн. 2, 128 стр.

Чакалов, Ас. Националният доход и разход на България. С.,1945.

Чакалов, Ас. Форми, размер и дейност на чуждия капитал в България. С., 1962;

Чолаков, Ст. Обществено-стопанска характеристика на българската индустрия – *Годишник на Висшето търговско училище – Варна*, VIII, 1934-1935;

Чолаков, Ст. Политическите дългове на България в системата на заемната й политика, Варна, 1938;

Чолаков, Ст. Държавните финанси и стопанската конюнктура. Варна, 1939;

Чолаков, Ст. Финансова политика. т. 2. Дълговете на България. Варна, 1939;

Шопов, Д. Индустриалните отношения в България. С., 1944, 200 стр.;

Янулов, Ил. Висш стопански съвет – *Сп. БИД,* 1923-1924, кн. 4-5;

Янулов, Ил. Световните финанси в нова фаза и България – *Сп. БИД,* 1933, кн. 2, с. 71-87;

Янчулев, Б. Положението на държавните финанси. – *Сп. БИД,* 1934, кн. 9;

Янчулев, Б., Върху организацията на земеделския кредит в България – *Сп. БИД,* 1937, кн. 5-6, с. 259-293.

Яранов, Ат. Нашата земеделска политика – *Сп. БИД,* 1931, кн. 1, с. 5-26;

Яранов, Ат. Стопанската политика на България (от 1878 до 1928 г.). С., 1934.

Фишер, В. Европа: экономика, общество и государство 1914-1980. Москва, 1999;

Кетр, Т. The French Economy, 1913-1939: The History of a Decline, Longman, 1972;

Nenovsky, N., K. Dimitrova, Exchange Rate Control in Bulgaria in the Interwar Period: History and Theoretical Reflections, Bulgarian National Bank, Discussion Papers, 61, November, 2007;

Rogers, R. An Economic History of the American Steel Industry, First published 2009 by Routledge 2 Park Square, Milton Park, Abingdon, Oxon, OX14 4RN; http://emlab.berkeley.edu/~eichengr/research/floudjohnsonchaptersep16-03.pdf;

Rothbard, M. America's Great Depression (Ludwig von Mises Institute, 2000)

СТАТИСТИЧЕСКИ ТАБЛИЦИ

за развитието на българската икономика в периода
между двете световни войни (1919-1929 г.)

Таблица 1

Засята площ и производство на зърнени храни, маслодайни и индустриални култури 1928-1933 г.[1]

Години	Зърнени храни		Маслодайни и индустриални култури		Общо	
	Засята площ (хект.)	Производство (100 кг.)	Засята площ (хект.)	Производство (100 кг.)	Засята площ (хект.)	Производство (100 кг.)
1929	2 615 686	25 154 650	127 833,57	1 009 939,05	2 743 519,66	26 164 589,05
1930	2 719 494	33 584 898	128 472,66	1 036 804,67	2 847 966,66	34 621 702,64
1931	2 655 170	35 201 288	170 569,50	1 564 990,57	2 825 739,50	36 766 278,57
1932	2 668 331	32 419 875	116 167,53	913 131,04	2 784 498,53	33 333 006,04

[1] Таблицата е съставена по Месечни статистически известия на Главна дирекция на статистиката за 1933 г., кн. 9 и 10.

Таблица 2

Изнесени количества и стойност на българските цигари в по-големите страни-купувачи[2]

Държави	1928 г.		1929 г.		1930 г.		1931 г.		1932 г.	
	Кг.	Стойност (лв.)	Кг.	Стойност (лв.)	Кг.	Стойност (лв.)	Кг.	Стойност (лв.)	Кг.	Стойност (лв.)
Австрия	10 891	2 943 106	15 259	3 593 655	12 975	2 960 574	10 855	2 294 485	8995	1 655 502
Германия	11 059	2 392 240	8721	1 905 048	5483	1 255 602	5203	1 104 531	5475	1 092 802
Италия	6320	1 910 046	5282	1 391 769	6729	2 000 319	15 952	4 258 979	11 529	2 691 450
Румъния	12 871	3 589 496	5290	1 342 845	5189	1 317 387	2807	681 308	3366	711 210
Турция	2905	655 305	5780	1 053 881	3204	641 193	7253	1 208 865	1323	302 723
Гърция	933	210 470	220	48 035	303	79 517	1005	227 783	270	70 490
Франция	3239	1 226 626	3504	719 895	4121	841 690	3593	671 813	390	117 821
ОБЩО:	**48 218**	**12 927289**	**44 056**	**8 151937**	**38 004**	**9 096 282**	**46 668**	**10 47764**	**31 348**	**6 641 998**

[2] *Ненов С.* Индустрията с тютюневи изделия в България – Стопанска мисъл, 1933, кн. 1, с. 83.

Таблица 3

Процентно значение на доходите на отделните култури в общия брутен доход на отделните стопанства
(*Годишник на Висшето търговско училище – Варна, VIII, 1934-1935, Варна 1936, с. 35-36)*

3.1. Стопанства до 19 декара

Години	*Зърнени храни*	*Пшеница*	*Царевица*	*Ечемик*	*Маслодайни*	*Индустриални*	*Тютюн*	*Фуражни*	*Ливади*	*Варива, бостани и картофи*	*Градини*	*Лозя*
1924-28	16,91	8,33	4,08	1,06	0,10	70,03	69,78	0,38	1,30	2,13	2,19	6,96
1929	39,42	17,73	11,00	2,28	0,33	29,69	28,72	1,30	3,81	3,42	6,26	15,78
1930	36,38	18,44	8,95	2,30	0,30	28,10	27,22	1,18	3,50	3,11	7,25	19,74
1931	45,21	22,92	10,99	2,82	0,33	20,43	19,50	1,26	3,52	2,89	6,64	19,72
1932	35,50	16,38	8,57	2,65	0,23	16,28	15,45	1,20	4,85	2,51	5,83	18,37
1933	31,73	16,37	8,05	1,59	0,27	17,89	16,88	0,67	3,94	2,84	7,17	18,87

3.2. Стопанства от 20 до 99 декара

Години	*Зърнени храни*	*Пшеница*	*Царевица*	*Ечемик*	*Маслодайни*	*Индустриални*	*Тютюн*	*Фуражни*	*Ливади*	*Варива, бостани и картофи*	*Градини*	*Лозя*
1924-28	43,61	23,90	7,91	3,88	3,32	35,05	34,63	2,19	4,57	4,68	2,45	4,14
1929	60,71	29,83	14,94	4,54	4,29	9,29	8,36	4,21	7,77	3,80	4,31	5,50
1930	58,58	32,75	10,80	4,48	3,89	9,72	8,37	4,17	7,63	3,62	5,14	7,26
1931	66,00	37,17	12,12	5,41	2,36	6,81	5,47	4,09	7,00	3,00	4,11	6,63
1932	59,95	30,74	10,93	5,89	3,25	6,34	5,02	4,47	11,63	2,98	4,22	7,15
1933	57,80	33,14	11,07	3,82	4,90	7,66	5,84	2,90	9,70	3,65	5,55	7,82

3.3. Стопанства от 100 до 299 декара

Години	*Зърнени храни*	*Пшеница*	*Царевица*	*Ечемик*	*Маслодайни*	*Индустриални*	*Тютюн*	*Фуражни*	*Ливади*	*Варива, бостани и картофи*	*Градини*	*Лозя*
1924-28	61,67	35,77	10,12	6,49	1,05	14,20	13,33	3,73	7,45	5,10	2,20	4,58
1929	68,21	36,83	13,40	6,25	0,98	3,73	2,65	6,09	10,60	3,22	3,14	5,02
1930	65,85	38,83	10,95	6,41	1,43	4,24	2,55	5,62	9,86	2,93	3,70	6,37
1931	71,17	42,37	11,81	6,88	0,95	3,21	1,60	5,22	8,69	2,31	2,89	5,59
1932	64,35	34,91	10,61	7,47	1,11	3,05	1,47	5,76	14,42	2,26	3,06	6,00
1933	64,48	39,04	11,15	5,02	1,71	4,23	1,76	3,47	12,42	2,89	4,01	6,79

3.4 Стопанства от 300 до 999 декара

Години	*Зърнени храни*	*Пшеница*	*Царевица*	*Ечемик*	*Маслодайни*	*Индустриални*	*Тютюн*	*Фуражни*	*Ливади*	*Варива, бостани и картофи*	*Градини*	*Лозя*
1924-28	62,62	29,13	8,84	7,13	1,24	12,72	11,59	3,48	8,87	3,53	3,42	4,11
1929	67,04	34,83	11,35	6,67	1,03	3,83	2,24	5,51	12,18	2,18	3,91	4,32
1930	55,14	30,13	9,30	5,27	1,62	4,22	2,16	5,11	11,36	1,99	4,51	5,49
1931	70,69	40,51	10,10	7,41	1,12	3,11	1,37	4,81	10,11	1,58	3,72	4,85
1932	63,75	32,76	8,90	7,89	1,20	3,01	1,22	5,18	16,18	1,53	3,95	5,11
1933	63,11	37,42	9,56	5,42	2,06	4,06	1,50	3,33	14,36	1,85	5,32	5,91

3.5 Стопанства над 1000 декара

Години	*Зърнени храни*	*Пшеница*	*Царевица*	*Ечемик*	*Маслодайни*	*Индустриални*	*Тютюн*	*Фуражни*	*Ливади*	*Варива, бостани и картофи*	*Градини*	*Лозя*
1924-28	72,11	27,08	6,99	17,02	0,66	1,38	-	2,03	13,87	2,79	6,38	0,76
1929	67,97	23,94	7,95	12,40	0,61	1,35	-	2,38	16,98	1,94	8,04	0,72
1930	67,37	25,02	6,44	12,60	0,84	2,18	-	2,27	15,67	1,77	8,96	0,90
1931	70,98	28,65	7,29	14,20	0,48	1,93	-	2,32	14,34	1,53	7,59	0,83
1932	63,79	21,42	5,94	13,99	0,55	1,70	-	2,22	21,94	1,40	7,59	0,81
1933	63,36	23,41	6,10	9,19	070	2,68	-	1,95	18,52	1,71	9,85	0,90

Таблица 4

Процентно значение на доходите на отделните култури в общия брутен доход от селското стопанство
(*Годишник на Висшето търговско училище – Варна, VIII, 1934-1935, Варна 1936, с. 36)*

Години	*Зърнени храни*	*Пшеница*	*Царевица*	*Ечемик*	*Маслодайни*	*Индустриални*	*Тютюн*	*Фуражни*	*Ливади*	*Варива, бостани и картофи*	*Градини*	*Лозя*
1924-28	47,04	26,22	8,26	4,50	0,59	33,27	32,59	2,41	5,08	4,55	2,39	4,67
1929	63,72	33,49	13,25	5,26	0,68	8.86	7,86	4,79	8,76	3,65	3,06	6,49
1930	61,24	34,75	10,91	5,43	0,98	9,12	7,62	4,45	8,22	3,36	4,81	7,81
1931	67,78	38,80	12,04	5,96	0,66	6,41	4,90	4,23	7,41	2,64	3,86	7,01
1932	62,04	32,43	10,98	6,40	0,80	7,08	5,60	4,74	10,91	2,74	4,05	7,64
1933	60,79	35,40	11,26	4,31	1,16	7,50	5,35	2,83	10,50	3,40	5,35	8,46

Таблица 5

Обработвана земя (хиляди хектари)
Статистически годишници на Царство България за 1936 г., С.,1937.

Видове култури	1927/28 г.	1928/29 г.	1929/30 г.	1930/31 г.	1931/32 г.	1932/33 г.	1933/34 г.	1934/35 г.	1935/36 г.	1936/37 г.
Зърнени храни.	2460	2616	2719	2655	2698	2683	2618	2419	2317	2437
От тях: пшеница	1138	1077	1216	1236	1263	1253	1260	1104	1142	1158
Индустриални растения.	153	147	152	183	129	163	187	239	251	286
От тях:										
тютюн	22	38	32	35	20	27	22	35	37	41
памук	5	6	5	9	8	21	19	36	29	46
коноп	4	3	4	4	5	5	6	7	6	8
Варива и картофи	69	73	94	110	109	96	91	-	-	-
Бостани и зеленчуци	40	47	45	47	52	54	51	-	-	-
Фуражни растения	533	583	590	584	592	647	659	-	-	-
Лозя	80	86	88	91	93	96	100	-	-	-
Овощни градини	17	19	19	19	19	20	21	-	-	-
Розови градини	6	6	7	7	7	7	7	-	-	-
Черешови градини	3	5	5	5	4	4	4	-	-	-
Всичко площ	**3370**	**3582**	**3719**	**3701**	**3703**	**3770**	**3738**	**-**	**-**	**-**
Угари	**520**	**474**	**399**	**429**	**434**	**388**	**407**	**-**	**-**	**-**
Всичко обр. земя	**3890**	**4056**	**4118**	**4130**	**4137**	**4158**	**4145**	**-**	**-**	**-**

Таблица 6

Земеделско производство (хиляди тона)
Статистически годишници на Царство България от 1929 до 1937 г.

Видове култури	1927/28 г.	1928/29 г.	1929/30 г.	1930/31 г.	1931/32 г.	1932/33 г.	1933/34 г.	1934/35 г.	1935/36 г.	1936/37 г.
Зърнени храни	2623	2515	3358	3520	2967	3331	2411	3002	3270	3159
От тях: пшеница	1338	903	1560	1737	1310	1509	1078	1304	1614	1537
Тютюн	16	33	27	31	17	24	21	28	30	31
Памук (влакно)	0,7	0,9	0,8	0,9	1,3	2,4	3,4	8,4	6,2	8,9
Коноп (влакно)	1,2	1,3	1,5	1,5	1,7	2,1	2,7	3,4	3,2	3,8
Варива и картофи	42	101	131	147	152	162	142	-	-	-
Зеленчуци	106	148	120	125	136	155	128	-	-	-
Фуражни растения	1212	1370	1574	1540	1469	1642	929	-	-	-
Грозде	313	296	284	376	397	431	454	-	-	-

Насърчаваната индустрия в България (1929-1934 г.)
Химическа индустрия[3] – (НАБАН, ф.48, а.е. 336, л. 5)

Години	*Брой на заведенията*	*Всичко работници*	*Изработени надници*	*Мощност на двигателите (к.с.)*			*Употребени суровини (хил. лв.)*			*Произведени стоки (хил. лв.)*	*Продадени стоки (хил. лв.)*
				Първични	*С купена ел. енергия*	*Всичко двигатели*	*От местно производ-ство*	*Вносни*	*Всичко*		
1929	104	1767	434 016	-	-	3720	-	-	359 471	575 050	561 724
1930	117	1643	459 950	-	-	4313	190 644	164 325	354 969	576 087	479 047
1931	111	2479	602 877	1625	3226	4851	105 385	191 689	297 074	548 196	505 951
1932	114	2764	708 976	1817	4495	6312	118 228	163 733	281 961	497 505	498 229
1933	106	2686	672 195	1990	4646	6636	122 869	126 538	249 407	455 856	422 099
1934	109	2272	593 151	1805	4563	6368	95 614	122 885	218 449	411 699	389 609

[3] Данните са взети от годишните отчети на всяко предприятие, които са дадени в Главна дирекция на статистиката. Изключение правят данните за 1931 г., които са взети от направената през същата година специална анкета за насърчаваната индустрия в България – НАБАН, ф.48, а.е. 336, л. 2.

Таблица 8

Насърчаваната индустрия в България (1929-1934 г.)
Керамична индустрия[4] – (НАБАН, ф.48, а.е. 336, л. 6)

Години	*Брой на заведенията*	*Всичко работници*	*Изработени надници*	*Мощност на двигателите (к.с.)*			*Употребени суровини (хил. лв.)*			*Произведени стоки (хил. лв.)*	*Продадени стоки (хил. лв.)*
				Първични	*С купена ел. енергия*	*Всичко двигатели*	*От местно производ-ство*	*Вносни*	*Всичко*		
1929	101	3834	1 095 328	-	-	13 259	-	-	45460	419 204	402 470
1930	109	3187	943 651	-	-	14 328	19 485	26 582	46 067	415 973	361 946
1931	99	3169	915 971	4254	8361	12 615	18 691	20 593	39 284	309 460	339 030
1932	88	3158	930 134	5599	8483	14 082	22 699	21 753	44 452	370 771	369 869
1933	97	3279	956 828	5317	9647	14 964	24 767	17 626	42 393	312 887	305 957
1934	95	3432	984 873	4735	9800	14 535	28 327	18 765	47 092	323 629	325 080

[4] Данните са взети от годишните отчети на всяко предприятие, които са дадени в Главна дирекция на статистиката. Изключение правят данните за 1931 г., които са взети от направената през същата година специална анкета за насърчаваната индустрия в България – НАБАН, ф.48, а.е. 336, л. 2.

Таблица 9

Насърчаваната индустрия в България (1929-1934 г.)
Метална индустрия[5] – (НАБАН, ф.48, а.е. 336, л. 7)

Години	*Брой на заведенията*	*Всичко работници*	*Изработени надници*	*Мощност на двигателите (к.с.)*			*Употребени суровини (хил. лв.)*			*Произведени стоки (хил.лв.)*	*Продадени стоки (хил. лв.)*
				Първични	*С купена ел енергия*	*Всичко двигатели*	*От местно производ-ство*	*Вносни*	*Всичко*		
1929	136	5505	1 353 162	-	-	7543	-	-	322 315	600 716	568 408
1930	139	3870	1 045 088	-	-	7724	30 751	205 041	235 792	483 144	488 844
1931	122	3712	1 005 552	3137	3859	6996	32 782	208 223	241 005	457 797	449 778
1932	122	3779	1 037 168	3147	3814	6961	30 570	205 031	235 601	457 563	484 518
1933	122	3844	1 098 389	3300	4451	7751	27 559	185 903	213 462	439 954	437 298
1934	122	3718	1 018 076	3214	4631	7845	24 228	177 549	201 837	389 839	391 399

[5] Данните са взети от годишните отчети на всяко предприятие, които са дадени в Главна дирекция на статистиката. Изключение правят данните за 1931 г., които са взети от направената през същата година специална анкета за насърчаваната индустрия в България – НАБАН, ф.48, а.е. 336, л. 2.

Таблица 10

Насърчаваната индустрия в България (1929-1934 г.)
Дървопреработвателна индустрия[6] – (НАБАН, ф.48, а.е. 336, л. 8)

Години	*Брой на заведенията*	*Всичко работници*	*Изработени надници*	*Мощност на двигателите (к.с.)*			*Употребени суровини (хил. лв.)*			*Произведени стоки (хил. лв.)*	*Продадени стоки (хил. лв.)*
				Първични	*С купена ел. енергия*	*Всичко двигатели*	*От местно производство*	*Вносни*	*Всичко*		
1929	48	1165	311 965	1853	-	1853	-	-	87 280	137 110	109 404
1930	58	1514	394 855	-	-	2370	94 294	6803	101 097	174 624	155 193
1931	62	1698	911 579	2340	755	3095	112 718	9808	122 526	165 585	170 718
1932	50	1573	412 511	2099	764	2863	85 034	4566	89 590	155 695	173 157
1933	54	1239	322 149	2254	652	2906	87 023	3411	90 434	144 238	144 839
1934	52	1025	255 545	1986	911	2897	65 561	2525	68 086	102 582	98 742

[6] Данните са взети от годишните отчети на всяко предприятие, които са дадени в Главна дирекция на статистиката. Изключение правят данните за 1931 г., които са взети от направената през тази година специална анкета за насърчаваната индустрия в България – НАБАН, ф.48, а.е. 336, л. 2.

Таблица 11

Насърчаваната индустрия в България (1929-1934 г.)
Кожарска индустрия[7] – (НАБАН, ф.48, а.е. 336, л. 9)

Години	*Брой на заведенията*	*Всичко работници*	*Изработени надници*	*Мощност на двигателите (к.с.)*			*Употребени суровини (хил. лв.)*			*Произведени стоки (хил. лв.)*	*Продадени стоки (хил. лв.)*
				Първични	*С купена ел. енергия*	*Всичко двигатели*	*От местно производ-ство*	*Вносни*	*Всичко*		
1929	54	1029	262 935	-	-	3056	-	-	330 976	407 873	395 908
1930	56	670	181 110	-	-	3299	43 375	135 946	179 321	251 114	267 990
1931	55	952	261 757	1643	1719	3362	43 130	193 143	236 278	305 433	292 479
1932	51	904	259 683	1583	1447	3030	45 543	118 434	163 977	234 897	224 418
1933	53	843	233 609	1465	1817	3282	45 351	84 224	129 575	201 004	198 133
1934	52	829	233 977	1597	1508	3105	62 135	74 473	136 608	183 356	185 000

[7] Данните са взети от годишните отчети на всяко предприятие, които са дадени в Главна дирекция на статистиката. Изключение правят данните за 1931 г., които са взети от направената през същата година специална анкета за насърчаваната индустрия в България – НАБАН, ф. 48, а.е. 336, л. 2.

Таблица 12

Насърчаваната индустрия в България (1929-1934 г.)
Текстилна индустрия[8] – (НАБАН, ф.48, а.е. 336, л. 10)

Години	*Брой на заведенията*	*Всичко работници*	*Изработени надници*	*Мощност на двигателите (к.с.)*			*Употребени суровини (хил. лв.)*			*Произведени стоки (хил. лв.)*	*Продадени стоки (хил. лв.)*
				Първични	*С купена ел. енергия*	*Всичко двигатели*	*От местно производ-ство*	*Вносни*	*Всичко*		
1929	198	16 368	4 572 418	-	-	17 884	-	-	1 603 934	2 340 429	2 202 732
1930	215	13 457	3 543 436	-	-	19 209	238 682	962 959	1 201 641	1 880 481	1 917 300
1931	227	15 933	4 408 896	10 899	6894	17 793	167 771	1 056 578	1 224 349	2 090 943	2 091 596
1932	224	18 067	4 840 061	11 613	7958	19 571	161 694	1 100 488	1 262 182	2 149 754	2 046 858
1933	221	17 292	4 671 364	11 416	10 918	22 334	245 183	821 014	1 066 197	1 879 471	1 902 797
1934	219	19 005	5 088 011	11 513	10 677	22 190	398 204	765 442	1 163 946	1 974 206	1 948 949

[8] Данните са взети от годишните отчети на всяко предприятие, които са дадени в Главна дирекция на статистиката. Изключение правят данните за 1931 г., които са взети от направената през същата година специална анкета за насърчаваната индустрия в България – НАБАН, ф. 48, а.е. 336, л. 2.

Таблица 13

Насърчаваната индустрия в България (1929-1934 г.)
Мини и кариери [9] – (НАБАН, ф.48, а.е. 336, л. 11)

Години	*Брой на заведенията*	*Всичко работници*	*Изработени надници*	*Мощност на двигателите (к.с.)*			*Употребени суровини (хил. лв.)*			*Произведени стоки (хил. лв.)*	*Продадени стоки (хил. лв.)*
				Първични	*С купена ел. енергия*	*Всичко двигатели*	*От местно производ-ство*	*Вносни*	*Всичко*		
1929	6	221	55 221	-	-	506	-	-	8757	23 198	35 888
1930	4	173	54 192	389	-	389	6727	1260	5491	29 533	69 696
1931	6	186	47 890	330	188	518	4984	507	4438	45 960	85 555
1932	6	142	44 628	410	186	596	4241	197	2039	62 655	78 823
1933	6	172	44 194	395	281	676	1892	177	2796	25 365	32 554
1934	7	177	53 948	298	335	633	2666	130		48 340	30 544

[9] Данните са само за частни кариери и солници, които са насърчаване от държавата. Взети са от годишните отчети на всяко предприятие, които са дадени в Главна дирекция на статистиката. Изключение правят данните за 1931 г., които са взети от направената през тази година специална анкета за насърчаваната индустрия в България – НАБАН, ф.48, а.е. 336, л. 2.

Таблица 14

Насърчаваната индустрия в България (1929-1934 г.)
Добив на електрическа енергия – (НАБАН, ф.48, а.е. 336, л. 12)

Години	*Брой на заведенията*	*Всичко работници*	*Изработени надници*	*Мощност на двигателите (к.с.)*			*Употребени суровини (хил. лв.)*			*Произведени стоки (хил. лв.)*	*Продадени стоки (хил. лв.)*
				Първични	*С купена ел. енергия*	*Всичко двигатели*	*От местно производ-ство*	*Вносни*	*Всичко*		
1929	45	908	197 375	56 538	-	56 538	-	-	3	197 671	197 671
1930	47	585	181 272	66 692	-	66 692	17	2436	2453	195 683	195 683
1931	47	675	208 905	76 111	-	76 111	9541	8661	18 202	250 657	250 657
1932	43	717	224 685	77 746	-	77 746	8	3554	3562	236 673	236 673
1933	47	655	225 893	75 527	-	75 527	10	3110	3120	277 928	235 121
1934	49	688	221 829	89 906	-	89 906	-	3147	3147	326 600	281 072

Таблица 15

Насърчаваната индустрия в България (1929-1934 г.)
Хартиена индустрия[10] – (НАБАН, ф.48, а.е. 336, л. 13)

Години	*Брой на заведенията*	*Всичко работници*	*Изработени надници*	*Мощност на двигателите (к.с.)*			*Употребени суровини (хил.лв.)*			*Произведени стоки (хил. лв.)*	*Продадени стоки (хил. лв.)*
				Първични	*С купена ел енергия*	*Всичко двигатели*	*От местно производство*	*Вносни*	*Всичко*		
1929	4	338	95 972	-	-	1512	-	-	18 140	52 971	49 045
1930	4	413	122 214	-	-	2286	7754	13 927	21 681	62 210	51 273
1931	4	430	155 385	1383	643	2026	8929	14 947	23 876	62 542	67 190
1932	4	545	157 277	2272	693	2965	9879	27 998	37 877	89 155	89 322
1933	4	681	207 180	2122	1224	3346	10 815	46 134	56 949	134 448	127 207
1934	4	1185	262 501	2088	1460	3548	20 106	46 144	66 250	138 406	147 773

[10] Данните са взети от годишните отчети на всяко предприятие, които са дадени в Главна дирекция на статистиката. Изключение правят данните за 1931 г., които са взети от направената през същата година специална анкета за насърчаваната индустрия в България – НАБАН, ф.48, а.е. 336, л. 2.

Таблица 16

Приходите от поземлен данък за финансовите 1924/1925-1932/1933 г.
(*Хар. Христов,* Поземленият данък – Финансов сборник, 1937, кн. 7 и 8, с. 796.)

Години	*Брой на данъкоплатците*	*Разхвърлен данък с върхнините (лв.)*	*Събран данък с върхнините (лв.)*
1924/1925	1 156 769	643 979 372	592 000 000
1925/1926	1 159 868	628 454 172	626 000 000
1926/1927	1 162 603	647 474 148	614 000 000
1927/1928	1 162 614	642 248 630	611 000 000
1928/1929	1 161 630	641 568 396	628 000 000
1929/1930	1 620 041	735 253 382	185 000 000
1930/1931	1 608 172	727 524 620	460 000 000
1931/1932	1 621 935	34 501 738	335 000 000
1932/1933	1 594 249	732 724 968	205 000 000

Таблица 17

Засята площ, производство и стойност на зърнените храни (1925-1930 г.)
(*Хар. Христов,* Поземленият данък – Финансов сборник, 1937, кн. 7 и 8, с. 796.)

Години	*Засята плащ в хектари*	*Производство в квинтали*	*Стойност в книжни лева*
1925	2 343 082	24 673 620	13 270058 315
1926	2 335 248	23 442 791	11 846 434739
1927	2 430 096	23 498 170	13 298 142 042
1928	2 468 769	26 230 122	15 438 975 297
1929	2 615 868	25 154 650	12 145 994 300
1930	2 719 494	33 584 898	8 522 132 030

Таблица 18

Постъпления от преки данъци, без върхнини 1925/1926-1936 г.
(*Хар. Христов,* Преки данъци и акцизи – Финансов сборник, 1937, н. 5, с. 511-513)

Години	*От текущи данъци (лв.)*	*От недобори (лв.)*	*Всичко (лв.)*
1925/1926	401 673 428	421 374 369	823 047 797
1926/1927	465 233 266	376 323 422	841 556 688
1927/1928	567 660 148	450 784 855	1 018 445 003
1928/1929	779 296 142	366 795 595	1 146 091 737
1929/1930	625 113 523	316 213 696	941 327 219
1930/1931	602 781 993	305 406 250	908 188 243
1931/1932	489 459 256	161 453 184	650 912 440
1932/1933	392 275 090	166 537 264	558 812 354
1933/1934	502 052 269	229881 449	731 933 718
1934/1935 (9 месеца)	418 010 785	199 137 825	617 148 610
1935	494 441 367	252 590 019	747 031 386
1936	526 749 954	209 964 902	436 714 856

Таблица 19

Постъпления от държавни привилегии и акцизи 1925/1926-1936 г.
(*Хар. Христов,* Преки данъци и акцизи – Финансов сборник, 1937, н. 5, с. 511-513)

Години	*От текущи данъци (лв.)*	*От недобори (лв.)*	*Всичко (лв.)*
1	2	3	4
1925/1926	1 333 549 135	-	1 333 549 135
1926/1927	1 326 653 506	-	1 326 635 506
1927/1928	1 337 828 114	-	1 337 828 114
1928/1929	1 423 939 977	36 334 922	1 460 274 899
1929/1930	1 400 292 180	57 575 726	1 457 867 906

Продължение

1	2	3	4
1930/1931	1 323 120 220	35 456 789	1 358 577 009
1931/1932	1 146 353 809	19 653 339	1 166 007 148
1932/1933	1 133 419 278	19 137 323	1 152 556 601
1933/1934	1 222 171 114	18 668 389	1 240 839 503
1934/1935 (9 месеца)	881 780 959	12 505 307	894 286 266
1935	1 186 004 579	22 945 371	1 208 949 960
1936	1 350 635 383	38 327 532	1 388 962 915

Таблица 20

Състояние на недоборите от данъци от края на 1930 до края на 1935 г. – в млн. лв.
(*Б. Недков,* Развитие на българската финансова система през последното десетилетие,
Тр. СИСП при СДУ, 1937, кн. 3-4, с. 79.)

ДАНЪЦИ	Края на 1930 г.	Края на 1931 г.	Края на 1932 г.	Края на 1933 г.	Края на 1934 г.	Края на 1935 г.
Слети данъци за 1877-1924/25 г.	618,3	570,3	361,4	308,3	2 229,0	1 670,1
Поземлен данък (двоен размер) за 1926/27 – 1934 г.	1 136,9	1 168,0	956,5	784,4		
Данък-занятие (двоен размер) за 1925/26 – 1935 г.	613,9	660,4	598,7	490,9		
Данък върху дружествата (двоен размер) за 1925/29 – 1935 г.	77,4	72,9	118,1	96,8		
Данък върху сградите за 1927/28 – 1934 г.	182,8	188,4	182,4	149,6		
Данък върху овцете и козите (беглик)	2,4	42,6	-	-		
Военен данък	227,6	289,9	283,0	226,8		
Слети данъци и връхнини за 1925/26 – 1935 г.	143,4	163,1	268,8	225,8	434,6	445,3
ВСИЧКО:	3 002,7	3 155,6	2 768,9	2 282,6	2 263,6	2 115,4
От тях за държавата	1 707,4	1 842,5	1 649,0	1 371,7	1 743,0	1 425,6

Таблица 21

Промени в данъчното облагане през периода 19.V.1934-23.XI.1935 г.

Данък	Наредба-закон	Държавен вестник	Основно съдържание на промяната
1	2	3	4
1. Данък-занятие	НЗ за облагане на данъкоплатците с патент и данък-занятие НЗ за облагане на търговията с тютюн	Бр. 6 от 26.II.1935. Бр. 124 от 5.VI.1935.	Вместо данък-занятие тютюните, изнесени от складовете на търговските фирми и непродадени направо на местните фабрики за тютюневи изделия, се облагат така: първите 50 т. по 0,30 лв. на кг.; следващите 250 т. – по 0,60 лв. на кг.; над 300 т. – по 1,50 на кг.
2. Поземлен данък	НЗ за събиране на поземления данък и данъка върху сградите за 1935 г. НЗ за поземления данък	Бр. 35 от 15.II.1935. Бр. 115 от 25.V.1935.	Определяните на размера и събирането на поземления данък за 1935 г. се прехвърля на общините. За тази година той се събира в размер 30% от определения годишен данък. Определя режима на събиране на поземления данък от началото на 1936 г. Размерът се определя от общинските съвети и се предвижда минимална и максимална ставка.
3. Данък върху овцете и козите (беглик)	НЗ за бюджета на държавата за 1935 г. (чл. 82)	Бр. 82 от 11.IV.1935.	От началото на 1935 г. данъкът за овцете се намалява от 8 на 6 лв. на глава, а за козите – от 11 на 9 лв.
4. Данък върху сградите	НЗ за събиране на поземления данък и данъка върху сградите за 1935 г. НЗ за данъка върху сградите	Бр. 35 от 15.II.1935. Бр. 115 от 25.V.1935.	Данъкът се прехвърля на общините, като се запазва режимът на облагането с него.
5. Еднократна такса върху новите постройки	Наложена е със Закона за засилване на държавните приходи от 10.V.1933 г. НЗ за изменение и допълнени на закона за засилване на държавните приходи	Бр. 29 от 10.V.1933. Бр. 192 от 27.VIII.1935.	От таксата се освобождават държавните постройки, църквите, училищните и др. подобни сгради.

Продължение

1	2	3	4
6. Данъци върху инсталираните механически двигатели	НЗ за електрификация на страната	Бр. 3 от 4.I.1935	1. Еднократна такса при узаконяване на индустриалните предприятия по скала в зависимост от мощностите на инсталираните двигатели 2. Годишна такса върху инсталираните неелектрически двигатели по 150 лв. на к.с. за фабрики и работилници в населени места със собствена елекрификация.
7. Данък върху моторните коли	НЗ за изменение на чл. п. 11 от закона за акцизите и патентовия сбор върху питиетата и закона за облагане с данък на моторните коли НЗ за пътищата НЗ за изменение и допълнение на н.з. за пътищата	Бр. 114 от 20.VIII.1934. Бр. 210 от 14.XII.1934. Бр. 22 от 28.XII.1934.	Отменен е данъкът, с който се облагат употребяващите бензин моторни коли и вместо него се увеличава акциза за бензина с 1 лв. на литър. Нов данък върху моторните коли по определена скала от 150 до 2000 лв. годишно. Въвежда се еднократна такса при пускане в движение на всички моторни коли от 3% върху пазарната им стойност.
8. Данък върху велосипедите в циркулация	НЗ за пътищата	Бр. 210 от 14.XII.1934.	Въвежда се облагане на велосипедите с мотор по 150 лв. годишно.
9. Вноска в размер на еднодневен доход за обществено подпомагане Вноска за издържане на безработни със средно и висше образование	НЗ за общественото подпомагане НЗ от 14.V.1934	Бр. 196 от 28.XI.1934. Бр. 106 от 14.V.1935.	Всяка година се събира вноска в размер на еднодневен доход от всички лица, упражняващи някакво занятие или получаващи някакъв доход. От 1.V.1935 г. от заплатите на всички чиновници в държавни и частни учреждения над 6000 лв. по определена скала се събират суми в размер от 3% за заплати от 6 до 9000 лв. до 10% за заплати над 20 000 лв.

Продължение

1	2	3	4
10. Данък върху земеделските машини и двигатели	НЗ за използване на земеделските машини и двигатели в земеделското производство	Бр. 87 от 17.IV.1935.	
11. Пътен данък	НЗ за пътищата	Бр. 210 от 14.XII.1934.	Пътната повинност става окончателно паричен пътен данък в размер 140 лв. годишно, а за чиновниците – 6% върху чистата месечна заплата, но най-малко 140 лв. годишно.
12. Износни мита	НЗ за митническата тарифа на износните стоки	Бр. 213 от 18.XII.1934.	Ново намаления на митата, с цел да се улесни износът.
13. Данъци върху тютюна и тютюневите изделия	НЗ за монопола на тютюна и тютюневите изделия НЗ за тютюна	Бр. 179 от 7.XI.1934. Бр. 256 от 25.XI.1935.	Цел: Подобряване на приходите на съкровището от тютюна и тютюневите изделия. Отменя н.з. за монопола на тютюна от ноември 1934 г. и закона за тютюна от 1923.
14. Данъци върху спирта, виното и ракията	НЗ за монопола на спирта и сливовата ракия НЗ за изменение и допълнение на н.з. за монопола на спирта и сливовата ракия НЗ за отменяне, ликвидиране и временно спиране на н.з. за монопола на спирта, сливовата ракия и леките минерални масла НЗ за ликвидация на монопола на спирта и сливовата ракия	Бр. 130 от 8.IX.1934. Бр. 208 от 12.XII.1934. Бр. 126 от 8.VI.1935. Бр. 170 от 1.VIII.1935.	Цел: Увеличаване на приходите на съкровището С н.закони от 1935 г. се спира действието и се ликвидира монопола
15. Данъци върху солта	НЗ за монопола на солта НЗ за отменяне на монопола на солта и за изменение и допълнение на закона за солта	Бр. 203 от 6.XII.1934. Бр. 202 от 9.IX.1935.	Цел: Подобряване на приходите в съкровището Отменен е монополът на солта.

Продължение

1	2	3	4
16. Данъци върху петрола и петролните деривати	НЗ за изменение и допълнение на н.з. за монопола на спирта и сливовата ракия	Бр. 208 от 12.XII.1934.	Въвежда държавен монопол върху петрола, бензина и другите леки минерални масла. Цел: повишаване на приходите за съкровището.
	НЗ за отменяне, ликвидиране и временно спиране на н.з. за монопола на спирта, сливовата ракия и леките минерални масла	Бр. 126 от 8.VI.1935.	Временно спира действието на монопола.
	НЗ за ликвидация на монопола на спирта и сливовата ракия	Бр. 170 от 1.VIII.1935.	Ликвидира монопола.
17. Данъци върху ориза	НЗ за изкупуване на оризовата арпа реколта 1934 г. НЗ за закупуване на оризовата арпа реколта 1935 г.	Бр. 145 от 26.IX.1934. Бр. 210 от 18.IX.1935.	Такса от 0,50 лв. за всеки килограм ориз, закупен от частна фирма. Премахва се таксата.
18. Данъци върху слънчогледовото семе и кюспе	НЗ за закупуване на слънчогледовото семе реколта 1934 г.	Бр. 120 от 27.VIII.1934.	Такса на кг. слънчогледово семе, преработено в маслодайните фабрики в страната – 0,20 лв. Такса на кг. маслено слънчогледово кюспе, преработено в страната или изнесено в чужбина – 0,50 лв.
	НЗ за закупуване на слънчогледовото семе реколта 1935 г.	Бр. 151 от 9.VII.1935.	Въвежда допълнително такса на кг. обезмаслени слънчогледови трици (шрот) – 0,20 лв.
19. Допълнителен акциз върху бензина	НЗ за пътищата	Бр. 210 от 14.XII.1934.	
	НЗ за изменение и допълнение на н.з. за пътищата	Бр. 222 от 28.XII.1934.	
20. Допълнителен акциз върху цимента и хидравличната вар	НЗ за пътищата	Бр. 210 от 14.XII.1934.	0.05 лв. на кг.

Продължение

1	2	3	4
21. Допълнителен данък върху билети-те за автомобилния транспорт	НЗ за пътищата	Бр. 210 от 14.XII.1934.	10% върху стойността на билетите за автомобилния транспорт.
22. Данъци върху билетите за театър, кино и др.	НЗ за обществено подпомагане НЗ за учредяване на фонд "Български театър, литература и изкуство"	Бр. 196 от 28.XI.1934. Бр. 124 от 5.VI.1935.	1% от акциза върху входните билети за театри, кина и др. Въведен данък върху входните билети за театър, кино и др.
23. Данък върху изнасяните в чужбина стоки	НЗ за Експортния институт	Бр. 236 от 19.X.1935	2% такса върху всички изнасяни в чужбина стоки.
24. Данък върху изнасяните в чужбина яйца и птици	НЗ за създаване на фонд "Подобрение на птицевъдството"	Бр. 223 от 19.XII.1934.	5 лв. на всяка изнесена малка каса (720 яйца), 0,70 лв. за всяка изнесена кокошка и патица, 1,50 за изнесена гъска и 2,50 – за изнесена пуйка.
25. Данък върху придобитото в кланиците месо	НЗ за създаване на фонд "Подобрение на птицевъдството"	Бр. 223 от 19.XII.1934.	
26. Данък върху преработеното мляко	НЗ за преработка на млякото	Бр. 16 от 23.I.1935.	По 0,10 лв. на литър за овче и биволско мляко и 0,05 лв. на литър краве и козе преработено мляко
27. Данък върху радиоапаратите	НЗ за обществено подпомагане НЗ създаване на фонд "Български театър, литература и изкуство"	Бр. 196 от 28.XI.1934 Бр. 124 от 5.VI.1935	20 лв. на година за радиоапарат
28. Данък върху луксозните кучета	НЗ за обществено подпомагане	Бр. 196 от 28.XI.1934	

Продължение

1	2	3	4
29. Данък върху ореховите трупи	НЗ за даване на изключително право на Българска земеделска и кооперативна банка за износ на орехови трупи НЗ за изменение и допълнение на н.з. за даване изключително право на Българска земеделска и кооперативна банка за износ на орехови трупи	Бр. 162 от 17.X.1934. Бр. 70 от 28.III.1935.	
30. Данък върху внасяните в страната прежди от сисал, манила, алое, бенарест и рамия, торби от чиста юта и ютена амбалажна тъкан	НЗ за закупуване на конопено влакно реколта 1935 г. и за закрила на местното производство на коноп	Бр. 210 от 18.IX.1935.	
31. Вноски на работодателите за осигуряване на работниците и служителите срещу болест, злополука, инвалидност и старост	НЗ за изменени и допълнение на закона за обществените осигуровки	Бр. 4 от 5.I.1935.	
32. Такси, събирани при издаване на позволителни за строеж на сгради	НЗ за селските общини НЗ за градските общини	Бр. 100 от 3.VIII.1934 Бр. 114 от 20.VIII.1934	
33. Налог върху велосипеди, файтони, автомобили и други коли	НЗ за селските общини НЗ за градските общини	Бр. 100 от 3.VIII.1934 Бр. 114 от 20.VIII.1934	
34. Данък върху стойността на недвижимите имоти при прехвърляне на собствеността върху тях	НЗ за селските общини НЗ за градските общини	Бр. 100 от 3.VIII.1934 Бр. 114 от 20.VIII.1934	

Продължение

1	2	3	4
35. Данък върху стойността на продадения едър добитък	НЗ за селските общини НЗ за градските общини	Бр. 100 от 3.VIII.1934 Бр. 114 от 20.VIII.1934	
35. Курортна такса	НЗ за селските общини НЗ за градските общини НЗ за изменение и допълнение на н.з. за селските общини НЗ за изменени и допълнение на н.з. за градските общини	Бр. 100 от 3.VIII.1934 Бр. 114 от 20.VIII.1934 Бр. 17 от 24.I.1935. Бр. 17 от 24.I.1935.	
36. Данъци "кантарина" и "кринина", събирани от всички стоки, с изключение на каменните въглища, при товаренето им за първи път на пазари, панаири, сергии, гари и пристанища	НЗ за селските общини НЗ за градските общини НЗ за изменение и допълнение на н.з. за селските общини НЗ за изменение и допълнение на н.з. за градските общини	Бр. 100 от 3.VIII.1934 Бр. 114 от 20.VIII.1934 Бр. 17 от 24.I.1935. Бр. 17 от 24.I.1935.	
37. Данък върху продадените стоки от индустриалните заведения на територията на дадена община	НЗ за градските общини	Бр. 114 от 20.VIII.1934	2% върху стойността на продадените стоки от индустриалните заведения на територията на дадена градска община
38. Данък върху слугините	НЗ за селските общини НЗ за градските общини	Бр. 100 от 3.VIII.1934 Бр. 114 от 20.VIII.1934	

Таблица 22

Отпуснати заеми от БЗБ и БЦКБ на кооперации
(Отчет на Българска земеделска и кооперативна банка за 1934 г., с. 11 и 79.)

Банки	1930 г.	1931 г.	1932 г.	1933 г.
Българска земеделска банка	1 390 775 000 лв.	1 508 264 000 лв.	1 665 148 000 лв.	1 831 390 000 лв.
Българска централна кооперативна банка	105 567 000 лв.	210 018 000 лв.	132 559 000 лв.	272 151 000 лв.

Таблица 23

Движение на влоговете и пласментите в кредитните институции
(*на БАН*, сб. IV, оп. 1, а.е. 126, л.264, 265.)

БАНКИ	Движение на влоговете (млн.лв.)			Движение на пласментите (млн.лв.)		
	1933 г.	**1934 г.**	**1935 г.**	**1933 г.**	**1934 г.**	**1935 г.**
Големите частни банки	2 374,6	2 462,9	2 586,1	2 331,1	2 396,9	2 388,5
Други софийски частни банки	377,4	306,8	384,3	601,0	446,0	432,8
Провинциални частни банки	595,6	488,8	405,6	892,9	736,2	629,4
ОБЩО:	**3 347,6**	**3 278,0**	**3 375,0**	**3 820,0**	**3 579,1**	**3 450,7**
БЗБ	5 287,2	6 580,9	6 881,1	5 443,0	6 428,6	6 410,8
БЦКБ	740,3	-	-	860,3	-	-
Популярните банки	1 992,9	2 156,1	2 139,8	2 666,5	2 699,6	2 809,4
ОБЩО:	**8 020,4**	**8 737,0**	**9 020,9**	**8 969,8**	**9 128,2**	**9 220,2**

Таблица 24

Външната търговия на България по години и месеци
(БНБ – Месечен статистически бюлетин, №12, декември 1935)

Години и месеци	Внос		Износ		Баланс (милиони лв.)		Внос		Износ	
	хил. т.	млн. лв.	хил. т.	млн. лв.	дефицит	излишъци	хил. т.	млн. лв.	хил. т.	млн. лв.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1929	508	8,352	313	6 397	1 928	-	42	694	26	533
1930	317	4,590	534	6 191	-	1 601	26	383	44	516
1931	295	4,660	769	5 934	-	1 274	24	388	64	495
1932	261	3,470	588	3 383	88	-	22	289	49	282
1933	231	2,202	431	2 846	-	644	19	184	36	237
1934	246	2,274	396	2 535	-	288	20	187	33	211
1934										
януари	15	139	26	248	-	109	-	-	-	-
февруари	16	155	27	171	-	16	-	-	-	-
март	21	203	69	241	-	38	-	-	-	-
април	19	188	44	192	-	4	-	-	-	-
май	19	172	41	172	-	-	-	-	-	-
юни	22	183	16	130	53	-	-	-	-	-
юли	17	181	10	76	105	-	-	-	-	-
август	24	213	28	125	88	-	-	-	-	-
септември	31	221	38	260	-	49	-	-	-	-
октомври	22	194	31	300	-	126	-	-	-	-
ноември	20	177	31	300	-	103	-	-	-	-
декември	23	231	35	319	-	88	-	-	-	-

Продължение

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1935										
януари	19	198	18	129	69	-	-	-	-	-
февруари	17	167	13	145	22	-	-	-	-	-
март										
април	16	185	10	192	-	7	-	-	-	-
май	22	254	16	443	-	189	-	-	-	-
юни	27	283	23	265	18	-	-	-	-	-
юли	21	282	14	195	87	-	-	-	-	-
август	23	199	18	177	22	-	-	-	-	-
септември	27	268	17	151	117	-	-	-	-	-
октомври	21	215	44	304	-	89	-	-	-	-
ноември	28	314	76	556	-	242	-	-	-	-
	31	365	57	401	-	45	-	-	-	-
I – XI 1934	**223**	**2 016**	**361**	**2 215**	**-**	**199**	**20**	**183**	**33**	**201**
I – XI 1935	**252**	**2 721**	**306**	**2 958**	**-**	**237**	**30**	**247**	**28**	**269**

Таблица № 25

Категорийни индексни числа за обема на растителната земеделска продукция (1908-1912 г. = 100)
(А. Тотев. Индексни числа за обема на растителното земеделско производство в България –
Тр. СИСП при СДУ, 1935, кн. 2-3, с. 94-95.)

Години	Зърнени храни	Индустриални земеделски произведения	Фуражни земеделски произведения	Варива и картофи	Плодове и зеленчуци	Разни	Общ индекс на земеделски продукти от растителен произход
1924	68	526	76	142	73	93	82
1925	100	382	97	141	150	110	106
1926	95	334	85	108	105	147	101
1927	97	288	83	76	138	148	100
1928	106	284	104	49	102	163	112

ДЪРЖАВАТА И ИКОНОМИКАТА В БЪЛГАРИЯ МЕЖДУ ДВЕТЕ СВЕТОВНИ ВОЙНИ 1919 – 1939 г.

Факти, анализи и оценки за икономическата политика

д-р Марко Петков Димитров

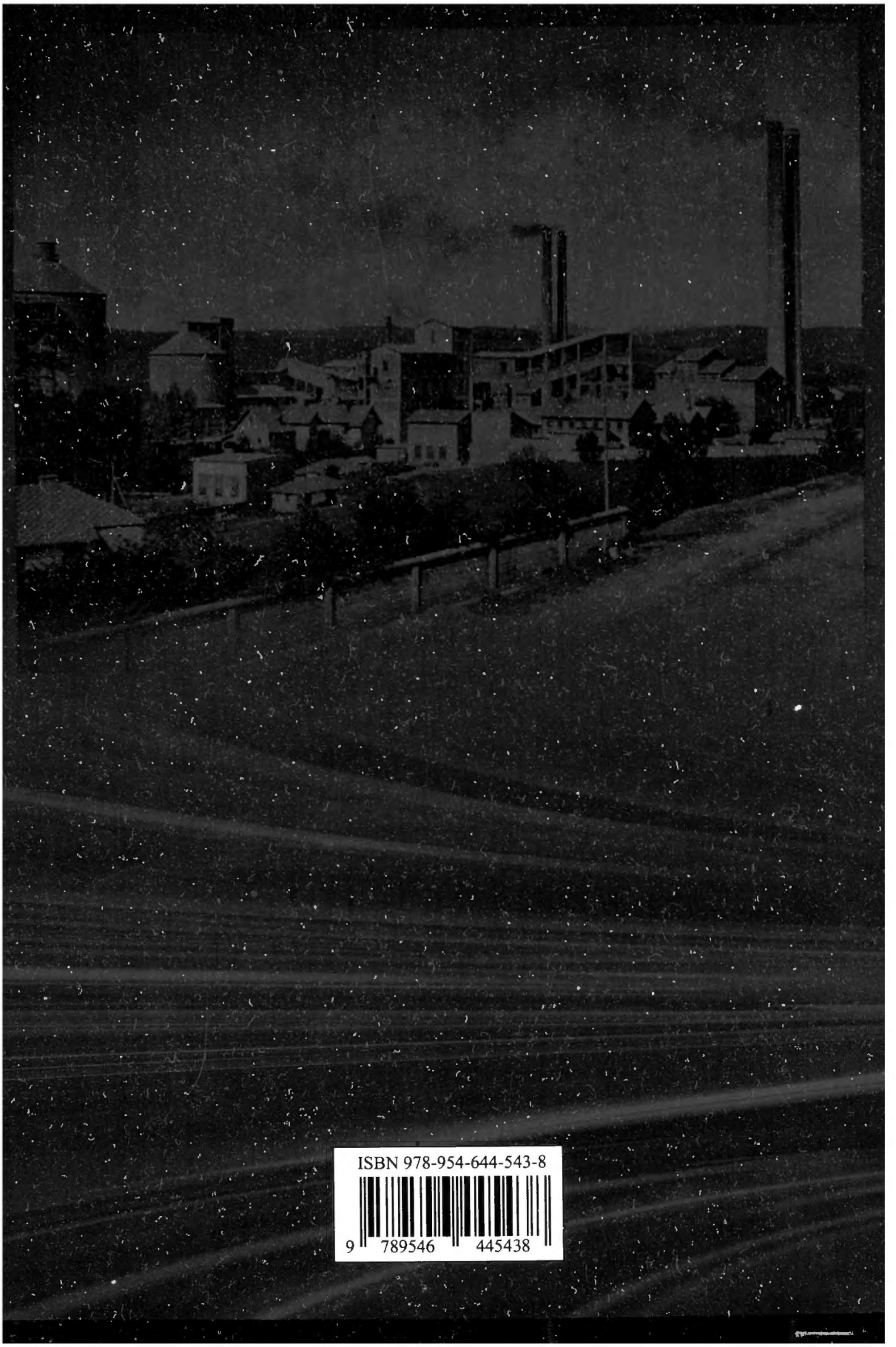
Рецензенти: доц. д-р Пенчо Пенчев
доц. д-р Евгени Костов

Художник на корицата Истилиян Божилов
Дадено за печат на 30.01.2014 г.
ПК 19.75; формат 16/70/100; тираж 100
ISBN 978-954-644-543-8

Цена 12 лв.

ИЗДАТЕЛСКИ КОМПЛЕКС – УНСС

3207558 206382 32

ISBN 978-954-644-543-8